

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2009: ΤΟΜΟΣ 84ος

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2009

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ

11843/2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2009: ΤΟΜΟΣ 84^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2009

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΑΝΟΥ ΔΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΠΔ' - 2009 Τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009	29
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2009	35
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2009	53
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2009	73
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009	141
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009	155
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009	183
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009	187
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009	199
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2009	205
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2009	243
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΑΝΕ	297
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ	299
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ	302
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ	307
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	308

ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟ- ΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ	311
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟ- ΤΗΤΟΣ	314
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙ- ΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	318
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	321

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΠΑΝΟ Α. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα ἐπίσημως ὡς Ξένο Ἐταῖρο τῆς τὸν Κύπριο ἱστορικό καὶ ἐθνολόγο Θεόδωρο Παπαδόπουλλο, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη κατὰ μῆνα Ἰούνιο 2008 ἀπὸ τὴν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν εἰς τὸν κλάδο τῆς «Κυπριακῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ». Ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν Συναδέλφων, σὰς προσαγορεύω ἐγκαρδίως, κ. Συνάδελφε, εἰσερχόμενον εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο Ἰδρυμα τῶν Ἐπιστημῶν, τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, καὶ τῶν Ἠθικῶν, Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος εἶναι ἀδιαμφισβήτητα ὁ διαπρεπέστερος Ἑλληνοκύπριος ἱστορικός. Γεννήθηκε τὸ 1921 στὴν Βάσα Κοιλανίου. Μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον τῆς Λευκωσίας τὸ 1937, σὲ μία περίοδο ἰδιαίτερως δύσκολη γιὰ τὸν κυπριακὸ ἑλληνισμό μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ 1931, μετανάστευσε στὴν Κεντρικὴ Ἀφρική. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐσπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία καὶ Φιλοσοφία καὶ σὲ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνικὴ Φιλολογία. Ἀκολούθως ἐργάσθηκε στὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐθνολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων. Ἔχει ἐξετάσει σὲ σειρὰ βιβλίων καὶ ἀρθρῶν τὰ πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ δεδομένα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀδιάσπαστη παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ Μεγαλόνησο ἀπὸ τοὺς προί-

στορικούς χρόνους έως τις ημέρες μας και παράλληλα ἐμβάθυνε σὲ μείζονα προβλήματα πού συνάπτονται μὲ τις κοινωνικὲς καὶ γενικότερα τὲς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες. Βαθὺς γνώστης τῶν συγχρόνων ἐπιστημολογικῶν μεθόδων καὶ χαλκέντερος ἐρευνητῆς τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, κατόρθωσε νὰ ἀναδείξει τὲς διαχρονικὲς σταθερὲς καὶ νὰ φωτίσει σκοτεινὲς πτυχὲς τῆς μακρᾶς ιστορικῆς διαδρομῆς τοῦ κυπριακοῦ ἔλληγνισμοῦ.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἐρευνητικὸ πεδίο, ὁ κ. Παπαδόπουλλος εἶχε καὶ ἰθύνουσα παρουσία στὸ ἐπίπεδο τῶν κυπριακῶν γραμμάτων. Πρωτοστάτησε στὴν ἴδρυση τὸ 1963 καὶ ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1967 ἕως τὸ 1980 Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου. Διετέλεσε μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν. Μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ ὑπῆρξε ὀργανωτικὸς γραμματεὺς τῶν δύο πρώτων Κυπριολογικῶν Συνεδρίων (1969 καὶ 1982) καὶ ἐδημοσίευσε τὰ πρακτικὰ των. Ἐξέδωσε ἐπίσης τοὺς τόμους 29-50 τοῦ περιοδικοῦ *Κυπριακαὶ Σπουδαί*. Διευθύνει τὸ Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ἕως τώρα πέντε μνημειώδεις τόμους τῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου, χάριν τῶν ὁποίων συνεισέφερε καὶ τὸ προϊόν τῶν ἐρευνῶν του. Ἐπικεῖται ἡ ἔκδοσις Ἐκτου τόμου ἀφιερωμένου στὴν Τουρκοκρατία. Διετέλεσε ἐπὶ εἰκοσιπενταετιᾶν Πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Ἐπιτροπῆς Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν (1976-2001) καθὼς καὶ Γραμματεὺς καὶ ἐν συνεχείᾳ Πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Διετέλεσε ἐπίσης ἐπανεπιλεγμένως μέλος τῶν ἀντιπροσωπειῶν τῆς Κύπρου στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀνωτέρας Παιδείας καὶ Ἐρεῦνης τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης καὶ στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς UNESCO. Ἡ βιβλιογραφία του μόνο στὸν τομέα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς, νεωτέρας καὶ συγχρόνου), λαογραφίας καὶ φιλολογίας ὑπερβαίνει τοὺς 120 τίτλους. Οἱ θεωρητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς συμβολὲς του στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου φτάνουν τοὺς 40 τίτλους. Παράλληλα, ὁ κ. Παπαδόπουλλος, γνώστης τῆς σουαχίλι, τῆς κυριωτέρας γλώσσας τῆς ὑποσαχαρείου Ἀφρικής, εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους Ἕλληγνες πού καλλιεργοῦν τὲς ἀφρικανολογικὲς σπουδές. Ὁ παρισινὸς οἶκος Belles Lettres τῆς Association Guillaume Budé ἔχει ἐκδώσει συγκριτικὴ μελέτη του τῆς ἀκριτικῆς ἐποποιίας καὶ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως τῆς Ρουάντα, ἐνῶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει περιλάβει στὲς ἐκδόσεις της τὸ βιβλίον του *Africanobyzantina* (Πραγματεῖαι, τόμος 27ος, 1967), ὅπου ἐρευνᾷ τὲς βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στοὺς νεγροσουδανικοὺς πολιτισμοὺς, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει γρα-

φεῖ στήν *Revue des Études Byzantines* ὅτι μετέθεσε τὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Προσθέτω ὅτι στόν κ. Παπαδόπουλλο ἔχει ἀπονεμηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος ἀπό τὰ Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης, Κύπρου καί Ἀθηνῶν.

Ὁ κ. Παπαδόπουλλος διακρίνεται γιά τὸ αὐστηρὸ ἦθος καί γιά τὴν προσήλωσή του στὰ ἐθνικὰ ιδεώδη, ἣ ὅποια καί διαπνέει τὸ πλούσιο ἔργο του. Ἡ παρουσία του στήν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου ὑπῆρξε τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια ἰδιαιτέρως θετικὴ.

Εἶμαι εὐτυχῆς νὰ σᾶς καλωσορίσω σήμερα ἐξ ὀνόματος καί τῶν ἄλλων συναδέλφων καί νὰ σᾶς εὐχηθῶ ὅπως μὲ τὸ ἔργον σας συντελέσετε στήν πρόοδο τῶν σκοπῶν τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς Πατρίδος μας. Μετὰ μεγάλης χαρᾶς σᾶς ἀπονέμω τὰ δῶρα τοῦ Ξένου Ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Καί τώρα παρακαλῶ τὸν ὑπὸ τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καί τῶν Καλῶν Τεχνῶν καί Συγκλήτου ὀρισθέντα Ἀκαδημαϊκὸν κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο, ὅπως προσφωνήσῃ τὸν νέον Συνάδελφον καί παρουσιάσῃ τὸ ἔργο τοῦ τιμώμενου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ

Τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια μία ἰθύνουσα μορφή τοῦ πνευματικοῦ γίγνεσθαι τῆς Κύπρου, τὸν κ. Θεόδωρο Παπαδόπουλλο. Ὁ νέος ἑταῖρος μας εἶναι ἀδιαμφισβήτητα ὁ διαπρεπέστερος Ἑλληνοκύπριος ἱστορικός, καὶ συγχρόνως φιλόλογος καὶ κοινωνικὸς ἀνθρωπολόγος, διακρίνεται δὲ γιὰ τὸ αὐστηρὸ ἦθος καὶ γιὰ τὴν προσήλωσή του στὰ ἔθνικα ἰδεώδη. Γιὸς δασκάλου, γεννήθηκε τὸ 1921 στὴν Λευκωσία. Μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ Παγκύπριον Γυμνάσιον τῆς Λευκωσίας τὸ 1937, σὲ μία περίοδον ἰδιαιτέρως δύσκολη γιὰ τὸν κυπριακὸ ἔλλητισμό μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ 1931, μετανάστευσε στὸ τότε Βελγικὸ Κογκό, ὅπου ἐργάσθηκε ἀπὸ τὸ 1939 μέχρι τὸ 1945 σὲ μεταλλευτικὴ ἑταιρεία, μαθαίνοντας συγχρόνως τὶς γλῶσσας τῶν ἰθαγενῶν καὶ μελετώντας τὸν πολιτισμὸ τους. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐσπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου Ἀρχαία Ἑλληνικὴ καὶ Γαλλικὴ Φιλολογία καὶ Φιλοσοφία καὶ σὲ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδον Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνικὴ Φιλολογία. Θέμα τῆς διατριβῆς του ἐπὶ διδακτορία ἦταν ἡ Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (*Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*), ποὺ ἐξεδόθη τὸ 1952. Τὰ ἐνδιαφέροντά του ἐστράφησαν ἀκολούθως πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία. Ἐργάσθηκε στὸ Ἰνστιτούτο Ἐθνολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων καὶ μετέβη καὶ πάλιν τὸ 1952 στὸ Κογκό, συγκεκριμένα στὴν Stanleyville (σημερινὴ Kinsangani), ὅπου, παράλληλα μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ του ἐνασχόληση καὶ μὲ τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιτίμου γενικοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος, ἐπεδόθη σὲ ἐθνολογικὰς μελέτες. Ἐπανῆλθε τὸ 1960 στὸ Λονδίνον, ὅταν ἡ κατάστασις στὸ Κογκό μετεβλήθη ἐπὶ τὰ χεῖρω μὲ τὶς ταραχὰς ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀνεξαρτησία, καὶ ἐγκαταστάθηκε ὀριστικὰ στὴν Κύπρον τὸ 1963.

Ὁ κ. Παπαδόπουλλος ἔχει ἐξετάσει σὲ σειρά βιβλίων καὶ ἄρθρων τὰ πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ δεδομένα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀδιάσπαστη παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Μεγαλόνησο ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὶς ἡμέρας μας. Ἡ βιβλιογραφία του μόνον στὸν τομέα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς, νεωτέρας καὶ συγχρόνου), λαογρα-

φίας και φιλολογίας υπερβαίνει τους 120 τίτλους, στον τομέα δὲ τῆς θεωρίας καὶ μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου τους σαράντα. Παράλληλα ἐβάθυνε σὲ μείζονα προβλήματα πού συνάπτονται μὲ τις κοινωνικὲς καὶ γενικώτερα τις ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες. Βαθὺς γνώστης τῶν συγχρόνων ἐπιστημολογικῶν μεθόδων, κατόρθωσε νὰ ἀναδείξει τις διαχρονικὲς σταθερὲς καὶ νὰ φωτίσει σκοτεινὲς πτυχὲς τῆς μακρᾶς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἐρευνητικὸ πεδίο, ὁ κ. Παπαδόπουλος εἶχε καὶ καθοριστικὴ παρουσία στὸν τομέα τῶν κυπριακῶν γραμμάτων. Πρωτοστάτησε στὴν ἴδρυση τὸ 1965 καὶ ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1965 ἕως τὸ 1981 Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου. Διετέλεσε μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ ἐκδότης τοῦ ἑτησίου περιοδικοῦ τῆς Ἑταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐπανεξέδωσε βασικὰ ἔργα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας. Μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ ὑπῆρξε ὀργανωτικὸς γραμματεὺς τῶν δύο πρώτων Κυπριολογικῶν Συνεδρίων (1969 καὶ 1982) καὶ ἐδημοσίευσε τὰ πρακτικὰ των. Ἐξέδωσε ἐπίσης τοὺς τόμους 28-50 τοῦ περιοδικοῦ *Κυπριακαὶ Σπουδαί*. Διευθύνει τὸ Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκδώσει πέντε ὀγκώδεις τόμους συναγωγῶν μελετῶν μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Μελέται καὶ Ὑπομνήματα*, ἀναλόγους πρὸς τὴν σειρά *Πραγματεῖαι* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀκόμη σημαντικώτερη εἶναι ἡ ἐκδοσιμὴ ἀπὸ τὸ Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας πολυτόμου *Ἱστορίας τῆς Κύπρου*. Στὸν κ. Παπαδόπουλο ὀφείλεται ὁ προγραμματισμὸς τοῦ ἔργου, ἡ ὀργάνωσις καὶ ὁ συντονισμὸς διεθνoῦς ὀμάδος ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεστέρους εἰδικoὺς συγγραφεῖς στὸν τομέα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, ὁ ἔλεγχος τῆς μεταφράσεως τῶν ξένων κειμένων καὶ ἡ σύνταξις τῆς βιβλιογραφίας. Ἐχουν ἐκδοθεῖ ἕως τώρα πέντε μνημειώδεις τόμοι, κεφάλαια τῶν ὁποίων συνέγραψε ὁ ἴδιος, καὶ ἐπίκειται ἡ ἐκδοσις Ἐκτου τόμου ἀφιερωμένου στὴν Τουρκοκρατία.

Ὁ τιμῶμενος διετέλεσε ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν Πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Ἐπιτροπῆς Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν (1976-2001) καθὼς καὶ Γραμματεὺς καὶ ἐν συνεχείᾳ Πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Διετέλεσε ἐπίσης ἐπανειλημμένως μέλος τῶν ἀντιπροσωπειῶν τῆς Κύπρου στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀνωτέρας Παιδείας καὶ Ἐρεῦνης τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης καὶ στὴν Γενικὴ Συνέλευσις τῆς UNESCO.

Οἱ θεωρητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς συμβολὲς τοῦ τιμωμένου στὸν τομέα

τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κυρίως τῆς φιλοσοφίας καὶ μεθοδολογίας τῆς ἱστορίας ἀνέρχονται σὲ πολλές δεκάδες καὶ πολλές ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁμιλίες σὲ διεθνῆ συνέδρια, ὅπου συζητήθηκαν εὐρύτατα. Ἡ εἰσήγησή του στὸ ΙΓ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν στὴν Μόσχα τὸ 1970 γιὰ τὴν μέθοδο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στὴν ἱστορία ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως (βλ. σχετικῶς Karl Dietrich Erdmann, *Die Ökumene der Historiker*, Göttingen, 1987, σ. 405) καὶ ἀνεδημοσιεύθη σὲ βελγικὸ ἱστορικὸ περιοδικὸ γιὰ ἐνημέρωση τῶν καθηγητῶν τῆς ἱστορίας, ἐνῶ τὸ ἔργο του γιὰ τὰ Ἀνθρωπολογικὰ κριτήρια τῆς ἐννοίας τῆς προόδου ἔχει δημοσιευθεῖ στὰ ἀγγλικά, γαλλικά, ἰσπανικά καὶ ἀραβικά στὸ διεθνὲς περιοδικὸ τῆς UNESCO *Diogenes* (τεῦχος 91, 1975, σ. 32-56).

Ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Παπαδοπούλλου στὸν τομέα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας τῶν τελευταίων αἰῶνων εἶναι δύσκολο νὰ ἀποτιμηθεῖ. Ἐδῶσε πολὺ σωστὰ ἔμφαση στὴν ἔκδοση καὶ τὸν σχολιασμὸ τῶν πηγῶν. Μεταξὺ τῶν σχετικῶν βιβλίων του ἀναφέρω τὰ *Κοινωνικά καὶ ἱστορικά δεδομένα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸ 1571 μέχρι τὸ 1881*, δηλ. κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1965), τὰ *Προξενικά ἔγγραφα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος* (1980), τὸν *Κώδικα τῶν σχολειῶν τῆς Λευκωσίας* (1991) καὶ τὸ *Σῶμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐγγράφων* σὲ δύο ὀγκώδεις τόμους (1998 καὶ 2000). Ὁ ἀκάματος αὐτὸς ἐρευνητὴς ἐξέδωσε πρὸ μερικῶν ἐβδομάδων τὸν ἀρχαιότερο σωζόμενο κώδικα τῆς Μονῆς Κύκκου (*Κῶδιξ Μονῆς Κύκκου*, Λευκωσία, 2008).

Παράλληλα, ὁ κ. Παπαδόπουλος, γνώστης τῆς Σουαχίλι, τῆς κυριωτέρας γλώσσας τῆς ὑποσαχαρείου Ἀφρικῆς, εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλαχίστους Ἑλληνες πού καλλιεργοῦν τίς ἀφρικανολογικὲς σπουδές. Ὁ παρισινὸς οἶκος Belles Lettres τῆς Association Guillaume Budé ἐξέδωσε τὸ 1963 συγκριτικὴ μελέτη του τῆς ἀκριτικῆς ἐποποιΐας καὶ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως τῆς Ρουάντα (*Poésie dynastique du Ruanda et Épopée Akritique. Essai d'établissement d'une notion du temps anthropologique*), ἐνῶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει περιλάβει στὶς ἐκδόσεις της τὸ βιβλίον του *Africanobyzantina* (*Πραγματεῖαι*, τόμος 27ος, 1966), ὅπου ἐρευνᾷ τίς βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στοὺς νεγροσουδανικοὺς πολιτισμοὺς καὶ γιὰ τὸ ὅποιο ὁ ἀείμνηστος ἀσομπσιονιστὴς π. Raymond Janin ἔγραψε ὅτι ἐπεζέτεινε τὰ ὅρια τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλες μελέτες του ἐξετάζουν τὸν βυζαντινοαἰθιοπικὸ πολιτιστικὸ χῶρον (στὸ *Δώρημα* στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινά*, 13, 1985, σ. 675-692) καὶ τὸ

αφρικανικό έπος του Ἡρακλείου *Chuo Cha Herkali* (Βίβλος του Ἡρακλείου). Ἀφρικανικὸν ἔπος ἐπὶ τῶν Βυζαντινοαραβικῶν πολέμων (στὸν τόμο *Μνήμη Δ. Ἀ. Ζαχυθνοῦ, Σύμμεικτα*, 9B', 1994, σ. 213-242). Ὅραμα τοῦ νέου ἑταίρου μας ὑπῆρξε ἡ μετάφρασις τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν Σουαχίλι ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει μάλιστα συγγράψει προλεγόμενα. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἶχε ἐνστερνισθεῖ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος Γ', ὁ ὁποῖος ἐσχέδιαζε νὰ ιδρύσει γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ Κέντρον Ἀνατολικῶν Σπουδῶν, τοῦ ὁποίου τὴν πραγματοποίησιν ἐματαιώσε ὁ θάνατός του. Συναγωγὴ τῶν κυριωτέρων ἀφρικανολογικῶν μελετῶν τοῦ κ. Παπαδοπούλλου ἐξεδόθη στὴν Λευκωσία τὸ 2006.

Ἀπὸ τίς πολλὰς διακρίσεις μὲ τίς ὁποῖες ἔχει τιμηθεῖ ὁ κ. Παπαδόπουλος, χωρὶς νὰ τίς ἐπιδιώξει, περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὸ Ἀριστεῖον Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, τὸ βραβεῖον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «διὰ τὴν ὄλην αὐτοῦ ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν καὶ διὰ τὸ ἀπὸ τῆς θέσεώς του» (τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου) «ἐπιτελούμενον ἔθνικὸν ἔργον» (ΠΑΑ 49, 1974, σ. 350*) καθὼς καὶ τὴν ἀναγόρευσίν του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τῶν Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης (1977), Κύπρου (1999) καὶ Ἀθηνῶν (2003).

Ἀγαπητὲ Κύριε Παπαδόπουλλε,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία καταλέγει στὰ μέλη της ἐπιφανεῖς ἐπιστήμονες τῆς Μεγαλονήσου καὶ στάθηκε δίπλα στὸν ἀγωνιζόμενον κυπριακὸ λαό, ἤδη ἀπὸ τὸ 1931, ὅταν ἐξεδήλωσε τὴν «ὀλόψυχον αὐτῆς συμπάθειαν ὑπὲρ τοῦ Κυπριακοῦ ἀγῶνος, δι' οὗ διεκδικεῖται ἡ ἐλευθερία παρὰ λαοῦ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἀξίου αὐτῆς» (ΠΑΑ 6, 1931, σ. 356), σᾶς καλωσορίζει καὶ σᾶς εὐχεται ὑγεία καὶ δύναμη, γιὰ νὰ προωθήσετε ἐπὶ πολλὰ ἀκόμη χρόνια τὴν ἔρευνα τοῦ πολύπαθου Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Παρακαλῶ τὸν νέο συνάδελφο κ. Θεόδωρο Παπαδόπουλλο, Ἐένο Ἑταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, νὰ ἔλθει στὸ βῆμα καὶ νὰ μᾶς μιλήσει μὲ θέμα: «Κυπριολογία: Φάσις τοῦ Κυπριακοῦ Διαφωτισμοῦ».

ΚΥΠΡΙΟΛΟΓΙΑ: ΦΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΠΗΘΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
 κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,

Ἐκφράζω θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν προσγενόμενη τιμὴ τῆς ἀναδείξεώς μου ὡς Ξένου Ἐταίρου τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑλλάδος. Ἡ τιμὴ αὐτὴ ἀντανακλᾷ πρωτίστως στὴν ἰδιαίτερη μου πατρίδα, τὴν Κύπρο, ἡ ὁποία κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸ διεξάγει κρίσιμον ἀγῶνα ἐπιβιώσεως καὶ συντηρήσεως μιᾶς πνευματικῆς παραδόσεως πού συνταυτίζεται πρὸς ἐκείνη τοῦ ἔθνους. Ὁ ἀγῶνας αὐτὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς πολιτικός. Διεξάγεται σὲ διάφορα μέτωπα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα προέχει τὸ ἐπιστημονικόν, ἐπιφορτισμένο μὲ τὴ συντήρησιν τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν πολιτιστικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς νήσου. Θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ ἐπισημάνω ὅτι κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, ὑπὸ δυσβάστακτους κοινωνικοπολιτικούς ὄρους πού ἐπέβαλαν οἱ σταυροφορικὰς ἐπεμβάσεις στὸν ἀνατολικομεσογειακὸν χῶρον καὶ ἡ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες ὀθωμανικὴ τυραννὶς ἀπειλήσαν στὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτιστικὴν ὄντοτητα τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ μεταβίβασις τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας στὴν Μεγάλῃ Βρετανίᾳ τὸ 1878 φαινομενικῶς ἀπεσόβησε τὸν κίνδυνον αὐτὸν ἀλλὰ ἐπεφύλαξε προβλήματα καὶ κινδύνους ἀπὸ τὴν ἀντίστροφον κατεύθυνσιν.

Ἀνεφέρθη στὴν παιδείαν καὶ στὸ ἐπιστημονικὸν κριτήριον ὡς τὰ μέσα συντηρήσεως τῆς ἐθνοπολιτιστικῆς ταυτότητος τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ προσπάθειαι πού κατεβλήθησαν στὸν τομέαν αὐτὸν εἶναι ἀξιοσημείωται καὶ στενὰ συνδεδεμέναι μὲ τὴν μακροχρόνιον πορείαν πού ἔχει ὡς στόχον τὴν ἐθνικὴν χειραφέτησιν. Τὸ ἰδεολογικὸν αὐτὸ σχῆμα, στὶς πρακτικὰς του ἐκφάνσεις, συγκεκριμενοποιεῖται ὡς διαδικασία διαφωτισμοῦ ἱστορικῶς ἀναβαθμιζόμενῃ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς στοιχειώδους παιδείας πού συντηρεῖ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ τουρκοκρατίας στὸ ἐπίπεδον τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, ἀναβάθμισιν πού καθίσταται δυνατὴ στὸ πλαίσιον τῆς σχετικῆς ἐλευθεροποιήσεως τῶν ὀθωμανικῶν θεσμῶν, γνωστῆς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ταυζιμάτ. Ἡ Ἑλληνικὴ σχολὴ τὴν ὁποίαν ἰδρύει στὴ Λευκωσίαν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος Α' (1854-

1865), τῆς ὁποίας διασώζονται τὰ ἐκπαιδευτικά προγράμματα, διευρύνει τὰ ὅρια τοῦ διαφωτισμοῦ διὰ τῆς σπουδῆς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέρρευσε τὸ ἔτος 1893 τὸ Παγκύπριον Κλασσικὸν Γυμνάσιον, χαρακτηρισζόμενο ἀπὸ τοὺς διδασκάλους τῆς πρώτης ἀγγλοκρατίας ὡς ὁ «τηλαυγῆς φάρος τῆς Κύπρου». Ἀλλὰ καὶ ἡ «σχολὴ κορασίδων», τὴν ὁποία προσήρτησε στὴν Ἑλληνικὴ σχολὴ ὁ Μακάριος Α', συνιστοῦσε πρωτοτυπία μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὀθωμανικοῦ κατεστημένου. Τὰ δεδομένα αὐτὰ καθιστοῦν διακριτὸ ἓνα σχῆμα διαφωτισμοῦ ἐπὶ ὀθωμανικῆς περιόδου, τοῦ ὁποίου ἡ συγκεκριμένη ἀφετηρία ὀριοθετεῖται ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μὲ τὴ δημοσίευση στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1788, ἓνα ἔτος πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, τῆς ἐντυπωσιακῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ Ἱστορίας χρονολογικῆς τῆς νήσου Κύπρου τοῦ Κυπρίου Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, ἔργου ποῦ ἐκπέμπει τὴν ἐπίδραση τῶν ιδεῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καὶ συγκεκριμένα τῶν Βολταϊρικῶν περὶ Ἱστορίας ιδεῶν, ἀλλὰ καὶ προδικάζει τὸν στόχο τοῦ διαφωτισμοῦ, τὴν μελλοντικὴ πολιτικὴ χειραφέτηση τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Τίς οἶδεν», ἐπιλέγει χαρακτηριστικὰ ὁ Κυπριανός, «εἰ μετὰ πάλιν τριακοσίους χρόνους ἀναστηθήσεται εἰς Βασίλειον;» (σ. 264).

Ἡ προφητεία τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ ἐπαληθεύθηκε στὸ ἥμισυ τοῦ προβλεφθέντος χρόνου!

Τὸ ἰδεολογικὸ αὐτὸ σχῆμα, στὶς πρακτικὲς του ἐκφάνσεις, ἐνισχύεται μὲ τὴ βαθμιαία ἀνάπτυξη τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἐρευνητικῆς δραστηριότητος, ἡ ὁποία, μέχρι τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, εἶναι προνόμιο ξένων ἐρευνητῶν ποῦ προσελκύονται κυρίως ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ πλοῦτο τῆς νήσου καὶ τίς δυνατότητες ποῦ παρέχει ἡ διερεύνηση καὶ μελέτη τοῦ ἀρχαίου Κυπριακοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ μύηση Κυπρίων ἐρευνητῶν στὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἀνασκαφικὴ τεχνικὴ συνετελέσθη ἐπὶ βρεττανικῆς περιόδου, τὰ πρότυπα ὅμως τῆς ἱστορικῆς, φιλολογικῆς καὶ λαογραφικῆς ἐρεύνης προῆλθαν ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ χῶρο καὶ ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ σημαντικὲς ἐπιδόσεις τῶν Κυπρίων πολυμαθῶν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Κ' αἰῶνα.

Μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ θεμελίωση τῶν Κυπριολογικῶν ἐρευνῶν ἀπέρρευσε ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ χῶρο. Φορεῖς τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς συμβολῆς ὑπῆρξαν τρεῖς κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας: ὁ ἐκ Πελοποννήσου Ἀθανάσιος Σακελλάριος, ὁ ἐκ Γαλαξειδίου Κωνσταντῖνος Σάθας καὶ ὁ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας Ἰωάννης Συκουτρῆς. Ἐνδείκνυται ἡ ἀναφορὰ στὶς σχετικὲς συμβολὲς τῶν τριῶν αὐτῶν ἐπιστημόνων.

Ὁ Ἀθανάσιος Σακελλάριος διέτριψε μιὰ ὀλόκληρη πενταετία στὴν Κύπρο, τὴν ὁποία ἀξιοποίησε ἐπιδιδόμενος στὴ συναγωγή καὶ ἀποθησαύριση ἱστορικοῦ, γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου. Τὸ ἔτος 1855 ἐξέδωσε ἕναν τόμο πού διελάμβανε τὰ τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου καὶ περιεῖχε μιὰ πρώτη ἐκδοχὴ λεξικολόγησής της.

Κατὰ τὴν ἰδίᾳ περίοδο εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἔντονο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν École des Chartes τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου, ἕνας δὲ ἀπὸ τοὺς πλέον χαλκέντερος ἐρευνητὲς τῆς σχολῆς αὐτῆς, ὁ Louis de Mas Latrie, ἐπεδόθη στὴ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν ἀρχαιακῶν πηγῶν μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ἀναστήλωση τῆς ἱστορίας τοῦ Μεσαιωνικοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου. Στὴ μεγάλη αὐτὴ προσπάθεια ἀγνοήθηκε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν τῆς νήσου καὶ ἡ ὑποκείμενη ἑλληνικὴ πραγματικότητα τοῦ Μεσαιωνικοῦ βασιλείου. Τὴν ἔλλειψη αὐτὴ ἀντελήφθη ὁ Mas Latrie ἐπιρρίπτοντας ἐπὶ τῶν προγενεστέρων ἱστορικῶν τὴ μομφὴ ὅτι ἀγνόησαν τὰ ἀφορῶντα στὸ σπουδαιότερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν κατόρθωσε νὰ θεραπεύσει τὸ κενὸ αὐτό, προφανῶς διότι ὁ ὄγκος τῶν φραγκικῶν πηγῶν τὸν ἀπησχόλησε καθ' ὅλη τὴ σταδιοδρομίᾳ του. Κατὰ συνέπεια ἡ ἑλληνοκυπριακὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἔστερεῖτο θεωρητικοῦ ὑποβάθρου. Τῆς ἀνάγκης πληρώσεως τοῦ κενοῦ αὐτοῦ ἐπελήφθη ὁ Ἀθανάσιος Σακελλάριος, ὁ ὁποῖος ἐπεξέτεινε τὴ συγγραφικὴ του προσπάθεια μέχρι τοῦ ἔτους 1890, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε στὴν Ἀθήνα τὸ μνημειῶδες δίτομο ἔργο του ὑπὸ τὸν τίτλο *Τὰ Κυπριακά, ἤτοι Γεωγραφία, Ἱστορία καὶ Γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1890*. Ἡ περίληψη σημαντικοῦ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου στὴν τελικὴ ἔκδοσι τῶν Κυπριακῶν ἀναπληρῶνει τὸ κενὸν πού συνεπήγετο ἡ ἀγνοια τῆς ἐθνολογικῆς ταυτότητος, τὴν ὁποία διακονοῦν τὰ πλεῖστα τῶν περὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ βασιλείου συγγραμμάτων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ὁ Σακελλάριος ὀρθῶς ἀντελήφθη ὅτι τὸ κενὸν τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας, τῆς ὁποίας ὁ Κυπριακὸς Ἑλληνισμὸς ἔστερήθη ἐπὶ σειρὰν αἰῶνων, ἐνεδεικνύετο νὰ ἀναπληρωθεῖ διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τοῦ ὑποκειμένου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ γλωσσικοῦ φορέως τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Ὅθεν ὁ Σακελλάριος ἐστήριξε τὴν Κυπριακὴν ἐθνοῖστορικὴν πραγματικότητά οὐχὶ μονοπλευρῶς διὰ μέσου τῶν πολιτικῶν γεγονότων, ὡς τοῦτο ἔπραξε ὁ Mas Latrie, ἀλλὰ εἰς τὸ σύνολόν της ὡς ὁμοιογενοῦς ἱστορικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ βίου, τοῦ

ὁποίου ἡ ἀδιάσπαστος ἐνότης διὰ μέσου τῶν αἰῶνων καὶ τῶν πολιτικῶν μεταπτώσεων διασφαλίζεται διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀποψὶς αὕτη ἐξ ἄλλου δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ὑπὸ συζήτησιν συγκεκριμένην περίπτωσιν. Ἔχει ἤδη καταδειχθεῖ εἰς τὴν τεκμηρίωσιν ταυτότητος μεγάλων ἱστορικῶν συνόλων, ὑπὸ τὴν μεθοδολογίαν τῆς *Kulturgeschichte*, καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἱστορίας, ὅπως ἐκείνων ποὺ διετύπωσε ὁ Βολταῖρος στὸ ἔργο του ἐπὶ τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ ἔθνικοῦ πνεύματος (βλ. *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, 1756).

Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἐξ ἄλλου ὅτι ἐλλεῖπει ἐνοποιημένων πολιτικῶν θεσμῶν, οἱ Γερμανοὶ ἐτεκμηρίωσαν τὸ Γερμανικὸν παρελθὸν μὲ ἀναφορὰ στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ (Volks-geist). Οἱ ἐργασίες τοῦ Jacob Grimm ἐπὶ τῆς Γερμανικῆς μυθολογίας καὶ τῶν νομικῶν θεσμῶν τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ εἶχαν ἀπώτερα ἔθνικὰ κίνητρα, τὰ ὅποια ὁ Gustav Freytag συνόψισε στὴ σύνθεσή του ὑπὸ τὸν τίτλο *Πίνακες τοῦ Γερμανικοῦ παρελθόντος (Bilder aus der deutschen Vergangenheit, I-V, 1859-1862)*.

Δὲν εἶναι βέβαιο κατὰ πόσον ὁ Σακελλάριος εἶχε ὑπ' ὄψιν του τίς θεωρίες αὐτὲς ὅταν συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς ἐπεξεργασίας τῶν Κυπριακῶν του. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ σύλληψις τοῦ ἔργου του παραβάλλεται πρὸς τίς κρατουσες τότε ἀπόψεις προσεγγίσεως τοῦ προβλήματος: ἔλλειψις πολιτικῆς ἐνότητος στὴν πρώτη περίπτωσι, ἔλλειψις πολιτικῆς αὐτονομίας στὴν περίπτωσι τῆς Κύπρου.

Δεύτερος συντελεστὴς τῆς θεμελίωσης τῶν Κυπριολογικῶν σπουδῶν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ὑπῆρξε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας. Ὁ μέγας αὐτὸς ἱστοριοδίφης συνέβαλε ἴσως στὴν ἐκτενέστερη τεκμηρίωσι τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἀνεξαρτήτως διαφωνιῶν ἐπὶ τῶν ἀπόψεών του, ἡ συμβολὴ του στὴν ἀναδίφηση καὶ ἐκδοσι θεμελιωδῶν πηγῶν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεώτερης ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ παραβάλλεται πρὸς ἀναλόγους μεγάλας συλλογὰς πηγῶν τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἡ συμβολὴ τοῦ Σάθα στὴν περιοχὴ τῆς Κυπριακῆς γραμματολογίας προεκτείνεται στὴν ἐκδοσι μὲ ἐκτενῆ προλεγόμενα Κυπριακῶν χρονογραφιῶν, τοῦ Λεοντίου Μαχαίρα ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ Γεωργίου Βουστρανίου ἀφ' ἑτέρου, ποὺ καλύπτουν ἐκτενεῖς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ Μεσαιωνικοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου. Τὸ κείμενον τῶν δύο χρονικῶν περιελήφθη εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς *Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης* μετὰ συμπληρωματικῶν ἐγγράφων, μετὰ τῶν ὁποίων ἄγνωστον

πόνημα τοῦ Κυπρίου Ἀγίου Νεοφύτου. Εἰς δὲ τὸν ΣΤ' τόμον τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης ἐξεδόθη εἰς ἑλληνοκυπριακὴν ἀπόδοσιν τὸ περίπλοκον κείμενον τῆς νομοθεσίας τῶν Ἀσιζῶν τοῦ βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Κύπρου, τοῦ ὁποίου δίδονται δύο παραλλαγáι. Τῆς ἐκδόσεως προηγούνται ἐκτενῆ προλεγόμενα καὶ ἐν παραρτήματι παρατίθεται συγκριτικὸς πίναξ ἀντιστοιχιῶν τῶν παλαιογαλλικῶν καὶ ἐνετικῶν διασκευῶν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς παραλλαγάς.

Ἡ σημασία τῶν ἐκδοθεισῶν ὑπὸ τοῦ Σάθα πηγῶν εἶναι πασιφανής. Τὰ κυπριακὰ καὶ ἄλλα παρεμφερῆ κείμενα τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης εἴλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Κυπρίων ἐρευνητῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπεδόθησαν στὴ διερεύνηση τῶν πλουσίων Δυτικῶν Ἀρχείων, συγκεκριμένα ἐκείνων τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῆς Βενετίας.

Ὁ τρίτος μεγάλος ὑποκινητὴς τῶν Κυπριολογικῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ὁ δόκιμος καὶ δυναμικὸς φιλόλογος Ἰωάννης Συκουτρῆς (1901-1937), ὁ ὁποῖος ἐξέτισε τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας στὴν Κύπρο ὡς καθηγητὴς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὸ δόκιμον Ἱεροδιδασκαλεῖον τῆς Λάρνακος. Ἀλλὰ ἡ ἀξιοσημείωτος συμβολὴ τοῦ εἰκοσιδιετοῦς αὐτοῦ διανοουμένου ἔγκειται στὴ δραστηριοποίηση τῶν τοπικῶν ἐρευνῶν μετὰ τὴ δημοσίευσή, τὸ ἔτος 1923, τοῦ πρώτου κυπριολογικοῦ περιοδικοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον *Κυπριακὰ Χρονικά*, μετὰ τὴ συνεργασία ἐνὸς ἄλλου δραστήριου ἐρευνητοῦ, τοῦ Νεοκλῆ Κυριαζῆ, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του Συκουτρῆ ἐπωμίσθη τὴ διεκπεραίωσίν τῶν *Κυπριακῶν Χρονικῶν* μέχρι τοῦ 13ου τόμου, ὁπότε τὴν εὐθύνην τῆς συνεχίσεως τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου ἐπωμίσθη ἡ ἐν Λευκωσίᾳ συσταθεῖσα Ἑταιρεία Κυπριακῶν Σπουδῶν, ἡ ὁποία συνεχίζει ἀδιαλείπτως μέχρι σήμερον τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τῶν *Κυπριακῶν Χρονικῶν*. Κατὰ τὴ διετῆ θητεία του στὴν Κύπρο ὁ Συκουτρῆς περιηγήθη πεζῶν πολλὰς περιοχὰς τῆς Μεγαλονήσου, ἀπὸ τίς ὁποῖας ἀπεκόμισε μεγάλη ποσότητα ἱστορικοῦ καὶ περιγραφικοῦ ὕλικου, μετὰ τὸ ὁποῖον ἐτροφοδότησε τοὺς πρώτους τόμους τῶν *Κυπριακῶν Χρονικῶν*. Ἡ θεμελιώδης ἐν τούτοις συμβολὴ τοῦ Συκουτρῆ, πού ἐσφράγισε τὴ διετῆ κυπριολογικὴ του δραστηριότητα, ὑπῆρξε ἡ ἐπέμβασίς του στὸν Α' φιλολογικὸν διαγωνισμόν πού προεκήρυξε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ', τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε εἰσηγητὴς καὶ συντάκτης τῆς κριτικῆς ἐκθέσεως. Προσφυὲς θέμα τοῦ διαγωνισμοῦ ἐπεγράφετο ἡ «Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Κύπρῳ ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς (1571-1878)». Ὑπὸ τὴν ιδιότητά

του ως εισηγητοῦ ὁ Συκουτρῆς συνέταξε τὴν ἔκθεσιν τῆς Κριτικῆς Ἐπιτροπείας, ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη εἰς ἰδιαίτερον τόμον 182 σελίδων. Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἀναπτύσσει τὴ μεθοδολογία τῆς ἐρεύνης, προβαίνει στὴ λεπτομερῆ ἀποκατάσταση τῶν ἐσφαλμένων, καὶ ἐμπλουτίζει τὴ βιβλιογραφία μὲ ἀναφορὰς σὲ ἄγνωστες στὴν Κύπρον δυτικὰς πηγὰς καὶ βοηθήματα. Ἐπτὰ ἔτη μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Συκουτρῆ τὸ 1924, ὁ Ἑλληὴν ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Σωτηρίου πραγματοποιεῖ ἀποστολὴν στὴν Κύπρον καὶ καταγράφει μετὰ ἀπὸ δέμηνην περιοδείαν τὸ 1931 τὰ σημαντικότερα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς νήσου. Ἀπὸ τὴν ἀποστολὴν αὐτὴ προέκυψε τὸ μνημειῶδες εἰκονογραφικὸν ἔργον *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου*, ποῦ ἐνετάχθη στὴ σειρά τῶν *Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀπετέλεσε ἕναυσμα γιὰ τὴ διερεύνησιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ τὴν Κύπρον, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψαν ἀξιόλογοι ἐρευνητὲς καὶ ἀξιόλογες πρωτότυπες συμβολὲς στὸν κλάδον αὐτό.

Τὸ ἐπιστέγασμα τῆς βρετανικῆς οἰκιοποίησης τῆς Κύπρου ὑπὸ καθεστῶς ἀποικίας τοῦ στέμματος ὑπῆρξε ἡ ἔκδοσις ἑνὸς ἐπιβλητικοῦ τετρατόμου ἔργου συγγραφέντος ὑπὸ ἐπωνύμου ἀρχαιολόγου καὶ ἱστορικοῦ, τοῦ Sir George Hill, ὑπὸ τὸν τίτλον *A History of Cyprus*. Τὸ ἔργον ἐξεδόθη μετὰ τῶν ἐτῶν 1940 καὶ 1952 ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν τοῦ Cambridge καὶ γενικῶς ἀπέσπασε τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν ὡς ἔργον ἀναφορᾶς. Δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τόσο ἀπὸ ἀποψη τεκμηρίωσης ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποψη μεθοδολογική. Παρὰ τὰ ἐμφανῆ αὐτὰ προτερήματα ἡ ἀνάλυσιν τῆς δομῆς τοῦ ἔργου ὑποβάλλει στὸν μελετητὴ ἔντονα ἐρωτηματικά: τὰ ἐρωτηματικά αὐτὰ ἀφοροῦν πρωτίστως στὴν ποσοτικὴ ἀνισότηταν πραγματεύσεως τῶν διακριτῶν χρονικῶν περιόδων τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας. Στατιστικῶς ἡ ἐν λόγῳ ἀνισότης ἀναλύεται ὡς ἀκολούθως.

Ἡ τετρατόμος Ἱστορία τοῦ Hill ἐκτείνεται συνολικῶς σὲ 2.112 σελίδας κειμένου ἐκ τῶν ὁποίων:

256 σελίδες καλύπτουν τὴν ἀρχαία Κυπριακὴ ἱστορία, τὴν ὁποία ὁ Hill ὀριοθετεῖ ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι τὰ τέλη τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου

73 σελίδες καλύπτουν τὴ Βυζαντινὴν περίοδον, τὴν ὁποία ὁ Hill ὀριοθετεῖ ἀπὸ τὴ βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τοῦ ἔτους 1192, συμπεριλαμβανομένων τῶν Ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν

1.162 σελίδες καλύπτουν τὴν πραγμάτευσιν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Φραγκικοῦ βασι-

λείου καὶ τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας μέχρι τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτηση (1192-1571)

268 σελίδες καλύπτουν τὴν πραγμάτευση τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1571-1877)

353 σελίδες καλύπτουν τὰ 73 ἔτη Βρετανικῆς κυριαρχίας.

Ἡ ποσοτικὴ ἀνισότης στὴν πραγμάτευση τῶν πέντε περιόδων τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας ὑποβάλλει τὴν ὑποψία ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα τῆς παραγώρισης ἰδίως τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἡ ὁποία χρονολογικῶς ἐκτείνεται σὲ περίοδο ἄνω τῶν ὀκτῶ αἰώνων, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ βυζαντινὴ περίοδος τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας ἄρχεται μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν ἔλευση στὴ νῆσο τῆς Ἁγίας Ἑλένης, στὴν ὁποία ἡ κρατοῦσα μέχρι σήμερα στὴν Κύπρο παράδοση ἀποδίδει τὴν ἀνίδρυση ναῶν καὶ στήριξη τῆς τότε δεινοπαθούσης νήσου.

Τὸ ποσοτικὸ ἔλλειμα στὴν πραγμάτευση τῶν ὀκτῶ αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς Κύπρου, στὴν ὁποία ἀφιερώνονται μόνο 73 σελίδες, ἀντιδιαστέλλεται ἔντονα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση 1.162 σελίδων στὴν περίοδο 380 ἐτῶν τῆς Φραγκοβενετικῆς κτήσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῆς ἀρχαίας Κυπριακῆς ἱστορίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σὲ περίοδο ἄνω τῶν ὀκτῶ αἰώνων.

Ἐνδείκνυται νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ στίς συνθήκες ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴ συγγραφὴ τῆς τετρατόμου Ἱστορίας τοῦ Hill. Οἱ συνθήκες αὐτὲς σηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὶς ὀξυνόμενες ἀντιπαραθέσεις μεταξὺ ἀφ' ἐνὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου, ἀμετακλήτως προσηλωμένου στὸν στόχο τῆς «Ἐνώσεως τῆς Κύπρου μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος», ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς τοπικῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία εἶναι ἐντεταλμένη μὲ τὴν διεκπεραίωση τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς, ἀποσκοπούσης στὴν μονιμότητα τῆς κατοχῆς τῆς νήσου, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς ιδεώδης βάση προσβάσεως στίς βρετανικὲς κτήσεις τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ Εἰρηνικοῦ ὠκεανοῦ διὰ τῆς διώρυγος τοῦ Σουέζ. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν ὁ Κυπριακὸς λαὸς δὲν ἐνεργεῖ ἀσυντόνιστα. Καθοδηγεῖται ἀπὸ συγκροτημένο Ἐθναρχικὸ Συμβούλιο ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ ἐκάστοτε προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ὁποίου τὰ λαϊκὰ μέλη ἐκλέγονται ἀπὸ ὅλα τὰ στρώματα τῆς Κυπριακῆς κοινωνίας. Τὸ Ἐθναρχικὸν συμβούλιον, στίς πρῶτες φάσεις τῆς σταδιοδρομίας του, ὑποβάλλει τὰ ἐθνικὰ αἰτήματα μὲ ἄψογα ἐπιχειρήματα, καταφεύγοντας πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὰ ὄργανα τῆς Κεντρικῆς ἐξουσίας στὸ Λονδίνο.

Ἡ συμμετοχή τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Συμμάχων κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον δημιουργεῖ αἰσιοδοξία ὡς πρὸς τὴν ἔκβαση τοῦ ἐνωτικῆς ζητήματος, ἡ ὁποία ὅμως διαλύεται μετὰ τὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου.

Ἡ Μεγάλη Βρετανία προχωρεῖ ἀδίστακτα καὶ ἀπρόσκοπτα στὴν ἔνταξη τῆς Κύπρου στὸ αὐτοκρατορικὸ πλαίσιο: Μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τὸ 1914, νομιμοποιεῖ τὴν προσάρτησιν (Annexation) τῆς νήσου. Στις 10 Μαρτίου 1925 οἰκειοποιεῖται ὀριστικῶς τὴν Κύπρον ἀνακηρύσσοντάς τιν Ἀποικία τοῦ Στέμματος. Ἡ διαμάχη μεταξὺ Ἐθναρχικῆς ἐξουσίας καὶ τοπικῆς Κυβερνήσεως ὀξύνεται εἰς τὸ ἔπακρον, ὃ δὲ Ἑλληνοκυπριακὸς λαὸς διατελεῖ ὑπὸ ἐπαναστατικῆς ἔξαρσιν. Κύριος φορεὺς τῶν ἀντιδράσεων εἶναι ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Ἐθναρχικοῦ Συμβουλίου Μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος, ὃ ὁποῖος ἐκθέτει δημοσίως τὶς προθέσεις τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς καὶ ἀποκαλύπτει τὶς οἰκονομικὰς ἐπιβαρύνσεις στὶς ὁποῖες ὑποβάλλεται ὁ λαός. Ἀφ' ἑνὸς ἡ Μεγάλη Βρετανία συνεισφέρει ἐτησίως εἰς τὴν Κύπρον βοήθειαν ἐκ 50.000 λιρῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἀπομυζᾷ ἀπὸ τὴν νήσον ἐτησίως τὸ ποσὸν τῶν 92.799 λιρῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν ἀσχέτου πρὸς τὴν Κύπρον ὀθωμανικοῦ χρέους τῆς Αὐτοκρατορίας, συναφθέντος ἔναντι πολιτικῶν παραχωρήσεων πρὸ τῆς κατοχῆς τῆς Κύπρου. Τὸ ποσὸν αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ὑπεραξίαν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τῆς νήσου, ὑπεραξία ἡ ὁποία ὤφειλε νὰ ἐπενδύεται σὲ ἀναπτυξιακὰ ἔργα πρὸς ὄφελος τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ κοινωνικὴ εὐμάρεια παραμένει στάσιμη.

Ὁ Μητροπολίτης Κιτίου ὑπολογίζει ὅτι μέχρι τῆς 31/12/1926 τὸ διαρρεῦσαν ἐκ τῶν πόρων τῆς Κύπρου εἰσόδημα ἀνῆλθε στὸ ποσὸν τῶν 2.517.049 λιρῶν! Ἡ διαρροή αὐτή, προκύψασα ἐκ τῆς ὡς ἄνω φορολογίας, ὑπῆρξε πρόξενος τῆς ἐξαθλιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

Τὸ ὀκτωβριανὸν κίνημα τοῦ ἔτους 1931 ὑπῆρξε αὐθόρμητον, μὴ ὑποκινηθὲν ἀπὸ καμίαν ὀργάνωσιν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦ κινήματος ἐκκολάπτετο μιὰ τέτοια μυστικὴ ὀργάνωσις ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία «Ἐθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωσις Κύπρου», ἡ ὁποία ὅμως διελύθη ἐν τῇ γενέσει τῆς λόγῳ τῶν στρατιωτικῶν μέτρων. Ὁ Κιτίου Νικόδημος συμπεριελήφθη στὴν ὀμάδα ἐξορισθέντων πολιτῶν κατηγορηθέντων ὡς ὑποκινητῶν τοῦ κινήματος, καὶ μερικῶν μὲν ἐξ αὐτῶν ἡ ἐξορία ἀνεκλήθη μετὰ παρέλευσιν χρόνου, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ Μητροπολίτου Νικοδήμου, ὃ ὁποῖος ἀπέθανε στὴν ἐξορία δίχην ἐθνομάρτυρος.

Ἐξέθεσα ἐν συντομίᾳ τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσε ἡ τετράτομος Ἱστορία τοῦ Hill. Θὰ ἐπισημάνω ἐπίσης ὅτι ὁ τίτλος *Sir* ἐνέτασσε τὸν ἱστορικὸν αὐτὸν εἰς τὴν τάξιν τοῦ βρεττανικοῦ κατεστημένου καὶ ὅτι διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ ἀνωτάτου πολιτιστικοῦ ἰδρύματος τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου. Πραγματευόμενος τὸ ὀκτωβριανὸν κίνημα καὶ τὴ δεκαετία τῶν καταπιέσεων μέχρι τὴν ἔκρηξη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ἐπιφέρει: «τὸ αἶτημα (τοῦ Κυπριακοῦ πληθυσμοῦ) γὰ παραχώρηση πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ἐνετείνετο μὲ μονότονη συχνότητα» (Hill, IV, 425).

Δικαιούμεθα νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ δεκαετία 1931-1940 ὡς τὴν πιὸ στυγνὴν περίοδο τῆς ὑπὸ βρεττανικὸ ἔλεγχῳ Κυπριακῆς ἱστορίας. Τὸ ὀκτωβριανὸν κίνημα τοῦ ἔτους 1931 συνεπήγετο στρατιωτικὰ καταπιεστικὰ μέτρα, ἀλλὰ καὶ φθοροποιά, θὰ ἔλεγα, μέτρα, ὅπως ἡ ὑπαγωγή τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς τοπικῆς διοικήσεως, μὲ στόχον τόσο τὴν ἀπάλειψιν τῆς καλλιέργειας τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν, ὅσο καὶ τὸν βαθμιαῖον ἐξαγγελισμόν τῆς νήσου. Ἡ ἴδρυσις Ἀγγλικῆς σχολῆς μέσης παιδείας δὲν ἀποσκοποῦσε στὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ στὴν κατάρτισιν βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν.

Τὸ Παγκύπριον Κλασσικὸν Γυμνάσιον ἀπέρριψε τὴν κυβερνητικὴν χρηματοδότησιν, μὲ τίμημα τὴν ἐλάττωσιν τοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ διαφυλλάττοντας ἔτσι τὸν χαρακτηρισμὸν του ὡς φωτεινοῦ φάρου τῆς Κύπρου.

Ἡ ὅλη περίοδος τῆς δεκαετίας αὐτῆς ἀπετυπώθη στὴ μνήμη τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ ὡς ἡ περίοδος τῆς Παλμεροκρατίας, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δυναστικῶς κυβερνήσαντος Richmond Palmer, μετακληθέντος στὴν Κύπρον ἀπὸ βρεττανικὴ κτήσιν τῆς ἀφρικανικῆς ἠπείρου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ λαϊκὸς χαρακτηρισμὸς «Παλμεροκρατία» υἱοθετήθη ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Στὸ πρόσφατον δίτομον καὶ ἄριστα τεκμηριωμένον ἔργον του, ποὺ πραγματεύεται ἐνδελεχῶς τὴ βρεττανικὴν περίοδον τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Heinz Richter τιτλοφορεῖ τὴν πραγμάτευσιν τῆς δεκαετίας 1931-1940 ὑπὸ τὴν ἐπικεφαλίδαν «Die Palmerokratia».

Μίαν πεντηκονταετίαν περίπου μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἡ ἀναβάθμισις καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς Κυπριακῆς γραμματείας παρουσιάζουν ἀξιοσημειώτους ἐπιδόσεις. Ἐπισημαίνω τὴν διάδοσιν τῆς κλασσικῆς παιδείας μὲ τὴν ἴδρυσιν Γυμνασίων στὰ κέντρα τῆς ὑπαίθρου, τὴν λειτουργίαν ἰδιωτικῶν σχολῶν ἀνωτέρας παιδείας διὰ τὴν κατάρτισιν ἐπαγ-

γελματικοῦ προσωπικοῦ ανταποκρινομένου στίς τεχνολογικές ἀπαιτήσεις συγχρόνων οικονομικῶν καί ἄλλων ὀργανισμῶν. Ἀκολουθεῖ ἡ ἴδρυσις καί λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου στή Λευκωσία καί ἡ πρόσφατη ἐγκατάστασις καί λειτουργία Τεχνολογικοῦ Πανεπιστημίου εἰς τήν πόλιν τῆς Λεμεσοῦ. Ἡ προαγωγή τῆς Κυπριακῆς γραμματείας ἐξυπηρετεῖται εἰς τὸ Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, ἰδρυθέν τὸ ἔτος 1965, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα διαθρώνονται, πρῶτον, εἰς τήν σειρὰν τῶν Πηγῶν καὶ Μελετῶν τῆς Κυπριακῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία εἰδικεύεται εἰς τήν κριτικὴν ἐκδόσιν καὶ ὑπομνηματισμὸν ἀνεκδότων ἱστορικῶν πηγῶν καὶ ἄλλου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, δεύτερον, εἰς τήν σειρὰν τῶν Δημοσιευμάτων, ὅπου ἀποθησαυρίζεται τὸ Κυπριακὸν γλωσσικὸν καὶ λαογραφικὸν ὑλικόν, προϊόν εἰδικῶν ἀποστολῶν, καί, τρίτον, εἰς τήν ἐκδόσιν τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου, ὅπου δημοσιεύονται πάσης φύσεως Κυπριολογικαὶ ἐργασίαι Κυπρίων, Ἑλλαδικῶν καὶ Εὐρωπαϊῶν ἐπιστημόνων. Ἄνω τῶν 110 τόμων δημοσιευμάτων κατακυρώνουν τὴν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐπιστημονικὴν συμβολὴν τοῦ Κέντρου.

Δύο παράλληλα σημαντικὰ κέντρα πλαισιώνουν τὸ ὅλον πολιτιστικὸν πρόγραμμα. Τὸ Πολιτιστικὸν Ἰδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου εἶναι πολυσύνθετον. Περιλαμβάνει, πρῶτον, τὴν μεγαλυτέραν ἐν Κύπρῳ ἱστοριοφιλολογικὴν βιβλιοθήκην, ἀριθμοῦσαν πέραν τῶν 70.000 τόμων, δεύτερον, τὴν ἐγκατάστασιν Βυζαντινοῦ Μουσείου ἐπικεντρωμένου εἰς τὴν Κυπριακὴν ἀγιογραφίαν καὶ παρεμφεροῦς ὑλικοῦ, μουσείου προσελκύοντος χιλιάδας Εὐρωπαϊῶν ἐπισκεπτῶν ἐτησίως, τρίτον, τὸ Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας, ὑπεύθυνον διὰ τὴν συγγραφὴν τεκμηριωμένης Ἱστορίας τῆς Κύπρου, εἰς τὴν ὁποίαν συνεργάζονται ἄνω τῶν πενήντα Κυπρίων καὶ Εὐρωπαϊῶν ἱστορικῶν. Τὸ ἔργον ἐπρογραμματίσθη εἰς ἑπτὰ τόμους, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν τὴν ἱστορίαν τῆς Κύπρου ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς μέχρι τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς νήσου τὸ 1960. Μέχρι τῆς στιγμῆς ἐξεδόθησαν πέντε τόμοι, ἐντὸς δὲ τοῦ τρέχοντος ἔτους ὀλοκληρώνεται ὁ ἕκτος τόμος, ὁ ὁποῖος καλύπτει τὴν ὀθωμανικὴν περίοδον (1571-1878). Ὁ ἕβδομος καὶ τελευταῖος τόμος θὰ καλύψει τὴν βρετανικὴν περίοδον (1878-1960).

Παράλληλον συμβολὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν πολιτιστικῶν ἔργων προσφέρει καί ἡ Ἱερὰ Μονὴ Κύκκου, τῆς ὁποίας τὸ Βυζαντινὸν Μοσεῖον ἐντὸς τοῦ συγκροτήματος τῆς Μονῆς περιλαμβάνει ἀξιολόγους θησαυροὺς τῆς τοπικῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὸ δὲ Ἰδρυμα Μελετῶν συγκεν-

τρώνει εις σειράν ἐκδόσεων πλῆθος ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου σχετιζομένου κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς καὶ παρεμφεροῦς θεματικῆς.

Ἐπισημαίνω ἐν τέλει τὴν σημαντικὴν προσφορὰν τῆς Κυπριακῆς ἀρχαιολογίας. Ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἔπειτα τὰ ἀνασκαφικὰ προγράμματα καὶ εὐρήματα ἐλέγχονται καὶ δημοσιεύονται ὑπὸ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένων Κυπρίων ἀρχαιολόγων. Τὸ δὲ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Λευκωσίας οὐδόλως ὑστερεῖ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ ἐξωτερικοῦ, οὔτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, οὔτε ὡς πρὸς τὸν ἐτήσιον ἀριθμὸν τῶν ἐπισκεπτῶν του.

Ἐκ τῶν πολιτιστικῶν αὐτῶν δεδομένων καὶ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων προκύπτει τὸ ἐρώτημα: πῶς διαμορφώνεται τὸ ἱστορικὸν μέλλον τῆς Κύπρου;

Τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα τῶν ἐτῶν 1951-1955 ἀνταπεκρίθη εἰς τὰς προσδοκίας τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς διασφάλισης πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας. Παρὰ ταῦτα ὁ κύριος στόχος τῶν μακροχρονίων προσπαθειῶν καὶ τῶν συνακολούθων θυσιῶν, στόχος ἐκφραζόμενος ὑπὸ τὸ σύνθημα «Ἐνωσις τῆς Κύπρου μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος», ἀπεκλείσθη δυνάμει τῶν συμπαραμομαρτουσῶν συμφωνιῶν. Τοῦτο ἐσήμαινε τὴν δημιουργίαν νέας πολιτικῆς ὀντότητας, ἐντεταγμένης εἰς τὰ πλαίσια τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ἡ ὁποία ἐπωμίζετο τὴν εὐθύνην τῶν ἱστορικῶν πεπρωμένων τῆς. Τὸ ἐπισημαίνει τῆς εὐθύνης αὐτῆς καταδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἤδη ἀνακύψαντα προβλήματα τῆς μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν περιόδου. Εἶναι ἐξ ἄλλου εὐτύχημα ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀπομόνωσις τῆς νήσου ἀπεφεύχθη ἐπὶ τοῦ παρόντος μετὰ τὴν ἔνταξιν τῆς εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἐνωσιν, τῆς ὁποίας ἡ Κύπρος συνιστᾷ τὸ ἀνατολικότερον σύνορον, ἓνα σύνορον πρόσθιας πρὸς ἑτερογενεῖς πολιτισμούς.

Αἱ μακροπρόθεσμοι ἱστορικαὶ ἐπιπτώσεις, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰς βραχυπροθέσμους πολιτικὰς ἐπιτεύξεις, τῆς ἀναδείξεως ἑνὸς μικροῦ εἰς ἕκτασιν καὶ πληθυσμὸν χώρου εἰς ἀνεξάρτητον πολιτικὴν ὀντότητα δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος διακριτὰ εἰς μακροπρόθεσμον ἱστορικὴν προοπτικὴν.

Ἰπὸ ἔποψιν καθαρῶς ἱστορικὴν τὸ Κυπριακὸν ζήτημα ἐπανέρχεται εἰς τὸ προσκῆγιον ὑπὸ διάφορον προοπτικὴν. Μίαν προοπτικὴν ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιτεῦξιν εἰρηνικῆς συνυπάρξεως ἑτερογενῶν πολιτιστικῶν καθεστώτων. Ἰπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν τὸ προκείμενον πρόβλημα προσλαμβάνει διεθνή διάστασιν, ἐφ' ὅσον ἡ διαδικασία ἐπιλύσεώς του ἐμπλέκει τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἐνωσιν, τῆς ὁποίας ἡ Κύπρος διατελεῖ τὸ ἀπώτατον σύνορον εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐνεργοποιήθησαν μεγάλοι καὶ

έτερογενείς πολιτισμοί. Είς ὅσους διαφωνοῦν μὲ τὴν ὕπαρξιν μιᾶς τέτοιας προβληματικῆς ἐπισημαίνω τὴν διεθνή διάστασιν τοῦ τοπικῶς μὲν λίαν περιορισμένου, διαχρονικῶς δὲ ἀλύτου καὶ διαιωνιζομένου Παλαιστινιακοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται ὡς ἀνυπέβλητον ἐμπόδιον εἰς τὴν εἰρηνικὴν συνύπαρξιν δύο μεγάλης ἐμβελείας ἑτερογενῶν πολιτισμῶν, τοῦ σημιτικοῦ καὶ τοῦ ἰσλαμικοῦ. Δὲν ἐμπίπτει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ὀμιλίας γνώμη ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Ἄρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὴν ἐκτενῆ καὶ ἐπισταμένη πραγμάτευση τοῦ μεγάλου θεωρητικοῦ τῆς Ἱστορίας Arnold Toynbee, ὁ ὁποῖος ἀνέλυσε ἐκτεταμένως τὸ πρόβλημα τῶν ἐπαφῶν καὶ συγκρούσεων τῶν πολιτισμῶν μέσα στὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνο.

Σᾶς εὐχαριστῶ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2009

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἱερὰ Μητρόπολις Κυρηνείας, Ὀδοιπορικό στά χριστιανικά μνημεῖα
τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας Κυρηνείας. Ἀτλαντάς μνημείων,
Λευκωσία 2006

καί

Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Τά θρησκευτικά μνημεῖα στήν τουρκοκρα-
τούμενη Κύπρο. Ὀφεις καί πράξεις μιᾶς συνεχιζόμενης καταστροφῆς,
Λευκωσία 2008,

ἀπό τόν Ἀκαδημαϊκό κ. Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο

Τήν ἀνοίξη τοῦ 2003 οἱ τουρκοκυπριακές ἀρχές ἐπέτρεψαν γιά πρώτη φορά ἀπό τήν εἰσβολή τοῦ 1974 τήν πρόσβαση τῶν κατοίκων τοῦ ἐλευθέρου τμήματος τῆς νήσου στό κατεχόμενο. Κατέστη ἔτσι δυνατή ἡ φωτογράφηση τῶν μνημείων τῆς κατεχομένης Κύπρου ἀπό τοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καί ἡ διαπίστωση τῆς καταστάσεως στήν ὁποία εἶχαν περιέλθει, ἡ ὁποία ἐπί δεκαετίες ἐβασίζετο ἀναγκαστικά σέ φωτογραφίες καί πληροφορίες ξένων διπλωματῶν καί δημοσιογράφων. Καρπὸς αὐτῆς τῆς δραστηριότητος εἶναι δύο βιβλία πού ἔχω τήν τιμὴ νά σᾶς παρουσιάσω.

Τὸ πρῶτο ἐξεδόθη τὸ 2006 ἀπὸ τήν Ἱερὰ Μητρόπολη Κυρηνείας, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν κατέχεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ κ. Χριστοδούλου Χατζηχριστοδούλου. Ἐπιγράφεται Ὀδοιπορικό στά χριστιανικά μνημεῖα τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας Κυρηνείας. Ἀτλαντάς μνημείων, καί ἀριθμεῖ 505 σελίδες. Μετὰ ἀπὸ προλόγους τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Κυρηνείας Κυρίου Παύλου καί τοῦ ὁμοτίμου σήμερα Καθηγητοῦ Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τοῦ Πανε-

πιστημίου Κύπρου Κυρίου Δημητρίου Τριανταφυλλοπούλου (σ. 15-22), ακολουθεῖ ἓνα πολὺ κατατοπιστικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπισκοπῶν Λατίνου καὶ Κυρηναίας καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα τους ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τὶς μέρες μας, τὸ ὁποῖο συνέγραψε ὁ κ. Σταῦρος Γεωργίου (σ. 23-45). Ἀκολουθεῖ, μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν οἰκισμῶν, ἡ περιγραφή 160 περίπου ὀρθοδόξων καὶ δέκα τριῶν ἑτεροδόξων ναῶν (σ. 46-501) καὶ βιβλιογραφία (σ. 502-505). Τὰ 183 λήμματα, πού ἔχουν συγγράψει ὀκτὼ ἐρευνητές, περιλαμβάνουν περιγραφή, ἀναφορὰ στὴν σημερινή κατάσταση τῶν κτισμάτων, διάφορα ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφία. Ἡ εἰκονογράφηση εἶναι πλούσια ἀλλὰ οἱ φωτογραφίες ὄχι πάντα ἱκανοποιητικές· δημοσιεύονται καὶ εἴκοσι κατόψεις ναῶν. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι μερικὰ λήμματα ἀναφέρονται σὲ κτίσματα πού δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπισθοῦν (π.χ. τὰ ὑπ' ἀριθ. 34, 82-86, 114) ἢ σὲ ἀπλὰ προσκυνητάρια (ἀριθ. 44, 137, 139).

Ἀπὸ τὰ 170 περίπου λατρευτικὰ οἰκοδομήματα 21 ἦταν ἤδη σὲ ἐρειπώδη κατάσταση πρὸ τῆς εἰσβολῆς τοῦ 1974. Μετὰ τὴν εἰσβολὴ πέντε κατεδαφίσθηκαν, δώδεκα ἐρειπώθηκαν, σὲ 27 λεηλατήθηκε τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ εἰκόνες, λειτουργικὰ σκεύη, ξυλόγλυπτα, καὶ σὲ πολλὰ ἀποτειχίσθηκαν ἢ κατεστράφησαν οἱ τοιχογραφίες καὶ τὰ ψηφιδωτά τους, 13 μετετράπησαν σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη, ὅπως ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας στὰ Παναγρὰ (σήμερα Allahverdi Kilic Camii), καὶ ἄλλα ἄλλαξαν χρῆση (στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, λέσχη, γκαράζ), πέντε ἔγιναν ἀποθήκες, ὅπως ἡ Χρυσελευῶσα Σύσκληπου, τοῦ 1901, ἐνῶ δύο ἔγιναν γραφεῖα καὶ ἐργαστήρια, ὅπως ἡ πιθανῶς μεσοβυζαντινὴ Χρυσοτριμιθιώτισσα στὸ χωριὸ Τριμιθί ὅπου ἐγκαταστάθηκε ζεῦγος Ἄγγλων. Ἰδιαιτέρα περίπτωση ἀποτελοῦν ὁ καθεδρικός ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴν Κυρήνεια καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὸ Κάρμι πού ἔχουν μετατραπεῖ σὲ μουσεῖα νεωτέρων εἰκόνων, διότι οἱ βυζαντινές, ὅπως ἡ γνωστὴ εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Κουτσοβέντη, ἐξαφανίσθηκαν. Δέκα μνημεῖα εἶναι ἀπροσπέλαστα διότι βρίσκονται σὲ στρατιωτικὴς περιοχές, ὅπως ἡ ἐξαιρετικῆς σημασίας ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοιχογραφιῶν Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη, καὶ ἔτσι δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ κατάστασή τους. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς εἶναι νεώτερα κτίσματα, τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνος, ὅπως ἡ Ἁγία Μαρίνα στὸ Μπέλλαπαῖς, πού κι αὐτὴ λεηλατήθηκε, ἡ περιοχὴ ὅμως τῆς Κυρηναίας εἶναι ἴσως ἡ σημαντικώτερη τῆς Κύπρου ἀπὸ πλευρᾶς βυζαντινῆς

ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐκεῖ βρίσκονται ὅλοι οἱ τρουλλαῖοι ὀκταγωνικοὶ ναοὶ καὶ τὰ σπουδαιότερα κάστρα τοῦ νησιοῦ. Ἀνάμεσα στὰ ἐξέχοντα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς ἀναφέρομε τὶς μονὲς Ἀντιφωνητοῦ στὴν Καλογραῖα (σ. 180-189), Ἀχειροποιήτου στὸν Καραβᾶ, ἀπροσπέλαστη σήμερα μέσα σὲ τουρκικὸ στρατόνα (σ. 210-213), Ἀψινθιωτίσσης (σ. 424-429) καὶ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὸν Κουτσοβέντη πού ἤδη ἀνέφερα (σ. 310-321), καθὼς καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰλαρίωνος (σ. 244-247).

Ἐρχόμαστε στὸ δεύτερο βιβλίο, τὸ ὁποῖο παρέχει σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῶν χριστιανικῶν μνημείων στὴν Τουρκοκρατούμενη περιοχή τῆς Κύπρου. Τὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου ἐπωφελήθηκε τῆς δυνατοῦτος προσβάσεως στὴν κατεχομένη περιοχή τῆς Μεγαλονήσου, γιὰ νὰ καταγράψει καὶ φωτογραφῆσει τὰ ἐκεῖ μνημεῖα, κατόπιν προτάσεως τοῦ διευθυντοῦ του κ. Στέλιου Περγίκη. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέλαβε ὀλιγομελὴς ὁμάς ἀπὸ δύο ἀρχαιολόγους, ἕναν φωτογράφο καὶ ἕναν συντηρητῆ, μὲ τὴν οικονομικὴ στήριξη τῆς Μονῆς Κύκκου. Συγκροτήθηκε ἔτσι ἕνα ἀρχεῖο μὲ δελτία γιὰ ὅλα τὰ μνημεῖα καὶ 20.000 φωτογραφίες, πού πλουτίστηκε μὲ φωτογραφικὸ ὕλικὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1974 καὶ πλήρη βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση. Καρπὸς τῆς πολυετοῦς αὐτῆς ἐρεύνης εἶναι τὸ δεύτερο βιβλίο πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς παρουσιάσω. Ἐπιγράφεται *Τὰ θρησκευτικὰ μνημεῖα στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο. Ὅψεις καὶ πράξεις μιᾶς συνεχιζόμενης καταστροφῆς*, ἐξεδόθη στὴν Λευκωσία τὸ 2008 στὴν σειρά *Μελέτες Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης* τοῦ Μουσείου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου καὶ συγγραφεὺς του εἶναι ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁμάδος πού διενήργησε τὴν καταγραφή κ. Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, καθηγητῆς ἀπὸ τὸ 2001 τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐπισκέπτης καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου κατὰ τὰ ἔτη 2002-2004. Ἐξεδόθησαν ἤδη ἀγγλικὴ καὶ ἰταλικὴ μετάφραση καὶ ἐτοιμάζεται καὶ γερμανικὴ ἔκδοση. Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς πού κοσμεῖ τὸ ἐξώφυλλο, ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη στὸ Γεράνι, ἰσοπεδώθηκε προσφάτως. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση χωλαίνει καὶ ἔχει ἀρκετὰ τυπογραφικὰ λάθη, πού θὰ πρέπει νὰ διορθωθοῦν σὲ ἐνδεχομένη ἐπανέκδοση. Περιέργως περιέχει 199 ὑποσημειώσεις, ὅσες καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοση, ἐνῶ οἱ παραπομπές μέσα στὸ ἀγγλικὸ κείμενο δὲν ξεπερνοῦν τὶς 75.

Τὸ βιβλίο ἀριθμεῖ 156 σελίδες. Τοὺς προλόγους τοῦ Πανερωτάτου Μη-

τροπολίτου Κύκκου και Τηλλυρίας Κυρίου Νικηφόρου και του Καθηγητού Δημητρίου Τριανταφυλλοπούλου ακολουθεί σύντομη Ιστορική Αναδρομή (σ. 17-24). Έν αντιθέσει προς το προηγούμενο βιβλίο για τα χριστιανικά μνημεία της μητροπόλεως Κυρηνείας δέν υπάρχουν λήμματα για κάθε μνημείο αλλά συνθετικά κεφάλαια για την κατάσταση των μνημείων, την αλλαγή χρήσεως των περισσοτέρων από αυτά, την έκτεταμένη αρχαιοκαπηλία κ.ο.κ.

Κατεγράφησαν και έφωτογραφήθησαν άνω των 500 εκκλησιαστικων κτηριων, ενω άλλα 50 είναι άπροσπέλαστα καθως βρίσκονται σε στρατιωτικες περιοχες η στην νεκρη ζώνη. Πλην των ορθοδόξων ναων, υπάρχουν στην κατεχομένη περιοχή και δώδεκα μαρωνιτικοί, τέσσαρες αρμενικοί, δύο ρωμαιοκαθολικοί και ένας άγγλικανικός, καθως και ένα έβραϊκό νεκροταφείο. Οί χριστιανικοί ναοί υπήχθησαν παρανόμως στο Ισλαμικό ίδρυμα διαχειρίσεως των Βακουφίων. Ο άγγλικανικός ναός της Κυρηνείας παρέμεινε αλώβητος και πολλοί μαρωνιτικοί ναοί έτυχαν προνομιακής μεταχειρίσεως, ενω αντίθετως πολλοί ορθόδοξοι και αρμενικοί ναοί κατεδαφίσθησαν η αφέθησαν να έρειπωθούν και οί τάφοι καταστράφηκαν σε πολλά χριστιανικά νεκροταφεία αλλά και στο έβραϊκό.

Έβδομήντα επτά εκκλησίες μετετράπησαν σε μουσουλμανικά τεμένη. Μονές και ναοί έγιναν στρατωνες η στρατιωτικά νοσοκομεία. Άλλα μνημεία παρεχωρήθησαν σε τουρκοκυπρίους η δυτικοευρωπαίους ιδιωτες και μετεβλήθησαν σε κατοικίες, γραφεία, εργαστήρια, καφενεία και λέσχες, θέατρα, σχολές χοροϋ, λουτρά, αποθήκες, γκαράζ, κοτέτσια, στάβλους και πομνιοστάσια. Έννοείται ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις έξηφανίσθησαν οί εικόνες και τα ιερά σκεύη, συχνά άπεμακρύνθησαν και τα τέμπλα. Ορισμένοι ναοί, όπως το καθολικό της μονής του Άποστόλου Βαρνάβα, έγιναν μουσεια εικόνων, νεωτέρων όμως διότι οί παλαιές εκλάπησαν. Έκτός των μουσείων, των αποθηκών ξένων αρχαιολογικών αποστολών και των ιδιωτικών συλλογών που λαφυραγωγήθηκαν, έχάθησαν όλες οί εικόνες που εύρίσκοντο στο εγκατεστημένο στην Μονή του Άγίου Σπυριδωνος στην Τρεμετουσιά κέντρο συντηρήσεως εικόνων. Πολλά σύνολα βυζαντινων ψηφιδωτων και τοιχογραφιών άποτειχίσθησαν συστηματικά και πουλήθησαν στο έξωτερικό, προξενώντας ανεπανόρθωτες ζημιές στα τμήματα που εκλάπησαν αλλά και σε αυτά που έμειναν επί τόπου. Δέν πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις αλλά για συστηματική λείλασία, που δέν μπορεί να έγινε εν άγνοία των αρχών αλλά

ένδεχομένως με την καθοδήγησή τους. Δυστυχώς σε ώρισμένες περιπτώσεις είχε ανάμειξη στην οργανωμένη αυτή αρχαιοκαπηλία το προσωπικό διεθνών ιδρυμάτων, όπως του Όργανισμού Ήνωμένων Έθνων. Άς σημειωθεί ότι αντιθέτως η Κυπριακή Δημοκρατία προμήθευσε στους Τουρκοκυπρίους ειδικό εξοπλισμό για την διατήρηση αρχαιοτήτων που σεβάσθηκαν, όπως μηχανήματα κλιματισμού για την συντήρηση του ναυαγίου της Κυρηνείας.

Ειδικό κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρεται στις πιο κραυγαλέες περιπτώσεις καταστροφής κτηρίων και αποκολλήσεως και καταστροφής ψηφιδωτών και τοιχογραφιών. Μεταξύ των μνημείων αυτών είναι η Παναγία Κανακαριά στην Λυθράγκωμη της Καρπασίας, με ψηφιδωτά του 6ου αι. και μεταγενέστερες τοιχογραφίες, η Αγία Σολομωνή στην Κώμα του Γιαλού με τοιχογραφίες του 10ου αι., τμήματα των οποίων βρέθηκαν στην κατοχή τούρκου αρχαιοκαπήλου στην Γερμανία, η Παναγία Αύγασίδα στην Μηλιά Άμμοχώστου, που κατεδαφίστηκε το 1989, η Άψινθιώτισσα που ανήκει στον σπάνιο τύπο του εξαγωνικού ναού και έχει μετατραπεί σε πομνιοστάσιο ενώ τοιχογραφίες της κατασχέθηκαν στο Μόναχο, η Παναγία Κυρά στο Λιβάδι Άμμοχώστου με ένα από τα τρία γνωστά σύνολα έντοιχιων παλαιохριστιανικών ψηφιδωτών στην Κύπρο, που καταστράφηκαν όλα κατά την προσπάθεια αποτειχισέως τους, ο Άντιφωνητής στην Καλογραία του οποίου ο γραπτός διάκοσμος αποκολλήθηκε και εκατό περίπου σπαράγματα καθώς και τέσσερις εικόνες έντοπίστηκαν στην Γερμανία και την Ολλανδία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αγίου Ευφημιανού στο Λύσι, του 13ου αι., που βρισκόταν μέσα σε τουρκικό στρατόπεδο, και συνεπώς η αποτειχισή των τοιχογραφιών του από ειδικευμένο συνεργείο Ρουμάνων έγινε με την συνεργασία των τουρκικών αρχών. Εξήχθησαν στην Γερμανία μέσω του λιμένου της Λάρνακας, όπου μετεφέρθησαν με όχημα του φινλανδικού τμήματος της ειρηνευτικής δυνάμεως του ΟΗΕ και πουλήθηκαν στο Ίδρυμα Menil στο Houston του Τέξας. Μετά από δικαστικό αγώνα επήλθε διακανονισμός, βάσει του οποίου θα εκτεθούν προσωρινώς στο αμερικανικό Ίδρυμα και θα επιστραφούν στην Κύπρο το 2012. Αναφέρεται και μία περίπτωση, του Αγίου Γεωργίου στο Καλό Χωριό, οι αποτειχισμένες τοιχογραφίες του οποίου ανακαλύφθηκαν τυχαίως από την τουρκική αστυνομία στην Άγκυρα, οι αρχαιοκάπηλοι δικάστηκαν στα κατεχόμενα και αθωώθηκαν, ενώ η τύχη των κλοπιμαίων αγνοείται.

Σε ειδικό κεφάλαιο (σ. 136-137) απαριθμούνται δέκα διεθνείς συμβάσεις

για την προστασία τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, τίς ὁποῖες ἔχει προσυπογράψει ἡ Τουρκία, καί οἱ ὁποῖες παραβιάζονται καταφύτως στό κατεχόμενο τμήμα τῆς Κύπρου. Ἀναφέρονται ἐπίσης καταδικαστικές γιά τήν τουρκική πλευρά ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, τῆς UNESCO καί τῆς Europa Nostra κατόπιν ἐπιτοπίων ἐπισκέψεων ἐκπροσώπων τους, πού δέν εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα.

Στό ἐλεύθερο τμήμα τῆς Κύπρου ὑπάρχουν σήμερα περί τὰ ἑκατό ἰσλαμικά τεμένη, πολλά ἀπό τά ὁποῖα ἦταν χριστιανικοὶ ναοὶ πού μετετράπησαν σέ τζαμιά κατὰ τήν Τουρκοκρατία. Ἡ Κυπριακή Δημοκρατία ἔχει ἀναστηλώσει καί συντηρήσει εἴκοσι ἀπό αὐτά, πού ἔχουν κηρυχθεῖ διατηρητέα μνημεῖα, ξοδεύοντας γύρω στό μισό ἑκατομμύριο εὐρώ, ὅπως διαβάζομε στήν ἐπόμενη ἐνότητα τοῦ βιβλίου (σ. 138-141). Τά τεμένη αὐτά λειτουργοῦν ἐλεύθερα.

Τό βιβλίον κλείνει μέ δύο σελίδες βιβλιογραφίας (σ. 142-143), ὑποσημειώσεις (σ. 144-149) καί εὐρετήριο ὀνομάτων καί τόπων (σ. 150-155).

Ἡ φωτογραφική τεκμηρίωση εἶναι πλουσιωτάτη καί ἀρίστης ποιότητος. Στό τέλος ὑπάρχει φωτογραφία ἀπό ἀγγλόφωνη τουρκοκυπριακή ἐφημερίδα, μέ ὀλοσέλιδη καταχώρηση κτηματομεσιτικοῦ γραφείου, γιά πωλήσεις καί ἐνοικιάσεις οἰκιῶν, καταστημάτων, ἐστιατορίων καί μιᾶς ἐκκλησίας πού χρησιμοποιεῖται ὡς γκαλερί.

Εὐχομαι τὰ δύο βιβλία πού παρουσίασα, καί ἰδίως οἱ ξενόγλωσσες μεταφράσεις τοῦ δευτέρου, νά τύχουν εὐρυτάτης κυκλοφορίας, ἂν καί δέν ἀναμένω ἡ διεθνῆ κοινότης, τήν ὁποία διακρίνει ἄκρα ὑποκρισία καί στρεβλωμένη ἀντίληψις τοῦ πολιτικῶς ὀρθοῦ, νά προβεῖ σέ ἀποτελεσματικές ἐνέργειες, ὥστε νά σταματήσει ἡ ἐκ μέρους τῶν κατοχικῶν ἀρχῶν συστηματική καταστροφή τῶν τεκμηρίων τῆς τρισχιλιετοῦς ἐλληνικῆς παρουσίας στό νησί τῆς Ἀφροδίτης.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2009

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΒΒΑ

Παρουσίαση του έργου του

Ο Πανίερος ναός της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, Ακαδημία Αθηνών 2009
από τον Ακαδημαϊκό κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟ

Τò βιβλίο πού παρουσιάζεται απόψε, έκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ξεπερνάει τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιολογίας καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, γιατί ἀφορᾷ μέγα τμήμα τῶν ἀνθρώπων τοῦ πλανήτη μας, γιά τὴν ἀκρίβεια τὸ 33%. Τὰ μνημεῖα πού περιγράφονται στὸ βιβλίο βρίσκονται στὸ σημεῖο ὅπου τρεῖς μέγιστες, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σημασίας τους, θρησκείες συγκρούστηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν. Ἀπὸ τίς μεγαλύτερες κινήσεις στρατῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ μεσαιῶνος ἦταν οἱ πολυαίμακτες Σταυροφορίες μὲ ἰδεολογικὸ κίνητρο νὰ περιέλθουν οἱ τόποι, ὅπου ἔζησε καὶ ἀπέθανε ὁ Ἰησοῦς Χριστός, στὴν κατοχὴ τῶν Χριστιανῶν. Ρωμαῖοι, Βυζαντινοὶ καὶ Μουσουλμάνοι κατεῖχαν διαδοχικὰ ἕως τοὺς Σταυροφόρους τοὺς τόπους πού σήμερα βρίσκονται στὰ χέρια τοῦ Ἰσραήλ. Τὸ βιβλίο ἔχει τὸν τίτλο Ὁ Πανίερος ναός τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ σ' αὐτὸ ὁ συγγραφέας του, ἀείμνηστος ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Λάββας, πραγματεύεται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἄποψη, τόπους καὶ μνημεῖα γιά τὰ ὁποῖα ἀκοῦμε ἀπὸ τὴν παιδικὴ μας ἡλικία, τόπους καὶ μνημεῖα πού ἡ ἐπίσκεψή τους καὶ ἡ προσκύνησή τους ἦταν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, καὶ εἶναι καὶ σήμερα, ὄνειρο ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ ἀπειράριθμων Χριστιανῶν, πού ἡ πραγμάτωσή τῆς προσκύνησης προσέδιδε καὶ προσδίδει σ' ἐκεῖνον πού τὴν πραγματοποιοῖ ἰδιαίτερη αἴγλη καὶ πρόσθετο ἐπίθετο.

Όλα τὰ μνημεία, πού περιγράφονται καὶ παρουσιάζονται μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες, δὲν ὑπῆρχαν ὅταν δίδασκε, δικαζόταν καὶ σταυρωνόταν ὁ Χριστός. Ὑπῆρχαν μόνον οἱ τόποι ὅπου ἔλαβαν χώραν τὰ γεγονότα τῆς σύντομης ἐπίγειας ζωῆς του πού στή συνείδηση τῶν πιστῶν χριστιανῶν καθαγιαστικῶν καὶ ἔγιναν τόποι ἀεναίου προσκυνήματος καὶ αἰτία μακρόχρονων πολέμων. Πάνω σ' ἐκείνους τοὺς τόπους ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ μετὰ ἡ κατασκευὴ μνημειακῶν οἰκοδομημάτων πού κάνουν ἀπτὰ τὰ στάδια τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἡ διήγησή μου ἀκολουθεῖ τὴν οἰκονομία τοῦ βιβλίου. Ὅσα θὰ εἰπῶ θὰ εἶναι μικρογραφία ἐκείνων πού περιγράφει ὁ Γεώργιος Λάβας. Τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ βιβλίου θὰ τὴν ἔχετε ὅταν τὸ διαβάσετε.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως εἶναι τὸ κέντρο ἑνὸς κτηριακοῦ συγκροτήματος πού περικλείει τοὺς χώρους στοὺς ὁποίους μαρτύρησε ὁ Χριστός. Στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ συγκροτήματος, κύριος παράγων ἦταν καὶ εἶναι ἡ ὑπαρξη πνευματικῶν δικαιωμάτων ἐπάνω του τριῶν ἐκκλησιῶν: τῆς ἑλληνορθόδοξης, τῆς καθολικῆς καὶ τῆς ἀρμενικῆς. Κάθε μιὰ ἀπὸ τις τρεῖς θρησκευτικὲς κοινότητες ὀρίζει μὲ ἀποκλειστικότητα μέρη τοῦ ναοῦ, τὰ λεγόμενα «ἐξιδιασμένα». Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ τὰ «κοινὰ» ὅπου γιὰ κάθε ἐπέμβαση ἀπαιτεῖται ὁμοφωνία τῶν τριῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἐνῶ στὰ ἐξιδιασμένα ἰσχύει ἡ γνώμη τῶν κυρίων τους. Ἡ πολυγωνία αὐτὴ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει μεταβληθεῖ ὁ ναὸς σ' ἓνα μοναδικὸ ἴσως στὸν κόσμον πεδῖον ἐφαρμογῆς καλλιτεχνικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν ἰδεῶν. Ἐκεῖ ξετυλίγονται τάσεις, ἐπήρειες, ἐποχές, γοῦστα, πνευματικὲς ἀντιλήψεις, ὅλα χωρὶς ἐνότητα καὶ συνέπεια.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως ὀνομάζεται «Πανίερος ναὸς τῆς Ἀναστάσεως» καὶ «Πανάγιος Τάφος». Βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Ἱερουσαλὴμ, ἐκεῖ ὅπου παραδίδεται ὅτι σταυρώθηκε, τάφηκε καὶ ἀναστήθηκε ὁ Χριστός. Τὸ μεγάλο αὐτὸ συγκρότημα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει κάποιον ρυθμὸ ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τάση. Περιλαμβάνει ναοὺς καὶ παρεκκλήσια, ἀποθήκες, κοινόχρηστους διαδρόμους μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνοῦν οἱ κατασκευές, κλίμακες, ὑπνωτήρια, ἐξῶστες. Τὸ ὅλο ἀποτελεῖ ἓνα συνονθύλευμα βυζαντινὸ, δυτικὸ τῶν σταυροφοριῶν ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀναγέννησης, ἀκόμη καὶ σύγχρονο.

Ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ Παναγίου Τάφου ἔχει τὴν ἀρχὴ της στὸ

325, με την επίσκεψη της αγίας Ἐλένης στην Ἱερουσαλήμ, ὅπου βρῆκε τὸν Τίμο Σταυρὸ σὲ μιὰ σπηλιά, στὰ ἀνατολικά τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ. Θέλοντας νὰ τιμήσει τοὺς ἱεροὺς αὐτοὺς τόπους ὁ Μεγάλος Κωνσταντῖνος οἰκοδόμησε ἐπιβλητικὸ ναὸ πού τοὺς περιέκλειε. Ἡ κατασκευὴ ἐκείνη φυσικὰ δὲν σώζεται παρὰ μόνο λείψανά της. Στὰ ἐρείπια τοῦ κωνσταντίνειου, ὅπως ὀνομάζεται, ναοῦ κτίστηκαν ἀργότερα τέσσερις ἐκκλησίες ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς Μόδεστο καὶ Ἀντίοχο. Τὸ 637 ὁ δεύτερος μωαμεθανὸς χαλίφης, ὁ Ὀμάρ, ἴδρυσε τέμενος καὶ ἔδωσε στὸν πατριάρχη Σωφρόνιο τὸν Ἀχτιναμέν, διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο παρέχονταν προνόμια ἐπὶ τῶν ἁγίων Τόπων στοὺς Ρωμαίους, δηλαδὴ στοὺς ὀρθόδοξους Βυζαντινοὺς. Ἐκεῖ ὅπου ὁ Ὀμάρ προσευχήθηκε στὸν «προφήτη» Ἰησοῦ, κτίστηκε τζαμί, πού σήμερα ὀνομάζεται τζαμί τοῦ Ὀμάρ. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Σαλαδῖνος ἀνανέωσε τὰ προνόμια τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἐπὶ τῶν ἁγίων Τόπων.

Τὸ συγκρότημα λοιπὸν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως συνοψίζει τις συγκρούσεις λαῶν καὶ θρησκειῶν σ' ἓνα τόπο ὅπου καὶ σήμερα ὑπάρχουν οἱ ἴδιες ἔντασης συρράξεις, ὅπως καὶ στὸ μακρινὸ παρελθόν, ὅπου οἱ ἐθνικὲς, φυλετικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ἐκδηλώνονται συνεχῶς μὲ θανατηφόρα ἀποτελέσματα πού ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ὅλης τῆς Γῆς, ἀφοῦ ἡ Μέση Ἀνατολὴ καὶ ἰδιαίτερα ἡ Παλαιστίνη ἐπὶ πολλὰ δεκαετίες ζῆ μέσα στὸν πόλεμο. Σήμερα οἱ περιοχὲς ὅπου ἔζησε καὶ δίδαξε ὁ Χριστός, περιλαμβάνονται στὰ «κατεχόμενα» ἀπὸ τὸ Ἰσραὴλ ἐδάφη τῆς Παλαιστίνης.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γεωργίου Λάββα ἀρχίζει μὲ τὸν πρόλογο στὸν ὁποῖο ἐκτίθεται σύντομα ἡ ἱστορία τῆς μελέτης καὶ ἀκολουθεῖ ἡ πολύτιμη εἰσαγωγὴ ὅπου ἀναλύονται οἱ λόγοι τῆς δημιουργίας τῶν προσκυνηματικῶν Δόμων, δηλαδὴ τῶν ναῶν τῆς Γεννήσεως, τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως, πού κτίστηκαν ἀπὸ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον. Τονίζει ὁ Λάββας ὅτι μὲ τὴν πράξη του αὐτὴ ὁ Κωνσταντῖνος ἔφερε στὸν χριστιανισμὸ τὴν ἔννοια τοῦ προσκυνηματος πού μὲ τὸν καιρὸ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ ἄλλους τόπους καὶ στὴν Ἑλλάδα. Τοῦτο δὲν ἦταν ἄγνωστο στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, μὲ κύριο στοιχεῖο τὰ μεγάλα πανελλήνια ἱερά, ὅπως τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁμοίαν ἀντίληψη ὑπῆρχε φυσικὰ καὶ στοὺς Ἑβραίους, μὲ διάσημο ἐκφραστὴ τῆς τὸν ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ, στὴ θέση ὅπου ὁ Σολομώντας εἶχε κτίσει τὸν πρῶτον ναόν. Στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ ὁ ναὸς ἦταν ἐκεῖνος πού

εἶχε κτίσει ὁ Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὁ φονιάς τῶν νηπίων. Ὁ ναὸς αὐτός, στὸν λόφο Μωρία, καταστράφηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Τίτο.

Μέσα στὸ πολύπλοκο συγκρότημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως βρίσκονται δώδεκα εἰδικὰ προσκυνήματα, ἀφιερωμένα τὸ καθένα σ' ἓνα γεγονός τοῦ τέλους τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ.

1. Ἡ ἁγία Ἀποκαθήλωση, μαρμάρινο μνημεῖο τοῦ 1810.
2. Τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκονταν οἱ γυναῖκες κατὰ τὴ Σταύρωση.
3. Τὸ ἅγιο Κουβούκλιο ποὺ σκεπάζει τὸν τάφο τοῦ Χριστοῦ.
4. Ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως ἀνατολικά τοῦ Κουβουκλίου.
5. Ὁ Γολγοθᾶς σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι τὰ ἄλλα μνημεῖα.
6. Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀδάμ στὸν Γολγοθᾶ ποὺ εἰδικώτερα ὀνομάζεται «Κρανίου τόπος».
7. Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀκανθίνου Στεφάνου.
8. Ὁ χῶρος ὅπου βρέθηκε ὁ Τίμιος Σταυρός.
9. Τὸ παρεκκλήσι ποὺ ὀνομάζεται «διεμερίσαντο», δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου οἱ στρατιῶτες μοιράστηκαν τὰ ροῦχα τοῦ Χριστοῦ.
10. Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἐκατόνταρχου ἀρχηγοῦ τῆς φρουρᾶς ποὺ φύλαγε τὸν Χριστὸ κατὰ τὴ Σταύρωση.
11. Τὸ παρεκκλήσι τῶν Κλαπῶν ὅπου βασανίστηκε ὁ Χριστός.
12. Ἡ κολόνα τῆς φραγγέλωσης ὅπου μαστίγωσαν τὸν Χριστό.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων σώζουν σήμερα μόνο τὸ ὄνομα καὶ ὄχι τὴ μορφή τους, ἢ ὅποια χάθηκε κάτω ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες κατασκευές τῶν χριστιανῶν, μνημεῖα, παρεκκλήσια καὶ κάθε λογῆς στολισμούς. Ἡ περίτεχνη αὐτὴ μεταμόρφωση ἀπλῶν φυσικῶν τόπων, ἀσήμεων ἕως τὸν θάνατο τοῦ Χριστοῦ, ἢ μεταβολὴ τους σὲ περιλαμπρα μνημεῖα, εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὴ λιτότητα καὶ τὴν ἀπλότητα τῶν πρώτων χρόνων μεταμορφώθηκε ἕως τὸν Μεγάλου Κωνσταντῖνο σὲ κρατοῦσα θρησκεία καὶ σὲ καθεστῶς.

Τὸ πρῶτο προσκυνήμα, τῆς Ἀποκαθήλωσης, καλύπτει τὸν βράχο ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἀπέθεσαν τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ.

Ἀκολουθεῖ ὁ «Φρικτὸς Γολγοθᾶς» ἢ ἄλλως «Κρανίου τόπος» πάνω στὸν ὁποῖο ἔχουν κτισθεῖ δύο παρεκκλήσια, ἓνα ἐλληνορθόδοξο καὶ ἓνα καθολικό. Στὸ ὀρθόδοξο παρεκκλήσι ὁ Γεώργιος Λάββας ἔκανε ἔρευνες καὶ ἀποκάλυψε τὴ φυσικὴ μορφή τοῦ βράχου ὁ ὁποῖος εἶχε καλυφθεῖ μὲ πλάκες καὶ ἐπιχώ-

σεις. Ήπεσθήμανε ὁ ἔρευνητὴς πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα τοῦ παρεκκλησίου ἓνα βύθισμα στὸν βράχο καὶ στὸ κέντρο του κυκλικὴ ὑποδοχὴ, ἣ ὁποία θὰ ὑποδέλωνε τὸ σημεῖο ὅπου εἶχε στερεωθεῖ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ. Δεξιὰ τοῦ βυθίσματος διεπίστωσε τὴν ὕπαρξη μεγάλης σχισμῆς στὸν βράχο πού φέρει στὸν νοῦ τὸ χωρίο τοῦ Ματθαίου (27, 51): ὅτι μόλις ξεψύχησε ὁ Χριστὸς «ἡ γῆ ἐσχίσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν». Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἄλλα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς αἰῶνες εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ τὰ ἔργα καλλωπισμοῦ τοῦ τόπου πού εἶχαν κάνει οἱ μοναχοί. Ὁ ἀνασκαφεὺς συμπεραίνει ὅτι οἱ ἀνασκαφές πού ἔγιναν στὸ σημεῖο ἐκεῖνο κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ 1960, τοῦ 1970 καὶ κατὰ τὸ 1988 ἀπὸ τὸν ἴδιο «ἔχουν ἐμπλουτίσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς προηγούμενες φάσεις τοῦ μνημείου καὶ ἔχουν προσφέρει ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα πού ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ Προσκύνημα τοῦ “Φρικτοῦ Γολγοθᾶ” βρίσκεται πράγματι στὸ σημεῖο ὅπου ἔγινε ἡ Σταύρωση».

Ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ, δηλαδὴ τὸν Γολγοθᾶ ἢ Κρανίου Τόπον, ἓνας περιμετρικὸς διάδρομος μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἄλλο παρεκκλήσιο, τοῦ Ἀκανθίνου Στεφάνου ὅπου βρίσκεται τμῆμα κίονος πάνω στὸν ὁποῖο οἱ Ρωμαῖοι στρατιῶτες ἔβαλαν τὸν Χριστὸ νὰ καθίσει. Κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο (27, 29) «πλέξαντες στέφανον ἐξ ἀκανθῶν ἐπέθηκαν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ». Γιὰ ἀνάμνηση τοῦ πάθους αὐτοῦ οἱ μοναχοί ἔχουν τοποθετήσῃ δεξιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ παρεκκλησίου, στεφάνι ἀπὸ σκληρὰ ἀγκάθια.

Πολὺ κοντὰ στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀκανθίνου Στεφάνου βρίσκεται ἄλλο, τῆς εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, πού ἀρχικὰ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μεγάλο καὶ τὴ μητέρα του Ἑλένη. Ἀπὸ ἐκεῖ, κατὰ τὴν παράδοση, ἡ ἁγία Ἑλένη παρακολουθοῦσε τὶς ἀνασκαφές πού ἔγιναν κατὰ διαταγὴ τῆς γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ.

Βορειότερα βρίσκεται ἄλλο παρεκκλήσιο πού ὀνομάζεται «Διμερίσαντο τὰ ἱμάτια». Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο (27, 35) ὁ ὁποῖος διηγεῖται ὅτι «σταυρώσαντες δὲ αὐτὸν διμερίσαντο τὰ ἱμάτια αὐτοῦ βαλόντες κλῆρον».

Παρεκκλήσι εἶναι ἀφιερωμένο καὶ σὲ ἄλλο πρόσωπο πού πρωταγωνίστησε στὴ Σταύρωση, στὸν Ἑκατόνταρχο πού διοικοῦσε τὸ ρωμαϊκὸ ἀπόσπασμα πού ὀδήγησε τὸν Χριστὸ στὸ Σταυρό. Ἐκεῖνος μετὰ τὸν σεισμὸ πού ἔσχισε τὴν γῆ ὁμολόγησε γιὰ τὸν Ἰησοῦ «ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος».

Ἐκ τῆς μεταγενέστερης παράδοσης γνωρίζουμε πὺς ὀνομαζόταν Λογγῖνος καὶ ἀποκεφαλίστηκε γιὰ τὴν πίστη του.

Τὸ Ἐπτακάμαρον, ἡ πλάκα μὲ τις δύο ὀπές, τις «Κλάπες», ὅπου ὅπως παραδίδεται εἶχαν δέσει τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὸ παρεκκλήσι τῆς φυλακῆς, ὅπου εἶχαν φυλακίσει τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς δύο ληστές ἕως ὅτου τοὺς ὀδηγήσουν στὸν Γολγοθᾶ καὶ τοὺς σταυρώσουν, ἀνάγονται στὴν περίοδο τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Ἔχουν γίνῃ ὁμως προσθήκες βυζαντινές καὶ τῶν Σταυροφόρων, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν μείγματα ρυθμῶν καὶ τεχνοτροπιῶν.

Μεγαλοπρεπτοῦς πλοῦτος, κραυγαλέες ἀσυμφωνίες ρυθμῶν καὶ τεχνοτροπιῶν χαρακτηρίζουν τὸ ἐπισημότερο μνημεῖο τοῦ συγκροτήματος, αὐτὸν τὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ἢ τοῦ Παναγίου Τάφου, ἢ τῆς Ροτόντας, ὅπως λέγεται κοινότερα. Στὸ κέντρο του ἕνας κυκλικὸς χώρος, ὅπου ὑπάρχει τὸ κουβούκλιο τοῦ Παναγίου Τάφου, στεγάζεται μὲ μεταλλικὸ ἡμισφαιρικὸ τροῦλλο κατασκευασμένο τὸ 1868, ἐπισκευασμένο τῆ δεκαετία τοῦ 1960 μετὰ ἀπὸ σοβαρὰς ζημιὰς πού εἶχαν γίνῃ τὸ 1948 κατὰ τὸν πόλεμο μετὰξὺ Ἰορδανίας καὶ Ἰσραήλ.

Στὴ σύντομη περιήγησή μας σὲ ὀρισμένα μόνον μέρη τοῦ Συγκροτήματος, μὲ ὀδηγὸ τὴν πολῦτιμη περιγραφή τοῦ Γεωργίου Λάββα στὸ βιβλίον του, θὰ σταθοῦμε πάλι στὰ γενικὰ συμπεράσματά του (στὸ τέλος τοῦ πρώτου κεφαλαίου. Ἡ πείρα του ἐκεῖ καὶ ἡ γνώση του τοῦ μνημείου τὸν φέρει αὐτόματα σὲ διαπιστώσεις πού δημιουργοῦν ψυχικὴ δυσθυμία: «Εἶναι πραγματικὰ ἀπογοητευτικὸ, ἀκόμη καὶ ὀδυνηρὸ, γιὰ κάθε νηφάλιον πιστὸ νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσκυνᾷ καὶ νὰ προσεύχεται σὲ παρεκκλήσια διαφοροποιημένα μὲ ἔθνικα καὶ δογματικὰ κριτήρια, καθεστὼς πού καὶ τιμὴ δὲν περιποιεῖ στοὺς ἡγέτες τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀποστερεῖ τὸν χῶρον ἀπὸ τὴν ὑποβλητικὴτητα πού ἀρμόζει στὴν ἱερότητά του».

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον χωρίζεται σὲ μέρη στὰ ὁποῖα ἐξετάζονται σημαντικὰ ἱστορικά, χρονολογικὰ καὶ λατρευτικὰ-δογματικὰ ζητήματα. Ἀρχίζοντας μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση ἐξετάζει ὁ Γεώργιος Λάββας ἐνδελεχῶς τὸ μακροχρόνιον ζήτημα τῆς θέσεως τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ Παναγίου Τάφου. Οἱ σημερινὸι Χριστιανοὶ θεωροῦν ὡς δεδομένο ὅτι οἱ θέσεις τῶν δύο προσκυνημάτων εἶναι ἐκεῖνες πού ὀρίζονται στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως. Ἦδη ὁμως στὸ παρελθὸν ἱστορικοὶ καὶ τοπογράφοι ἐξετάζοντας κριτικὰ τὴν Εὐαγγελικὴ καὶ Ἀποστολικὴ παράδοση ὡς καὶ τὴν ἱστορικὴ τοῦ Ἰωσήπου καὶ τοῦ ἐπι-

σκόπου Σάρδεων Μαξίμου, διαπίστωσαν ασυμφωνίες και αντιφάσεις. Η πρώτη παράδοση, η αρχαιότερη, όρίζει τον τόπο τής Σταύρωσης και τής Ταφής έξω από τὰ τείχη τής Ίερουσαλήμ. Ο Ίώσηπος και ο Μάξιμος λέγουν ότι τὸ μέγα γεγονός έγινε μέσα στην πόλη, μέσα από τὰ τείχη.

Ο Γεώργιος Λάββας παραβάλλοντας τις αρχαίες μαρτυρίες με τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν καθόρισε τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ τείχους τής Ίερουσαλήμ κατὰ τοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ νεώτερου ἱστορικοῦ, τοῦ Μαξίμου και διαπιστώνει ότι κατὰ τὰ χρόνια τής Σταύρωσης ἡ Ίερουσαλήμ περιβαλλόταν ἀπὸ δύο τείχη, έξω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκονταν ὁ Γολγοθᾶς και ὁ Πανάγιος Τάφος. Λίγες δεκαετίες ὅμως μετὰ τὴ Σταύρωση, ἐπὶ βασιλείως Ἡρώδου Ἀγρίππα (39-44 μ.Χ.), πατέρα μίας ἀπὸ τις Βερενίκης ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἐρωμένη τοῦ αὐτοκράτορος Τίτου, ἡ Ίερουσαλήμ ὀχυρώθηκε και με τρίτο τείχος, πὸ περιέλαβε τὸν Γολγοθᾶ και τὸν Τάφο. Τὸ τείχος ὀλοκληρώθηκε τὸ 69 μ.Χ. και τὰ γεγονότα πὸ περιγράφει ὁ Ίώσηπος έγιναν μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους. Ὡς πρὸς τὸν Μάξιμο, ἐκεῖνος ἔγραψε τὸ 160 μ.Χ. Ὁρθὴ λοιπὸν εἶναι ἡ εὐαγγελικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τις ἀνασκαφές και ἰδίᾳ ἀπὸ τις ἔρευνες τοῦ Γεωργίου Λάββα.

Σύμφωνα με αὐτὲς τις ἔρευνες ὁ χῶρος ὅπου κτίστηκε ὁ ναὸς τής Ἀναστάσεως και περικλείει τὰ σημεῖα τοῦ μαρτυρίου και τής ταφής τοῦ Χριστοῦ, ἦταν κήπος και χρησίμευε και ὡς τόπος ταφής, κάτι πὸ συνηθίζονταν και στην ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τάφους πὸ έγινε δυνατόν νὰ ἐντοπισθοῦν και νὰ ἐρευνηθοῦν, ὅλοι τής ἴδιας ἐποχῆς, ὁ μεγαλύτερος εἶναι ὁ τάφος τοῦ Χριστοῦ, λαξευμένος σὲ βράχο τοῦ ἐκεῖ λατομείου. Ο εὐαγγελιστῆς Ματθαῖος (27, 60) λέγει γιὰ τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ότι ὁ Ίωσήφ ὁ Ἀρμαθαίας «ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καθαρᾷ, και ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ». Τὴν ἴδια περιγραφή δίνει και ὁ Μάρκος (15, 46) γιὰ τὸν Ίωσήφ: «και κατατέθηκεν αὐτὸν ἐν μνημείῳ, ὃ ἦν λελατομημένον ἐκ πέτρας».

Με βάση τις λεπτομερεῖς ὑψομετρικὲς παρατηρήσεις πὸ έγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, ὁ Γεώργιος Λάββας με τοὺς συνεργάτες του ἐκπόνησε ψηφιακὴ ἀναπαράσταση τής περιοχῆς τής Σταύρωσης και τής Ταφής και προσδιόρισε τὸ σημεῖο τής Σταύρωσης, τὴ θέση τοῦ Τάφου, και τὴν ἀνηφορικὴ λοφώδη περιοχὴ Γαρήβ, πὸ μνημονεύει ὁ Ίερεμίας, και ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, τὸ Πατριαρχεῖο και ἄλλα οἰκοδομήματα.

Καθώς σᾶς ἐκθέτω σύντομα τὰ συμπεράσματα τοῦ Γεωργίου Λάββα φυσικὸ εἶναι νὰ σκεφθεῖτε ὅτι περισσότερο ἀλλοιωμένος ἱστορικός τόπος στὴ Γῆ δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ. Ὅλοι ὅσοι ἔζησάν ἐκεῖ, πολλοὶ μὲ καλὴ πρόθεση καὶ μὲ εὐλάβεια, φρόντισαν νὰ ἐξαφανίσουν τὴ μορφὴ τοῦ τόπου. Ἡ συναρπαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Λάββα μᾶς ἀποκαθιστᾷ τὴν εἰκόνα του, ὅπως τὴν ἐννοοῦσαν οἱ Εὐαγγελιστές, εἰκόνα πού ἔχει ἀρκετὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὸν κινηματογράφο ἐπὶ 100 καὶ πλέον χρόνια.

Τὰ ἄλλα μέρη τοῦ δευτέρου κεφαλαίου εἶναι ἐπίσης συστηματικά. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξέταση τῆς Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ, ὁ ὁποῖος ξανάχτισε τὴν κατεστραμμένη, τὸ 70 μ.Χ. ἀπὸ τὸν Τίτο, Ἱερουσαλὴμ. Ἡ νέα πόλη ὀνομάστηκε Αἰλία Καπιτωλίνα, κτίστηκε μὲ νέο σχέδιο καὶ ὁ χῶρος τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ ἐπιχωματώθηκε. Ὁ Τάφος καὶ ὁ Γολγοθᾶς καλύφθηκαν καὶ πάνω ἐκεῖ οἰκοδομήθηκε ναὸς τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ κατάχωση τῶν ἐκεῖ μνημείων καὶ τὸ χτίσιμο ναοῦ, θεωρεῖται ὡς συνειδητὴ «καταδίκη σὲ λήθη», *damnatio memoriae*, πού ἀποτελεῖ ἐπίσης καὶ ἔμμεση ἔνδειξη, ὅτι ὁ τόπος τοῦ μαρτυρίου ἦταν πραγματικά ἐκεῖνος, καὶ ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση ἐπιθυμοῦσε νὰ ξεχαστεῖ. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) ἡ οἰκοδομικὴ ἄκμαζε στὴν Ἱερουσαλὴμ ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα τῆς ὁποίας ἡ ρωμαϊκὴ μνημειακὴ περίοδος εἶναι Ἀδριάνεια.

Ὅπως λέγει ὁ Γεώργιος Λάββας, «στὴ συλλογικὴ μνήμη τῶν χριστιανῶν διασώθηκε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ὅπου ἔλαβε χώρα τὸ Θεῖο Δράμα». Γι' αὐτὸ ὁ Μεγάλος Κωνσταντῖνος ἀποφάσισε νὰ γίνῃ ὁ ναὸς τοῦ Παναγίου Τάφου στὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ὁ ὁποῖος κατεδαφίστηκε, τὸ 326, ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Μακάριο. Ὁ Γεώργιος Λάββας προχωρεῖ σὲ ἀναπαράσταση τοῦ χώρου τοῦ Μαρτυρίου, τῆς μορφῆς πού θὰ ἀντίκρυσαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καὶ περιγράφει τίς ἐργασίες πού πρέπει νὰ ἔγιναν γιὰ νὰ θεμελιωθοῦν τὰ χριστιανικὰ οἰκοδομήματα γιὰ τὰ ὁποῖα πρῶτο ὁδηγὸ θὰ ἔχουμε τὸν Εὐσέβιο, μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, μὲ τὴν πολύτιμη «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» του.

Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει κριτικὰ καὶ ἀναλυτικὰ τὴν περιγραφή τοῦ Εὐσέβιου σὲ σύγκριση μὲ μελέτες συγχρόνων ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν. Προχωρεῖ στὸ θέμα τῆς χωροθέτησης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, πού ἔκτισε ὁ Μεγάλος Κωνσταντῖνος, καὶ ἐπιμένει στὴν ἐξέταση τοῦ ψηφιδω-

του χάρτη τῆς Μαδηβᾶς, τοῦ βου αἰῶνος, ὅπου εἰκονίζεται ἡ τότε Ἱερουσαλήμ. Παραθέτει μάλιστα καὶ πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ χάρτη. Προχωρεῖ ἀκόμη στὴ συστηματικὴ περιγραφή τῆς πεντάκλιτης βασιλικῆς ποὺ κτίστηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τὴν «ἔκφρασή» τῆς μᾶς παρέχει ὁ Εὐσέβιος. Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ αὐτὴ μᾶς σώζονται μέσα στὸ σημερινὸ συγκρότημα, σποραδικὰ λείψανα ἢ ἔχνη.

Ἡ εὐσέβεια τῶν πιστῶν χριστιανῶν δὲν ἀρκέστηκε σὰ μεγαλόπρεπα κτίσματα τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε περιβάλει μὲ μνημειακὰ κτίσματα ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ Μαρτυρίου. Κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα διαμορφώθηκε ὁ Βράχος τῆς Σταύρωσης, τὸν 11ο ὁ χαλίφης Ἀλ-Χακίμ ἰσοπέδωσε τὸ ἱερὸ Συγκρότημα μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο ἀλλὰ σὲ λίγα χρόνια, μὲ τὴ συμφιλίωση χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων, ἄρχισε ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν κατεστραμμένων. Ἡ κατάληψη τῶν ἁγίων Τόπων ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὑπῆρξε ἡ αἰτία νέων διαρρυθμίσεων. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία τῶν ὄσων ἔγιναν ἢ κτίστηκαν στὸν τόπο τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ δὲν τελειώνει καὶ οὐτε θὰ τελειώσει ποτέ.

Σὲ ἄλλο κεφάλαιο γίνεται διεξοδικὴ ἐξέταση τοῦ ζητήματος γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τοῦ τόπου τῆς Σταύρωσης καὶ τῆς Ταφῆς τοῦ Ἰησοῦ ὅπου ὁ Γεώργιος Λάββας συνοψίζει τίς κατὰ καιροὺς ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεύει τίς ἀρχαῖες μαρτυρίες.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι εἰκονιστικό. Τὸ ἀποτελοῦν κατόψεις γενικὲς καὶ τμηματικὲς, ὄψεις καὶ τομές, θαύματα ἀκριβείας καὶ καλαισθησίας, ἀποτυπώσεις λεπτομερεῖς, ἀπεικόνιση τῶν λίθων τῶν κτισμάτων, ἀπεικόνιση τῆς ὑφῆς τῶν λίθων καὶ τῶν φθορῶν τους. Καὶ τὰ σχέδια αὐτὰ συμπληρώνονται μὲ νέες ὡραῖες καὶ φωτεινὲς φωτογραφίες ποὺ μᾶς μεταφέρουν στὸν τόπο ὅπου ὁ Χριστὸς πέρασε τίς τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς του, σταυρώθηκε, τάφηκε καὶ ἀναστήθηκε.

Σὰς παρουσίασα μέσα σὲ 30 λεπτὰ τῆς ὥρας ἓνα νέο βιβλίον, ἐλπίζω μὲ τρόπο ἀνεκτό. Ἡ παρουσίαση αὐτὴ, ὅπως ὅλες οἱ παρουσιάσεις βιβλίων, προδίδει τὸν συγγραφέα καὶ ἐξαπατᾷ τοὺς ἀκροατές. Ἄν τὸ βιβλίον ἦταν ἔργο φαντασίας, ἴσως οἱ χαρακτηρισμοί μου θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἠπιότεροι. Ἀλλὰ γιὰ τὸν «Πανιερὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως» πρέπει νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν κάνει λόγο ὁ Γεώργιος Λάββας: τί κρύβει αὐτὸ τὸ βιβλίον, καλύτερα τί μᾶς κρύβει ὁ συγγραφέας;

Ἐπιστημονικά βιβλία ὅπως ὁ ναός τῆς Ἀναστάσεως γίνονται μὲ ἀντάλλαγμα ἓνα μέρος τῆς ζωῆς αὐτοῦ πού τὸ γράφει. Ὁ Γεώργιος Λάββας μὲ πολλή ἐπιμέλεια ἔχει σῆσει ἀπὸ τίς σελίδες του τὸ πῶς τὸ συνέθεσε. Κάπου στὸν πρόλογο, ἀνάμεσα στὶς τυπικὲς πληροφορίες, λέγει ὅτι ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὸ θέμα εἶχε ἀρχίσει τὸ 1984, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνος. Ἐπειτα ἀπὸ χρόνια ὑπέβαλε στὸ Πατριαρχεῖο τὸ πρόγραμμα τῆς τοπογράφησης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης τοῦ συγκροτήματος, ἀναγκαίων πλέον ἐκ τῶν πραγμάτων τὸ 1993 ἄρχισαν οἱ ἐπὶ τόπου ἐρευνες καὶ μετρήσεις, πού βάστηξαν ἑπτὰ χρόνια, ἕως τὸ 2000. Καὶ προσθέτει, ὅτι οἱ κατὰ χώραν ἐργασίες κάλυψαν «χρονικὸ διάστημα 205 ἡμερῶν». Δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει πόσα ταξίδια ἔκανε στοὺς Ἁγίους Τόπους, πόσο χρόνο ξόδεψε ἐκεῖ ἀπ' τὴ ζωὴ του χωρὶς νὰ μετράει, πόσες χιλιάδες σημεῖα ἔλαβε, πόσες ὥρες, πόσες ἡμέρες, χρειάστηκαν γιὰ νὰ πάρουν μορφή οἱ μετρήσεις στὸ χαρτί πού ἔγιναν ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ τοὺς συνεργάτες του. Καὶ ἀφοῦ ἔγιναν τὰ σχέδια καὶ θεβαιώθηκε ὅτι ὅλες οἱ μετρήσεις συμφωνοῦσαν, κάτι πού δὲν συμβαίνει συχνὰ ὅταν πρόκειται γιὰ μνημεῖα παλιὰ, τρισδιάστατα, ἀχάριστα στὴ μέτρηση, δύσκολα στὴ σχεδίαση, σκοτεινά, γεμάτα ἐξαρτήματα ὅπως συμβαίνει στὶς ἐκκλησίες, ἄρχισε ἡ μελέτη καὶ ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου. Νομίζω πὼς οὔτε ἐκεῖνος θὰ μπορούσε νὰ ὑπολογίσει τίς ὥρες καὶ τίς δυνάμεις πού ξόδεψε. Συμβολίζονται μόνο, καὶ αὐτὸ γιὰ κείνους πού ἐρμηνεύουν τὰ σύμβολα, συμβολίζονται οἱ ὥρες αὐτὲς τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὰ ἀραδιασμένα γράμματα καὶ τὰ σχέδια τοῦ βιβλίου, τελευταῖο του δῶρο πρὸς ἐμᾶς.

Μιὰ ἀχνὴ εἰκόνα τῆς ὅλης ἐργασίας, τοῦ χρόνου πού καταναλώθηκε, τῶν προσώπων πού ἔλαβαν μέρος στὴν πραγματοποίηση τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος τῆς ἀποτύπωσης τοῦ ἱεροῦ Συγκροτήματος, ἀχνὴ ἐπαναλαμβάνω εἰκόνα, δίνει τὸ λιτὸ ἐπίμετρο τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου κ. Διονυσίου-Δημητρίου Μπαλοδήμου μὲ τίτλο «Γεωμετρικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τεκμηρίωση τοῦ Πανιέρου ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα» καὶ στὸ Παράρτημα πού ἀκολουθεῖ καὶ κλείνει τὸν τόμο. Ἐκεῖ διαβάζουμε γιὰ 20.000 σημεῖα, 6.000 φωτογραφίες, 1.000 σκαριφήματα. Ἄραγε ὅσοι ἔλαβαν μέρος στὴν προσπάθεια, θὰ μπορούσαν, ἢ θὰ ἤθελαν, νὰ ξαναρχίσουν ἂν χρειάζοταν; Πιστεύω πὼς θὰ ξανάρχιζαν, γιατί μελέτες ὅπως αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία ἀκούσατε, τίς ἐμπνέει ὁ ἐνθουσιασμός τῆς δημιουργίας. Πραγματικά. Μὲ τὸ βιβλίό του Γεωργίου Λάββα, ἀποτέλεσμα τοῦ κόπου τοῦ δικοῦ του

καὶ τῶν συνεργατῶν του, ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη προσφέρει τὴν τελευταία καὶ ἔγκυρη γνώση γιὰ τὸ μέγιστο μνημεῖο τῆς Χριστιανοσύνης.

Ὁ Γεώργιος Λάββας δὲν πρόλαβε νὰ ἰδεῖ τὸ βιβλίον τελειωμένο καὶ τυπωμένο μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν καλαισθησία τῆς Ραχήλ Καπόν, ἡ ὁποία προσέθεσε μιὰ ἀκόμη ψηφίδα στὸ μωσαϊκὸ τῶν πολύτιμων ἐκδόσεών της.

Ἀκόμη ὁ Γεώργιος Λάββας, χαμένος πρόωρα, εἶχε τὴν τύχη νὰ τὸν περιβάλλει στὴ ζωὴ του ἡ οἰκογένειά του πού, ὅταν ἐκεῖνος ἔφυγε, φρόντισε μὲ στοργὴ τὸ τελευταῖο του πνευματικὸ δημιούργημα, αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἀκούσατε ἀπόψε, ἔργο πίστεως καὶ ἐπιστήμης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Διαδικτυακό Αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του Ακαδημαϊκού Γ. Π. Λάββα*
 από τον Καθηγητή κ. ΜΙΧΑΗΛ ΜΕΪΜΑΡΗ

Κυρίες και κύριοι Ακαδημαϊκοί,
 Άγαπητοί συνάδελφοι,
 Κυρίες και κύριοι,

Ο Γιώργος Λάββας επέλεξε το 1992 το Τμήμα Έπικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ένημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη συνέχιση της ακαδημαϊκής του καριέρας όχι τυχαία, αλλά επειδή πίστευε στη δύναμη της έπικοινωνίας και στην εφαρμογή των αρχών της στον τομέα της πολιτιστικής διαχείρισης.

Σήμερα το Τμήμα Έπικοινωνίας και ΜΜΕ, αποτιόντας φόρο τιμής στον αγαπητό συνάδελφο Γιώργο Λάββα, έπικοινωνεί το διεθνούς έμβέλειας ακαδημαϊκό, έπιστημονικό και πολιτισμικό του έργο στον ψηφιακό χώρο.

Ός διευθυντής του Έρευνητικού Πανεπιστημιακού Ίνστιτούτου Έφφρμοσμένης Έπικοινωνίας και διάδοχος του Γ. Λάββα στη θέση αυτή, έχω τη μεγάλη τιμή να σās παρουσιάσω το διαδικτυακό αφιέρωμα που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο μιας πρωτοβουλίας του Ίνστιτούτου και φωτίζει το έργο και την προσωπικότητά του.

Στόχος, λοιπόν, του αφιερώματος είναι να αποτυπωθεί ή σημαντική συμβολή του Γ. Λάββα στον έρευνητικό, ακαδημαϊκό και πολιτισμικό χώρο της Ελλάδας αλλά και του έξωτερικού. Η πνευματική παρακαταθήκη που κληροδότησε στις έπόμενες γενιές περιλαμβάνει πλούσιο υλικό από κείμενα, μελέτες και φωτογραφίες που κρίθηκε σκόπιο να συμπεριληφθούν στο αφιέρωμα. Η ψηφιοποίηση του έργου συντελεί στην εύρεία διάδοσή του και στη δημόσια διάθεσή του σε ήλεκτρονική μορφή.

Το έργο του Γεώργιου Λάββα συνέβαλε σημαντικά στον ακαδημαϊκό, τον έρευνητικό και πολιτισμικό τομέα της Ελλάδας αλλά και του έξωτερικού. Συμβάλλει επίσης σε μετέπειτα έρευνες, καθώς τὰ κείμενά του, οί μελέτες του, τὰ σχέδιά του είναι διαθέσιμα στις έπόμενες γενιές έρευνητών.

* Ίστοχώρος: <http://www.georgelavas.org>

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προτίμησα νὰ ξεκινήσω μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ ἔργο του, ὅπως αὐτὸ παρουσιάζεται μέσω τοῦ διαδικτυακοῦ ἀφιερώματος, καὶ νὰ κλείσω μὲ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴ ζωὴ τοῦ Γεώργιου Λάββα.

Τὸ ἔργο τοῦ Γ. Λάββα δομεῖται γύρω ἀπὸ τὶς ἐξῆς τρεῖς ἐνότητες: ἀκαδημαϊκὸ, ἀρχιτεκτονικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ.

Στὸ ἀκαδημαϊκὸ του ἔργο, περιλαμβάνεται ἡ συνεργασία του μὲ τὸ Ὁμοσπονδιακὸ Πολυτεχνεῖο τῆς Ζυρίχης, ὡς ἐπιμελητὴ στὴν ἔδρα «Ἱστορία τῆς Τέχνης». Ἐκεῖ γνωρίστηκε καὶ συνεργάστηκε μὲ ἔγκριτους καθηγητὲς καὶ μὲ ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

Στὴ συνέχεια ἀνέλαβε ὡς καθηγητὴς τὴν ἐπικουρικὴ ἔδρα Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας καὶ τὴν ἔδρα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου ἀνανέωσε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ νέων μαθημάτων. Ἡ θεραπεία τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Τμήμα Ἐπικοινωνίας καὶ ΜΜΕ τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν δραστηριοποίησε ἀκόμη περισσότερο σὲ θέματα ἐπικοινωνίας καὶ εὐαισθητοποίησης τῶν πολιτῶν σὲ πολιτισμικὰ θέματα.

Παράλληλα μὲ τὶς ἀκαδημαϊκὲς του θέσεις, πολὺ σημαντικὰ εἶναι τὸ διδακτικὸ καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, μὲ πληθώρα συγγραμμάτων καὶ δημοσιεύσεων.

Ὁ Γεώργιος Λάββας ἐξετάζει στὴν πράξη τοὺς προβληματισμοὺς ποὺ εἶχε ἐκφράσει στὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο του γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ναοδομία καὶ τὶς σύγχρονες ἐκφράσεις της. Οἱ προβληματισμοὶ αὐτοὶ γίνονται ἰδιαίτερα αἰσθητοὶ στὸν σχεδιασμὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸ Chambésy, στὴ Γενεύη, ποὺ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀνέθεσε.

Ἡ ἐκπόνηση τῶν σχεδίων τοῦ Μπελλωνεῖου Καθιδρύματος στὰ Φυρὰ τῆς Σαντορίνης ἀνατέθηκε στὸν Γεώργιο Λάββα, μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀναζητήσεις του γιὰ τὴν ἔνταξη ἐνὸς νέου κτηρίου σὲ παραδοσιακὸ περιβάλλον ὡς πολιτιστικοῦ κέντρου.

Ἐπιπλέον, τὸ 1982 ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀνέθεσε στὸν Γεώργιο Λάββα τὴν ἀποκατάσταση τῆς Βίλλας Καπαντζή γιὰ τὴν ἐπανάχρησή της ὡς πινακοθήκης τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος. Στὸ ἔργο

αυτό κατάφερε να εφαρμόσει μιὰ σειρά ἀπὸ ἀρχές γιὰ ἐπεμβάσεις στὰ διατηρητέα κτήρια.

Σπουδαῖο σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Λάββα ἀποτελεῖ ἡ ἐκπόνηση σχεδίων ἀνέγερσης ἑνὸς ναοῦ σὲ νεοσχεδιαζόμενο οἰκισμὸ στὴν τοποθεσία «Μπασίς», ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν ὁποία τοῦ ἀνέθεσε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος Α΄.

Τέλος, σημαντικὴ τομὴ ἀποτελοῦν τὰ σχέδιά του γιὰ Στέγαστρο γιὰ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο «Κάθισμα» στὰ Ἱεροσόλυμα. Στόχος αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν νὰ προστατευτεῖ ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος καὶ νὰ ἀναδειχθεῖ ὡς προσκυνηματικὸς, χωρὶς ὅμως νὰ διαταραχθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ του ἐνότητα.

Παράδειγμα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου Λάββα, ὅπου καὶ ἀποτυπώνονται οἱ ἀνησυχίες του, ἀποτελεῖ ὁ σχεδιασμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸ Chambésy στὴ Γενεύη. Πλοηγούμενος στὸν ἰστοχῶρο μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ φωτογραφίες, σχέδια καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἔργο αὐτό.

Στὴ θεματικὴ ὑποενοτήτητα γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸ Chambésy τῆς Γενεύης, ὅπως καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐνότητες στὸ διαδίκτυο ἀφιέρωμα, ὑπάρχει διαθέσιμο ὑλικὸ γιὰ τὸ ἀντίστοιχο ἔργο του. Ὑπάρχουν φωτογραφίες, ἀρθρογραφία καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴ δημοσιότητα τοῦ ἔργου.

Στὴν ἐνότητα «φωτογραφίες», ὁ ἐπισκέπτης τοῦ ἰστοχώρου βλέπει φωτογραφίες ἀπὸ τίς μακέτες καὶ τὸ ἐργοτάξιο τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

Μία ἀπὸ τίς ὑποενοτήτες τῆς θεματικῆς γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου εἶναι ἡ «δημοσιότητα» ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Λάββα, πὺ περιέχει δημοσιεύσεις του σὲ ἐφημερίδες, ἑλληνικὲς καὶ ξένες.

Στὸ ἀρχαιολογικὸ του ἔργο, συμπεριλαμβάνονται οἱ ἀνασκαφές τῆς ὑστεροκλασικῆς κατοικίας στὴ Μαρώνεια, στὴ Μακεδονία, καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ θεάτρου τῆς Μαρώνειας.

Ἐπίσης, κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν συντήρησης, ἀποκατάστασης καὶ ἀνάδειξης τοῦ Πανιέρου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, πραγματοποιήθηκαν ἀνασκαφές γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ σημείου ὅπου συνέβη τὸ γεγονός τῆς Σταύρωσης, στὶς ὁποῖες πολὺ σημαντικὸς ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Γεωργίου Λάββα.

Ἐπιπλέον, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Γ. Λάββα καὶ τοῦ R. Avner, ἀποκαλύφθηκε ἓνα μνημειακὸ ναϊκὸ κτίσμα, τὸ «Κάθισμα», στὰ Ἱεροσόλυμα. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὸ σημεῖο αὐτὸ κάθισε ἡ Παναγία γιὰ νὰ ξεκουραστεῖ κατευθυνόμενη πρὸς τὴ Βηθλεέμ.

Σημαντικό αρχαιολογικό έργο του Γεωργίου Λάββα αποτελεί ή ανασκαφή του σημείου όπου συνέβη ή Σταύρωση, ή «Γολγοθάς», στα Ίεροσόλυμα.

Ό επισκέπτης του ιστοχώρου μπορεί εύκολα νά μεταφερθεί από την κεντρική σελίδα του έργου στα σχέδια τής κάτοψης τής περιοχής των ανασκαφών και του θράχου του Μαρτυρίου. Υπάρχει επίσης θεματική ύποενότητα που αναφέρεται στην «άρθρογραφία» για τή έργο του «Γολγοθάς».

Έκτός του ακαδημαϊκού, του αρχιτεκτονικού και του αρχαιολογικού έργου, ή Γ. Λάββας υπήρξε έμπειρογνώμων του Οίκουμηνικού Πατριαρχείου, με σημαντικές δικαιοδοσίες. Πολυάριθμες μελέτες έκπονήθηκαν κατά τή διάρκεια τής θητείας του. Έργα του, μεταξύ άλλων, είναι τά εξής: ή τοπογραφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του συγκροτήματος του Πανιέρου Ναού Άναστάσεως στα Ίεροσόλυμα, ή ανάδειξη του ιερού Προσκυνηματος του Φρικτού Γολγοθά και ή μελέτη έπισκευής και αποκατάστασης τής ξύλινης στέγης του Ναού τής Γενήσεως στη Βηθλεέμ.

Τό 2003 εκλέχθηκε ως τακτικό μέλος τής Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα Ιστορίας τής Αρχιτεκτονικής Ρυθμολογίας και Θεωρίας τής Αρχιτεκτονικής. Στη διάρκεια τής θητείας του ίδρυσε τή Γραφείο Έρευνών Αρχιτεκτονικής, τή όποιο διοργάνωσε συνέδρια, πραγματοποίησε δημοσιεύσεις κι έκανε σημαντικές προτάσεις σέ συνόδους για τή σωστή αντιμετώπιση τής επέμβασης.

Επίσης, ή Γεώργιος Λάββας συμμετείχε σέ έπιτροπές του Υπουργείου Πολιτισμού όπου διεξήγαγε πραγματογνωμοσύνες, με αντικείμενα τή "Άγιο Όρος, νεώτερα μνημεία, παραδοσιακούς οικισμούς και βυζαντινά μνημεία.

Παράλληλα, δημοσίευσε αρχιτεκτονικές και αρχαιολογικές μελέτες σέ ήμερήσιο και περιοδικό Τύπο, σέ τρεις γλώσσες: ελληνικά, άγγλικά και γερμανικά.

Στή διαδικτυακή αφιέρωμα υπάρχουν διαθέσιμα πρωτότυπα κείμενα σέ μορφή pdf, όπως είχαν γραφτεί ή είχαν δημοσιευτεί από τόν Γ. Λάββα. Τά αρχεία που διατίθενται στήν διαδικτυακή όποιο αποτελούν άναπαραγωγές από τίς πρωτότυπες δημοσιεύσεις, γραμμένα στην πρωτότυπη γλώσσα.

Η διαδικτυακή δημοσίευση τμήματος του έργου του έχει ως στόχο, πέραν τής ενημέρωσης του κοινού, νά διευκολύνει τή έργο και τή μελέτη των έρευνητών.

Τό σύνολο των περιεχομένων, εκτός των πρωτότυπων δημοσιεύσεων,

είναι διαθέσιμα και στην αγγλική γλώσσα. Με αυτό τον τρόπο τὸ ἔργο τοῦ Γεώργιου Λάββα γίνεται διαθέσιμο και στὸ διεθνὲς κοινό.

Ἐπιπλέον, τὸ ἐνδιαφέρον αὐξάνεται καθὼς ὑπάρχει ἄφθονο φωτογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ φέρνει σὲ ἐπαφὴ τὸν ἐπισκέπτη μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Λάββα.

Διαθέσιμα βρίσκονται και ἀδημοσίευτο ὑλικὸ και μελέτες μὲ ἀναλυτικὲς πληροφορίες, ποὺ μποροῦν νὰ φανοῦν χρήσιμα σὲ ἐρευνητὲς ὡς πηγὲς ἀναφορῶν και περαιτέρω ἐρευνῶν.

Ἐπάρχει δυνατότητα ἐπικοινωνίας μὲ σκοπὸ τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ ἀφιερώματος μὲ κρίσεις και ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ Γεώργιου Λάββα.

Ἀπὸ κατασκευαστικῆς πλευρᾶς, ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου στὸν ἱστοχώρο ἀκολουθεῖ τοὺς διεθνεῖς κανόνες τῆς εὐχρηστίας και τῆς προσβασιμότητας, ἐνῶ παράλληλα παρέχεται και ἡχητικὸ ὑλικὸ μὲ περιγραφὲς ἐνοτήτων και ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου.

Τὸ σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Γεώργιου Λάββα συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ παράλληλη πολυπραγμοσύνη σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ ἀκαδημαϊκὴ του πορεία ξεκίνησε ἀπὸ τὶς σπουδὲς του στὸ Τμήμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στὴ συνέχεια σπούδασε στὴ Ζυρίχη, ὅπου ἔλαβε τὸν διδακτορικὸ του τίτλο, και ὑπηρέτησε ὡς ἐντεταλμένος Ὑφηγητῆς τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ζυρίχης.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα ἐκλέχθηκε καθηγητῆς Ἀρχιτεκτονικῆς και Ρυθμολογίας τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του στὴ Θεσσαλονίκη, συμμετεῖχε ἐνεργᾶ στὴ διάσωση ἐλληνικῶν πολιτιστικῶν παραδοσιακῶν κληροδοτημάτων.

Μετακόμισε στὴν Ἀθήνα και ὑπηρέτησε ὡς καθηγητῆς τοῦ Τμήματος ΕΜΜΕ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὅπου ἀνέλαβε και τὴν προεδρία τοῦ Τμήματος. Ὁ Γεώργιος Λάββας διετέλεσε ἐμπειρογνώμων τοῦ Ἑλληνορθόδοξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων και ὑπῆρξε μέλος τῆς Τριμελοῦς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς Ἐμπειρογνομόνων γιὰ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Παλαιστίνης.

Τέλος, ἐκλέχθηκε τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴν ἔδρα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Ρυθμολογίας και Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

Ένα από τα σημαντικότερα συγγραφικά του έργα, ως καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο Τμήμα Αρχιτεκτονικής, αποτελεί το σύγγραμμα 19ος-20ός αιώνας. Σύντομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, που έγραψε το 1986 στη Θεσσαλονίκη. Το εξώφυλλό του είναι διαθέσιμο μέσω του ιστοχώρου.

Τελειώνοντας τη σύντομη παρουσίαση της ζωής του Γ. Λάββα, θα ήθελα να αναφερθώ Στο Βέλος του Χρόνου. Έτσι ονομάστηκε ο τιμητικός τόμος που φίλοι, ακαδημαϊκοί και συνεργάτες έγραψαν και απέδωσαν στον Γεώργιο Λάββα για το μοναδικό του έργο και τη συμβολή του στον ελληνικό και διεθνή ακαδημαϊκό χώρο.

Κλείνοντας την παρουσίαση του διαδικτυακού αυτού αφιερώματος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συντελεστές του έργου:

τον επιστημονικό υπεύθυνο, καθηγητή Στέλιο Παπαθανασόπουλο, Πρόεδρο του Τμήματος Έπικοινωνίας και ΜΜΕ,

τον συνεργάτη του Έργαστηρίου Νέων Τεχνολογιών δρα Ανδρέα Γιαννακούλοπουλο, που ανέλαβε την ανάπτυξη του δικτυακού τόπου,

τον κ. Μάνο Μικελάκη, που ήταν υπεύθυνος για την έρευνα και τα κείμενα, την κ. Ρίβα Λάββα, που επιμελήθηκε το υλικό,

την κ. Λαΐδα Δημιιάτη για την ψηφιοποίηση του υλικού και

τον κ. Νίκο Μύρτου για την επιμέλεια των ήχητικών αποσπασμάτων του δικτυακού τόπου.

Έπίσης τη δρα Μαρίνα Καραβασίλη και την κα Ρουμπίνη Οικονομίδου.

Πλέον και μέσω αυτού του αφιερώματος, το έργο που μās κληροδότησε ο Γεώργιος Λάββας περνάει σε εμάς κι εμείς έχουμε την εϋθύνη να το διατηρήσουμε, αλλά και να το συνεχίσουμε.

Σας ευχαριστώ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2009
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ: *Η ΒΑΒΥΛΩΝΙΑ* (1836).
ΜΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ

Θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἓνα θεατρικὸ κείμενο τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς δραματουργίας τοῦ 19ου αἰώνα, ἓνα κείμενο ποὺ ἀγαπήθηκε πολὺ ἀπ' τὸν ἑλληνικὸ λαό, παίχθηκε καὶ παίζεται στὴ σκηνή, δημοσιεύθηκε σὲ πάμπολλες λαϊκὲς, νόμιμες ἢ κλειψίτυπες ἐκδόσεις, ἀλλὰ καὶ σὲ κάποιες «φροντισμένες», γυρίστηκε ταινία, μὲ λίγα λόγια: κατέστη θρυλικό. Μιλᾶμε γιὰ τὴ *Βαβυλωνία*. Συγγραφέας τῆς εἶναι ὁ Δημήτριος Χατζη-Ἀσλάνης. Τὸ Βυζάντιος εἶναι ψευδώνυμο συνηθισμένο ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ποὺ δήλωνε τὴν κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή. Γεννήθηκε στὴν Πόλη γύρω στὰ 1790 (ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς γέννησής του δὲν εἶναι γνωστή). Διδάχθηκε στὴ γενέτειρά του τὰ πρῶτα γράμματα, καθὼς καὶ τὴν τέχνη τῆς ἀγιογραφίας ἀπὸ ἓναν καλόγερο. Ἄγνωστο μὲ τὴ βοήθεια ποιῶν ἔμαθε πολὺ καλὰ τὴ λόγια ἑλληνικὴ καὶ διεύρυνε τὶς γνώσεις του, μελετώντας ξένες γλῶσσες. Τὸ 1812 πάντως διορίζεται διερμηνέας τοῦ μπέη τῆς Τύνιδας. Τὸ 1821 ἐγκαταλείπει τὴ θέση αὐτὴ καὶ ἔρχεται μ' ἐνθουσιασμό νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Στὴν ἀρχὴ συνεργάζεται μὲ τὸν λόγιο, ἀγωνιστὴ καὶ κληρικὸ Ἀμβρόσιο Φραντζῆ καὶ ἀργότερα ἀναλαμβάνει διάφορες διοικητικὲς θέσεις καὶ ἐμπιστευτικὲς ἀποστολές. Κάποιες παρόμοιες δραστηριότητες ἀσχεῖ καὶ ἐπὶ

Καποδίστρια, καθώς επίσης και κατά τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ᾽Οθωνα. Σύντομα ὅμως λέγεται ὅτι δυσαρεστεῖται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἀντιβασιλείας, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι βέβαιο, καὶ πάντως ἀποσύρεται στὴν Πάτρα, ὅπου ζεῖ ὡς ἀγιογράφος μέχρι τὸ 1853 πού πεθαίνει ἀάμπτωχος. «Ἐπὶ τῆς ψάθης» ἀναφέρεται σὲ σχετικὸ ἔγγραφο.

Αὐτὴ εἶναι σὲ σύντομες γραμμὲς ἡ βιογραφία τοῦ συγγραφέα μας. Μιὰ ζωὴ πού δὲν ξεχώριζε πολὺ ἀπὸ τὸ βίον ἄλλων ἀγωνιστῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, πού εἶχαν ταχθεῖ, ἀφοῦ ἤξεραν γράμματα, στὴν ὑπηρεσία τῆς πατρίδας, κρατώντας στὸ χέρι τὸν κοντυλοφόρο, πού κάποτε πετοῦσαν στὴν ἄκρη γιὰ νὰ πιάσουν τὸ καριοφύλι. Ὅπωςδήποτε τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα πού γνωρίζουμε γι' αὐτὸν κάθε ἄλλο παρά ἐρμηνεύουν τὸ γεγονός ὅτι ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος ἔγραψε τὴν *Βαβυλωνία*. Σχεδὸν κατὰ κανόνα οἱ διανοούμενοι ἢ οἱ ἡμιδιανοούμενοι ἐγγράμματοι τῶν χρόνων ἐκείνων ἦταν καθαρευουσιάνοι ἢ ἀρχαῖζοντες, ἄνθρωποι σοβαροὶ ἢ σοβαροφανεῖς πού θὰ κατέφευγαν σὲ συγγραφὴν δοκιμίων γιὰ νὰ διορθώσουν τὰ κατὰ τὴν κρίση τους «κακῶς ἔχοντα», ἀλλὰ ὄχι σὲ σύνθεσιν κωμωδιῶν. Σημειώνουμε πάντως ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βυζάντιος στοὺς Προλόγους τῶν ἔργων του καὶ στὶς σκηνοθετικὰς ὑποδείξεις γράφει σὲ μιὰ ἤπια καθαρεύουσα. Γιὰ τὸ χαρακτήρα του ξέρουμε λίγα πράγματα, ὅ,τι διέσωσαν ἀπὸ πληροφορίας παλαιότεροι μελετητές. Φαίνεται πὺς ἦταν ἄνθρωπος εὐέξαπτος, ἀθυρόστομος, «εὐχαρὶς τοὺς τρόπους», ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ἰδιότυπος. Ἔως ἔλθουμε ὅμως στὴν δῆθεν ἀφορμὴν πού ἀναφέρει ὁ Βυζάντιος γιὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου. Λέω δῆθεν ἀφορμὴν, γιατί ἡ πρόθεσὶς του ἦταν νὰ παρουσιάσῃ τὴν —κατὰ τὴν γνώμη του— Βαβυλωνία τῆς τότε ὀμιλουμένης ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ βρῆκε ἀφορμὴν τὰ ἀκόλουθα ἱστορικὰ γεγονότα.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1827 οἱ συμμαχικοὶ στόλοι ᾽Αγγλων, Ρώσων καὶ Γάλλων συντρίβουν τὸ στόλον τοῦ Ἰμπραήμ στὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Τώρα οὐσιαστικὰ ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ τὴν δημιουργίαν ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους. Ὁ Καποδίστριας ἔχει ἤδη ἐκλεγεῖ Κυβερνήτης. Μὲ ἀφορμὴν τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ναυαρίνου ὁ Βυζάντιος συνθέτει τὴν κωμωδίαν του πού ὁ πλήρης τίτλος τῆς εἶναι *Ἡ Βαβυλωνία ἢ ἡ κατὰ τόπους διαφθορὰ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*. Πρωτοτυπῶνεται στὸ Ναῦπλιον τὸ 1836. Ἡ ὑπόθεσὶς τῆς εἶναι στοιχειώδης: Ἐλληνες διαφόρων περιοχῶν συναντῶνται σὲ μιὰ λοκάντα, δηλαδὴ σ' ἓνα πανδοχεῖον, τοῦ Ναυπλίου, γιὰ νὰ γιορτάσουν μαζί τὴν συντριβὴν τοῦ στόλου τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τὴν ἐπερχόμενὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἐλλη-

νικοῦ κράτους. Συγκεντρώνονται ἐκεῖ Χιώτης, Κρητικός, Ἀρβανίτης, Πελοποννήσιος, Ἀνατολίτης, Κύπριος, ὁ ξενοδόχος πού εἶναι κι αὐτός Χιώτης, ὁ ἀστυνόμος πού εἶναι Ἐπτανήσιος καί ἕνας λογιώτατος πού βέβαια δὲν ἐκπροσωπεῖ μιὰ γεωγραφική περιοχή, ἀλλὰ ἕναν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, τὸν ὁποῖον ὁ Βυζάντιος σατιρίζει σκληρότατα. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν. Ὅπως ἔχει δεῖξει ὁ Κώστας Μπίρης, γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος δὲν ἐμφανίζεται στὸ ἔργο Ρουμελιώτης. Λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδόση τοῦ ἔργου εἶχε συγκλονίσει τὸ Ναύπλιο, ἀλλὰ καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ἐμφύλιος σπαραγμὸς μεταξὺ Μωραϊτῶν καὶ Ρουμελιωτῶν. Οἱ ἐντυπώσεις ἦταν ἀκόμη νωπές. Ἐὰν παρουσίαζε τὸν Ρουμελιώτη μὲ θετικὰ χρώματα, θὰ ἐξόργιζε τοὺς Μωραῖτες· ἂν τὸν σατιρίζει, θὰ ἔκανε ἐξαλλους τοὺς Ρουμελιώτες. Ἔτσι ἀπέφυγε νὰ προσθέσει τὸν Ρουμελιώτη στὴν πινακοθήκη του. Διαβάζω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν πρώτη πράξη. Εἶναι ὅλοι συγκεντρωμένοι στὴ λοκάντα· μπαίνει ὁ Χιώτης καὶ ἀναγγέλλει τὰ νέα¹.

ΧΙΟΣ – Καλὲ σεῖς, μάθετεν τὰ μαντάτα; ἤκαψαν τὴν ἀρμάδα τοῦ Μπραήμη στο Νιόκαστρο²...

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ποιὸς ἔκαψε; ἀλήθεια;

ΧΙΟΣ – Κι ἔ γλέπετεν τὰ τζαγκιά μου π' οὐν' ὄλο λάσπες π' οὔτρεχα νὰ μάθω; ἔ σὰς χορατεύγω, νὰ χαρῶ τὴν τζάτζα μου.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ – Ναισκει, τὰ σωστὰ λέγει· ἔτζι εἶναι· νά, τὸ γράφει καὶ στὴν ἐφημερίς.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – (Δαμβάνων τὴν ἐφημερίδα εἰς χειρας.) Νέαι τινὲς ἀγγελίαι γεγράφαι;

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ – Νέαι καὶ νέαι. Πάγει ὁ Μπραήμης πίσω τὸν ἥλιο.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Πῶς δέ; ἠλευθέρωται Ἑλλάς;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἰστέ, Μόσκοβο, Φραντζέζο, Ἐγγλέζο, ἔκαψε καράβια Ἰμπραήμ πασσᾶ, βέσσελαμ. Ντὲ ντιαβάζεις φημερίδα; ἐσὺ εἶσαι Λογιώτατο.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οἱ στόλοι τῶν δυνάμεων;

1. Ἀκολουθεῖται ἡ ὀρθογραφία τῶν πρώτων ἐκδόσεων. Ὁφθαλμοφανεῖς ἀβλεπίες διορθώθηκαν σωπηρῶς. Ἐπειδὴ τὸ κείμενο προοριζόταν γιὰ νὰ ἐκφωνηθεῖ καὶ ὄχι νὰ διαβασθεῖ, σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ὑπάρχουν κάποιες μεταβολὲς ἢ συντμήσεις.

2. Νιόκαστρο εἶναι τὸ Ναυαρίνο.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Τί λές, ἄδαμ; Κύριε τῶν δυνάμεω; Σαρακοστή ἀκόμα ντέν ἦρτε.

ΑΛΒΑΝΟΣ – Πρά, τί χαμπέρι, ὀρέ;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Καινούρια χαβαντήσια.

ΑΛΒΑΝΟΣ – Πλιάτζκα, ὀρέ;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Πλιάτζκα μάτζκα ντέν εἶναι. Μόσκοβο, ἄδαμ, Φραντζέζο, Ἐγγλέζο, ἔκαψε καράβια Ἰμπραήμ πασσαῖ ἄκουσες τώρα;

ΑΛΒΑΝΟΣ – Πρά, ποῦ, ὀρέ, νά τὸ κάψης τὸ καράβιες; στὸ Κότρο;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Τί τὰ πῆ Κότρο;

ΧΙΟΣ – Στὴν Κόρθο ἄματις θεῖ νά πῆ ὄσκαί, στὸ Νιόκαστρο.

ΚΡΗΣ – Ἐμαθά το δὰ κι ἐγὼ ποῦρι.

ΧΙΟΣ – Ἐμάθετέν το κι ἐσεῖς; (Πρὸς τοὺς ἄλλους.) Γλέπετεν; ἔ σὰς ἤλεγα γώ, κι ἔ μου πιστεύατεν; τώρη πλιά πρέπει νά ξεφαντώσουμε.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ – Τώρα ναί, χρειάζεται νά κάμουμε ὅμως ἓνα καλὸ γλέντι.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ναῖσκε... τζουμποῦσι; αἶδε ντέ... ἄμμα νά κάτζουμε οὔλοι σ' ἓνα σουφρά.

ΧΙΟΣ – Ναῖσκε, ὄλοι νά κάμουμεν μιὰν παρέγια μὲ τὸ ρεφενέ μας.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Καὶ δὴ εὐθυμητέον τήμερον, καὶ πανηγυριστέον τὴν τῆς Ἑλλάδος παλιγγενεσίαν... κάγὼ μεθ' ὑμῶν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Κάτεσαι κι ἐσὺ μαζί μας σουφρά, Λογιώτατε;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἐγωγε.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Τζάνουμ, Λογιώτατε, μπαμπᾶ σου γλῶσσα γιατί ντέ μιλάς;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Τὴν τῶν προγόνων διαλέγεσθαι χρή.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐγὼ χρή μὴ, γόνω μόνω ντέ ξέρω· γιατί ντέ μιλάς ρωμαῖκα, ἔριφ;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ταύτην γὰρ καὶ μεμάθηκα.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὅρσε κι ἄλλο! Ἐγὼ λέω, γιατί ντέ μιλάς ρωμαῖκα, ἐκεῖνο μὲ λέει, μεμανάτηκα πανάτηκα· ἂν μπορῆς κατάλαβε πγιά.

ΚΥΠΡΙΟΣ – Σὰ θὰ κάτζουσιν ὄλοι τοῦτοι νά φᾶσιν, τρώω κι ἐγώ.

Γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ ἔργου θὰ μιλήσουμε λίγο ἀργότερα, ὅταν θὰ ἔχουμε προσεγγίσει περισσότερα ἀποσπάσματά του. Ἡ Βαβυλωνία παίζεται ἀμέσως, ἓνα χρόνο μετὰ τὴ δημοσίευσή της, τὸ 1837 στὴν Ἀθήνα,

στο θέατρο του Ἀθανασίου Σκοντζόπουλου, τοῦ πρώτου Ἀθηναίου θιασάρχῃ. Ὄταν λέμε θέατρο, ἐννοοῦμε μιὰ ἀποθήκη πού ὑπῆρχε κάπου στο κέντρο τῆς πόλης καί εἶχε μετατραπῆ σέ θέατρο. Ὁ γνωστότερος ἠθοποιός ἀπό τοὺς «πρώτους διδάξαντας» ἦταν ὁ Θεόδωρος Ὁρφανίδης πού ἐρμήνευσε τὸν Ἀνατολίτη. Τὸ 1840 ὁ Βυζάντιος δημοσιεύει τὴ δεύτερη ἐκδοση τῆς Βαβυλωνίας μὲ ἀρκετές, σημαντικὲς βελτιώσεις, πλὴν μιᾶς σκηνῆς πού συνέθεσε σὲ στίχο, ὅπου δὲν εὐτύχησε. Ὁ παλαιότερος ἱστορικός τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, ὁ Νικόλαος Λάσκαρης, γράφει ὅτι ἡ μορφή τῆς Βαβυλωνίας, ὅπως ἐμφανίζεται στὴ δεύτερη ἐκδοση, εἶναι ἔργο τῶν ἠθοποιῶν πού πρῶτοι τὴν ἐρμήνευσαν. Ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Λάσκαρη ἀποτελεῖ μᾶλλον εἰκασία καί δὲν εἶναι τεκμηριωμένο γεγονός· δὲν ἀναφέρει ἐξ ἄλλου καμιά πηγὴ γιὰ τὴν πληροφορία αὐτή. Ἀσφαλῶς οἱ ἠθοποιοὶ—ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἦταν ἐντελῶς ἀπειροί— θὰ συνέβαλαν στὴν ὀργάνωση τοῦ κειμένου, δὲν μπορούμε ὅμως νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτοὶ καί ὄχι ὁ συγγραφέας εἶναι οἱ κύριοι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν «ὀριστικὴ» μορφή τοῦ ἔργου. Ὁ ἴδιος δηλώνει ρητὰ ὅτι αὐτὸς ἔκανε τίς ἀλλαγές. Ἄν ἦταν ἀλλιῶς τὰ πράγματα, δὲν θὰ φοβόταν μήπως οἱ ἠθοποιοὶ τὸν διαψεύσουν;

Κι ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι ἡ Βαβυλωνία εἶναι μὲν τὸ πρῶτο, ἀλλὰ ὄχι τὸ μόνο θεατρικὸ ἔργο του. Οἱ ἄλλες κωμωδίες του εἶναι ὁ Σινάνης (Ἀθήνα 1838), ὅπου σατιρίζεται ἡ φιλαργυρία, ἡ Γυναικοκρατία (Ἀθήνα 1841), ὅπου σατιρίζεται ἡ τάση κάποιων γυναικῶν πρὸς «μοντέρνα» ἤθη καί ἔθιμα καί ὁ Κόλαξ, πού ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατό του στὴν Πάτρα τὸ 1858, ὅπου σατιρίζονται οἱ αὐλοκόλακες. Τὰ τρία αὐτὰ ἔργα διαθέτουν ἰκανὲς ἀρετὲς καί κάποια ἀπ' τὰ πρόσωπά τους μιλοῦν σὲ διάφορες διαλέκτους.

Ἐξ ἄλλου θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω—γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὴ Βαβυλωνία— ὅτι ἡ μίμηση τῶν διαλέκτων ἀπ' τὸν Βυζάντιο εἶναι κάπως «ἐξωτερικὴ». Ἀσφαλῶς γνωρίζει τ' ἀνατολίτικα, ἀφοῦ εἶναι Κωνσταντινουπολίτης, ἀγκαλὰ καί τὰ κωνσταντινουπολίτικα ἀσφαλῶς διέφεραν ἀπὸ τὴ διάλεκτο τῶν Ἑλλήνων τῆς Καισάρειας τῆς Καππαδοκίας ἀπ' ὅπου κατάγεται ὁ Ἀνατολίτης τοῦ ἔργου. Σίγουρα ὁ συγγραφέας μας δὲν ξέρει καλὰ τὰ ἄλλα ἰδιώματα. Τὸ ζωντάνεμα τῶν διαλέκτων πού πετυχαίνει στηρίζεται ὄχι στο πῶς πραγματικὰ μιλιέται μιὰ διάλεκτος, ἀλλὰ στο πῶς τὴν ἀκούει ὁ Ἕλληνας πού δὲν κατάγεται ἀπ' τὸν τόπο τῆς διαλέκτου αὐτῆς.

Θὰ ἤθελα πάντως νὰ ἐπισημάνω ὅτι κάποιες λέξεις τοῦ ἔργου ἦταν καί

τότε —και βέβαια ακόμη περισσότερο τώρα— άκατανόητες. Όστόσο λειτουργούν «μαγικά», αφού ό θεατής αντιλαμβάνεται ότι σχετίζονται με μιá συγκεντρωμένη συναισθηματική κατάσταση, π.χ. όργή, κ.λπ.

Άς επανέλθουμε στο έργο. Το γλέντι στη λοκάντα έχει ανάψει, όλοι τραγουδούν, ό καθένας τραγούδι τής πατρίδας του, και χορεύουν. Ό Άνατολίτης παροτρύνει τόν λογιώτατο νά λάβει δυναμικά μέρος στο γλέντι.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — (Πρός τόν Λογιώτατον σκεπτόμενον.) Όλάν Λογιωτοτώτατε... σιού... έσένα λέω, μπέ σασκίν σοφτά, Λογιωτοτοτοτώτατε... ντέν άκούς; τί συλλογιέσαι όλάν σάν Άρμένη πού πατέρα του πέτανε; ντέν τραβουδίζεις κι έσύ;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ — Ούκ έμαθον άδειν, εί μη ύμνος.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — Έσύ πές, και πές ύμνος. (Πρός τούς άλλους.) Τζάνουμ, σωπάτε τώρα. Λογιώτατο ύμνος τά πη, ν' άκούσουμε. (Πρός τόν Λογιώτατον.) Ντέ, νά ντιούμε... άρχίνισε ντέ!

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ — (Άδει μεγαλοφώνως.)

ΖΕΥ!

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — Με τρόμαξες, άδαμ.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ — (Έξακολουθει.)

Ζευ, μακάρων και ανθρώπων σύ μόνε γονευ,
ύψιστε σταθμευ, και διανομευ.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — (Καθ' έαυτόν, έμπαίζων τόν Λογιώτατον.) Ευ μακαρόνια ευ, Ζευ μακαρόνια Ζευ. Τζάνουμ, έρίφη καρντιά μακαρόνια τέλει...

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ — (Έξακολουθει.)

Έπίτριψον, έπίτριψον τούς σέ κακαγορούντας...

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — (Πρός τόν Λογιώτατον.) Τ' όσωσες; τουτο είναι ύμνος; αι, κάχπ' όγλου, αι, κι εγώ τάρρεφα ύμνος, κάτι μεάλο πρᾶμα είναι... τουτο μόνο ένα Ζευ μεάλο και τρόμαξα: ύστερα άρτικ ευ, ζευ, μακαρόνια ειπες, στα ύστερνά τρίψε και κακά ειπες... άφερμι... ταμάμ ύμνος!... και του χρόνου.

(Χορεύουν.)

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — (Πρός τόν Λογιώτατον.) Έσύ γιατί ντέν έχόρεφες;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ — Ούκ έμαθον όρχεϊσθαι.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ — Μάτε τώρα... Νά, σήκω ένα σου ποδάρι, χτύπα άλλο σου ποδάρι, γένηκε χορός, πάει λέοντας.

- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἔα με. (Πρὸς τὸν Ξενοδόχον.) Ἔξον μοι νηφοκοκκόζωμον.
 ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ντὲν τρέπεσαι, ἐσὺ κοντζά μου Λογιώτατος, νύφη τέλεις;
 πού ν' αὔρουμε τώρα νύφη γιά; (Πρὸς τὸν Ξενοδόχον.) Ἔλα, ἔλα, μισέ
 Μπασσιᾶ, Λογιώτατο νύφη ὑρέυει.
 ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ – (Πρὸς τὸν Λογιώτατον.) Καλὲ σεῖς, ἔν ντρεπούστενε νὰ
 λέτεν πὼς θέτενε νύφη; καὶ πού νὰ σᾶς τὴν εὔρουῦμεν τώρη;
 ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐχί· ἀλλὰ νηφοκοκκόζωμον εἶρηκα.
 ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἔϊ, ἰστέ, νύφη κοκόνα γιά; ἕνα ζουμί ἔχει παραπάνου.
 ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐκ ἔγνωκας, ἀγράμματε.
 ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐγὼ γράμματα ντὲν ξέρω, ἀμμὰ νύφη κοκόνα ὑρέυεις,
 καλὴ ντουλειᾶ ντὲν εἶναι· ἐτοῦτο καταλαβαίνω τί τὰ πῆ.
 ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – ὦ ἀναλφάβητε ἄνερ! καὶ δὴ ζωμόν, ἔφην, τοῦ κόκκου, ὄν
 ὑμεῖς οἱ βάρβαροι καφὲν καλεῖτε.
 ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Καφὲ τέλεις;
 ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἐγωγε.
 ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐγωγες νὰ γένης· καὶ ντὲ λὲς ἔτζι, μόνε λὲς νύφη καὶ
 κοκόνα; πολὺ σασκίνη ἄντρωπο εἶσαι· ἀτζαῖπικο μπουνταλᾶ εἶσαι, νὰ μὴ
 σὲ κακοφανῆ... ἐγὼ ἔτζι σασκίνη ἄντρωπο ντὲν εἶδα ἀκόμη... καρδιά του
 τέλει καφέ, καὶ νὰ ὑρέυη κοκόνα νύφη... ἀκόμα νὰ δγιούμε τί τὰ ὑρέψης.
 Βέσσελαμ!

Ἡ Βαβυλωνία ζεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα γιὰτι εἶναι ἔργο ἀληθινόν. Αὐτὸ ση-
 μαίνει ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς πέτυχε νὰ μεταγγίσει ἀλήθεια στὰ βασικά του-
 λάχιστον πρόσωπα τοῦ ἔργου του. Ὅσο κι ἂν ἀπὸ πρώτη ἐντύπωση φαίνε-
 ται παράδοξο, ἡ Βαβυλωνία δὲν εἶναι ἔργο «φολκλορικό». Ὁ Βυζάντιος
 ἀγνοεῖ θέβαια τὸν ὄρο «φολκλορισμός», ἔχει ὅμως ἔντονη, ὑποσυνείδητη τὴν
 αἴσθησι τῆς ἰθαγένειας. Τὸ «ἐλληνικό» εἶναι γι' αὐτὸν ὡς ὄρος ἀγνωστος,
 εἶναι ἀπλῶς βίωμά του, πηγάζει αὐθόρμητα ἀπ' τὸ ἔργο του. Δὲν περιγρά-
 φει τί φορᾶ κάθε ἥρωάς του, τί κινήσεις κάνει οὔτε πῶς εἶναι ἡ μορφή του·
 οὔτε κὰν ὑπερτονίζει πόσος εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός ὄλων γιὰ τὴν ἀπελευθέρω-
 ση τῆς Ἑλλάδας. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ὅταν ἀρχίσουν νὰ μιλᾶνε τὰ παρακο-
 λουθεῖς· εἶναι ἀνθρώπινοι τύποι πού σκηνικὰ ὑπάρχουν. Μὲ δυὸ λόγια: τὰ κύ-
 ρια πρόσωπα καὶ ὁ διάλογός τους ἀναδεικνύουν τὸν Βυζάντιο ἄξιο θεατρικό
 συγγραφέα καὶ ἡ δύναμη τῶν ἀρετῶν αὐτῶν εἶναι πολὺ σημαντικότερη ἀπ'
 τίς ἀδυναμίες τῆς πλοκῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὴν ἀτεχνῆ δομὴ του κι ἀπὸ τὴ

συμβατικότητα κάποιων δευτερευόντων προσώπων. Ἄν τώρα λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι κάτω ἀπ' τοὺς ἀληθινούς αὐτοὺς τύπους ἀναδύονται μερικὰ ἀπ' τὰ χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα «ἰθαγένειας» τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς (γνωρίσματα πού δὲν συνδέονται μὲ τὸ φέσι καὶ τὸ τσαρούχι, ἀλλὰ μὲ τὸ σύννεφο, τὴν πέτρα, κάποιον ἀκρωτήρι τῆς Ἑλλάδας ἢ μὲ τὴ σιλουέτα τοῦ μοναχικοῦ κυπαρισσιοῦ στὸ ἠλιοβασίλεμα) τότε θὰ καταλάβει γιατί ἡ Βαβυλωνία ἀσκεῖ μιὰ μυστικὴ ἔλξη στὴν ψυχὴ τοῦ Νεοέλληνα.

Ἄλλὰ ἄς ἐπιστρέψουμε στὸ γλέντι τῆς λοκάντας. Ὁ Ἀρβανίτης εἶναι μεθυσμένος καὶ μαλώνει μὲ τὸν Κρητικό.

ΑΛΒΑΝΟΣ – Ὅρε Κρητικά, ὀρέ, πρά... ἐσύ, ἐσύ ὀρε Κρητικά!... Πῶ τὸ γουρουνίζεις ἐσὺ ἐμένα, ὀρέ, τὸ πα, πα, πα, τὸ παλουκάρι;

ΚΡΗΣ – Δὲν κατέχω ἐτζὰ πράμα, μηδὲ κατέχω σε ποῦρι, θιὸς κ' ἡ ψυχὴ μου.

ΑΛΒΑΝΟΣ – Πῶς, ὀρέ, νὰ τὸ λὲς ἐτζι ἐσύ, ὀρέ ἐσύ, ποῦρτα, ὀρέ, ἐγὼ στὸ-στὸ-στὸ Κρήτη, ὀρέ, κι ἔριχνα ἐγὼ, ὀρέ ἐγὼ, τὸ-τὸ-τὸ τουφέκιες σὰ-σὰ-σὰν τὸ βροχάδες;

ΚΡΗΣ – Εἶπα σοῦ το δὰ μαθές, δὲ σὲ κατέχω, ἴντα λὲς, διάλε τὰ πάσπα-λα πὺ θὰ θέσω στὸν ἄδη.

ΑΛΒΑΝΟΣ – Πρά, πῶς τὸ κάνεις ἐτζι, ὀρέ, πὺ δὲν τὸ γουρουνίζεις; πῶ σὲ γουρουνίζω ἐγὼ...

ΚΡΗΣ – Κατέχω δὰ σέ, π' οὔρθες κι ἔφαγες τὰ κουράδια μας.

ΑΛΒΑΝΟΣ – (Μὲ θυμόν.) Τφοῦ, ἀλλὰ μεπελιὰ βερσίν... ποιός, ὀρέ, νὰ τρώ-ει κουράδιες;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – (Καθ' ἑαυτόν.) Ἔ!... καυγκᾶ τώρα σὰ μὸσκο τὰ μυρίση.

ΚΡΗΣ – Καὶ γιάντα δὰ δεδίμ, φόματ' ἄναι δὰ πὺ δὲν ἀφήκατε κουράδια στὴν Κρήτη;

ΑΛΒΑΝΟΣ – Ἄϊδε νὰ χάνεσαι, πίθε μούτη. (Τρίζων τοὺς ὀδόντας.) Ποιός, ὀρέ, τ' ὄφαγε κουράδιες;

ΚΡΗΣ – Ἐσὺ δά, μαθές, κι οἱ συντρόφοι σου, δεδίμ κιὰ ὀλιᾶς...

ΑΛΒΑΝΟΣ – (Τὸν πτύει.) Τφοῦ, τεταχῆνιε.

ΚΡΗΣ – (Τὸν πτύει.) Τφοῦ.

ΑΛΒΑΝΟΣ – (Τὸν πτύει.) Τφοῦ, καὶ σὺ μούτη. (Εὐγάζων τὴν πιστόλαν.)

Νά, ὀρέ, ποιός νὰ τρώς κουράδιες... (Πυροβολεῖ καὶ φεύγει.)

ΚΡΗΣ – Ὡ, ὦ, ὦ... διάλε τ'ζ' ἀποθαμένοι σου καὶ τ'ζ' ἀπομεινάρι σου... μ' ἐσκότωσης ἐδᾶ...

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Δὲν εἶπα ἐγώ; Ἰστέ. Ἀρβανίτη χουνέρι τοῦ ἔκαμε. (Τρέχει πρὸς τὸν Κρηῖτα.) Ποῦ χτύπησε; ἰστέκα, ἰστέκα. (Βλέπει τὴν πληγὴν.) Ἔ! ζαράρι ντὲν ἔχει τίποτα, μὴ φοβᾶσαι, σήκω, σήκω. (Τὸν σηκώνει ὀλίγον.)

Ἡ σύγκρουση τοῦ Ἀρβανίτη μὲ τὸν Κρητικὸ δὲν εἶναι τυχαία. Ὑπάρχει ἓνα ἱστορικὸ ὑπόβαθρο ποὺ πρῶτος τὸ ὑπέδειξε ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος καὶ τὸ παρουσίασε διεξοδικότερα ὁ Κώστας Μπίρης στὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐκδόσή του τῆς Βαβυλωνίας, τοῦ 1948. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1822 οἱ Κρητικοὶ πολιορκοῦσαν τὸ Καστέλι Κισσάμου, ὅπου εἶχαν κλειστῆ Τούρκοι. Τὸν Μάιο φτάνει ἐκεῖ ὁ Τομπάζης μὲ ὀκτὼ πλοῖα καὶ ἀποβιβάζει 600 ἄνδρες· οἱ περισσότεροὶ εἶναι Ἀρβανίτες ποὺ μάχονται σκληρὰ «ρίχνουν τὸ τουφέκες σὰν τὸ βροχάδες». Οἱ Τούρκοι ἀναγκάζονται νὰ συνθηκολογήσουν ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ μὴν τοὺς πειράξουν καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν στὰ Χανιά. Ὁ Τομπάζης κρατᾷ τὸ λόγο του, ὅμως οἱ Ἀρβανίτες στρατιῶτες ρίχτηκαν στοὺς Τούρκους καὶ λεηλάτησαν τὰ ὑπάρχοντά τους. Δὲν σώζονται μαρτυρίες γιὰ τὸ πῶς συμπεριφέρθηκαν στοὺς Ἑλληνες Κρητικούς τῆς Κισσάμου. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι στὰ πολεμικὰ ἔθιμα τῶν Ἀρβανιτῶν τὸ πλιάτσικο εἶναι νόμος ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἐξαιρέσεις.

Ἐνα ἀκόμη γεγονός ζωγραφίζει τὴν τότε σχέση Κρητικῶν καὶ Ἀρβανιτῶν. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1824 φτάνει στὰ Χανιά ὁ στόλος Ὑδραίων καὶ Σπετσιωτῶν. Δὲν συγκρούεται μὲ τὰ πλοῖα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στόλου, ἀλλὰ ἀράζει στὸ Λουτρό, στὰ Σφακιά, καὶ παραλαμβάνει 10.000 Κρητικούς, ἄντρες καὶ γυναικόπαιδα ποὺ ἀπελπισμένοι ἤθελαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ νησί τους. Ὁ ἑλληνικὸς στόλος τοὺς μεταφέρει στὴν Πελοπόννησο. Καὶ τὸ ἀπίστευτο: μόλις ἔφτασαν ἐκεῖ, οἱ Ἀρβανίτες ναυτικοί, ποὺ ἦταν τὰ πληρώματα τῶν πλοίων, δὲν κρατήθηκαν καὶ ρίχτηκαν γιὰ πλιάτσικο στὰ πράγματα τῶν προσφύγων Κρητικῶν!

Εἶχαμε σταματήσει τὴν περιδιάβασή μας στὸ ἔργο λίγο πρὶν μπεῖ στὴ σκηνὴ ὁ Ἐπτανήσιος Ἀστυνόμος. Ὁ Χιώτης Ξενοδόχος ἔχει πρὶν ἀναφωνάξει:

ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ – Οὐγοῦ, οὐγοῦ, διαβόντρου γυιοῖ! Πλάκωσεν ἡ ἀστυνομία, πλάκωσε, νὰ ἔρχεται. Ἄλοι μου! Ἴντα νὰ κάμω τώρη; Ἦσθησα πλιά ὁ κακόσορτος, ἦσθησα! (Εἰσορμᾷ ὁ ἀστυνόμος μετὰ στρατιωτῶν του.)

- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Φέρμα, γιαμά, μὴ φύγη κανείς... εἶστε οὔλοι ἀδιλίτο κριμινάλε. (Πρὸς τοὺς Στρατιώτας.) Μουρέ Γεράσιμε, Ἄντζουλιῆ, Διονύσιο, βάλτε τῆ οὔλους ἐτούτους ἀ πάρτε νὰ τῆ ἐξαμινάρω σεπαραταμέντε. (Πρὸς τὸν Ξενοδόχον.) Ποῦ εἶναι, γιαμά, ἐκεῖος ὁ λαβωμένος;
- ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ – (Τρέμων.) Ὅριστε ἐδῶ. (Δεικνύει τὸν Κρῆτα.)
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – (Ἐξετάζει τὸν Κρῆτα.) Πινομή σου, μουρέ;
- ΚΡΗΣ – ὦ... πονεῖ με, ναῖσκε, δεδίμ, πονεῖ με.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Πινομή σου, μουρέ... τ' ὄνομά σου, διάολε.
- ΚΡΗΣ – Μανολιὸς Δασκαλάκης.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ ποῦθε εἶσαι, γιαμά;
- ΚΡΗΣ – Ἄπε τῆ Γκύσαμο.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ ποῦ στὸ διάλο εἶν' αὐτὸ τὸ Κύσαμο;
- ΚΡΗΣ – ὦ Επα δᾶ... στὴν Κρήτη.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ δὲ λὲς π' οὔσαι Κρητικός, ν' ἄμπ' ὁ διάλογος μέσα σου; καὶ ποιός, μουρέ, ποιός σὲ χτύπησε;
- ΚΡΗΣ – ὦ Ἐνας Λιάπης³.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ π' οὔν' ἐκεῖος ὁ Λιάπης;
- ΚΡΗΣ – Δὲν τὸν κατέχω τὸ σκυλάπιστο, πούρησε.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ ποῦ, μουρέ, ποῦ σὲ θάρεσε;
- ΚΡΗΣ – Στῆ χέρα. ὦ Αχ! ὦ Ἰντα ἴπαθα! ὦ, φέρτε με δὰ τὸν ξαγορευτῆ νὰ μὲ ξαγορέψη, νὰ ξεμιστέψω.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ πῶς σὲ θάρεσε, μουρέ; ἀ κάζο πενσάτο;
- ΚΡΗΣ – Δὲν κατέχω φράγκικα.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Μουρέ, ἀ κάζο πενσάτο;
- ΚΡΗΣ – Εἶπα σοῦ το, δὲν κατέχω ντὰ μοῦ λὲς, θιὸς κι ἡ ψυῆ μου.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Λ' ἀφάρ ζὲ σέριο, καὶ δὲν μπορῶ νὰ τῆ ἐξαμινάρω ἐξαταμέντε, μὰ τάντο μπάστα... (Πρὸς τοὺς Στρατιώτας.) Φέρτε μου, μουρέ, ἐκεῖ ὄνε μὲ τῆ σκούφια. (Τὸν φέρνουν. Πρὸς τὸν Λογιώτατον.) Πινομή σου;
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἐπώνυμον μὲν φέρω Κωνωπίδης, κέκλημαι δὲ Κλειτομένης.
- ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Ὅρσε ὀνόματα... καὶ ποῦ νὰ θυμᾶται κανείς, καλότυχε, τέτγοια ὀνόματα ποῦ βγάλανε τώρα... (Πρὸς τὸν Λογιώτατον.) Καὶ ποῦθε εἶσαι, γιαμά;

3. Λιάπης σήμαινε τότε Ἀρβανίτης.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Κῶος.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καί ποῦ στό διάβολο εἶν' αὐτό τὸ Κῶος;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Τὸ τουρκιστὶ Στανκιόϊ λεγόμενον.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καί πές δά π' οὐσ' ἀπέ τήν Κῶ, ξαφνικό νά σ' ὄρτει...

Καί τί τέχνη κάμεις;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Τέχνην μὲν οὐδαμῶς, ἐπιστήμην δὲ μάλα...

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Ἄς εἶν' κι ἐπιστήμη, μπά κ' εἶσαι γιατρός;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐμμενον· ἀλλά ρήτωρ, λογικός, γραμματικός, μαθηματικός, καί τὰ λοιπά, καί τὰ λοιπά...

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Μῶρ', μπά κ' εἶσαι λογιώτατος;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ναί μήν... καί ἐκ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων ἐνδοξοτέρων λογίων.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Μουρέ, γιά σου Λογιώτατε! καί πές μου δά, γιαμά, ἐσύ ποῦ ξέρεις τζὶ ἑλληνικοῦρες, πῶς ἐγίνηκε ὁ λαβωμὸς τοῦ Κρητικοῦ;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐχ ἐκὼν μὲν, εἶπω δέ. Ἐτύγχανον τήμερον πεινῶν τὴν ἐσχάτην πείναν· καὶ δὴ ἔδοξέ μοι πορευθῆναι ἐν τῷ ἐδωδιμολεσχοικητηρίῳ καὶ κορεσθῆναι. Ἀπελθὼν οὖν, εὔρον καὶ συνδαιτυμόνας πλείστους αὐτόθι συνευχωμένους, καὶ δὴ τοίνυν δέδοχεν αὐτοῖς τὴν ἐφημερίδα ἀναγνοῦσιν, εὐθυμητέον εἶναι τὴν τῆς Ἑλλάδος παλιγγενεσίαν. Τοιγαροῦν ἐσθιόντων, πινόντων, ἀδόντων, ὑμνούντων καὶ ὀρχομενοσφραινομένων, ἄφνω ὁ Ἄλβανὸς μετὰ τοῦ Κρητὸς ἐμαχесάτην.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Μπά ποῦ ν' ἄμπ' ὁ διάλογος μέσ' τζὶ ἑλληνικοῦρες σου, παλιολογιώτατε, ἀνάθεμα κι ἂν κατάλαβα τί μοῦ λές, μά τὴν πίστι μου. (Πρὸς τὸν Γραμματέα.) Γράφε τα ἐσύ, μουρέ, καλὰ ἐτοῦτα οὔλα ποῦ λέγει, κακόροικε, γιατί θά τὰ στείλουμε στὴν Ἀκαδέμια τζῆ Μπάντοβας νά μᾶς τὰ ξηγήσουνε οἱ προφεςσόροι, μά τζ' ἄγιους Πάντες... (Πρὸς τὸν Λογιώτατον.) Καὶ λέγε δά, λέγε, συφορὰ στὴν καλαμάρα σου.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Καὶ δὴ ὁ μὲν Κρῆς τοὺς ὄϊας κουράδια καλῶν, ὁ δ' Ἄλβανὸς τοῦμπαλιν τὸ σκῶρ ἐνενοεί, ἀναστὰς ὁ Ἄλβανός, κᾶκτανε τὸν Κρῆτα.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὄνομα Ἄλβανοῦ Ἀναστὰς λέανε;

ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ – (Στὸν Λογιώτατον.) Ἐσολοίκισες.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Ἄφτονε τὸ χριστιανὸ νά πῆ, γιαμά, τὴν ἐζάμινά του...

(Στὸν Λογιώτατον.) Λέγε, συφορέλια σου, λέγε. Καὶ δὲν κατάλαβες ἂν ἤτουμε κάζο πενσάτο;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐκ οἶδα τὴν τῶν Ἰταλῶν διάλεκτον, τοῦτο δὴ μόνον γινώσκω, ὅτι ἡ λέξις *κουράδια* παράγεται ἐκ τοῦ *κείρω*, *καρῶ*, *κέκαρκα*, *κέκαρμαι* ὁ μέσος παρακείμενος, γίνεται *καρμάδιον*, καὶ τροπῇ τοῦ *α* εἰς *ε* ψιλόν γίνεται *κερμάδιον* προσθέσει δὲ τοῦ *ἰῶτα*, *κειρμάδιον*, καὶ ἀφαιρέσει τοῦ *μ*, *κειράδιον*, τροπῇ δὲ τοῦ *ε* εἰς *ο* καὶ τοῦ *ι* εἰς *υ* ψιλόν, γίνεται *κουράδιον*, δι' οὗ οἱ Κρήτες καλοῦσι τὰ πρόβατα, ἢ τὰς ἀγέλας, ἐκ τοῦ κείρεσθαι αὐτὰ παραγομένης τῆς λέξεως. Καὶ δὴ ἔγνωσ νυνί;

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Μουρ', ἐγὼ δὲ σ' ἀρωτῶ τὴ Γραμματικά, καὶ μὲ λὲς τζὶ ἀόριστους, τζὶ περσυντέλικους, καὶ οὔλα τὰ τέμπα... ὦ συφορά μου! Καὶ πές μου δά, πὸν νὰ κάτζουν οὔλοι οἱ διαόλοι στὴ σκούφγια σου... ἤτουνε κάζο πενσάτο; (Εὐθύς πρὸς τὸν Γραμματέα.) Ξήγα το σύ, μουρὲ διά-ολε, ρωμαῖκα νὰ τὸ καταλάβη...

ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ – Ἐκ προμελέτης.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὐκ ἦν ἐκ προμελέτης τὸ δρᾶμα, αἰφνίδιον δὲ μᾶλλον, καὶ πείσθητι τοῖς ἑμοῖς λόγοις.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Ἄ ρέστο καὶ σύ, μπιρμπάντε, πὸν μᾶς ἐσεκάρισες μὲ τζὶ μετοχές σου καὶ μὲ τὰ ἀπαρέμφατά σου. (Πρὸς τοὺς Στρατιώτας.) Πάρτε τότε, μουρὲ, κι αὐτόνε ἄ ρέστο.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΑΙ – (Τὸν παίρνουν.)

Στὴν πρώτη ἐκδόση τοῦ ἔργου (1836) ὁ Βυζάντιος γράφει ὅτι ἔκανε τὴ θλιβερὴ διαπίστωση πὸς οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦν νὰ συνεννοηθοῦν, ἐπειδὴ τὰ σχολεῖα ἦταν λιγοστά καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἀκούγονταν παντοῦ ἀνακατεμένα μὲ τούρκικα, μὲ ἰταλικά ἢ μὲ ἀρβανίτικα· καὶ συμπληρώνει: «Τὴν λυπηρὰν αὐτὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετραχηλίσθη ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα μὴ θελήσας νὰ ἐκτραγωδήσω ἐθέμην σκοπὸν νὰ κωμωδήσω, ὥστε διὰ τῆς ἀστειότητος μᾶλλον νὰ καταρτισθῶσιν οἱ κακῶς προφέροντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ νὰ προτραπῶσιν εἰς τὴν κατὰ τόπους σύστασιν σχολειῶν πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας των, παρὰ διὰ τῶν ἐλέγχων καὶ τῆς πικρᾶς ἐπιπλήξεως αἱ ὁποῖαι, θεβαίως, ἤθελον τοὺς δυσαρεστήσει».

Συγκεντρώνοντας τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα γιὰ μᾶς σημεῖα τοῦ Προλόγου βλέπουμε: 1) ὅτι ὁ Βυζάντιος διαπιστώνει γλωσσικὲς δυσχέρειες τῶν Ἑλλήνων νὰ συνεννοηθοῦν, 2) ὅτι σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι νὰ διορθῶσει τὴν κατάστασιν αὐτὴν, ὅσο μπορεῖ μὲ τὶς δυνάμεις του, καὶ ἀποβλέπει εἰς «τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας» καὶ 3) ὅτι τὸ ἔργο του ἀπευθύνεται σὲ ἀναγνώστες κι ὄχι σὲ θεατές.

Ἄς ἐλέγξουμε τὴν «ἐγκυρότητα» τῶν παραπάνω στοιχείων. Ἦταν πράγματι τόσο τραγική ἢ ἀσυνενοησία τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια ἐκεῖνα; Ἀπ' ὅσο ξέρω δὲν ἔχουμε πολλές καὶ σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὸ ὅτι οἱ Ἑλληνες δὲν μπορούσαν πράγματι νὰ συνενοηθοῦν, ὅπως μὲ ὑπερβολὴ νομίζω μᾶς λέει ὁ Βυζάντιος. Ρουμελιῶτες, Ἀρβανίτες, Νησιῶτες, Μωραῖτες, Ἐφτανησιῶτες εἶχαν ἀνακατευτεῖ στὰ χρόνια ἐκεῖνα τοῦ μεγάλου ἀγώνα· καὶ δὲν ἐννοῶ βέβαια ὅσους ἔμειναν ριζωμένοι στὰ χῶματά τους, ἀλλὰ τοὺς καπεταναίους, τοὺς κλέφτες, τοὺς ἀρματολούς, τοὺς ναυτικούς, τοὺς χωριάτες ποὺ ἐνάθησαν, μπερδεύτηκαν, δέχονταν ξένους στὰ χωριά τους ἢ οἱ ἴδιοι τραβοῦσαν μὲ τοὺς ἀρχηγούς τους σ' ἄλλους τόπους, μιά στὴ Ρούμελη, μιά στὸ Μωριά, ἄλλοι στὰ Νησιά καὶ σίγουρα μιλοῦσαν ὅλοι βασικά τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ μὲ τίς διαλεκτικὲς διαφορὲς τῆς. Τὸ ὅτι ἓνας Ἀρβανίτης ἀλλιῶς μιλοῦσε μὲ Ἀρβανίτες κι ἀλλιῶς ὅταν κουβέντιαζε μὲ ἄλλους Ἑλληνες, μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε βέβαιο. Ἄλλωστε δὲν μπορούμε, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε τὰ ἀρβανίτικα ἐλληνικὴ διάλεκτο. Ἀκόμη κι οἱ Ἐφτανησιῶτες ἢ οἱ Ἀνατολίτες θὰ διάλεγαν κάποιες λέξεις ἢ θὰ ἀπέφευγαν ἄλλες ὅταν θὰ μιλοῦσαν μὲ Μωραῖτες ἢ μὲ Ρουμελιῶτες. Πραγματικὴ ὅμως ἀσυνενοησία, πραγματικὴ Βαβυλωνία, μοῦ φαίνεται πῶς δὲν ὑπῆρχε.

Ὁ Βυζάντιος, λοιπόν, ἐνῶ ἔχει δίκιο στὸ ὅτι ἔλειπε μιὰ ὀργανωμένη ἐλληνικὴ ποὺ νὰ μιλιέται παντοῦ τὸ ἴδιο, ἀναμφίβολα ὑπερέβαλλε στὴν «ἀσυνενοησία», στὸ θέμα δηλαδή ποὺ θεωρεῖ βασικὸ κίνητρο γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὅμως, ὅτι ἡ ὑπερβολὴ εἶναι στοιχεῖο κάθε κωμωδίας. Ἀλλὰ ἀφοῦ στὸ πρῶτο σημεῖο ὑπερέβαλλε, πρέπει μὲ κάποια καχυποψία νὰ δοῦμε καὶ τὸ δεύτερο: τὴν προγραμματισμένη θέση του νὰ γράψει κωμωδία γιὰ νὰ σατιρίσει καὶ νὰ διορθώσει τὴν ἔλλειψη παιδείας. Νομίζω δηλαδή πῶς διαπίστωσε ἀπὸ ἐνστικτο ὅτι θὰ μπορούσε νὰ γράψει ἓνα κείμενο σὲ μιὰ —ἔστω πρωτόγονη— θεατρικὴ μορφή ποὺ θὰ διέθετε λογοτεχνικὰ κάποια ἀξία. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ σκέψη αὐτὴ νὰ ἔγινε ὑποσυνειδήτητα καὶ ἡ λογικὴ τῆς ἔκφραση νὰ ἦταν ἡ ἀναζήτησις μιᾶς ἀφορμῆς. Καὶ ἀφορμὴ καθ' ὅλα σοβαρὰ καὶ σύμφωνη μὲ τὴ μόδα τῆς ἐποχῆς ἦταν τὸ νὰ «πατάξει» μιὰ κοινωνικὴ ἀδυναμία καὶ νὰ μοχθήσει γιὰ τὴ βελτίωση κάποιων ἀτελειῶν τοῦ ἔθνους του ποὺ γινόταν τότε κράτος. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου. Γιὰ τὴν ὀργάνωσις τῆς δράσης του ἀκολούθησε δευτερὴ ἀφορμὴ, ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Ἀλλὰ καὶ τὸ τρίτο σημεῖο τοῦ Προλόγου, ὅτι δηλαδή τὸ ἔργο ἀπευθύνεται σὲ ἀναγνώστες κι ὄχι σὲ θεατῆς

εὐτυχῶς διαφεύστηκε, ἀφοῦ ἡ Βαβυλωνία παίχτηκε στὴν Ἀθήνα ἕνα χρόνο μετὰ τὴν πρώτη δημοσίευσή της στὸ Ναύπλιο.

Στὴν ἐξέλιξη τῆς δράσης ἄλλες σκηνές ξετυλίγονται στὴ φυλακὴ, ἄλλες στὸ δρόμο ὅπου ὀδηγοῦνται αὐτοὶ ποὺ θὰ φυλακισθοῦν κι ἄλλες στὸ ἀστυνομικὸ γραφεῖο, ὅπου ἔχει μεταφερθεῖ ὁ ἐπιπόλαια λαβωμένος Κρητικός. Τὸν ἐπισκέπτεται ἡ φίλη του Κανέλλα (κάτι μεταξύ μνηστῆς καὶ ἐρωμένης του) μαζί με τὴν «γραῖαν» τροφὸν τῆς Γαρούφω. Ἄς δοῦμε ἕνα ἀπόσπασμα κι ἀπ' τὴ σκηνὴ αὐτή.

ΚΑΝΕΛΛΑ – (Πρὸς τὸν Ἀστυνόμον.) Κύρ Ἀστυνόμο μου, νὰ ζῆς, ποῦ τ' ὄχετε τὸ Κρητικὰκι;

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – ὦ, διάολε! παιδάκι μου τὸν ἔκαμες τόσω χρονῶνε ἄθρωπο;... καὶ τί τότε θέλεις, γιαμά;

ΚΑΝΕΛΛΑ – Νὰ τότε δγιῶ.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ τί τὸν ἔχεις;

ΚΑΝΕΛΛΑ – Ξάδερφο.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – (Καθ' ἑαυτόν.) Ὅσο περνάει ὁ καιρὸς μία μία τζὶ ἐμαθαίνω... ἀπὲ τζὶ παστρικές εἶν' καὶ τούτη;... μῶρ' δὲ γλέπεις παρέντζα π' ὄχει ὁ διάολος; ναί, ναί... θαρρῶ, μουρέ, ποῦ γλέπω τὴ Βένερε τζῆ Φιορέντζας⁴... μωρ', δὲν κυττᾶς τὰ μάτγια τζῆ, τὰ μπράτζα τζῆ, τὸ πέτο τζῆ, οὔλα τζῆ;... μουρέ, πάει νὰ μοῦ σαρτάρῃ τὸ τζεβεῖλλο!... (Πρὸς τὴν Κανέλλαν.) Κυρά μου, τί τότε θέλεις ἐκειόνε τὸν Κρητικό; δὲν κάμεις μ' ἐμένα τὸ ἀμόρε;

ΚΑΝΕΛΛΑ – Εἶσαι γέρος.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Τριάντα χρόνους κλειῶ τώρα τζὶ Ἀποκρές, τ' αἶ Φιλίπου... μπὰ καὶ γλέπεις τζὶ ἄσπρες μου τζὶ τρίχες καὶ θαρρεῖς π' οὔμαι γέρος;

ΚΑΝΕΛΛΑ – Ναί... δὲ γλέπω ἴγω τίς τρίχες σου ποῦ εἶναι θαμμένες.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Εἶναι μαῦρες ἀσολουταμέντε, κ' ἐκειές τζὶ ἄσπρες ποῦ γλέπεις, οἱ πίκρες κι ὁ πόλεμος με τζὶ ἀσπρίσανε... μὰ ἐγὼ ἐκειές, ντζόγια μου, τζὶ κολορίω.

ΚΑΝΕΛΛΑ – Ζίρτζ... Ἐγὼ μὲ Λελέγκους δὲν καταπιάνομαι.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Καὶ τ' εἶν' αὐτὸ τὸ ζιρτζ καὶ τὸ Λελέγκος;

4. Τὴν Ἀφροδίτη τῶν Μεδίκων.

ΚΑΝΕΛΛΑ – (Γελῶσα.) Νά, πῶς τούς λένε... μέ Φράγκους.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – ὦ, ντζόγια μου! καί πγῖο καλοὶ εἶναι οἱ Κρητικοὶ ἀπὲ τζῖ Φράγκους, γιὰμά; Οἱ Φράγκοι εἶναι πλιά γαλαντόμοι ἀπὲ τζῖ ἄλλους... μοναχὰ δὸς τῆ μπαρόλα σου.

ΚΑΝΕΛΛΑ – Ἄνιτε ζίρτζ... δὲ ξέρω τί με λές... Ἄφσε με νὰ δγιῶ τὸν ξά-
δερό μου.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ – Ὅμορφος ξάδερφος!... Κι ἀμὰ κόπγιασε νὰν τοῦ κάμης τὸ
χεροῦργο.

(Καθ' ἑαυτὸν.) Μωρ', γλέπεις τὸ διάλολο ἀμὸρ π' ὄχει τοῦ Κρητικοῦ; μωρ', γλέπεις τὰ δάκρυα πῶς τρέχουνε ἀφ' τὰ μάτγια τζη; θὰ κάμω τοῦττο μίο ποσίμπιλε νὰν τὴν καταφέρω νὰ με κάμη ἀμορόζο τζη γιὰτ' ἔχ' ὁ διάλολος σεσιμπιλιτά· γλέπεις; γλέπεις;... μουρέ, γιά σου κακόροικη!... κι ἂν εἶν' ὁ διάλολος σεσιμπιλι ντὶ πρίμο γράδο... θὰ τζῖ πέσω τὸ κατόπι... νὸν ζὲ κάζο.

Ἀκολουθοῦν κάποιες σκηνές με τὸν «ἀμαθὴ ἱατρόν». Πρόκειται γιὰ ἓναν ἀπατεῶνα πὺ παριστάνει τὸν γιάτρο, τὸν ὁποῖον καλοῦνε οἱ δύο γυναῖκες γιὰ νὰ γιαιτρέψει τὸν Κρητικό. Ὁ ἀπατεῶν δὲν ἀσχολεῖται ἰδιαιτέρα με τὴν πληγή, διαπιστώνει ἄλλες φανταστικὲς ἀρρώστιες καὶ συνιστᾷ φανταστικὰ ἢ καὶ μὴ φανταστικὰ φάρμακα. Τελικὰ ὁ Ἄστυνόμος τὸν διώχνει. Εἶναι μιὰ σκηνὴ τοῦ ἔργου πὺ δείχνει ἴσως μίμηση κάποιων ἰταλικῶν ἢ γαλλικῶν προτύπων. Μπορεῖ ὅμως αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ συμπτωματικό. Κάποιους ἀπόηχους ἀπὸ περὶ τοῦ σύγχρονά του ἱατρικὰ συγγράμματα ἐπεσήμανε ὁ Ἐμμανουὴλ Φραγκίσκος σὲ πρόσφατο μελέτημά του, ὅπου συγκεντρώνει καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ βίο τοῦ Βυζάντιου στὴν Πελοπόννησο. Γιὰ κάποιες ἀπ' τίς μνεῖες φαρμάκων κ.λπ. πιθανότατα ἔχει δίκιο. Ὡστόσο ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι ἡ ὄλη σύλληψη αὐτῆς τῆς σκηνῆς, καθὼς καὶ τῆς ἄλλης τῶν ἐρωτικῶν διαχύσεων τοῦ Ἄστυνόμου πρὸς τὴν Κανέλλα, παραπέμπουν σὲ δυτικὰ πρότυπα.

Οὐσιαστικὰ ὅμως ἡ Βαβυλωνία εἶναι τὸ πρῶτο θεατρικὸ ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου πὺ κατὰ πάσα πιθανότητα δὲν εἶχε δεῖ ποτὲ στὴ ζωὴ του θεατρικὴ παράσταση καὶ γράφτηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺ στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρχε πραγματικὴ θεατρικὴ ζωὴ. Ὁ συγγραφέας τῆς θέλει νὰ ἀγνοεῖ ἢ ἀγνοεῖ πράγματι τὰ λιγιστὰ θεατρικὰ κείμενα –κυρίως καθαρευουσιάνικες τραγωδίες– πὺ εἶχαν ὡς τότε τυπωθεῖ καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν εἶχε κὰν

διαβάσει κάποια λαϊκή έκδοση τῆς Ἐρωφίλης ἢ τοῦ Ἐρωτόκριτου τέτοιο συμπέρασμα ἀπ' τὸ ἔργο του δὲν ἐξάγεται. (Μὲ τὴν εὐκαιρία ὅμως θὰ ἤθελα νὰ θυμίσω ὅτι ἡ νεοελληνικὴ δραματοποιία δὲν ξεκινᾷ βέβαια μὲ τὴν Βαβυλωνία, ἀλλὰ περίπου 250 χρόνια νωρίτερα, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, στὴν Κρήτη μὲ τὸν Ρεθυμνιώτη δραματοποιὸ Γεώργιο Χορτάση καὶ συνεχίζεται στὰ Ἐπτάνησα. Καὶ στίς ἔρευνες γι' αὐτὸ τὸ παλιότερο νεοελληνικὸ θέατρο ἔχω κατευθύνει ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια τὰ ἐνδιαφέροντά μου, μὲ πολλὰ μελετήματα).

Εὐρωπαϊκὲς ἐπιδράσεις δὲ συναντῶνται στὴ Βαβυλωνία πλὴν τῶν δύο σύντομων καὶ ἀσήμαντων ὡς πρὸς τὴν ὅλη σύνθεση σκηνῶν ποὺ προαναφέραμε. Μὲ δυὸ λόγια ἰδοὺ μιὰ ἐντυπωσιακὴ διαπίστωση: βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα ἔργο χωρὶς πρότυπα, χωρὶς αἰσθητικὲς καταβολές· ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πουθενά. Κανένα ἐλληνικὸ ἢ ξένο ἔργο δὲ φαίνεται νὰ ἔχει ἐπηρεάσει τὴ Βαβυλωνία. Δὲ θυμίζει οὔτε ἐπτανησιακὴ οὔτε κρητικὴ κωμωδία καὶ δὲ σχετίζεται μὲ τίς λόγιες μεταφράσεις κλασικῶν κωμωδιῶν (μὲ τὸν Ἐξηναταβελώνη τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ποὺ εἶναι παράφραση τοῦ μοιερικῶ Φιλάργγου -1816- ἔχει ἓνα κοινὸ στοιχεῖο: τὴν εὐστοχὴ χρησιμοποίησι διαλέκτων). Ἡ Βαβυλωνία ἐπίσης δὲ σχετίζεται ἰδεολογικὰ μὲ τὰ Κορακιστικὰ (1813) τοῦ Ἰάκωβου Ρίζου Νερουλοῦ οὔτε μὲ τίς σύγχρονες τῆς κωμωδίας τοῦ Χουρμούζη καὶ δὲν ἔχει ἐξάρτηση οὔτε βέβαια ἀπ' τὸν Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὸν Σαίξπηρ, τὸν Μολιέρο, τὸν Γκολντόνι ἢ ἀπὸ ἄλλους Εὐρωπαίους κωμωδιογράφους.

Ὁ Κώστας Μπίρης ὑποστήριξε πὼς ἡ αἰσθητικὴ τῆς Βαβυλωνίας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν τοῦ Θεάτρου Σικιῶν. Ἡ σκέψη φαίνεται κατ' ἀρχὴν θελκτικὴ, ἐντυπωσιακὴ καὶ θὰ μᾶς ἄρεσε πολὺ νὰ ἦταν ἔτσι. Δὲν πιστεύω ὅμως ὅτι στηρίζεται οὔτε ἱστορικὰ οὔτε αἰσθητικὰ. Πρῶτον γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε τὸ ἔργο δὲν εἶχε διαδοθεῖ ὁ ἐλληνικὸς Καραγκιόζης. Ὅπως ὑπέδειξε ὁ φίλος καὶ συνάδελφος Βάλτερ Ποῦχνερ, ὁ ἐλληνικὸς Καραγκιόζης ἐμφανίζεται —τουλάχιστον στὴ Νότιο Ἑλλάδα— λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐπειτα εἶναι γνωστὸ πὼς ἀπὸ μιὰ μορφὴ λαϊκῆς τέχνης, στὴν προκειμένη περίπτωσι θεάματος, μόνον ἓνας ἰδιαίτερα ἐμπνευσμένος καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ ἀντλήσει δυνάμεις γιὰ νὰ δημιουργήσει συνειδητὰ μιὰ νέα ἀποκρυσταλλωμένη ἔκφρασι. Νὰ ξεπεράσει δηλαδὴ τὸ λαϊκὸ θέαμα, κρατώντας μόνον τὴν αἰσθητικὴν πεμπτουσία του καὶ βαθαίνοντας τὰ σύμβολά του. Τέτοιο παράδειγμα ἔχουμε στὴν Ἰταλία τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπου ἀπὸ τίς

προγενέστερες αὐτοσχεδιαστικές παραστάσεις τῆς *Commedia dell' arte* ξεπῆδησαν οἱ κωμωδίες τοῦ Γκότσι καὶ παράλληλα οἱ κωμωδίες τοῦ ἐχθροῦ τῆς *Commedia*, τοῦ Κάρλο Γκολντόνι.

Στὴ συνέχεια τῆς πλοκῆς τῆς *Βαβυλωνίας* κάποιες σκηνές διαδραματίζονται καὶ πάλι στὴ φυλακὴ, κάποιες στὸ δρόμο καὶ κάποιες στὸ γραφεῖο τῆς Ἀστυνομίας. Οἱ βοηθοὶ τοῦ Ἀστυνόμου συλλαμβάνουν τὸν Ἀρβανίτη, τὸν μεταφέρουν στὴ φυλακὴ, ἐνῶ ὁ Ἀνατολίτης ἔχει ὑπαγορεύσει γράμμα στὸν λογιώτατο, τὸ ὁποῖο στέλνεται στὴ Διοίκηση μὲ αἴτημα τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐγκλείστων. Στὸ μεταξὺ οἱ ἄλλοι Ἀρβανίτες, φίλοι τοῦ συλληφθέντος Ἀρβανίτη, ἐτοιμάζονται νὰ κάνουν γιουρούσι καὶ ν' ἀπελευθερώσουν τὸν φίλο τους καὶ τοὺς ἄλλους κρατούμενους. Πρὶν συμβεῖ ὅμως αὐτό, φτάνει ἐντολὴ ἀπ' τὴ Διοίκηση νὰ ἀπελευθερωθοῦν ὅλοι, πού ἀδελφωμένοι τώρα πιά πηγαίνουν στὴ λοκάντα νὰ συνεχίσουν τὸ γλέντι.

Ἄπο τίς πολλές σπαρταριστές σκηνές τῆς φάσης αὐτῆς θὰ σᾶς διαβάσω μία, σύντομη, ὡς τελευταία, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀνατολίτης ζητᾶ ἀπ' τὸν λογιώτατο νὰ τοῦ γράψει ἓνα ἐπίγραμμα γιὰ τὸν τάφο τοῦ πατέρα του. Ἡ σκηνὴ ξετυλίγεται στὴ φυλακὴ. Πρὶν ὁ Χιώτης ξενοδόχος ζητᾶ, ἔστω κι ἐδῶ στὴ φυλακὴ, νὰ ρυθμιστοῦν τὰ χρέη ἀπ' τὸ τσιμποῦσι στὴ λοκάντα. Ὁ λογιώτατος δὲν ἔχει χρήματα.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὅταν Λογιώτατε, τί συλλογιέσαι καὶ μурμουρίζεις;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Πῶς ἀποτίσω τὸν ἔρανον, μηδὲν ἄργύρια κεκτημένος; καὶ δὴ τοῦτο τυγχάνω σκεπτόμενος...

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἄ! κατάλαβα... Ντὲν ἔχεις παράδες νὰ πλερώσης μερικὸ σου;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ναι μὴν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Καὶ τί ἔχεις;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Βίβλους.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Βιβλία; κιτάπια ἔχεις;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἔγωγε.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Καὶ τί βιβλία ἔχεις; Νὰ δγιῶ.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Δημοσθένην, Ἰσοκράτην, Θουκυδίδην καὶ λοιπούς.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐγὼ σουκράτη μουκράτη, κιδύδη μιδύδη, μοτεστὲνη κοτεστὲνη ντὲν παίρνω, αἶ Βασίλη κιτάπι ἔχεις;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Καὶ δὴ καὶ τοῦτον τυγχάνω ἔχων, ἰδού.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἰστέ, αὐτόνα παίρνω, μερτικό σ' ἐγὼ πλερώνω, μὴ συλλογιέσαι. (Καθ' ἑαυτόν.) Ζάβαλη Λογιώτατά φτωχὸ εἶναι, παρὰ ντέν ἔχει. Τοῦτοι οὔλοι λογιώτατοι, καῖμένοι, οὔλοι φτωχοὶ εἶναι. Κρίμαστο κακόμοιρο! τί νὰ κάμω; τὰ ντώσω ἐγὼ ἀρτίκ ρεφενέ του... ἰψυχικό εἶναι. (Πρὸς τὸν Λογιώτατον.) Τώρα πὺ κατούμαστε ἔτζι, ντουλειά ντέν ἔχουμε, τζάνουμ Λογιώτατο, ἓνα πρᾶμα συλλοῖσθηκα, ρίτζα σὲ κάμω, νὰ μὴ μὲ πῆς ὄχι.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Φράσον μοι, καὶ δὴ σοι ὑπισχνοῦμαι ἵνα σοὶ ποιήσω ὄ,περ ἂν μοι εἴποις.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐμένα πατέρα μου εἶναι τρία χρόνια πέτανε... βιὸς πολὺ ἄφρηκε – κόλυβά του, μόλυβά του, ἰψυχικά του φαλάν φιλάν οὔλα ἔκαμα – τώρα, τὰ θάνω μιὰ πέτρα μεάλη μνήμα του ἀπάνου, τὰ γράψω, ἰστέ, ἦτανε καλὸ ἄνθρωπο, ἦτανε ἀραιτζῆ, ὄπγοιος γλέπει νὰ λὲη τεὸς χωρέστο· ἄκουσες; τζάνουμ, ἓνα τέτοιο νὰ γράψης, ἐγὼ κόπο σου πλερώνω.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἐπιτύμβιον τοιγαροῦν ποιητέον, καὶ δὴ ποιήσω διὰ στίχων, οὔτω βούλει;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐσὺ ἰξέρεις ἀρτίκ, ὄπως τέλεις ἐσὺ κάμπο.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Στιχοιργητέον καὶ δὴ.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἄρτίκ ἰστίχο μιστίχο, ἐσὺ ἰξέρεις.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ποῖον δὲ ἦν ὄνομα αὐτοῦ;

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὄνομά του; Χατζῆ Μουράτη, λέανε, τόπο του, Καῖσερ-λη, ζεναάτη, ἀραιτζῆ ἦτανε· ἔτζι νὰ γράψης, τζάνουμ.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – (Στιχοιργεῖ, ἔπειτα στρέφει πρὸς τὸν Ἀνατολίτην.) Καὶ δὴ ἐστιχοιργησάμην... ἄκουσον οὔν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Λέγε ν' ἀκούσω.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἐνθάδε κεῖται Χατζῆ Μουράτης κλήσει.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἰστέκα... κλήσει τί τὰ πῆ;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ὄνόματι.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Καὶ ντέν ἔγραψες ἔτζι;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Καὶ δὴ τοιοῦτόν ἐστι τὸ στιχοιργεῖν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Λέε παρακάτου.

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Τέχνη ἀραιντζῆς, καὶ Καισαρεὺς τῆ φύσει.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Φύσει, τόπο του τὰ πῆ;

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ναὶ μὴν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἄφερμι, ἄφερμι!

- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Δέη δὲ θεῶ ἀμαρτιῶν του λύσει.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Κλήσει, φύσει, λύσει... καλό! γιὰ νὰ τεργιάξῃ ἰστίχο...
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Δηστής πάλαι πλήρης ἐν ἀσωτίαις,
πίστει ἔλαβε τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἰστέκα, ἰστέκα· ἰληστής τί ντουλειὰ ἔχει ἐντῶ πέρα γιά;
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Σίγα. Οὗτος ὁ πτωχός...
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – (Τὸν ἀντικόπτει.) Φτωχός ντὲν ἦτανε, ἄδαμ, τρακόσγια
πουγγιά ἄσπρα ἄφῃσε.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ἄλλ' ἐπιτριβείης, ὦ μιανέ... καὶ δὴ ἄκουε, εἶτα λέγε.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἀκούω, ἄμμα γιατί λὲς ἰψέματα;
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Οὗτος ὁ πτωχός Μουράτιος κραυγάζει.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὅχι! Μουράτη γυιός ντὲν ἦτανε, πατέρα του Χατζῆ
Γιορδάνη λέανε.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Μνήστητί μου Κύριε, πίστει φωνάζει.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ντὲ φωνάζει πγιά τώρα, ἀρτίκ σώπασε, ὄντας ἐπέτανε,
τρεις φορές εἶπε, «μνήστητί μου Κύριε», ἀρτίκ μπιτοῦν μπιτοῦν σώπα-
σε... ἐσὺ γράφεις, ἔμεν οὔλο φωνάζει σάνκιμ εἶναι βρικόλακας.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Ὁ ἀναγνώσας τάδε τὰ γεγραμμένα,
ἄφῃσιν ζήτηι αὐτοῦ τὰ πεπραγμένα,
γινῶθι σὺ ὁ μὴ θεὸν φοβᾶσαι,
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐφοβούντανε τεό, ἄδαμ, τί λὲς; οὔλη μέρα, κι οὔλη νύ-
χτα ἐκκλησιά του πήγαινε... Σαρακοστή, λάδι μπιλὲμ ντὲν ἔτρωγε... ἰξέ-
νο ντίκιο ντὲν ἦτελε... μερμήγκι ἀπάνου ντὲν ἔπατοῦσε... εἶ, λέγε μπα-
καλούμ.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Αὐτὸς ὁ θεὸς δύναται σε κολάσαι.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ὅχι, ὄχι, ὄχι, τεὸς κολάσει... βᾶί, τεὸς χωρέσει πές,
ἄδαμ... τί ἔκαμες; οὔφ, οὔφ.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Καὶ δὴ σοι ἀναγνωστὸν ὀλοσχερές, ἵνα γινῶς τὴν ἔνοιαν
αὐτοῦ.
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Τί; ἀπ' τὴν ἀρχὴ νὰ ντιαβάσης; νὰ σ' ἀλατήσω νὰ μὴ
βρωμήσης; κιοπόγλου κοπέκ... τίποτα, ἄδαμ, τίποτα... ἄρατα τέματα
ἔγραψες, οὔλα ἀνάποντα ἔγραψες.
- ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – Σὺ ἀγράμματος ὢν, οὐ γινώσκεις, καὶ δὴ ἐξηγητὸν σοι ἐν
καθ' ἐν... πρόσχες...
- ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἐί, ἀρτίκ, ἐγὼ πιρόσκες μιρόσκες, κατόλου ντὲν ἀκού-

γω... τίποτα ντὲ ξέρεις, ἄδამ· ζάβαλη Λογιώτατο, αἶδε νὰ γυρίσης κόσμο νὰ γένης ἄνθρωπο... ἡλληνικά πγιά νὰ μὴ μιλάς... ρωμαῖνα νὰ μιλάς, τζανούμ, γιατί ντροπῆς εἶναι, κόσμος ἐσένα ἀναγελάει...

Ἡ Βαβυλωνία εἶναι γέννημα μιᾶς εὐτυχισμένης στιγμῆς —ὅπως λένε τοῦ δημιουργοῦ της. Ἡ φλόγα του ἦταν μικρή. Ὅταν ξαναμάζεψε τὰ ἀπλοϊκά του σύνεργα γιὰ νὰ μαστορέψει τίς ἄλλες κωμωδίες του, ἡ ψυχὴ του δὲν τινάχθηκε πιά πρὸς κάτι αὐθεντικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο. Μετὰ ἔγινε ἓνας μέτριος συγγραφέας τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι ξεχασμένοι σήμερα. Δὲν εἶναι ὅμως τυχαῖο ὅτι τὸ δημιουργικὸ του σκίρτημα τὸ ἔζησε ὁ ἀνήσυχος ἐκεῖνος ἄνδρας (ὁ ἀγιογράφος, ὁ λόγιος, ὁ πολεμιστὴς, ὁ ἐριστικὸς ἀλλὰ καὶ χαρωπὸς, ἀνέμελος χαρακτήρας) τὴν ὥρα πού τὸ Ἔθνος ἄρχιζε νὰ παίρνει τὴ σκιώδη κρατικὴ μορφή του. Ἡ σκιώδης αὐτὴ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀντανακλᾶται στὴ σκιώδη μορφή τῆς Βαβυλωνίας. Ἐδῶ συναντᾶμε, θαμπὰ διατυπωμένα, ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα ἐκείνων τῶν στιγμῶν τοῦ Ἔθνους: ἀνησυχία, διάλυση, ἔριδες, φατρίες, ἀλλὰ καὶ οἶστρο, πίστη στὸ καλῦτερο αὔριο, ἀνθρωπιά καὶ ἀπανθρωπιά, οὐτοπιστικὸ πόθο γιὰ εἰρήνη, πιστολιές στὸν ἀέρα, γλέντια καὶ χαρές.

Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν ἡ Βαβυλωνία εἶναι γιὰ τὸ θέατρό μας ὅ,τι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὴν πεζογραφία μας: τὸ λαβωμένο, ἥρωικὸ παρὸν τῆς γενιᾶς τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲ θὰ μπορούσε νὰ γεννηθεῖ κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθῆκες. Ὁ παράξενος χαρακτήρας τοῦ Βυζάντιου μὲ τὴν εὐαίσθητη δεκτικότητά καὶ τὴ λογοτεχνικὴ ἔφεση, μόνο σ' αὐτὴ τὴ δεδομένη ἱστορικὴ στιγμὴ θὰ μπορούσε νὰ γεννήσει ἓνα ἔργο βαθύτατα ἀληθινό.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2009

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ-ΦΑΙΔΩΝΑ ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΠΑΝΟ Α. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Κατά τή διάρκεια τῆς δισχιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς δευτέρας (# 2602) Συνεδρίας τῆς Ὀλομελείας, τήν 17ῆ Ἀπριλίου 2008, ὁ κ. Ἀλέξανδρος-Φαίδων Λαγόπουλος ἐξελέγη Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στήν ἔδρα μέ τίτλο «Πόλη καί Πολεοδομία». Ὁ κ. Λαγόπουλος ἔχει ἐκπονήσει ἀξιόλογες πολεοδομικές μελέτες καί ἔχει ἀποδείξει τὸ ἐνδιαφέρον του γιά τήν ἐφαρμογή λύσεων σέ πολεοδομικά ζητήματα πού ἔχουν τή δυνατότητα νά βελτιώσουν τὸ σύγχρονο πρόσωπο τῆς πόλης.

Ὁ συνάδελφος κ. Νικόλαος Βαλσαμάκης θά παρουσιάσει τὸ ἔργο τοῦ κ. Ἀλεξάνδρου-Φαίδωνα Λαγόπουλου, τὸν ὁποῖον ἐπισήμως ὑποδεχόμαστε σήμερα. Θά ἀκολουθήσει ὁμιλία τοῦ νέου Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους μέ θέμα: «Τὸ Πεδίό τῆς Πολεοδομίας: Ἱστορία, Θεωρία καί Ἐφαρμογή».

Παρακαλῶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Νίκο Βαλσαμάκη νά ἔλθει στὸ βῆμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΝΙΚΟ ΒΑΣΣΑΜΑΚΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρία καὶ Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Με ἐξουσιοδότηση τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας, ἔχω τὴν τιμὴ σήμε-
ρα, νὰ παρουσιάσω τὸν νέο μας συνάδελφο, κύριο Ἀλέξανδρο-Φαίδωνα Λαγό-
πουλο, στὴ σημερινὴ ἐπίσημη ὑποδοχὴ του ὡς Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὁ κύριος Λαγόπουλος σήμερα Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελεί-
ου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης ἔλαβε τὸ πτυχίον Ἀρχιτέκτονος-Μηχανικοῦ
ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο τὸ 1961. Ὡς βοηθός, ἐπιμελητὴς
καὶ ἀργότερα ὑφηγητὴς στὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο ἐργάστηκε στὸ Σπουδα-
στήριον Πολεοδομικῶν Ἐρευνῶν καὶ στὴν Ἔδρα τῆς Πολεοδομίας μέχρι καὶ
τὸ 1973. Ἀπὸ τὸ 1967 ἕως καὶ τὸ 1970 ἀκολούθησε μεταπτυχιακὴς
σπουδὲς στὸ Παρίσι, σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς, ἂν καὶ ἀλληλένδετους, τομεῖς:
Πολεοδομία στὸ Centre de Recherche d' Urbanisme, Ἀστικὴ Γεωγραφία
καὶ Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία στὴν École Pratique des Hautes Études en
Sciences Sociales. Τὸ 1970 ὑποστήριξε τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ στὴν
Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Σορβόννης ὅπου τοῦ ἀπε-
νεμήθη ὁ τίτλος τοῦ Διδάκτορα Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας. Στὴν Ἀθήνα
συνέχισε τὴ διατριβὴ του στὴν Ἱστορίαν τῆς Πόλεως καὶ τῆς Πολεοδομίας καὶ
ἀνακηρύχθηκε Διδάκτωρ Μηχανικὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου.
Τὸ 1973 ἀνακηρύχθηκε Ὑφηγητὴς.

Τὸ 1974 ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ ἀρχικὰ ὡς Ἐκτακτος καὶ
ἀπὸ τὸ 1978 ὡς Τακτικὸς Καθηγητὴς Πολεοδομίας στὸ Ἀριστοτέλειον Πα-
νεπιστήμιον.

Δραστηριοποιήθηκε, πέραν τῆς διδασκαλίας σὲ προπτυχιακὰ τμήματα,
καὶ σὲ τομεῖς τῆς διεπιστημονικῆς ἔρευνας μέσα ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν με-
ταπτυχιακῶν προγραμμάτων σπουδῶν καὶ τὴν ἐπίβλεψιν διδακτορικῶν
διατριβῶν.

Δίδαξε σὲ Διατμηματικὰ Προγράμματα Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν καὶ
συγκεκριμένα σὲ προγράμματα ἀποκατάστασης μνημείων, ἀρχιτεκτονικῆς

τοπίου, καθώς και σέ προγράμματα πολιτιστικῶν σπουδῶν, ἐπικοινωνίας και γλώσσας. Συγκεκριμένα, στό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δίδαξε τὰ μαθήματα «Σημείωση και Ἐπικοινωνία» και «Μὴ γλωσσικά σημειωτικά συστήματα».

Ἡ Σημειολογία, ἐξ ἄλλου, εἶναι ὁ δεύτερος σημαντικός θεωρητικός πόλος τοῦ ἔργου του. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1973, ἡ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸ Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριο Ἑλλάδας διατριβή του πρὸς ὑψηλότητα μὲ τίτλο «Δομικὴ πολεοδομία: Ὁ οἰκισμὸς ὡς σύστημα», προτείνει νέες θεωρητικὲς προσεγγίσεις γιὰ τὴ μελέτη τοῦ χώρου και τὸν ἐντάσσει μέσα στὴ διεθνή ἐπιστημολογικὴ ὁμάδα ποῦ ἐρευνᾷ ζητήματα δομικῆς και συστημικῆς ἀνάλυσης τοῦ πολιτισμοῦ.

Διετέλεσε Ἀντιπρόεδρος τῆς International Association for Semiotic Studies, Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Σημειωτικῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τὸ 1981, Ἰδρυτικὸ μέλος και Πρόεδρος τῆς Βαλκανικῆς Ἑνώσεως Σημειωτικῶν Ἑταιριῶν ἀπὸ τὸ 1994, Ἐπίτιμος Πρόεδρος τῆς Association Internationale de Sémiotique de l'Espace ἀπὸ τὸ 1999. Τὸ 2004 ἀνακηρύχθηκε Ἐπίτιμος Διδάκτορας Σημειωτικῆς τοῦ Νέου Βουλγαρικῶν Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας γιὰ τὸ ἔργο του στὴν πολεοδομία και τὴ σημειωτικὴ τοῦ χώρου.

Τὸ δημοσιευμένο ἐπιστημονικὸ του ἔργο ἐκτείνεται σὲ τέσσερα διακριτὰ ἀλλὰ συγγενικά πεδία:

- Τὸν πολεοδομικὸ προγραμματισμὸ και σχεδιασμὸ,
  - Τὴ θεωρία τῆς πολεοδομίας και τοῦ χώρου στὴν εὐρύτερη ἔννοιά του,
  - Τὴν ἱστορία τῆς πολεοδομίας,
- και, τέλος,
- Τὴν πολεοδομικὴ ἐφαρμογή και τίς ἐρευνητικὲς μελέτες πάνω σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Τὸ ἔργο αὐτὸ περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ 100 ἐργασίες ἐκ τῶν ὁποίων 10 βιβλία και 15 ἐπιμέλειες βιβλίων. Ἡ ἀρθρογραφία του σὲ ἔγκριτα διεθνή ἐπιστημονικά περιοδικά και οἱ ἀνακοινώσεις του σὲ πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων ἀποτελοῦν σημεῖο ἀναφορᾶς και βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν σὲ ἀναρίθμητα ἐπιστημονικά κείμενα ἀποδεικνύοντας τὴν ἐπίδραση ποῦ ἄσκησε τὸ ἔργο του τόσο σὲ Ἕλληνες ὅσο και σὲ ξένους ἐπιστήμονες. Ἔχει ἐπιβλέψει 10 διδακτορικὲς διατριβὲς ὡς κύριος ἐπιστημονικός ὑπεύθυνος και συμμετεῖχε σὲ

έξεταστικές επιτροπές αντίστοιχου αριθμού διατριβών. Ο ρόλος του στη διαμόρφωση των νέων επιστημόνων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται σήμερα και αρκετά μέλη του διδακτικού προσωπικού του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, υπήρξε καίριος. Δεν είναι τυχαίο πού το 2007 το ίδιο αυτό Πανεπιστήμιο, στο οποίο εργάστηκε με συνείδηση και έντιμότητα για 35 και πλέον έτη, τον ανακήρυξε Όμότιμο Καθηγητή του.

Έξ άλλου, ιδιαίτερα εκτεταμένο είναι το επιστημονικό έργο του κυρίου Λαγόπουλου στους τομείς της ιστορίας και θεωρίας της πόλης και του πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού.

Αναφέρω την επίμελεια του βιβλίου *The City and the Sign*, πού εκδόθηκε από το Columbia University Press, το βιβλίο *Meaning and Geography*, το βιβλίο *Urbanisme et Sémiotique*, του παρισινού εκδοτικού οίκου Anthropos και το βιβλίο *Ο ούρανός πάνω στη γη: Τελετουργίες καθαγίασης του Έλληνικού Παραδοσιακού Οίκισμού και προέλευσή τους*, του εκδοτικού οίκου Όδυσσέας.

Επιτρέψτε μου όμως να σταθώ περισσότερο στις εφαρμογές αυτών των θεωρητικών του μελετών και να προβάλω τον πρακτικό τους αντίκτυπο. Θά ήθελα να μνημονεύσω ειδικότερα μερικές από αυτές:

- Τή μελέτη μετεγκατάστασης της Γεωπονικής Σχολής του Αριστοτελείου σε έκταση 2.000 στρ. και τή μελέτη του πρώτου συγκροτήματός της, του Τμήματος Φυτικής Παραγωγής, επιφάνειας τής τάξης των 20.000 στρ.
- Τή μελέτη μετεγκατάστασης της Κτηνιατρικής Σχολής σε κτήμα ίδιας έκτασης, στο οποίο κτίστηκαν οι πρώτες εγκαταστάσεις και διανοίχθηκε οδικό δίκτυο μήκους 5 χλμ.
- Τή μελέτη ριζικής αναδιάρθρωσης του κέντρου τής Λάρισας και πεζοδρόμησής του, στην οποία υπήρξε επιστημονικός συνεργάτης, μελέτη πού εφαρμόστηκε και για τήν οποία βραβεύτηκε πρόσφατα ο Δήμος Λάρισας από τον Σύλλογο Ελλήνων Πολεοδόμων.
- Τή μελέτη αναδιάρθρωσης του κέντρου τής Κατερίνης σε συνδυασμό με τή δημιουργία αστικού πάρκου, αμφότερα τά όποια πραγματοποιήθηκαν.
- Πρόσφατα είχε τή συντονιστική ευθύνη μελέτης πού ανατέθηκε από τον Δήμο Θεσσαλονίκης, για τήν πολεοδόμηση και ανάπτυξη του υποβαθμισμένου δυτικού τμήματος τής πόλης. Η πολύ-

τομη μελέτη που παραδόθηκε προτείνει γενική αναδιάρθρωση της περιοχής και την καινοτόμο ιδέα δημιουργίας ενός επιχειρηματικού πάρκου, έκτασης 400 στρ. και δυναμικού 8.000 απασχολούμενων, το οποίο φιλοδοξεί να αποτελέσει πόλο ανάπτυξης της Β. Ελλάδας.

Εάν αναζητήσει κανείς το επιστημονικό στίγμα του έργου του, θα έλεγα ότι έχει τρία σκέλη:

- Το πρώτο αφορά στο γεγονός ότι από πολύ νωρίς αναζήτησε μια θεωρία της πολεοδομίας, μια «πολεολογία» όπως την ονόμασε, αναζήτηση ή οποία τον οδήγησε να έμβαθύνει στις θεωρίες του χώρου που προσφέρουν οι κοινωνικές επιστήμες και να διατυπώσει μια προσέγγιση που να επιτρέπει τη συστηματική ανάλυση του αστικού χώρου, αλλά να έχει και πρακτική χρησιμότητα για την πολεοδομική εφαρμογή. Οι έρευνές του αυτές τον οδήγησαν σε ένα ευρύτερο πεδίο και στη συγγραφή εργασιών που ασχολούνται με θέματα φιλοσοφίας, ειδικότερα επιστημολογίας του χώρου.
- Το δεύτερο χαρακτηριστικό σκέλος του έργου του είναι η συστηματική ένασχόλησή του με την ιστορία της πόλης. Συνδυάζοντας τις ιδιότητες του πολεοδόμου και του ανθρωπολόγου μελέτησε τη λογική της χωρικής οργάνωσης στους αρχαίους πολιτισμούς της Ευρώπης και της Έγγυς και Άπω Ανατολής, στον πρόσφατο ελληνικό αγροτικό χώρο και στους λεγόμενους πρωτόγονους πολιτισμούς της Αφρικής.
- Το τρίτο σκέλος του έργου του είναι οι πρωτοποριακές εργασίες του στα θέματα της αντίληψης του χώρου, με τα οποία προσπαθεί να ανιχνεύσει την ανθρωπιστική διάσταση της πόλης και της πολεοδομίας.

Κύριε Λαγόπουλε,

Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να μιλήσει κανείς περισσότερο για να πείσει ότι η εκλογή σας ως Αντεπιστέλλοντος Μέλους της Ακαδημίας Αθηνών έρχεται να επισφραγίσει μια μακρόχρονη δημιουργική διαδρομή στον χώρο της πολεοδομίας και μια λαμπρή παρουσία στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Το έργο σας συνδυάζει εύρυθμα τη θεωρία και την πράξη. Οι εφαρμοσμένες μελέτες σας άντλουν από το θεωρητικό σας υπόβαθρο και οι θεωρη-

τικές σας προσεγγίσεις στηρίζονται στη γνώση τῶν παραμέτρων ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἰδιαιτερότητες κάθε πραγματικότητας.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε,

Σᾶς ὑποδεχόμαστε σήμερα μὲ χαρὰ στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας μὲ τὴν εὐχὴ νὰ συνεχίσετε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν προσφορὰ σας στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὴν κοινωνία καὶ σᾶς παραχωροῦμε τὸ βῆμα.

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ, ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

ΕΙΣΙΓΗΤΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ-ΦΑΙΔΩΝΑ ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀξιότιμε κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Ἀξιότιμε κύριε τέως Ὑπουργέ,
Ἀξιότιμε κύριε Βουλευτά,
Ἀξιότιμοι κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

«Ἐπαινος ἀνίκατε μάχαν». Εἶναι δλόψυχες οἱ εὐχαριστίες μου στὸν κ. Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας καὶ στὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Νίκο Βαλσαμάκη, κάτοχο τῆς Ἐδρας «Ἀρχιτεκτονική: Ἐφαρμοσμένες Συνθέσεις καὶ Σχεδιασμός», οἱ ὁποῖοι μὲ προσφώνησαν καὶ παρουσίασαν τὸ ἔργο μου ἀντίστοιχα. Ἦταν ἀναπόφευκτο τὰ καλὰ λόγια τους νὰ μὲ συγκινήσουν, συγχρόνως, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ ἀναμφίβολη μεγαθυμία τους χάρισε πολλὰ στὸ ἔργο μου. Παρὰ τὸ γεγονός τοῦτο, θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀνταποκριθῶ, ὅσο τὸ ἐπιτρέπουν οἱ δυνατότητές μου, στὶς προσδοκίες τους.

Τὸ πεδίο τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας

Ἐν τῇ εὐρείᾳ ἐννοίᾳ τῆς, ἡ πολεοδομία δὲν εἶναι οὔτε κατὰ διάνοια μία σύγχρονη τεχνικὴ παρέμβαση στὸν χῶρο. Ἰσχύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἀπὸ τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρξε κοινωνία, γεννήθηκε συγχρόνως καὶ ἡ πολεοδομία, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική, ἔστω καὶ σὲ ἐμβρυικὴ μορφή, δηλαδὴ ἡ διευθέτηση τοῦ χώρου σὲ τέτοια κλίμακα, κλίμακα μεγαλύτερη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὥστε νὰ ὑποδεχθῆ τὸ σύνολο μίας ἀπὸ τίς τότε πολὺ περιορισμένου μεγέθους κοινωνικὲς ὁμάδες. Ὁ κτισμένος χῶρος, τὸ «κέλυφος», τοῦ οἰκισμοῦ μπορεῖ νὰ προσφερόταν ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἴδια, ὅπως συνέβη μὲ τὴν παλαιολιθικὴ κοινωνία τῶν σπηλαιῶν, ἢ, ἀργότερα, ὡς τε-

χητὸς χώρος νὰ ἦταν ἐνιαῖος, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ὑπερμεγέθων καλυβῶν, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σύγχρονες, λεγόμενες «πρωτόγονες», κοινωνίες, ἀλλὰ πρόκειται πάντοτε περὶ σχετικὰ αὐτόνομων οἰκισμῶν. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα δίνεται ἀπὸ τοὺς ἡμιμόνιμους καταυλισμοὺς *charuno*, τῶν Ἰνδιάνων Yanoama τῆς δυτικῆς Βραζιλίας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν σχεδὸν συνεχόμενο ἐξωτερικὸ δακτύλιο κατοικίας, κυκλωτοῦς μορφῆς, μὲ τὶς ἐστίες τῶν οἰκογενειῶν, πού περιβάλλει τὴ μεγάλη ἱερὴ κεντρικὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 1).¹

Ἡ κοινωνία, ἤδη στὴν πρωτόλεια μορφή της, ὑπέκειτο σὲ παραδοσιακοὺς κανόνες, οἱ ὁποῖοι ρύθμιζαν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, καθὼς καὶ τὶς πολιτικὲς, μὲ τὴ μορφή τῆς κατανομῆς τῆς ἐξουσίας καὶ ἰσχύος, κανόνες πού ἦταν ἀδιαχώριστοι ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία, δηλαδὴ τὴν ἰδεολογία τῆς κοινωνίας. Κατ' ἀντίστοιχο τρόπο, ἡ ὄργάνωση καὶ ἡ μορφή τοῦ οἰκισμοῦ οὐδέποτε ὑπῆρξαν αὐθόρμητες καὶ τυχαῖες, ἀλλὰ ρυθμιζόνταν ἀνεκάθεν ἀπὸ τὴν προβολὴ αὐτῶν τῶν κανόνων καὶ αὐτῆς τῆς κοσμοθεωρίας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Κατὰ θεωρητικὴ ἐπέκταση, δὲν ἔχει νόημα ἡ εὐρέως διαδεδομένη ἀπομόνωση τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς κανόνες καὶ τὴν κοσμοθεωρία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικο-οικονομικὴ δυναμικὴ πού τοὺς δημιουργήσε, οὔτε καὶ ἡ ἱστορικὴ μελέτη τοῦ οἰκισμοῦ ὡς ἀνεξάρτητου φαινομένου. Αὐτὴ ἡ ριζικὴ ἐπιστημολογικὴ θέση διατυπώθηκε συντομογραφικῶς ἀπὸ τὸν φιλόσοφο Henri Lefebvre, ὅταν ἀναφέρει γιὰ τὴν πόλη ὅτι εἶναι μία «projection de la société sur le terrain».²

Προβολὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς κοσμοθεωρίας της συναντοῦμε στὴ βραχύβια πόλη Tell el Amarna (Ἀκετατών), κτισμένη ἀπὸ τὸν φαραῶ Ἀκενατών (Ἀμενχοτέπ/Ἀμένωφις Δ') τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα π.Χ. Ἡ ὀνομασία τῆς πόλης σημαίνει «Ὁρίζοντας τοῦ Ἄτων» (ὄψη τοῦ Pā, πού συμβολίζει τὸν ἥλιο στὸ ζενίθ του), παραπέμπει, δηλαδὴ, στὸν κοσμικὸ κύκλο τοῦ ἡλίου, καὶ τὸ κέντρο της κατελάμβανε, φυσικά, ἡ βασιλικὴ πόλη³ (εἰκ. 2). Ἴδια προβολὴ συναντοῦμε, π.χ., στὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες ἀπὸ τὰ

1. E. GUIDONI, *Primitive Architecture*, Rizzoli, 2η ἔκδ., Νέα Ὑόρκη 1987, σ. 31.

2. «Προβολὴ τῆς κοινωνίας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους», H. LEFEBVRE, *Le droit à la ville*, Anthropos, Παρίσι 1968, σ. 64.

3. P. LAVEDAN καὶ J. HUGUENY, *Histoire de l'urbanisme: Antiquité*, Henri Laurens, Παρίσι 1966, σ. 37-40.

μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, όπως σέ μία από τις αρχαιότερες αποικίες, τὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα τῆς Σικελίας, πού ἰδρύθηκε λίγο μετὰ τὸ 750 π.Χ. μὲ «ἵπποδάμειο», τὸ τονίζω, σχέδιο (εἰκ. 3).⁴ στὰ τελετουργικά κέντρα τοῦ Μεξικοῦ, ὅπως αὐτὸ τοῦ Teotihuacán, τῆς πόλης «Ὅπου οἱ ἄνθρωποι γίνονται θεοί», τοῦ ὁποῖου οἱ πυραμίδες κτίστηκαν μεταξύ τοῦ 1ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα (εἰκ. 4).⁵ στὴν ἄγνωστου σχεδίου κυκλικὴ Βαγδάτη, στὸν γήινο παράδεισο τοῦ Ἀμπασίδη χαλίφη al-Manṣūr, τὴν ὁποία ἴδρυσε μεταξύ 762 καὶ 766 (εἰκ. 5).⁶ στὸ Angkor Wāt, στὸ «κοσμικὸ βουνό» τοῦ αὐτοκράτορα Sūryavarman II (1112-1152), τὸ ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένο στὸν ἴδιο, ἔχει ἀκριβέστατο προσανατολισμὸ πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα καὶ συμπυκνώνει τὸ σύνολο τῆς Ἰνδικῆς θεολογίας καὶ κοσμολογίας (εἰκ. 6).⁷ στὸ Πεκίνο, τὸ ὁποῖο ἔλαβε τὴ βασικὴ μορφή του ἀπὸ τὸν Μίνγκ αὐτοκράτορα Yong-Lo στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἔχει στὸ κέντρο του τὴν αὐτοκρατορικὴ, «πορφυρὴ», Ἀπαγορευμένη Πόλη καί, ὅπως καὶ ἡ προηγηθεῖσα πόλη, παρουσιάζει «ἵπποδάμεια» ὀργάνωση τοῦ χώρου του (εἰκ. 7).⁸ καὶ στὰ ἀναγεννησιακὰ ἀκτινο-ομόκεντρα σχέδια πόλεων, ὅπως τὸ σχέδιο τῆς ὀχυρῆς βενετικῆς πόλης Palma Nuova τῶν τελῶν τοῦ 16ου αἰώνα, πιθανῶς σχεδιασμένης ἀπὸ τὸν Vincenzo Scamozzi, τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ θεωρητικὸ τῆς ὄψιμης ἀναγέννησης, πού φιλοδόξησε νὰ κτίσει τὴν ὠραιότερη πόλη τῆς Ἰταλίας (εἰκ. 8).⁹

Ἀναμφίβολα, ἡ μελέτη καθεμίας ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, συγχρόνως, ὅμως, καὶ μία ἀπλή παράθεση, ὅπως ἡ παραπάνω, θέτει ἐπὶ τάπητος τρία ριζικὰ θεωρητικὰ προβλήματα τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας. Τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη, αὐτὸ

4. E. J. OWENS, *The City in the Greek and Roman World*, Routledge, Λονδίνο καὶ Νέα Υόρκη 1991, σ. 38-40.

5. G. KUBLER, *The Art and Architecture of Ancient America*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex, κτλ. 1962, σ. 25-32.

6. E. EGLI, *Geschichte des Städtebaues*, τόμ. 2, *Das Mittelalter*, Eugen Rentsch, Erlench-Zurίχη καὶ Στουτγάρδη 1962, σ. 283-286.

7. B. ROWLAND, *The Art and Architecture of India: Buddhist, Hindu, Jain*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex, κτλ. 1959, σ. 219-224.

8. EGLI, *Geschichte des Städtebaues*, σ. 340-344.

9. P. LAVEDAN, *Histoire de l'urbanisme: Renaissance et Temps Modernes*, Henri Laurens, Παρίσι 1959, σ. 90-92.

τὸ πεδίο ἐπικεντρώνεται, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, σ' αὐτὴν τὴν ἡπειρο, ἐπεκτεινόμενο, συνήθως μὲ εἰσαγωγικὴ μορφή, στοὺς γειτονικοὺς τῆς πολιτισμοὺς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, κυρίως τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, καὶ κατασκευάζοντας, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μία ἄρκετὰ *ad hoc* γενεαλογία. Τὸ πρῶτο καὶ κύριο πρόβλημα, λοιπόν, εἶναι ἡ στενὴ καὶ εὐρω-κεντρικὴ ὀπτικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἱστορίας τῆς πολεοδομίας.

Ἀκόμη, ὅμως, καὶ ὅταν ἡ τελευταία διαστῆλξει τὸ πεδίο τῆς, γιὰ νὰ συμπεριλάβει ἓνα μεγαλύτερο εὖρος πολιτισμῶν, τὸ ὁποῖο καὶ πάλι δὲν καλύπτει τὸ εὖρος τῶν παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα ἀνέφερα, ἀπαλλάσσεται ἴσως ἀπὸ τὴν εὐρω-κεντρικὴ ὀπτικὴ τῆς, ὅχι, ὅμως, καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερο θεωρητικὸ πρόβλημα. Τοῦτο ἔγκειται στὴν ἀποκλειστικὴ μελέτῃ τῆς πολεοδομίας τῶν θεωρούμενων ὡς «μεγάλων» πολιτισμῶν, τῶν πολιτισμῶν, δηλαδή, οἱ ὁποῖοι παρήγαγαν πόλεις. Πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ ἐπιλογή εἶναι καὶ πάλι στενὴ καὶ τελικὰ ἐλιτική, διότι, ἂν καὶ ἀνταποκρίνεται στὸν τρέχοντα, ἀλλὰ θεωρητικὰ στενὸ ὄρο τῆς «πολεο-δομίας», παραμερίζει ὅλο τὸν τεράστιο πλοῦτο τῆς «πολεοδομίας», ἀφενὸς τῆς ἀγροτικῆς περιφέρειας τῶν ἀστικῶν πολιτισμῶν καί, ἀφετέρου, τῶν «πρωτόγονων» κοινωνιῶν. Ὅταν αὐτὲς οἱ «πολεοδομίες» εἰσέλθουν στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἀνάγκη χρήσης, ἀντὶ τοῦ ὄρου «πολεοδομία», ἐνὸς εὐρύτερου ὄρου, ὅπως «οἰκισμο-δομία». Ὅσον ἀφορᾷ στὸ τρίτο πρόβλημα τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει καὶ τὸ σύνολο τῆς πολεοδομίας, εἶναι ἡ ὑποτίμηση τῆς σημειωτικῆς ἢ σημειολογικῆς διάστασης τῶν οἰκισμῶν, θέμα στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω.

Πολεοδομία, λοιπόν, μὲ τὴν ἔννοια τῆς οἰκισμοδομίας, συναντᾶμε κατὰ τὴν ἴδρυση κάθε πόλης, ἀλλὰ καὶ κάθε χωριοῦ, δηλαδή, γενικότερα, κάθε οἰκισμοῦ. Ἀπὸ πλευρᾶς ἐρευνητικῆς εὐεξίας, ἢ ἀνταμοιβῆ ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῶν οἰκισμῶν τῶν «μικρῶν» πολιτισμῶν δὲν ὑπολείπεται καθόλου ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὁποία παρέχουν οἱ μεγάλοι πολιτισμοί. Θὰ δώσω ἓνα σύντομο παράδειγμα, τὸ ὁποῖο δανεῖζομαι ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἀνθρωπολόγο Claude Lévi-Strauss καὶ ἀφορᾷ στοὺς Bororo, φυλὴ τοῦ κεντρικοῦ Mato Grosso τῆς Βραζιλίας. Εὐελπιστῶ ὅτι τὸ παράδειγμα αὐτὸ θὰ καταδείξει, πέραν τοῦ γεγονότος τοῦ ἐρευνητικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς πολεοδομίας ἢ μελέτῃ ἐνὸς οἰκισμοῦ ποὺ δὲν εἶναι πόλη, μία περίπτωση ρύθμισης τοῦ χώρου βάσει τῆς ἰδεολογίας, συμπεριλαμβανομένων τῶν κοινωνικῶν κανόνων, ρύθμισης, δηλαδή, ἢ ὁποῖα ἐνεργοποιεῖ τὴ σημειωτικὴ διάσταση.

Τὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ τῶν Βογογο (εἰκ. 9) καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ οἶκημα τῶν ἀνδρῶν, τόπο κατοικίας τῶν ἀγάμων καὶ συνάθροισης τῶν ἐγγάμων, στὸν ὁποῖο ἀπαγορεύεται ἡ εἴσοδος τῶν γυναικῶν. Τὸ οἶκημα περιβάλλεται ἡμικυκλικά ἀπὸ χέρσα γῆ, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπὸ πασσάλους καὶ στὸ μέσο τῆς ὁποίας βρίσκεται ἡ πλατεία τοῦ χοροῦ, δίπλα στὸ οἶκημα. Οἶκημα καὶ πλατεία ἀποτελοῦν τὸ ἐπίκεντρο τῆς τελετουργικῆς ζωῆς τῆς κοινότητος. Διὰ μέσου τῆς θαμνώδους ἔκτασης, ποῦ ἀκολουθεῖ, μονοπάτια ὀδηγοῦν στὶς οἰκογενειακὲς κατοικίαις, οἱ ὁποῖες διατάσσονται κυκλικά στὰ ὄρια τοῦ δάσους καὶ εἶναι ἰδιοκτησία τῶν γυναικῶν. Σ' αὐτὸν τὸν δακτύλιο λαμβάνουν χώρα οἱ οἰκοκυρικὲς δραστηριότητες τῶν γυναικῶν, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συμμετέχουν, λόγω τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴ φύση τους, στὸν ἐσωτερικὸ πυρήνα τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων. Ὁ χῶρος ὀργανώνεται, λοιπὸν, σύμφωνα μὲ μία ὁμόκεντρη δομῆ, γνωστὴ στὴν κοινότητα, ἐνῶ συγχρόνως διέπεται ἀπὸ δύο ἰδεολογικά ζεύγη ἀντίθεσης, τὸ ζεῦγος «ιερό vs ἐγκόσμιο» καὶ τὸ ζεῦγος «ἀρσενικὸ vs θηλυκὸ», καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ κέντρου καὶ τῆς περιφέρειας τοῦ χωριοῦ.

Μὲ βάση πάντοτε τὸν Lévi-Strauss, τὸ χωριὸ ὀργανώνεται καὶ σύμφωνα μὲ δύο ἄλλες συνειδητὲς δομές, αὐτὴν τὴν φορὰ διαμετρικῆς. Κάθε κοινότητα τῶν Βογογο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὀκτῶ μητρογραμμικὲς πατριές, οἱ ὁποῖες ὁμαδοποιοῦνται ἀνὰ τέσσερις, σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τῆς διάρθρωσης τῆς κοινότητος βάσει δύο μητρογραμμικῶν μισῶν, τὰ ὁποῖα γίνονται ἀντιληπτά ἀπὸ τοὺς Βογογο ὡς ἐξωγαμικά. Κάθε πατριά, πάλι, ὑποδιαιρεῖται σὲ τρεῖς, ἐπίσης μητρογραμμικῆς, «τάξεις», τὴν ἀνώτερη, τὴ μεσαία καὶ τὴν κατώτερη. Ἡ πρώτη διαμετρικὴ δομῆ, λοιπὸν, τοῦ χωριοῦ ὀφείλεται σ' ἓναν ἄξονα προσανατολισμοῦ Α-Δ, ὁ ὁποῖος διαιρεῖ τὸ οἶκημα τῶν ἀνδρῶν καὶ τὸ χωριὸ σὲ δύο μισὰ καὶ τὴν κοινότητα στὰ δύο μισὰ της, κατανέμοντας συγχρόνως καὶ τίς ὀκτῶ πατριές σύμφωνα μὲ τίς δύο τετράδες τους. Οἱ τάξεις κάθε πατριάς χωροθετοῦνται σὲ ἐφαπτόμενες θέσεις καὶ πάντοτε κατὰ τὴ σειρά ἀνώτερη-μεσαία-κατώτερη, μὲ ἀναφορὰ αὐτῆς τῆς σειράς καὶ γιὰ τὰ δύο μισὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἄξονα· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μία κατοπτρικὴ σχέση μεταξὺ τῶν θέσεων τῶν τάξεων γιὰ τὰ δύο μισὰ. Ἡ δευτέρη διαμετρικὴ δομῆ ὀφείλεται σ' ἓναν θεωρητικὸ ἄξονα κάθετο στὸν προηγούμενο καὶ προσανατολισμοῦ Β-Ν, ὁ ὁποῖος ἀναδιανέμει τίς ὀκτῶ πατριές σὲ δύο διαφορετικὲς τετράδες. Τὰ δύο νέα μισὰ ἀποκαλοῦνται «ἄνω» καὶ «κά-

τω» ἢ, ὅταν τὸ χωριὸ εἶναι χωροθετημένο σὲ ὄχθη ποταμοῦ, «πρὸς τὰ ἄνω» καὶ «πρὸς τὰ κάτω».¹⁰

Ἡ σύγχρονη ἱστορία τῆς πολεοδομίας καὶ οἱ πολεοδομικὲς σπουδές

Γιὰ τὴ σύγχρονη πολεοδομία, ὅλες οἱ προηγούμενες ἀναφορὲς ἀποτελοῦν μόνον τὴν προϊστορία της, δεδομένου ὅτι ἀναδύεται ὡς συστηματικὸ πεδίο, δηλαδή ὡς πεδίο συστηματικῆς διερεύνησης καὶ ἐφαρμογῆς, καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς παραδοσιακὴ γνώση, κατὰ τὶς ἀρχές τῆς νεοτερικῆς περιόδου. Ἡ τελευταία ἀκολουθεῖ, κατὰ τὸν Michel Foucault, τὴν κλασικὴ περίοδο, ποὺ ξεκινᾷ γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα (δηλαδή, κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ), καὶ ἀνοίγει μὲ τὴν εἴσοδο στὸν 19ο αἰώνα.¹¹ Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ ἀνθρωπογεωγράφος David Harvey ταυτίζει τὴν ἀρχὴ τῆς καθεαυτὸ νεοτερικότητος μὲ τὴν πρώτη κρίση ὑπερσυσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τὴν ὁποία χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.¹² Ὡς ὀρόσημο τῆς σύγχρονης πολεοδομίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Georges Haussmann (1809-91) στὸ Παρίσι, πολιτικοῦ διοικητῆ τῆς πόλης ὑπὸ τὸν Ναπολέοντα Γ'. Τὸ νέο σχέδιο τοῦ Παρισιοῦ δὲν ἦταν σύλληψη τοῦ Haussmann, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τοῦ τὸ ἐγχείρισε καὶ εἶχε μάλιστα ξεκινήσει τὴν πολεοδομικὴ ἐφαρμογὴ του πρὶν ἀπὸ τὸν διορισμὸ τοῦ Haussmann τὸ 1853· βεβαίως, ὑπῆρξε πλῆθος τεχνικῶν ἐπεμβάσεων τοῦ Haussmann στὴν πράξη.

Ὁ αὐτοκράτορας εἶχε κατὰ νοῦν ἕναν τριπλὸ σκοπὸ: ἕναν φιλανθρωπικό, ποὺ ἦταν ἡ ἐξάλειψη τῶν ἀνθυγιεινῶν γειτονιῶν μὲ τὶς κατοικίες-τρῶγλες τῆς κεντρικῆς πόλης, ἕναν πολιτικὸ, τὸ δυναστικὸ κύρος, κι ἕναν αἰσθητικὸ, δεδομένου ὅτι ἤθελε νὰ γίνεи τὸ Παρίσι ἡ ὠραιότερη πόλη τοῦ κόσμου· μετέφραζε αὐτὴν τὴν πρόθεση μὲ ὄρους ἄλλης ἀπὸ τὴν πολεοδομικὴ κλίμακας, ὡς ἕνα ὠραῖο σχέδιο κήπου, πεδίο στὸ ὁποῖο εἶχε σημαντικὲς ἰκανότητες. Ἕνας ἀριθμὸς τῶν πολεοδομικῶν ἰδεῶν του προερχόταν

10. C. LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, Plon, Παρίσι 1958, σ. 140-143, 156-157, 159-160, 162-163.

11. M. FOUCAULT, *Les mots et les choses: Une archéologie de sciences humaines*, Gallimard, Παρίσι 1966, σ. 13-15, 229, 315.

12. D. HARVEY, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Ὁξφόρδη 1989, σ. 20, 259, 306.

ἤδη ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα Α'. Τὴν ἴδια ἐπιρροή εἶχε ὑποστῆ καὶ ὁ Haussmann, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει τὸ σφαιρικό πολεοδομικὸ καὶ αἰσθητικὸ δόγμα, τὸ ὁποῖο κληροδότησε ὁ Ναπολέων Α', δόγμα πὺ ἀπαιτοῦσε εὐθεῖες γραμμές, συμμετρία, μνημειώδεις προοπτικές καὶ ὀργανωμένους δρόμους καὶ πλατεῖες —στοιχεῖα πὺ συναντοῦμε στὶς Βερσαλλίες τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννησιακὴ πόλη. Μπορεῖ αὐτὴ ἡ σύλληψη νὰ κληροδοτήθηκε ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα Α', ἀλλὰ δὲν παύει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν πολεοδομικὴ ὄψη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καρτεσιῦ, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ στὴν πόλη μία ὀρθολογικὴ κατασκευὴ, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ μεμονωμένο κτήριο, ἀλλὰ γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ κτηρίων, καὶ πρεσβεύει τὴν τάξη ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς πόλης· γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ὑπερασπίζεται τὴν ὑπεροχὴ τῶν πόλεων πὺ δημιουργοῦνται ἐξ ἀρχῆς ὡς σύνολο, ἔναντι αὐτῶν πὺ ἀναπτύχθηκαν σταδιακά. Ἡ ἐνιαία σύλληψη εἶναι καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ μεταξὺ, ἀφενὸς τοῦ Ναπολέοντα Γ' καὶ τοῦ Haussmann καί, ἀφετέρου, τῶν προκατόχων τους. Ἐνῶ οἱ τελευταῖοι συνελάμβαναν μεμονωμένες καὶ ἀνεξάρτητες πολεοδομικὲς ἐπεμβάσεις, οἱ δύο ἄνδρες δὲν ἀντιλαμβάνονταν τὶς ἐπεμβάσεις ὡς ἄθροισμα, ἀλλὰ ὡς ἀναπόσπαστο μέρος ἐνὸς ἀστικοῦ συνόλου.

Ἡ ἐπέμβαση στὸ Παρίσι δὲν διέπεται μόνον ἀπὸ τὶς παραπάνω θετικὲς ὄψεις καὶ προθέσεις, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ ἕναν ριζικὰ ἀρνητικὸ κοινωνικοπολιτικὸ χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, ὑπακούει σὲ μία ταξικὴ πολιτικὴ καὶ εἶχε ἕναν τραυματικὸ ταξικὸ ἀντίκτυπο. Ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς πολεοδομίας Pierre Lavedan, τὸ πραγματικὸ πρακτικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Haussmann ἦταν πολιτικὸ, καὶ μάλιστα ἀστυνομικὸ. Οἱ μεγάλες ἀνθυγιεινὲς γειτονιὲς τοῦ κεντρικοῦ Παρισιοῦ, μὲ τοὺς στενοὺς δρόμους, ἦταν ἐστῖες στασιαστῶν καὶ ἡ καταστροφὴ τους, μὲ τὴ δημιουργία εὐθύγραμμων καὶ εὐρύχωρων δρόμων, ἐπέτρεπε, τόσο τὶς ἐφόδους τοῦ ἵππικοῦ, ὅσο καὶ τὴ χρῆση ὀπλῶν μεγάλου βεληγεκοῦς. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπέμβασης γιὰ τὶς πτωχὲς κοινωνικὲς ὁμάδες τοῦ Παρισιοῦ δὲν ὑπῆρξε, τελικὰ, οὔτε ἡ ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος οὔτε καὶ ἡ προσφορὰ καλύτερων συνθηκῶν διαβίωσης, ἀλλὰ, ὅπως ἀναφέρεται σὲ πηγὴ τοῦ 1859, τελευταίου ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Haussmann ἐκτελοῦσε τὰ ἔργα του, ἡ ἐκδίωξη τῶν πενήτων τοῦ κέντρου στὶς πρὸ πτωχὲς γειτονιὲς τῆς πόλης, στὰ περίξ τῶν ὀχυρώσεων τῆς καὶ σὲ κενὰ καὶ γυμνὰ γῆπεδα.

Ο Lavedan συμπεραίνει ότι υπῆρξε ἀσφαλῶς κέρδος γιὰ τὸ Παρίσι ἀπὸ τὰ ὠραῖα σχέδια ἐπὶ χάρτη, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι ὁ Haussmann ἀγνόησε καίρια θέματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι αἰσθητικά ἢ τεχνικά, ὅτι, ὄχι μόνο δὲν ἔλυσε τὰ κοινωνικά προβλήματα, ἀλλὰ δημιούργησε νέα, καὶ ὅτι, τελικά, αὐτὸς καὶ ὁ Ναπολέων Γ' δὲν πρέπει νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα πρὸς μίμηση.¹³ Καὶ ὅμως, οἱ ἐπεμβάσεις στὰ κέντρα πόλης τῶν ΗΠΑ κατὰ τὶς δεκαετίες τῶν '50 καὶ '60, οἱ γνωστὲς ὡς «ἀστικές ἀνανεώσεις» (*urban renewals*), εἶχαν ἀνάλογο ἀντίκτυπο στὰ χαμηλὰ εἰσοδηματικά, βασικά ἔγχρωμα, στρώματα.

Ο Haussmann ἦταν ἄνθρωπος τῆς πράξης καὶ ὄχι θεωρητικὸς τῆς πολεοδομίας. Αὐτὴ ἡ θεωρία γεννήθηκε σ' ἓνα *fin de siècle*, εἰδικότερα κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 19ο στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἀπὸ δύο σύγχρονες καὶ ἀνεξάρτητες πηγές, γαλλικῆς καὶ βρετανικῆς προέλευσης ἀντίστοιχα. Ἡ γαλλικὴ πηγὴ ταυτίζεται μὲ μία ὁμάδα Γάλλων ἀρχιτεκτόνων, οἱ ὁποῖοι τιμήθηκαν μὲ τὸ περίφημο βραβεῖο *Grand Prix de Rome*. Αὐτὴ ἡ βράβευση συνεπαγόταν τὴ μετάβασή τους στὴ Ρώμη καὶ τὴν ἐγκατάσταση στὴ *Villa Medici* τοῦ *Institut de France*. Ἀκριβῶς κατὰ τὴ χρονολογικὴ μετάβαση ποὺ ἀναφέρθηκε, συναντήθηκαν στὴ *Villa* οἱ Ernest Hébrard, Tony Garnier καὶ Henri Prost, καὶ οἱ τρεῖς ἐκπαιδευμένοι μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ νεοκλασικὴ καὶ ἐκλεκτικιστικὴ παράδοση τῆς *École des Beaux-Arts*, καὶ ἀπὸ τὶς ἀνταλλαγές τῶν ἀπόψεών τους συγκροτήθηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα σώματα τῆς σύγχρονης πολεοδομίας. Ἡ γαλλικὴ ὁμάδα συνέλαβε μία νέα ἐπαγγελματικὴ φυσιογνωμία, αὐτὴν τοῦ ἀρχιτέκτονα-πολεοδόμου, καὶ μία θεωρία, ἡ ὁποία ἦταν οὐσιαστικὰ διπλὰ πολιτικὴ, ἀφενὸς διότι προϋπέθετε μία ἰσχυρὴ πολιτικὴ ἐξουσία, ἱκανὴ νὰ ἐφαρμόσει τὶς πολεοδομικὲς προτάσεις, καί, ἀφετέρου, διότι συνέπιπτε ἱστορικὰ μὲ τὴ γαλλικὴ ἀποικιοκρατικὴ ἐμπειρία.

Ο Hébrard υπῆρξε ὁ σχεδιαστὴς τοῦ νέου σχεδίου τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖο προετοιμάσθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1917 καὶ ἐφαρμόσθηκε, ἀλλὰ μόνο στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς. Εἶναι, συγχρόνως, ὁ

13. Τὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ Haussmann ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸν P. LAVEDAN, *Histoire de l'urbanisme: Époque contemporaine*, Henri Laurens, Παρίσι 1952, σ. 105-108, 113-114, 120-123· βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Histoire de l'urbanisme: Renaissance et temps modernes*, σ. 194.

έμπνευστής της πρότυπης «Παγκόσμιας Πόλης», τὸ φιλόδοξο καὶ μνημειώδες σχέδιο τῆς ὁποίας ἐπεξεργάσθηκε μὲ τὸν Ἀμερικανὸ γλύπτη Henrik Christian Anderson, πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1912 καὶ ἀποτελέσει τὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ προθέσεις τῆς Παγκόσμιας Πόλης ἀποτελοῦν ἕνα χαρακτηριστικὸ δείγμα τῶν ἀπόψεων τῆς ἐν τῇ γενέσει τῆς γαλλικῆς πολεοδομίας. Γιὰ τοὺς δύο σχεδιαστὲς τῆς, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν ἕνα νεο-εγχειλιανὸ σχῆμα ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τυπολογίας καὶ τῆς κοινωνίας, ἡ πόλη τους εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς, ἐξέλιξης καὶ προσφέρει τὸ μέρος, στὸ ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία καὶ οἱ τέχνες εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσουν τὴν παγκόσμια ρυθμιστικὴ κοινωνικὴ λειτουργία τους. Κύριες ἀρχές τῆς εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ μορφολογία τοῦ —προσθέτω στατικῆς— σχεδίου τῆς, πὺ βασίζεται σὲ ἄξονες συμμετρίας καὶ μνημειώδη προοπτικὴ, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, τὶς ὁποῖες ὁ Hébrard θεωροῦσε ὡς παγκόσμιες, γιὰ ἥλιο καὶ φῶς, καθαρὸ ἀέρα καὶ ἀναψυχή, ἡ ζωνοποίηση τῆς πόλης σύμφωνα μὲ τίς, κατὰ τὸν ἴδιο, τέσσερις διαφορετικὲς κατηγορίες χρήσεων γῆς (προηγείται τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ ἀκολουθοῦν οἱ βιομηχανικὲς περιοχές, ἡ περιοχὴ ἀναψυχῆς καὶ οἱ περιοχὲς κατοικίας), ἡ ὀρθολογικὴ ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας καὶ ὀργάνωση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, ἡ διάταξη δενδροστοιχιῶν κατὰ μῆκος τῶν κύριων λεωφόρων καὶ γενικότερα ἡ ὀρθὴ καὶ πλούσια κατανομὴ τῶν πράσινων χώρων στὸν ἀστικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἐργατικῆς τάξης, μέσω τῆς χωροθέτησής τῆς ἐκτὸς τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τῆς πόλης.¹⁴

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ βρετανικὴ πηγὴ, σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἀποτελεῖ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ebenezer Howard (1850-1928), τοῦ θεωρητικοῦ τῆς «Κηπούπολης» (*Garden City*). Οἱ ἀπόψεις τοῦ Howard δὲν προῆλθαν ἐκ τοῦ μηδενός, ἀλλὰ ἀποτελέσαν τὴ θεωρητικὴ συστηματοποίηση τῆς φιλανθρωπικῆς προσέγγισης αὐτῶν, ὅπως ὁ πρωτοπόρος αὐτῆς τῆς προσέγγισης Robert Owen (1771-1858), τοὺς ὁποῖους ὁ Μάρξ ἀποκάλεσε «οὐτοπιστὲς σοσιαλιστὲς». Πρόκειται γιὰ μία μὴ ἐπιστημονικὴ καὶ ἰδεαλιστικὴ προσέγγιση κοινωνικῶν στοχαστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποσκοποῦσαν στὴ βελτίωση τῶν ὄρων

14. P. RABINOW, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*, The University of Chicago Press, 2η ἐκδ., Σικάγο καὶ Λονδίνο 1995, σ. 211-212, 242-250. G. WRIGHT καὶ P. RABINOW, *Savoir et pouvoir dans l'urbanisme moderne colonial d' Ernest Hébrard*, *Les Cahiers de la Recherche Architecturale* 9, 1982, σ. 29-32, 38-39.

διαβίωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης, μέσω προσωπικῆς φιλανθρωπίας. Αὐτοὶ οἱ κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστὲς πρότειναν τὴν ἀνάπτυξη νέων ξεχωριστῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων ἐκτὸς τῶν ἀστικῶν περιοχῶν καὶ οἱ φιλοσοφικὲς, κοινωνικὲς, ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπόψεις τους προβλήθηκαν σὲ ἐργατικούς οἰκισμούς, κατασκευασμένους ἀπὸ τοὺς ἴδιους.¹⁵

Αὐτὴ ἡ παράδοση, λοιπόν, ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρο τῆς θεωρίας τοῦ Howard, θεωρίας πού ἐπηρεάσθηκε καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ σοσιαλιστῆ σχεδιαστῆ William Morris (1834-1896), κυρίως ἀπὸ τὴ θέση του γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τῆς κοινωνίας σύμφωνα μὲ μία σοσιαλιστικὴ λογικὴ συλλογικότητα. Ἡ Κηπούπολη, ἡ ἰδέα τῆς ὁποίας πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1898, εἶναι μία ὀριοθετημένη πόλη, ὄρυφόρος ἑνὸς μεγαλύτερου ἀστικοῦ κέντρου.¹⁶ Ἡ Κηπούπολη ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ συγχρόνως καὶ μὲ τρόπο συνδυαστικὸ σὲ μία πλειάδα συνιστωσῶν: στὴ δημογραφικὴ προοπτικὴ συνεχοῦς πληθυσμιακῆς αὔξης, στὴν οἰκονομικὴ ἐπιταγὴ αὐτάρκειας ὡς πρὸς τὴν ἐξασφάλιση θέσεων ἐργασίας, στὶς κοινωνικὲς θέσεις τῆς δημιουργίας ἀρμονικῆς κοινότητας καὶ ἐξασφάλισης ἱκανοποιητικῶν ὄρων διαβίωσης, καθὼς καὶ στὸν πολεοδομικὸ σκοπὸ τῆς προσφορᾶς ἑνὸς ποιοτικοῦ κτισμένου περιβάλλοντος, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση καὶ ἀπαλλαγμένου ἀπὸ τίς ἀνθυγιεινὲς συνθῆκες καὶ τὸν συνωστισμό τῆς βιομηχανικῆς πόλης.¹⁷

Ἡ ἰδέα αὐτὴ προωθήθηκε ἀπὸ τὸ «Κίνημα τῆς Κηπούπολης» (*Garden City Movement*) καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς «νέας πόλης» (*new town*) ἤλξε τὴν προσοχὴ τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης τὴ δεκαετία τοῦ '30. Τὴν ἐπόμενη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τὸ 1946, θεσμοθετήθηκε τὸ καθεστῶς τῶν νέων πόλεων καὶ σὲ λιγότερο ἀπὸ 30 χρόνια προγραμματίσθηκαν, σχεδιάσθηκαν καὶ κατασκευάσθηκαν στὸ Ἑνωμένο Βασίλειο σχεδὸν 35 νέες πόλεις, οἱ ὁποῖες ἐξελίχθηκαν μέσω τριῶν «γενεῶν».¹⁸ Τὸ πρότυπο τῶν νέων

15. J. RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, Hutchinson, Λονδίνο 1974, σ. 26-30.

16. RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 30-31.

17. A. ROSE, *Philosophy and Purpose of Planning*, M. J. BRUTON (ἐπιμ.), *The Spirit and Purpose of Planning*, Hutchinson, Λονδίνο 1974, σ. 43-44· M. J. BRUTON, Introduction: General Planning and Physical Planning, στὸ προηγούμενο ἔργο, σ. 9· RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 30.

18. RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 42-54· C. H. GREED, *Introducing Town Planning*, Longman, Harlow, Essex 1993, σ. 112-114, 121-122· C. CORDEN, *Planned Cities: New Towns in Britain and America*, Sage, Beverly Hills, CA καὶ Λονδίνο 1977, σ. 85.

πόλεων υιοθέτησαν οι σκωτικές νέες πόλεις, επεκτάθηκε όμως και εκτός Ήνωμένου Βασιλείου, στη Γαλλία και μέχρι τις ΗΠΑ, τη Ρωσία και το Ισραήλ.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα και επί δεκαετίες, την κεντρική θέση στο πεδίο της πολεοδομίας κατείχε ο αρχιτέκτονας, επειδή τότε δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στον κτισμένο χώρο, έναντι των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων, και μόνον ο αρχιτέκτονας είχε την παιδεία της σύλληψης μίας μελλοντικής χωρικής οργάνωσης. Η διδασκαλία της πολεοδομίας κυριαρχούνταν από τις αρχιτεκτονικές σχολές και αντιλήψεις, στην πράξη, όμως, ο κλάδος άνοιγε σταδιακά και προς άλλες ειδικότητες. Για να πάρω ως παράδειγμα την πρωτοπόρο Βρετανία, μέχρι το 1931 η έγγραφη στον επαγγελματικό φορέα των πολεοδόμων, στο *Royal Town Planning Institute*, ο οποίος, σύμφωνα με τις γενικότερες τάσεις, επικεντρωνόταν στην πολεοδομία ως σχεδιαστική πρακτική συγγενή με την αρχιτεκτονική, προϋπέθετε δίπλωμα Αρχιτέκτονα, Τοπογράφου ή γενικά Μηχανικού, συν επαγγελματική εμπειρία πολεοδομίας. Από το 1931, όμως, ήταν δυνατή η έγγραφη στο Ινστιτούτο και χωρίς παρεμφερές δίπλωμα, παρά το γεγονός ότι ο σχεδιασμός αρχιτεκτονικού τύπου θεωρούνταν πάντοτε ως επίκεντρο της πολεοδομίας.

Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του '50, άρχισαν να γίνονται δεκτοί στις σπουδές εξειδίκευσης στην πολεοδομία και επαγγελματίες από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών, όπως ανθρωπογεωγράφοι, οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι. Παράλληλα, ήδη άμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, ιδρύθηκαν στη Βρετανία οι πρώτες ανεξάρτητες σχολές πολεοδομίας, στις οποίες κυριαρχούσε ή αντίληψη ότι το αντικείμενο της πολεοδομίας είναι πολύ ευρύτερο από τον δομημένο χώρο και επεκτείνεται στην κοινωνικο-οικονομική δυναμική του, καθώς και ότι ανταποκρίνονται στην ανάγκη της δημιουργίας μίας νέας επαγγελματικής φυσιογνωμίας, αυτής του «γενικού» (*generalist*) πολεοδόμου. Με τον τελευταίο, εγκαθιδρύθηκε η πολεοδομία ως αυτότελές ακαδημαϊκό και επαγγελματικό πεδίο, το οποίο άρχισε να γίνεται ορατό στην πράξη, με αναφορά και πάλι τη Βρετανία, κατά τη δεκαετία του '60.¹⁹

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα υπήρξε ιστο-

19. BRUTON, Introduction, σ. 9-11· RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 9, 22.

ρικά μία συνεχής μετατόπιση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ πολεοδόμου. Ἡ πρώτη καὶ παραδοσιακὴ μορφή τοῦ πολεοδόμου, κληρονόμος τῆς Ἀναγέννησης (καὶ ἐκεῖθεν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος) ὑπῆρξε αὐτὴ τοῦ Ἀρχιτέκτονα-Πολεοδόμου. Ἡ δευτέρη προῆλθε ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν χώρο τῶν μηχανικῶν καὶ ὁδήγησε στὸν Πολεοδόμο-Μηχανικό. Ἡ πιὸ πρόσφατη μορφή ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ μία μορφή συγγενική μὲ τὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Πολεοδόμου καὶ εἶναι αὐτὴ τοῦ πολεοδόμου-πολεοδόμου ποὺ συνομιλεῖ στενὰ μὲ τὴ σφαῖρα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὴ ἢ τελευταία μορφή φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύει καὶ τὴν εὐρύτερη τάση τοῦ πεδίου, ἂν καὶ στὴν πράξη ἐμφανίζεται ἀνάμειξη τῶν διαφορετικῶν μορφῶν, μὲ ἐμφάσεις ποὺ διαφέρουν ἀναλόγως τῶν θεσμῶν καὶ παραδόσεων κάθε χώρας.

Ἐνα παράδειγμα αὐτῶν τῶν ἀναμειξεῶν δίνει καὶ ἡ δική μας χώρα, ἡ ὁποία ἔχει ἀκόμη μία ἰσχυρὴ παράδοση τοῦ Ἀρχιτέκτονα-Πολεοδόμου. Μολαταῦτα, ἐμφανίσθηκε σχετικὰ πρόσφατα καὶ ἡ δευτέρη μορφή τοῦ πολεοδόμου. Συγκεκριμένα, ἐνῶ ἡ πολεοδομία ἀπάρτιζε καὶ πάντοτε ἀπάρτιζε οὐσιῶδες μέρος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σπουδῶν, ἄρχισε τὴ λειτουργία του στὸν Βόλο τὸ 1989, στὸ πλαίσιο τῆς Σχολῆς Τεχνολογικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, τὸ πρῶτο τμῆμα χωροταξίας, συναφὲς μὲ τὴν πολεοδομία, τὸ Τμῆμα Χωροταξίας καὶ Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης, τὸ ὁποῖο μετονομάσθηκε τὸ 1994 σὲ Τμῆμα Μηχανικῶν Χωροταξίας καὶ Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης καὶ τὸ 2001, ἐνσωματώνοντας τὴ συγγενική του πολεοδομία, σὲ Τμῆμα Μηχανικῶν Χωροταξίας, Πολεοδομίας καὶ Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης. Ἀργότερα, λειτούργησε στὴ Βέροια τὸ 2004, στὸ πλαίσιο τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τὸ ἀντίστοιχο Τμῆμα Μηχανικῶν Χωροταξίας καὶ Ἀνάπτυξης. Ἡ τρίτη μορφή τοῦ πολεοδόμου, ὁ «κοινωνιολογῶν» γενικὸς πολεοδόμος δὲν ἔχει ἀκόμη θεσμοθετηθεῖ στὴ χώρα μας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μετανεοτερικῆς περιόδου, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἐπετέθη στὸν πρακτικό, λειτουργικὸ προσανατολισμὸ τῆς νεοτερικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί, τόσο ἔδωσε ἰδιαίτατη, σχεδὸν μέχρις ὑπερβολῆς, ἔμφαση στὴν ἐπεξεργασία τῆς μορφῆς, ὅσο καὶ ἀναζήτησε στενὰ ἀρχιτεκτονικὲς μεθόδους, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διεύρυνση τῆς ἀπόστασης, ποὺ τείνει στὴ δημιουργία χάσματος, μεταξύ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας.

Ἐὰν συναγάγαμε εὐρύτερα συμπεράσματα, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν πρόσφα-

τη ιστορική εξέλιξη, στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω, τῆς πολεοδομίας και τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καθὼς και τῆς σχέσης τους, μετακινούμενοι, ἔτσι, σὲ ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο γενίκευσης, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι:

- α) τὸ περιεχόμενο τῶν πεδίων ἐφαρμογῆς, και ἀκόμη γενικότερα αὐτῶν και τῶν ἐπιστημῶν, μεταλλάσσεται συναρτῆσει τοῦ χώρου και τοῦ χρόνου,
- β) τὸ ἴδιο ἰσχύει προφανῶς και γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ πεδίων και
- γ) ἄρα, ἐνδέχεται νὰ μεταβάλλεται ἡ ταξινομικὴ ὀργάνωση τῶν πεδίων, ἡ ὁποία, τότε, δὲν μπορεῖ νὰ παγωθεῖ σ' ἓνα ἀμετάβλητο σύστημα οἰκουμεικῆς ἰσχύος.

Ἐπιστημολογία τῆς πολεοδομίας: Οἱ δύο κλάδοι τῆς πολεοδομίας

Ἐνῶ δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ ἐπεκταθῶ περισσότερο στὸ ὑπο-πεδίο τῆς πολεοδομίας, τὸ ὁποῖο ἀποκάλεσα προῖστορία της, πιστεύω ὅτι μία σύντομη ἀναδρομὴ στὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὡς εὐστοχη ἐπιλογή, προκειμένου νὰ τεθεῖ ἓνα θεμελιῶδες ἐπιστημολογικὸ ζήτημα γιὰ τὴ θεωρία και τὴν πρακτικὴ τῆς πολεοδομίας. Ἀντικείμενο τῆς ἀναδρομῆς θὰ εἶναι ὁ πλέον γνωστὸς «πολεοδόμος» τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἴπποδάμος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δόθηκε, κακῶς, στὸ γνωστὸ «ἵπποδάμειο» σχέδιο, τὸ «ὀρθογωνικόν», δηλαδή, σχέδιο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολο παράλληλων ὁδῶν πού τέμνονται ἀπὸ ἓνα ἄλλο, κάθετο σὲ αὐτές, σύνολο παράλληλων ὁδῶν, δημιουργώντας οἰκοδομικὰ τετράγωνα μορφῆς τετράγωνης ἢ ὀρθογωνίας, ὅπως τὰ βρίσκουμε, π.χ., στὴ Μίλητο τοῦ 478 π.Χ. (εἰκ. 10).

Ὁ Ἴπποδάμος γεννήθηκε στὴ Μίλητο στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. και μετοίκησε στὴν Ἀθήνα σὲ νεαρὴ ἡλικία, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Σύμφωνα με τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἦταν ἀρχιτέκτονας, ἀλλὰ και «μετεωρολόγος», δηλαδή, εἰδικὸς στὰ θέματα τῶν οὐρανίων σωματιῶν ἢ θεωρητικὸς μαθηματικὸς.²⁰ Ὁ Lavedan τὸν συνδέει λόγω καταγωγῆς με τὴν ἰωνικὴ σκέψη, ἀλλὰ και με τὴν πυθαγόρεια,²¹ σημειῶ στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθω. Ἦταν μία ἐντυπωσιακὴ προσωπικότητα τόσο ἐμφανισιακὰ ὅσο

20. Βλ. ΑΡΗΟΚΡΑΤΙΟΝΟΣ, *Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων*, ἐπιμ. J. J. KEANEY, ADOLF M. HAKKERT, Ἀμστερνταμ 1991, I 18. Ἴπποδάμεια· βλ. και LAVEDAN και HUGUENY, *Histoire de l'urbanisme*, σ. 98.

21. LAVEDAN και HUGUENY, *Histoire de l'urbanisme*, σ. 98.

καί διανοητικά. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀναφέρει στὰ *Πολιτικά* του ὡς μία ἐκκεντρικὴ προσωπικότητα: εἶχε πλοῦσια κώμη καὶ στολιζόταν μὲ ἀκριβὰ κοσμήματα, ἐνῶ φοροῦσε χειμῶνα καὶ καλοκαίρι φθηνὰ ροῦχα ἐξίσου ζεστά. Ἴσως, μάλιστα, αὐτὴ ἡ παράδοση νὰ ἐξηγεῖ καὶ κάποιες τάσεις ἡμῶν τῶν ἀπογόνων του, ἂν καὶ οἱ πρώην ὁμογάλακτοί μας, οἱ ἀρχιτέκτονες, εἶναι ἀσφαλῶς ἀσυναγώνιστοι.

Πάντοτε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφέρει ὅτι ὁ νεαρὸς Μιλήσιος ἰσχυριζόταν ὅτι κατεῖχε ὅλη τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἀναφέρει, ἐπίσης, ὅτι ὁ Ἴπποδάμος εἶναι ὁ πρῶτος ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῆς πολιτικῆς ποῦ ἀναφέρθηκε στὸ θέμα τῆς καλύτερης μορφῆς διακυβέρνησης. Ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, τὸ ὁποῖο μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὴν πολεοδομία, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι «τὴν τῶν πόλεων διαίρεσιν εὔρε». ²² Ἀσφαλῶς, ὅμως, δὲν ἀναφέρεται στὸ «ἵπποδάμειο» σχέδιο, ἐφόσον προφανῶς τόσο αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Ἴπποδάμος δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀγνοοῦν τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τὴ σωρεία τῶν ἵπποδάμειων σχεδίων, ὅπως αὐτὸ στὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα, ποῦ τὸν συνόδευσαν. ²³

Στὴν τρέχουσα ἱστορία τῆς πολεοδομίας, τὸ ἵπποδάμειο σχέδιο ἐξαιρεται γιὰ τὴν ταχύτητα καὶ εὐκολία χάραξής του, οἱ ὁποῖες ἀρμόζουν στὴν περίπτωσι ἰδρύσεως ἀποικίας. Παρά, ὅμως, αὐτὰ τὰ ὁμολογουμένως σημαντικὰ πλεονεκτήματά του, ὁ Ἀριστοτέλης ἀσκει τὴν κριτικὴν στὸν «νεώτερον» τρόπο τοῦ σχεδίου τοῦ Ἴπποδάμου ὅτι, ἂν καὶ θεωρεῖται ὅτι ἡ διάταξι τῶν κατοικιῶν εἶναι πιὸ εὐχάριστη καὶ πρακτικὴ ὅταν εἶναι «εὐτομος», εἶναι κατώτερη στρατιωτικὰ ἀπὸ αὐτὴν τῶν ἀρχαίων πόλεων, ἐπειδὴ στίς τελευταῖες ὁ ἐχθρὸς δυσκολευόταν νὰ εἰσχωρήσει καὶ νὰ κινηθεῖ καὶ προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι δὲν πρέπει τὸ σύνολο τῆς πόλης νὰ εἶναι «εὐτομον», ἀλλὰ πρέπει νὰ συνδυασθοῦν τὰ πλεονεκτήματα τῶν δύο σχεδίων. ²⁴ Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς προμηθεύουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα, σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς πόλης τοῦ Ἴπποδάμου, καὶ ὑπανίσσεται εὐθεῖες ὁδοῦς, ὄχι κατ' ἀνάγκην, ἀλλὰ ἀρκετὰ πιθανῶς, παράλληλες καὶ κάθετα τε-

22. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά*, μτφ. Η. Rackham, 5η ἐκδ. τῆς Loeb Classical Library, Heinemann, Λονδίνο καὶ Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1972, II: iv.1267b 22-v.1267b 30.

23. Βλ. καὶ E. J. OWENS, *The City in the Greek and Roman World*, Routledge, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1992, σ. 51.

24. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά*, VII: x.1330b 22-32.

μόνομες. Αὐτὴ ἡ ἀσάφεια τῶν κειμένων ὁδηγεῖ τὸν Lavedan στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀσφαλῶς ἐπιτρέπουν νὰ σκεφθοῦμε ὅτι συνέλαβε ἓνα σύστημα κατασκευῆς πόλεων, ἀλλὰ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ ἀναπαραστήσουμε. Προσθέτει, ὅμως, ὅτι γνωρίζουμε ὅτι ἡ πρωτοτυπία του, ἐπικυρωμένη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἔγκειται στὴ μεταφυσικὴ τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων.²⁵

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ τελευταία παρατήρηση θέτει τὸ θεμελιῶδες ἐπιστημολογικὸ ζήτημα γιὰ τὴν πολεοδομία, στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκα. Τὸ κοινωνικο-οικονομικὸ ὑπόβαθρο τοῦ σχεδίου τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν, τὰ πρακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ στρατιωτικὰ μειονεκτήματά του, καθὼς καὶ ἡ περιγραφή του, δηλαδὴ ἡ περιγραφή τῆς πολεοδομικῆς ὀργάνωσης τῶν ἀποικιῶν καὶ τῆς χωρικῆς μορφολογίας τους, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ τυπικὰ ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας, ἀναφέρονται σ' αὐτὴν τὴ διάσταση, τὴν ὁποία θὰ ὀνομάζω ὑλικὴ διάσταση τοῦ ἀστικοῦ χώρου, καὶ εἰδικότερα χρηστικὴ (λειτουργικὴ), ἐπειδὴ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τίς χρήσεις γῆς. Αὐτὴ ἡ διάσταση ἀναφέρεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπάρχειν, τῆς χωρικῆς πραγματικότητος «ἐκεῖ ἔξω». Ἡ μεταφυσικὴ, ὅμως, ὄψη τοῦ χώρου, καθὼς καὶ ὅλες αἱ ἄλλες συμβολικὲς ὄψεις του, ὅ,τι ἀποκαλεῖται στὴ σημειωτικὴ θεωρία «συνδήλωση» (*connotation*), ἀναφέρονται σὲ ὅπως διαφορετικὴ διάσταση τοῦ χώρου, στὴν ἰδεολογικὴ διάστασή του, αὐτὴν τῆς κοσμοθεωρίας, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ πολιτισμοῦ (μὲ τὴν ἔννοια τῆς κουλτούρας). Ἡ ἄρθρωση τοῦ συμβολικοῦ ἐπιπέδου μὲ τὸν χῶρο ἐγκαθιστᾷ τὴ σημειωτικὴ διάστασή του. Αὐτὴ ἡ διάσταση προσεγγίζει τὸν χῶρο, ὅχι ὅπως εἶναι, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ φαίνεσθαι, τοῦ σημαίνειν, καὶ ἔχει ὑποτυπώδη παρουσία στὸ πεδίο τῆς πολεοδομίας, παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ψυχολογικὴ σημασία της.²⁶

Οἱ παραπάνω δύο διαστάσεις τοῦ χώρου ἔτυχαν θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας μόνον κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '70, στὸ πλαίσιο τῆς τάσης τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας, ἡ ὁποία ἀποκλήθηκε ἀνθρωπιστικὴ (*humanistic*) γεωγραφία καὶ ἔχει φαινομενολογικὸ ὑπόβαθρο. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ὀπτική, ὁ χῶρος ὡς ἀντικείμενο ἔρευνας εἶναι δισυπόστατος. Ἀπὸ τὴ μία μεριά, ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς «χῶρος» (*space*), ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν ὑλικὸ χῶρο.

25. LAVEDAN καὶ HUGUENEY, *Histoire de l'urbanisme*, σ. 99, 100, 102, 103.

26. Σχετικὰ μὲ αὐτὲς τίς δύο διαστάσεις τοῦ χώρου, βλ. Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Δομικὴ πολεοδομία: Ὁ οἰκισμὸς ὡς σύστημα*, ΤΕΕ, Ἀθήνα 1973.

Είναι ο χώρος, τον οποίο θεωρούμε ως αντικειμενικό και ο οποίος αναλύεται με τρόπο επιστημονικό, αποστασιοποιημένο και αφαιρετικό. Από την άλλη μεριά, υπάρχει ο έσωτερικός «τόπος» (*place*), αυτός τον οποίο χαρακτηρίσα ως σημειωτικό.²⁷ Αν και πρόκειται για έναν υποκειμενικό χώρο, επενδεδυμένο με νόημα, άμεσο, και βιωματικό, υπάρχει δυνατότητα επιστημονικής προσέγγισης σ' αυτόν από την πλευρά του έρευνητή.

Θά θίξω τὰ ειδικότερα χαρακτηριστικά του σημειωτικού επιπέδου της ιπποδάμειας θεωρίας στο τελευταίο τμήμα της όμιλίας μου. Στο επιστημολογικό επίπεδο, όμως, είναι χρήσιμη τώρα μία γενίκευση. Η διάκριση σε δύο κλάδους της μελέτης του άστικού, και όχι μόνο, χώρου, στον ύλικό κλάδο και στον σημειωτικό κλάδο δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της πολεοδομίας, κάθε άλλο. Χαρακτηρίζει κάθε δυνατή προσέγγιση στον κόσμο και σχετίζεται με την επιστημολογική διάκριση μεταξύ ρεαλιστικών και αντι-ρεαλιστικών θεωριών για τη γνώση.

Οί ρεαλιστικές επιστημονικές θεωρίες προσβέουν ότι είναι δυνατή ή γνώση αυτών που στη σημειωτική αποκαλούνται «άναφερόμενα» (*référents*), δηλαδή των όντως υπάρχοντων στοιχείων του κόσμου και, άρα, ή γνώση της ουσίας του. Κατ' αυτές, οί επιστημονικές θεωρίες είναι άληθεις, τουλάχιστον προσεγγιστικά, με την έννοια της αντιστοιχίας τους σε αυτήν την πραγματικότητα, και ως εκ τούτου μία άληθής εκφώνηση περιγράφει την πραγματικότητα, δηλαδή τὸ νόημά της ως γλωσσικής κατασκευής αντιστοιχεί σ' αυτήν την έξω-γλωσσική οντότητα, την οποία και άνα-παριστᾶ. Πρόκειται, λοιπόν, περι θεωριών-άντανάκλαση και ή αντίληψη της άληθειας, την οποία έχουν, είναι μία άλήθεια-άντιστοιχία. Οί ρεαλιστικές επιστημονικές θεωρίες είναι και φιλοσοφικά ρεαλιστικές, δεδομένου ότι ο φιλοσοφικός ρεαλισμός προσβέει όμοίως τή δυνατότητα γνώσης της έξωτερικής πραγματικότητας, προσλαμβάνοντας έτσι χαρακτήρα μεταφυσικού ρεαλισμού.

Άντίθετα, οί αντι-ρεαλιστικές θεωρίες απομακρύνονται από τή δυνατότητα γνώσης του άναφερομένου είτε διατηρώντας κάποια επαφή μαζί του είτε απορρίπτοντάς το, όποτε τείνουν στον ιδεαλισμό. Όλες, όμως, αποκλείουν τή άλήθεια-άντιστοιχία και όρίζουν τή άλήθεια κατ' άλλον τρόπο ή τήν

27. TUAN YI-FU, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota, Minneapolis 1977, σ. 5, 17.

ἀπορρίπτον, περίπτωση στήν ὁποία τήν ἀντικαθιστοῦν μέ ἄλλο κριτήριο, ὅπως ἡ ἀποτελεσματικότητα ἢ ἡ εὐκολία διαχείρισης. Γιά τόν «ἰνστρουμένταλισμό», τὸ κύριο σῶμα τῶν ἀντι-ρεαλιστικῶν θεωριῶν, οἱ ἐπιστημονικὲς θεωρίες δὲν εἶναι κυριολεκτικὲς, ἀλλὰ ἐφευρίσκουν ὁλότητες καὶ διαδικασίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπλῶς διανοητικοὶ μῦθοι. Ἔχει τήν ἀντίληψη τῆς θεωρίας-ἐργαλεῖο καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι κατασκευασμένο γεγονός, πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὑποκειμενικὲς ἀποφάσεις. Ὅσον ἀφορᾷ στήν ὀριακὴ περίπτωση τοῦ ἀντι-ρεαλισμοῦ, στὸν «ρίζικὸ κωνβενσιοναλισμό», θεωρεῖ ὅτι καμμία παρατήρηση δὲν δεσμεύει τὸν ἐπιστήμονα, ἀλλὰ αὐτὸς ἔχει πλήρη ἐλευθερία νὰ διατυπώσῃ ὅ,τι ἐπιλέξει.²⁸ Αὐτὴ ἡ προσέγγιση, πού ὑποβιβάζει τὴν ἐπιστήμη καί, ἀντιφατικά, αἶρει ἐξ ὀρισμοῦ τὴν ἴδιαν τῆς τὴν ἀπόψεως, ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν μεταδομισμὸ (*poststructuralism*) καὶ τὴ μετανεωτερικὴ (*postmodern*) θεωρητικοποίηση.

Καθὼς ἤδη ἀνέφερα, οἱ δύο κλάδοι μελέτης τοῦ χώρου σχετίζονται μέ αὐτὰ τὰ δύο μεγάλα ρεύματα τῶν γνωσιολογικῶν θεωριῶν. Γενικά, καὶ μέ πολὺ περιορισμένες ἐξαιρέσεις, ἡ μελέτη τοῦ χώρου ἀναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ρεαλιστικὴν θεωρίαν, ἐνῶ αὐτὴ τοῦ τόπου ἀπὸ τὴν ἀντι-ρεαλιστικὴν. Αὐτὲς οἱ δύο προσεγγίσεις στὸν χῶρο διέπονται ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἀντιφατικὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία ἔχει πλήρως διχάσει τὴ σφαῖρα τῶν χωρικῶν σπουδῶν καὶ χαρακτηρίζει καὶ τὴ σχέση τῶν γνωσιολογικῶν θεωριῶν. Τελικά, ὅμως, αὐτὸς εἶναι ἓνας συσχετισμὸς ὁ ὁποῖος προέκυψε ἱστορικά, χωρὶς νὰ ἔχει δομικὸν χαρακτήρα, καὶ ὑπάρχουν ὀλιστικὲς θεωρίες, ὅλες μαρξιστικῆς ἐμπνευσης, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν μίαν γόνιμη σύνθεσιν. Αὐτό, ὅμως, εἶναι ἓνα θέμα πού ἐκφεύγει τῶν στόχων αὐτῆς τῆς ὁμιλίας.

Ὁ λειτουργικὸς κλάδος τῆς πολεοδομίας: Ἡ ἀνάλυση τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐπέμβαση στὸν χῶρο

Δὲν ὑπάρχει ἀσφαλῶς καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ πολεοδομία ὡς προγραμματισμὸς τοῦ χώρου, ὅπως καὶ κάθε εἶδος προγραμματισμοῦ, ἀποτελεῖ ἓνα ἐφαρμοσμένο πεδίο, μίαν τεχνικὴν, μέ ἀποτέλεσμα, λόγω αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα τῆς, νὰ μὴν ἀνήκει κυριολεκτικὰ στὴ σφαῖρα τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ὅρος «ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη», πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στήν περί-

28. L. SOLER, *Introduction à l' épistémologie*, Ellipses, Παρίσι 2000, σ. 43, 109-126.

πτωσή της, όπως και στις ανάλογες περιπτώσεις, δεν πρέπει να αποκρύψει το γεγονός της ριζικής διαφοροποίησής της από τις καθαρές επιστήμες. Οι τελευταίες είναι αναλυτικές και ασχολούνται με το είναι, επιδιώκουν, δηλαδή, να είναι αντικειμενικές, σε αντίθεση με τα εφαρμοσμένα πεδία, τα οποία συγκροτούν τεχνικές και κατευθύνονται κανονιστικά από το δέον είναι, δηλαδή την ιδεολογική σφαίρα. Η επιστήμη περιγράφει κι ερμηνεύει μία υπάρχουσα κατάσταση, ενώ κατάληξη της τεχνικής διαδικασίας είναι ή παραγωγή μίας νέας κατάστασης. Η τεχνική είναι συνθετότερη από την επιστήμη, δεδομένου ότι, προκειμένου να δημιουργήσει αυτήν τη νέα κατάσταση, εκκινεί αναπόφευκτα από την ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης (που μπορεί ή ίδια να είναι προϊόν τεχνικής διαδικασίας), την οποία και συνδυάζει, ακριβέστερα ενσωματώνει στη σφαίρα του δέον είναι. Συγχρόνως, συγκρινόμενη με την επιστήμη, είναι εμπειρική, εφόσον υποτάσσει την αναλυτική καθαρότητα στις εμπειρικές ανάγκες της εφαρμογής.

Δέον είναι και εμπειρικές δεσμεύσεις σημαδεύουν την τεχνική και στην περίπτωση των τεχνικών με κοινωνικό χαρακτήρα, όπως είναι ή πολεοδομία (που διαφέρουν από τις τεχνικές με θετικό χαρακτήρα, όπως είναι το πεδίο του Χημικού Μηχανικού ή ή ιατρική), ως κυρίαρχη συνιστώσα του δέοντος είναι επιβάλλεται ή πολιτική. Όσο κι εάν φαίνεται προφανής αυτή ή διαπίστωση, το γεγονός αυτό συνειδητοποιήθηκε από τη θεωρία της πολεοδομίας μόνον κατά τη δεκαετία του '60. Συγχρόνως, συνειδητοποιήθηκε ότι εμπλέκονται στην πολεοδομική διαδικασία άτομα και κοινωνικές ομάδες με συγκρουόμενα συμφέροντα, με αποτέλεσμα τη διάβρωση της συναίνεσης. Κατ' ακολουθία, ήρθαν δύο ιδεολογήματα, το ιδεολόγημα της πρωτοκαθεδρίας της τεχνικής γνώσης και αυτό του δημοσίου συμφέροντος.²⁹

Οι τεχνικές δεν είναι κατασκευές *ex nihilo*, αλλά αντίθετα εδράζονται σε προηγούμενη αναλυτική γνώση, ή οποία δεν είναι άλλη από αυτήν που παρέχουν οι επιστήμες, χωρίς να αποκλείεται, αντίστροφα, να τροφοδοτούν τις τελευταίες με νέους ερεθισμούς. Έτσι, κάθε τεχνική εδράζεται σε μία επιστήμη ή μία εμπειρική σύζευξη επιστημών και οφείλει ακριβώς την αποτελεσματικότητά της στην υποστήριξή τους, καθώς και στη συνεκτικότητα

29. Βλ. και G. E. CHERRY, *The Development of Planning Thought*, BRUTON (έπιμ.), *The Spirit and Purpose of Planning*, σ. 79-80· M. ROBERTS, *An Introduction to Town Planning Techniques*, Hutchinson, Λονδίνο 1974, σ. 4, 5-6.

της εμπειρικής μεθοδολογίας της και στην ακρίβεια των ιδιαίτερων τεχνικών της. Ένα θεμελιώδες ερώτημα, λοιπόν, για την πολεοδομία είναι ποιο είναι το επιστημονικό υπόβαθρό της και αυτό το ερώτημα είναι ουσιαστικά άπὸν ἀπὸ τὴ διεθνή βιβλιογραφία, πόσο μάλλον είναι ἀποῦσα ἢ διατύπωση μίας (ἢ περισσότερων) ἀναλυτικῆς επιστημονικῆς θεωρίας, ἢ ὅποια νὰ θεμελιώνει στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο τὴν πολεοδομικὴ ἐφαρμογή. Θὰ προσπαθῆσω στὴ συνέχεια νὰ ἀπαντήσω σὲ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά χαρακτηριστικά τῆς πολεοδομίας.

Εἶναι κοινὴ ἀντίληψη μεταξύ τῶν πολεοδόμων ὅτι ἡ πολεοδομία εἶναι μία σφαιρική, συνθετική, θὰ ἔλεγα πολυσυλλεκτικὴ πρακτική. Πράγματι, πολλὰ ἀναλυτικὰ πεδία προσφέρουν ὡς πλαίσιο στὴ διατύπωση μίας πολεοδομικῆς πρότασης, ἀνάμεσα στὰ ὅποια κυριαρχοῦν στατιστικά (στὸ μέτρο κατὰ τὸ ὅποιο ἡ σύνθεση τῶν πεδίων αὐτῶν μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ σὲ ιδιαίτερες περιπτώσεις) ἢ οἰκονομική, κυρίως μὲ τὸν εἰδικότερο προσανατολισμὸ τῆς ἀνάπτυξης, ἢ δημογραφία καί, τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἢ οἰκολογία, ὡς ἀναφερόμενη στὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ἐξ ἄλλου, ὁ ἄξονας οἰκονομίας-οἰκολογίας ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ δύο δεκαετίες περίπου τὴ σταθερὴ ἀναφορὰ τῆς πολεοδομικῆς πρακτικῆς, μὲ τὴ μορφή τῆς ἐξαιρετικὰ ἐλαστικῆς, ὅμως, ἔννοιας τῆς «βιώσιμης ἀνάπτυξης» (*sustainable development*).³⁰ Σὲ αὐτὰ τὰ πεδία, πρέπει

30. Βλ. σχετικὰ Α. ΡΗ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Sustainable Development vs Epistemology*, Ε. Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Χ. Θ. ΚΟΥΣΙΔΩΝΗΣ καὶ Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Ἐπανασχεδιασμὸς ὑποβαθμισμένων καὶ κατεστραμμένων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης/Reconstruction of Declining and Destroyed Areas of Europe* (Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀστικῆς καὶ Περιφερειακῆς Ἀνασυγκρότησης, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 3-5.9.2001), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 35-56. Ἡ εὐρωπαϊκὴ προοπτικὴ τῆς βιώσιμης ἀνάπτυξης στὴν πολεοδομία καὶ στὴ χωροταξία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ ἕνα σύνολο ἀξόνων, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται ἢ διασταυρώνονται μὲ τρέχουσες ἀντιλήψεις μεταξύ τῶν πολεοδόμων καὶ χωροτακτῶν. Κύριοι ἄξονες εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῶν χρήσεων γῆς στὶς ἐπιταγές τῆς βιωσιμότητας, ἡ δημιουργία πολυκεντρικῆς περιφερειακῆς οἰκονομίας, ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν ὀλοκλήρωση τῶν δικτύων πόλεων καὶ τῶν περιφερειῶν τῆς Ε.Ε., καὶ ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀνισότητος πόλης-ὑπαίθρου, ὁ ἔλεγχος τῆς ἐπέκτασης τῶν πόλεων, ἡ ἀνάμιξη τῶν χρήσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν ομάδων στὸ ἐσωτερικὸ τους, ἡ διατήρηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς καὶ πολιτισμικῆς κληρονομίας, ἡ ἀνάπτυξη τύπων μεταφορᾶς, ποὺ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν πολυκεντρικὴ περιφερειακὴ οἰκονομία καὶ νὰ εἶναι περιβαλλοντικὰ φιλικὴ, καθὼς καὶ ἡ ὀρθὴ διαχείριση τοῦ ἀστικοῦ οἰκοσυστήματος, κυρίως σὲ θέματα τοῦ νεροῦ, τῆς ἐνέργειας καὶ τῶν ἀστικῶν ἀποβλήτων (*European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU*, Committee on Spatial Development, Potsdam 1999, σ.19-22, 25-35, 66, 72-75. *Green Paper on the Urban Environment*, Commission of the European Communities,

νά προσθέσουμε και την κοινωνιολογία, δεδομένου ότι ο κοινωνικός προγραμματισμός έχει ως σκοπό τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων, του τρόπου ζωής και των επιθυμιών των κατοίκων, τη διεύρυνση και ισότητα των ευκαιριών που τους προσφέρονται, την άνοδο των όρων διαβίωσής τους και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Ένω, όμως, στη βρετανική παράδοση πολεοδομίας είχε σημαντική παρουσία, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ευρύτερη πολεοδομική πρακτική και μάλιστα περιθωριοποιείται από τους πολεοδόμους, συμπεριλαμβανομένων πολλών Βρετανών πολεοδόμων.³¹ Σήμερα, μάλιστα, η ευρέως διαδεδομένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση έννοια της κοινωνικής συνοχής, αν και αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις, έχει ουσιαστικά οικονομικό προσανατολισμό.

Η πολεοδομία δεν είναι φυσικά το μόνο είδος προγραμματισμού. Υπάρχει ένας πολύ μεγάλος αριθμός προγραμματισμών, οι οποίοι ανταποκρίνονται σε κάθε όψη της κοινωνικής ζωής. Δεδομένου ότι εξ όρισμού όλες αυτές οι όψεις καλύπτονται στο επίπεδο του κράτους από τα υπουργεία, οι δυνατοί τύποι προγραμματισμού αντιστοιχούν στο πλήθος των αρμοδιοτήτων των υπηρεσιών των υπουργείων. Από αυτό το πλήθος των τύπων προγραμματισμού, η πολεοδομία συναντά κυρίως, όπως μόλις είδαμε, τον οικονομικό, τον οικολογικό και τον κοινωνικό προγραμματισμό, καθώς και τη δημογραφική πρόβλεψη της πληθυσμιακής εξέλιξης, δεδομένου ότι ο δημογραφικός προγραμματισμός σπανίζει. Ακριβώς αυτή η σύνθεση, την οποία επιτελεί ο πολεοδόμος, οδήγησε στη φυσιογνωμία του γενικού πολεοδόμου, μία φυσιογνωμία που αντικρούει τόσο τον «φυσικό πολεοδόμο» (*physical planner*) όσο και τον αρχιτέκτονα. Αν και ο ελληνικής

Βρυξέλλες 1990, σ. 5, 29, 40, 41, 44, 46. Βλ. και Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ, Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ και Μ. ΠΙΤΣΙΛΑΒΑ-ΛΑΤΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόλη και πολεοδομικές πρακτικές: Για τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 122, 125-126, 197, 297). Έχει προταθεί στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης ή προαγωγή ενός βιώσιμου προγραμματισμού των χρήσεων γης (Διακήρυξη του Ρίο, 1992, Ατζέντα 21, 7.5: C), καθώς και, με την όπτική των οικισμών ως στοιχείων των οικοσυστημάτων, η δέσμευση της ανάπτυξης και του προγραμματισμού των χρήσεων γης από περιβαλλοντικούς νόμους, ούτως ώστε η πολεοδομία και η χωροταξία να συνεισφέρουν στην ισορροπία των οικοσυστημάτων (*Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living*, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), United Nations Environment Programme (UNEP) και World Wildlife Fund (WWF), Gland, Έλβετία 1991).

31. RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 11, 19-21· G. M. LOMAS, *Social Planning*, BRUTON (έπιμ.), *The Spirit and Purpose of Planning*, σ. 150-151.

προέλευσης ὄρος «physical» ἔχει ἀντίθετη σημασία στὴ γλώσσα μας, οἱ Βρετανοὶ τὸν χρησιμοποιοῦν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δομημένου χώρου. Φυσικὸς πολεοδόμος, λοιπόν, εἶναι συμβατικά ὁ πολεοδόμος ποῦ ὑποτονίζει τὴ σημασία τῶν ὑπόλοιπων προγραμματισμῶν καὶ δίνει ὑπερβολικὴ ἔμφαση στὴ διευθέτηση καὶ μορφὴ τοῦ χώρου, μέσω στατικῶν, «φωτογραφικῶν» καὶ ὀλοκληρωμένων σχεδίων, προσεγγίζοντας ἔτσι τὴν ἀρχιτεκτονικὴ λογικὴ. Τὸ ἀντίθετο πράττει ὁ γενικὸς πολεοδόμος, φυσικά μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν ἐιδικῶν στὰ πεδία ποῦ συντρέχουν τὴν πολεοδομία.³² Πιστεύω, μολαταῦτα, ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ διατηρήσουμε τὸν ὄρο τοῦ φυσικοῦ, καλύτερα χωρικοῦ, πολεοδόμου, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ διευρύνουμε τὸ περιεχόμενό του πρὸς μία περιοχὴ συγγενικὴ μὲ τὴν κατεύθυνση τοῦ γενικοῦ πολεοδόμου, ὅποτε πρέπει συγχρόνως νὰ διευκρινισθεῖ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἀποκτᾶ ἡ ἔννοια τοῦ χωρικοῦ πολεοδόμου.

Ὁ μὲ τὴ διευρυμένη ἔννοια χωρικός πολεοδόμος, λοιπόν, εἶναι ὁ συντομιστὴς μίας διεπιστημονικῆς ομάδας, ποῦ συγκροτεῖται ἀπὸ κοινωνικοὺς καὶ ἀπὸ θετικοὺς ἐπιστήμονες, καθὼς καὶ ἀπὸ τεχνικοὺς, στοὺς ὁποίους θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια. Εἶναι ἀπαραίτητο, ὅμως, νὰ διευκρινισθεῖ ἓνα θέμα, τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ παρεξηγήσεις. Κατὰ τὴν πολεοδομικὴ πρακτικὴ, δὲν ἐκπονεῖται ἓνα σύνολο προγραμματισμῶν, τοὺς ὁποίους περιλαμβάνει ὁ χωρικός προγραμματισμός, ὅπως φαίνεται νὰ ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ γενικοῦ πολεοδόμου. Οἱ λοιποὶ προγραμματισμοί, πλὴν τοῦ χωρικοῦ, ἀποτελοῦν ἓνα πλαίσιο τοῦ τελευταίου, μέρος τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ εἶναι καθοριστικὸ γιὰ τὴν πολεοδομικὴ πρόταση, ἀλλὰ συνολικὴ λειτουργία τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ τροφοδοτεῖ ἓναν ἄξονα. Τὸ πλαίσιο ἀπαρτίζεται ἀπὸ κοινωνικὲς ἐπιστήμες, ὅπως ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ δημογραφία, τὶς ὁποῖες ἤδη ἀνέφερα, καὶ θετικὲς ἐπιστήμες, ὅπως ἡ οἰκολογία, καθὼς καὶ ἐφαρμοσμένα πεδία, ὅπως τοῦ συγκοινωνιολόγου καὶ πεδία τῶν λοιπῶν δικτύων ὑποδομῆς (ὑδρευση, ἀποχέτευση, ἠλεκτρικὸ δίκτυο, ἀποκομιδὴ ἀπορριμμάτων κτλ.). Ἡ λειτουργία τῶν δεδομένων τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πλαισίου εἶναι νὰ «μεταφράζονται» σὲ δεδομένα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν χωρικὸ ἄξονα, ἐνῶ ἡ λειτουργία τῶν ἐφαρμοσμένων πεδίων, νὰ ἀκολουθοῦν τὴν πολεοδομικὴ πρόταση καὶ ἐνδεχόμενα νὰ θέτουν ὀρισμένους περιορισμοὺς σὲ αὐτή.

32. BRUTON, Introduction, σ. 11· ROSE, Philosophy and Purpose of Planning, σ. 37· RATCLIFFE, *Town and Country Planning*, σ. 14-23.

Ἡ πολεοδομία καὶ ὁ χωρικός πολεοδόμος, λοιπόν, δὲν ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ διατυπώσουν τελικὰ προτάσεις τῶν πεδίων τοῦ πλαισίου γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, ἀλλὰ προτάσεις ποὺ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον —ὅπως κάθε πολεοδόμος γνωρίζει καλῶς, χωρὶς, ὅμως καὶ νὰ συνάγει τίς καίριες θεωρητικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς διαπίστωσης σχετικὰ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο τῆς πολεοδομίας— στὶς χρήσεις γῆς, δηλαδὴ στὸν ὀργανωμένον χῶρο, καὶ στὶς δυναμικὲς σχέσεις μεταξὺ τους, ποὺ ἀποτυπώνονται στὸ δίκτυο μετακινήσεων. Ὁ ὀργανωμένος χῶρος εἶναι ὁ ἄξονας τῆς πολεοδομίας. Σχέδια ὁποιασδήποτε ἄλλης φύσης, ὅπως, π.χ., δικτύων, ὅσο σημαντικὰ καὶ ἂν εἶναι, συνοδεύουν τὴν πολεοδομικὴ πρόταση. Αὐτὸς ὁ ἄξονας παραμένει σταθερὸς εἴτε πρόκειται γιὰ πιὸ συγκεκριμένα σχέδια εἴτε γιὰ τίς διαγραμματικὲς ἀναπτυξιακὲς-χωρικὲς κατευθύνσεις τοῦ στρατηγικοῦ χωρικοῦ προγραμματισμοῦ,³³ περίπτωσι στὴν ὁποία ἡ οἰκονομία τείνει, ἀλλὰ ἀπλῶς τείνει, νὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὸ πλαίσιο στὸν ἄξονα τῆς πρότασης.

Πρὶν περάσω, βασισμένος στὰ παραπάνω, στὸ θέμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑποβάθρου τῆς πολεοδομίας, θεωρῶ χρήσιμη τὴ σύντομη διαπραγμάτευση ἑνὸς ἄλλου θέματος, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὸ συνολικὸ ἀντικείμενον τοῦ πολεοδόμου καὶ στὴ σχέση του μὲ τὰ ἀντικείμενα λιγότερο ἢ περισσότερο συγγενῶν εἰδικεύσεων. Πρόκειται γιὰ τίς μεθοδολογικὲς ἐπιπτώσεις τῆς κλίμακας τοῦ πρὸς ἐπέμβαση χώρου. Ἡ τυπικὴ κλίμακα ἐπέμβασης τῆς πολεοδομίας εἶναι ποιοτικὰ τὸ σύνολο ἑνὸς οἰκισμοῦ εἴτε εἶναι χωριὸ εἴτε κώμη εἴτε πόλη εἴτε πολεοδομικὸ συγκρότημα, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἢ μητροπολιτικὴ περιοχὴ, ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη, μπορεῖ νὰ εἶναι, ὅμως, εὐμέγεθες τιμῆμα ἑνὸς οἰκισμοῦ.

Ποσοτικά, ἡ κλίμακα αὐτὴ κινεῖται συνήθως, στὸ ἐπίπεδο τῆς χαρτογραφίας, μεταξὺ 1:5.000 καὶ 1:20.000, ἀκόμη καὶ 1:50.000, καί, ἀναλόγως τοῦ τύπου τοῦ σχεδίου, καταγράφει διαγραμματικὰ (ὅπως τὸ ἑλληνικὸ «Ρυθμιστικὸ Σχέδιο») ἢ πιὸ λεπτομερειακὰ τὴν προτεινόμενη μελλοντικὴ χωρικὴ ὀργάνωσι. Στὴ δευτέρη περίπτωσι, ὑπάγονται τὰ «Γενικὰ Πολεοδομικὰ Σχέδια» (ΓΠΣ) τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας, κλίμακας 1:5.000 ἢ 1:10.000 γιὰ μεγάλες πόλεις, καθὼς καὶ τὰ «Σχέδια Χωρικῆς καὶ Οἰκιστικῆς Ὀργάνωσις Ἀνοικτῆς Πόλης» (ΣΧΟΟΑΠ), κλίμακας μέχρι καὶ 1:10.000, τὰ ὁποία ὀρισμένες φορὲς ἀντανανκλῶν, ὅπως καὶ τὰ ΓΠΣ, τὸ κατώτερο ὄριο τῆς χωροταξίας (βλ. παρακάτω). Τὰ πολεοδομικὰ σχέδια

33. Πρὸβλ. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἀ., Πόλη καὶ πολεοδομικὲς πρακτικὲς, σ. 293-294.

έστιάζονται στις χρήσεις γης και στις σχέσεις τους (είκ. 11) είτε είναι σχέσεις εκ του γεγονότος της χωροθέτησής τους είτε σχέσεις σύνδεσής τους, μέσω κυκλοφοριακῶν αξόνων, πεζοδρόμων ἢ ποδηλατοδρόμων. Ἐνδέχεται νὰ διατυπώνουν αὐτὰ τὰ σχέδια παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τή μορφολογία τοῦ ἀστικοῦ χώρου, ἀλλὰ γενικά αὐτή ἡ ἀναπαράσταση γίνεται σέ μεγαλύτερες χαρτογραφικές κλίμακες. Στήν τελευταία περίπτωση, στήν ὁποία θά ἀναφερθῶ στή συνέχεια, εἰδικός γι' αὐτήν τήν τρισδιάστατη ἀναπαράσταση τοῦ χώρου εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καί μέρος τοῦ πλαισίου τῆς πολεοδομικῆς ἐπέμβασης, μαζί μέ ἄλλους τεχνικούς, κυρίως τόν συγκοινωνιολόγο, τόν ἀρχιτέκτονα τοπίου καί τόν τοπογράφο. Ἴδιαιτέρο ρόλο γιά τήν πολεοδομική πρόταση διαδραματίζει ὁ συγκοινωνιολόγος, λόγω τῆς στενῆς ἀλληλεπιδροῆς μεταξύ τῆς χωροθέτησης τῶν χρήσεων γης καί τῆς κυκλοφορίας.

Ὅταν αὐξάνει ἡ ἔκταση τῆς περιοχῆς ἐπέμβασης καί συγχρόνως μειώνεται ἡ χαρτογραφική κλίμακα ἀναπαράστασης, ξεκινώντας συνήθως ἀπό 1:50.000, ἀντικείμενο προγραμματισμοῦ παύει νὰ εἶναι ὁ μεμονωμένος οἰκισμός καί γίνεται ἕνα σύνολο οἰκισμῶν μέ τούς ἐνδιάμεσους χώρους τους. Αὐτή ἡ ἀλλαγὴ κλίμακας καλύπτει ἕνα σύνολο ὑπο-κλιμάκων, ἀπό τή μικρο-περιφερειακή στή μακρο-περιφερειακή στή ἐθνική κλίμακα. Σέ αὐτήν τήν ἀλλαγὴ, ἀντιστοιχεῖ εἴτε ὁ καθαρὰ οἰκονομικός προγραμματισμός, μέ τή μορφή τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης εἴτε ἡ ἐπέκταση τοῦ προβληματισμοῦ τῶν χρήσεων γης, μέ τή μορφή τῆς χωροταξίας (είκ. 12),³⁴ στό ἐπίπεδο τῆς ὁποίας ἀποκλείεται ὁποιαδήποτε μορφολογική ἀναπαράσταση. Ἡ χωροταξία συγγενεῖ στενά μέ τήν πολεοδομία, δὲν παύει, ὅμως, νὰ ἀποτελεῖ ἕνα παράλληλο πεδίο ἐφαρμογῆς.

Ἐάν, ἀντὶ νὰ κινηθοῦμε πρὸς τὰ ἄνω, κινηθοῦμε πρὸς τὰ κάτω, δηλαδή πρὸς περιορισμένη περιοχή ἐπέμβασης, ὁπότε καί αὐξάνει ἡ χαρτογραφική κλίμακα ἀναπαράστασης, ὥστε νὰ ἐμπίπτει γενικά στό πεδίο 1:500 ἕως 1:2.000, συναντοῦμε τὸ πεδίο τοῦ ἀστικοῦ σχεδιασμοῦ (*urban design*), ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς μέσο ἔκφρασης τὸ Σχέδιο Γενικῆς Διάταξης (*Layout Plan*),

34. Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΥΚΑΛΑ, *Κρατικὴ παρέμβαση καὶ περιφέρειες: Ἡ ρύθμιση τοῦ περιφερειακοῦ χώρου στήν Ἑλλάδα*, Διδ. Διατριβή, Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων Μηχανικῶν, Πόλ. Σχ. ΑΠΘ, 1984, σ. 6-14. Ἐπειδὴ ὁ JOHN RATCLIFFE (*Town and Country Planning*, σ. 8-9) δὲν διακρίνει μεταξύ χωροταξίας καὶ περιφερειακῆς ἀνάπτυξης, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνον ὁ οἰκονομικός προγραμματισμός συνδέεται μέ τήν περιφερειακή καὶ ἐθνική κλίμακα.

σχέδιο που επιδέχεται τρισδιάστατη απεικόνιση (είκ. 13). Μία συγγένεια με αυτήν την κλίμακα επέμβασης έχει η «Πολοδομική Μελέτη» (ΠΜ) Έπέκτασης, Αναθεώρησης ή Τροποποίησης της ελληνικής νομοθεσίας, χαρτογραφικής κλίμακας 1:2.000, η οποία και αποτελεί το κάτω όριο της πολεοδομίας. Ο αστικός σχεδιασμός δεν εντάσσεται στο πεδίο της καθαρής πολεοδομίας, σύμφωνα, όμως, με την οπτική των πολεοδόμων έξ αρχιτεκτόνων αποτελεί το κάτω όριο της. Με αυτό το δεδομένο, καταλήγει να αποτελεί αντικείμενο έριδας μεταξύ πολεοδόμων και αρχιτεκτόνων, διότι αντιπροσωπεύει συγχρόνως το άνωτερο όριο της αρχιτεκτονικής. Πολεοδόμοι και αρχιτέκτονες δεν προσεγγίζουν, όμως, τον αστικό σχεδιασμό με τα ίδια έργαλεια, διότι οι πολεοδόμοι τον προσεγγίζουν εκ των άνω, βάσει της πολεοδομικής μεθοδολογίας, και οι αρχιτέκτονες εκ των κάτω, βάσει της αρχιτεκτονικής μεθοδολογίας. Άξονας του αστικού σχεδιασμού είναι ο συνδυασμένος χειρισμός των χρήσεων γης, δηλαδή του οργανωμένου χώρου, και της μορφολογίας των κτηριακών όγκων τους, δηλαδή του δομημένου χώρου, στο πλαίσιο της συνολικής διαμόρφωσης μίας περιοχής. Η τελευταία δεν αποτελεί πλέον, όπως στην πολεοδομία, μία κατηγοριοποιημένη διδιάστατη πραγματικότητα, αλλά μία ρεαλιστική προ-απεικόνιση σε κάτοψη ενός μελλοντικού χώρου, που μπορεί να συνοδευθεί από τρισδιάστατη αναπαράσταση.

Η ανάπτυξη που προηγήθηκε καταδεικνύει ότι υπάρχει ένα συνδετικό στοιχείο, από την αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό, διά μέσου της πολεοδομίας, μέχρι τη χωροταξία,³⁵ το οποίο είναι η διευθέτηση των χρήσεων γης, σημειώνοντας ότι το περιεχόμενο των τελευταίων είναι διαφορετικό στην πολεοδομία και στην αρχιτεκτονική. Υπάρχει, λοιπόν, ένα στοιχείο συνέχειας μεταξύ αυτών των διαφορετικών κλιμάκων χωρικής επέμβασης, η οποία και αιτιολογεί τον ιστορικό συσχετισμό τους. Παρά τη συνέχεια αυτή, όμως, δημιουργούνται ποιοτικά άλματα μεταξύ των πεδίων αυτών. Στο ένα άκρο, η αρχιτεκτονική συνομιλεί στενά με τις καλές τέχνες και αυτήν την τάση της προβάλλει συχνά στον αστικό σχεδιασμό, ενώ στο άλλο άκρο η χωροταξία συναντά την περιφερειακή ανάπτυξη.

Όσον αφορά στην πολεοδομία, η διευκρίνιση του άξονά της και του βασικού προσανατολισμού της προς τις χρήσεις γης, και όχι προς μορφολογικά

35. Βλ. και Α. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Πολεοδομικός σχεδιασμός*, ΕΜΠ, Αθήνα 1984, σ. 25-26.

θέματα, φωτίζει το αναζητούμενο επιστημονικό υπόβαθρό της, διότι καθίσταται σαφές ότι αυτό πρέπει να αναζητηθεί σε μία θεωρία των χρήσεων γης.³⁶ Έφόσον οι χρήσεις γης δεν είναι κάποιες στατικές και αμετάβλητες οντότητες που άπλωως υπάρχουν καθ' έαυτές στον χώρο, αλλά παράγονται και διαμορφώνονται από κοινωνικές πρακτικές, μάλιστα μετασχηματίζονται ιστορικά συναρτήσει αυτών των πρακτικών, η θεωρία της πολεοδομίας ή «πολεολογία» είναι μία κοινωνική θεωρία, μία θεωρία που ενδείκνυται να άρθρωθει με την πολιτική οικονομία, προκειμένου να αποκτήσει έρμηνευτικό βάρος. Μία τέτοια θεωρία θα μπορούσε θεωρητικά να αποτελέσει τμήμα της ανθρωπογεωγραφίας, θα μπορούσε, όμως, και να αναπτυχθεί εκτός αυτής, ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Τόσο αυτό το δεδομένο, όσο και τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής πρακτικής, στα όποια θα αναφερθώ στη συνέχεια, υποδεικνύουν ότι η φυσιογνωμία του χωρικού πολεοδόμου κυριαρχείται από την κοινωνική διάσταση.³⁷

36. Σχετικά με αυτήν τη θεωρία, βλ. Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Δομική πολεοδομία και Ανάλυση αστικών πρακτικών και χρήσεων*, Π. ΓΕΤΙΜΗΣ, Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ και Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ (έπιμ.), *Άστική και περιφερειακή ανάπτυξη: Θεωρία, ανάλυση και πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 123-166.

37. Όσα προηγήθηκαν, μās ώθουν να επανέλθουμε στη σχέση πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής, καθώς και στο θέμα της ταξινόμησης των πεδίων γνώσης. Για να μην ανατρέξω σε παλαιότερη ιστορική περίοδο, από την Αναγέννηση αρχιτέκτονας και πολεοδόμος ταυτίζονται στο ίδιο πρόσωπο και αυτή η κατάσταση δεν άλλαξε μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, με την πολεοδομία να θεραπεύεται αποκλειστικά από τις αρχιτεκτονικές σχολές. Όμως, ήδη στο τέλος αυτής της περιόδου, εμφανίσθηκαν οι πρώτες καθαρές σχολές πολεοδομίας, που έδωσαν, καθώς είδαμε, διαφορετικό περιεχόμενο στο πεδίο. Παρά αυτήν την εξέλιξη, ο Αρχιτέκτονας-Πολεοδόμος παρέμεινε επί καιρό στο επίκεντρο της πολεοδομίας και σήμερα στη χώρα μας η διδασκαλία της πολεοδομίας αποτελεί ένα κύριο αντικείμενο των αρχιτεκτονικών σχολών μας, προδιαγράφοντας αυτήν την κατεύθυνση ως μία άμεση εξειδίκευση του Αρχιτέκτονα. Παράλληλα, όμως, η πολεοδομία άρχισε να τροφοδοτείται από τους εξειδικευμένους Μηχανικούς Χωροτάκτες, Πολεοδόμους και Περιφερειολόγους του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με τους όποιους συγγενή γνώση έχουν οι Μηχανικοί Χωροτάκτες του ΑΠΘ.

Από την πλευρά της, η αρχιτεκτονική είναι παραδοσιακά ένταξη, όπως και η πολεοδομία, στα Πολυτεχνεία, διότι στην Ελλάδα διαμορφώθηκε η φυσιογνωμία του Αρχιτέκτονα Μηχανικού, σε αντίθεση με άλλες παραδόσεις, που δίνουν έμφαση στην καλλιτεχνική όψη της αρχιτεκτονικής, όπως η κάθε *École National Supérieure des Beaux-Arts* στη Γαλλία. Παρά αυτό το χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής στη χώρα μας, ο Αρχιτέκτονας αποτελεί μία τελείως ιδιάζουσα περίπτωση στο πλαίσιο του Πολυτεχνείου, ακριβώς λόγω της σχέσης του με τις καλές τέχνες. Αυτή η ένταξη, καθώς και η παραδοσιακή σχέση πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής, είναι ο κύριος λόγος της σύλληψης του πολεοδόμου ως μηχανικού στη χώρα

Ἡ ἐπιστημολογικὴ ὀριοθέτηση τῆς θεωρίας τῆς πολεοδομίας, ὅπως καὶ κάθε θεωρίας, προϋποθέτει τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ πολὺ γνωστοῦ ἀπὸ τὴ γλωσσολογία καὶ τὴ σημειωτικὴ «νόμου τῆς καταλληλότητος» (*loi de la pertinence*). Τὸ σκεπτικόν, στὸ ὁποῖο στηρίζεται αὐτὸς ὁ νόμος, εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία ἐπιστῆμη ποὺ νὰ μπορῆ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν περιγραφὴ ἑνὸς ὁποιοῦδήποτε πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸ ἴδιον ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγον γιὰ μίαν πόλιν. Τὸ γεγονός αὐτὸ γινώριζε ὁ ἰδρυτὴς τῆς δομικῆς γλωσσο-

μας. Ἡ μετακίνησις τῆς φυσιογνωμίας τοῦ πολεοδόμου πρὸς τὶς κοινωνικὰς ἐπιστῆμες δὲν μποροῦσε νὰ βρῆ πρόσφορον ἔδαφος στὴ χώρα μας, ἐφόσον ἡ μακρὰ διεθνὴς πανεπιστημιακὴ ἱστορία αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν περιορίσθηκε ἐδῶ στὸ στενὸν καὶ πρόσφατον διάστημα τῶν λίγων τελευταίων δεκαετιῶν.

Ἀναφέρθηκα ἤδη στὴ στενὴν σχέσιν πολεοδομίας καὶ συγκοινωνιολογίας. Φυσικὸ ἐπακόλουθον αὐτῆς τῆς σχέσεως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ μελέτη τῶν χρήσεων γῆς καὶ αὐτὴ τῶν μετακινήσεων μέσα στὸν χῶρον νὰ ἀναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἐπαγγελματικὴν φυσιογνωμίαν. Ἱστορικά, ὅμως, ὁ συγκοινωνιολόγος προῆλθε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν Πολιτικῶν Μηχανικῶν. Συγχρόνως, ὑπῆρξε ἡ δυνατότητα μαθηματικοποίησης τοῦ ἀντικειμένου τοῦ συγκοινωνιολόγου, μετὰ τὴ βοήθειαν μαθηματικῶν προτύπων, ἀντίθετα μετὰ τὸ θέμα τῆς χωροθέτησης τῶν χρήσεων, ἡ ὁποία, ὡς προϊόν ἐλεύθερων κοινωνικῶν, δηλαδὴ ἀνθρώπινων, πρακτικῶν ἀντιστάθηκε σὲ ἀνάλογον μαθηματικοποίησιν, παρὰ τὶς προσπάθειαι ποὺ καταβλήθησαν, κυρίως κατὰ τὴ δεκαετίαν τοῦ '60. Προέκυψε, δηλαδὴ, ἡ δυνατότητα μαθηματικοῦ χειρισμοῦ τῶν μαζικῶν καὶ ἐπαναλαμβανόμενων κοινωνικῶν πρακτικῶν τῶν μετακινήσεων μέσα στὸν χῶρον. Ἀσχέτως, ὅμως, τοῦ παράγοντα τῆς μαθηματικοποίησης, ἡ συγκοινωνιολογία διατηρεῖ, ὅπως μόλις ἀναφέρθηκε, ἰσχυροὺς δεσμοὺς μετὰ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Πολιτικοῦ Μηχανικοῦ. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπον, μίαν ἐνδεχόμενὴν θεωρητικὴν ἐνότηταν διασπᾶται στὴν πράξιν καὶ ὁ συγκοινωνιολόγος διατηρεῖ τὴν καθαρὴν φυσιογνωμίαν τοῦ μηχανικοῦ, ἐνῶ ὁ καθαρὸς πολεοδόμος, ὅχι ὁ ἐξ ἀρχιτεκτόνων, ἄλλοτε κινεῖται πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ μηχανικοῦ, κατεύθυνσιν ποὺ φαίνεται πλέον νὰ εἶναι παραδοσιακότερη, καὶ ἄλλοτε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Καθὼς εἶδαμε, ἡ πολεοδομία ὡς πράξις συνδιαλέγεται μετὰ θετικὰς ἐπιστῆμας καὶ τὶς συγγενεῖς τοὺς τεχνικὰς, συνδιαλέγεται, ὅμως, καὶ μετὰ κοινωνικὰς ἐπιστῆμας. Εἶδαμε, ἐπίσης, ὅτι ὑπακούει σὲ πολιτικὰς ἐπιταγὰς. Συγχρόνως, ἡ πολεοδομικὴ ἐπέμβασις λαμβάνει χώρα στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας καὶ εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένη μετὰ τὴν καθημερινὴν κοινωνικὴν ζωὴ τῶν χρηστῶν. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ λειτουργικὴ πολεοδομικὴ θεωρία, τὸ ἓνα μέρος τῆς πολεολογίας, εἶναι, καθὼς ἐπιχειρηματολόγησα, κοινωνικὴ θεωρία. Ἐπίσης, καθὼς θὰ δοῦμε, τὸ κέντρο τῆς ἐργασίας πεδίου τῆς πολεοδομικῆς ἐπέμβασεως, δηλαδὴ τῆς ἀναλυτικῆς φάσεως τῆς, ἐντάσσεται στὸ πλαίσιον τῆς πολεολογίας. Παράλληλα, ὁ σημειωτικὸς κλάδος τόσο τῆς πολεοδομίας ὅσο καὶ τῆς πολεολογίας (ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ ἄλλο μέρος τοὺς καὶ στὸν ὁποῖον ἐπίσης θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχειαν), τίς συσχετίζει στενὰ μετὰ τὴ σφαιρὰ τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν (*cultural studies*), δηλαδὴ μετὰ τὶς ἀνθρωπιστικὰς καὶ εὐρύτερα τὶς κοινωνικὰς ἐπιστῆμας, εἶναι, ὅμως, κλάδος, ὁ ὁποῖος, τουλάχιστον σήμερον καὶ καθύστερον, ἔχει ἰδιαίτερα ἀσθενὴ παρουσία στὴν πρακτικὴ καὶ στὴ θεωρίαν τῆς πολεοδομίας. Τελικὰ, πολλοὶ καὶ κριτικὸι παράγοντες φέρουν τὴν πολεοδομίαν σὲ στενὸν διάλογον μετὰ τὶς κοινωνικὰς ἐπιστῆμας.

λογίας Ferdinand de Saussure, γράφοντας ότι, γενικά, κάθε επιστήμη λέγει μία από τις διαφορετικές οπτικές γωνίες μέσα από τις οποίες μπορεί να προσεγγισθεί ένα αντικείμενο. Μάλιστα, η σημασία της επιστημολογικής οπτικής φαίνεται από την παρατήρηση του Saussure ότι, στην περίπτωση της γλωσσολογίας, το αντικείμενο δεν προϋπάρχει καν, αλλά συγκροτείται από την ίδια την οπτική γωνία.³⁸

Η επιστημολογία της οπτικής γωνίας υπήρξε ιστορικά θεμελιώδης για την έδραση της γλωσσολογίας και της σημειωτικής θεωρίας. Ο γλωσσολόγος και σημειολόγος Louis Hjelmslev σημειώνει ότι μία θεωρία πρέπει να βασίζεται στις προϋποθέσεις που είναι απαραίτητες για το αντικείμενό της, καθώς και ότι τα αποτελέσματα από την εφαρμογή της πρέπει να συμφωνούν με τα εμπειρικά δεδομένα. Η απαίτηση της εμπειρικής ανταπόκρισης ικανοποιείται, κατά τον ίδιο, από την «εμπειρική αρχή», η οποία περιλαμβάνει τρεις όρους που διέπουν την επιστημονική περιγραφή και είναι, κατά σειρά σημασίας, η συνεκτικότητα (έλλειψη αντιφάσεων), η εξαντλητική περιγραφή και η (μεγαλύτερη δυνατή) απλότητα.³⁹ Με βάση τον Hjelmslev, οι σημειολόγοι Algirdas Julien Greimas και Joseph Courtés ορίζουν τον κανόνα της επιστημονικής περιγραφής, με τον οποίο εννοούν μία ακολουθία συστηματικών χειρισμών, η οποία ικανοποιεί το κριτήριο της «επιστημονικότητας» και στοχεύει στην εξάντληση της περιγραφής ενός (σημειωτικού) αντικειμένου. Ο κανόνας συνεπάγεται ότι από τα διάφορα χαρακτηριστικά ενός αντικειμένου πρέπει να συγκρατούνται μόνον αυτά που είναι αναγκαία και ικανά για τη συγκεκριμένη σε βάθος ανάλυσή του ή, χαλαρότερα, ότι το αντικείμενο πρέπει να περιγραφεί από μία μόνον οπτική.⁴⁰

Αυτό είναι το επιστημολογικό πλαίσιο, στο οποίο πρέπει να υπακούει κάθε ορθά εδραιωμένη επιστημονική θεωρία και το οποίο, άρα, πρέπει να διέπει και την πολεολογία. Θα προσπαθήσω να καταδείξω με ένα παράδειγμα τη διαφορά μεταξύ εμπειρικής και συστηματικής προσέγγισης

38. F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, T. DE MAURO (έπιμ.), Payot, 2η έκδ., Παρίσι 1972, σ. 23.

39. L. HJELMSLEV, *Prolegomena to a Theory of Language*, The University of Wisconsin Press, 2η έκδ., Madison, Milwaukee και Λονδίνο 1961, σ. 10-11.

40. A. J. GREIMAS και J. COURTÉS, *Sémiotique: Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Hachette, Παρίσι 1979, «Définition», «Description», «Opération», «Pertinence», «Procédure».

στην πολεοδομία. Με εμπειρική προσέγγιση έννοῦ αὐτὴν ποὺ ἀνακύπτει αὐθόρμητα κατὰ τὴν πολεοδομικὴ πρακτικὴ, ἐνῶ μὲ θεωρητικὴ αὐτὴν ποὺ προκύπτει σύμφωνα μὲ τὴν πολεοδομικὴ θεωρία. Συγχρόνως, αὐτὸ τὸ παράδειγμα θὰ καταδείξει τὴν ἀδιάρρηκτη σχέση τῆς πρακτικῆς μὲ τὴ θεωρία, μία θεωρία τὴν ὁποία οἱ πολεοδόμοι, ὡς ἄνθρωποι τῆς πράξης, συχνὰ ὑποβιάζουν.

Ἐφόσον ἐπίκεντρο τοῦ πεδίου ἀποτελοῦν οἱ χρήσεις γῆς, εἶναι φυσικὸ οἱ ὁρισμοὶ καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν χρήσεων νὰ ἀποτελοῦν σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ κάθε πολεοδομικὴ μελέτη. Μία ἀλλαγὴ στὴν ταξινομικὴ κατηγορία μίας χρήσης ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις, μικρότερες ἢ μεγαλύτερες κατὰ περίπτωσι, στὴν καταγραφή τῆς διάρθρωσης ἐνὸς γεωγραφικοῦ χώρου. Ἀναμφίβολα, ἡ πολεοδομικὴ πρακτικὴ ὁδηγεῖ σὲ μία εμπειρικὴ σοφία, γιὰ τὴν ἀκρίβεια σὲ πλῆθος εμπειρικῶν σοφιῶν, ἐφόσον ὅλες οἱ μελέτες δὲν υἱοθετοῦν κοινὴ λογικὴ ταξινόμησης. Συγχρόνως, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σοφία χαρακτηρίζεται, θὰ ἔλεγα ἀναπόφευκτα, ἀπὸ θεωρητικὲς ἀνακολουθίες.

Ἄς ἐξετάσουμε, λοιπόν, τὴν τρέχουσα ταξινόμηση τῶν 28 «στοιχείων εἰδικῶν χρήσεων», ὅπως εἶχε διατυπωθεῖ στὸ ΠΔ 81/1980, τὸ ὁποῖο ἀντικαταστάθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ ἀνάλογο διάταγμα. Στὸ πρῶτο ΠΔ, τὸ ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν χρήσεων ἰσοπεδώνεται σὲ μίαν τυπολογία ἐνὸς ἐπιπέδου. Μία πραγματικὴ ταξινόμηση, ὅμως, εἶναι πολυεπίπεδη, ἔχοντας στὴν κορυφὴ τῆς τὴ γενικότερη κατηγορία χρήσεων, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ μίαν σειρά ἐνδιάμεσων ἐπιπέδων, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ταξινόμηση μὲ τὶς μοναδιαῖες κατηγορίες χρήσεων. Συγχρόνως, προϋποθέτει τὴ χρησιμοποίησι ρητῶν κριτηρίων, τόσο γιὰ τὴν ὀριοθέτηση κάθε κατηγορίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὁμαδοποίησίν τῆς μὲ ἄλλες καὶ τὴν ὑπαγωγή τῆς σὲ ὑπέρτερη κατηγορία. Πρόκειται περὶ μίας συστηματικῆς καταγραφῆς τῶν χρήσεων, ἀντίστοιχης καὶ συγγενικῆς μὲ τὴν ταξινόμηση τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἡ Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία Ἑλλάδας⁴¹ καὶ τὴν ὁποία δυστυχῶς δὲν συμβουλευόνται ἐπαρκῶς οἱ πολεοδόμοι. Ἀντίθετα, στὸ ΠΔ ὑπάρχει μίαν ἐκ τῶν ἐνόντων, παραθετικὴ καὶ ἀτελής καταγραφή κατηγοριῶν χρήσεων, μὲ τρόπο γραμμικόν, δηλαδή, ὅπως ἀνέφερα, σὲ ἓνα μόνον

41. Βλ., π.χ., ΕΣΥΕ, Στατιστικὴ ταξινόμηση τῶν κλάδων οικονομικῆς δραστηριότητος (ΣΤΑΚΟΔ), Ἀθήνα 2003.

ἐπίπεδο ταξινόμησης, στὸ ὁποῖο ἀναμειγρύνονται ἐκ τῶν πραγμάτων πολλὰ καὶ διαφορετικὰ ἐπίπεδα.

Πιὸ συγκεκριμένα, βιοτεχνία καὶ βιομηχανία ἐνοποιοῦνται σὲ μία κατηγορία, ἐνῶ παρουσιάζουν γενικὰ πολὺ διαφορετικὲς χωροθετικὲς τάσεις: τὰ «ἐμπορικὰ καταστήματα», δηλαδή, τὸ «λιανικὸ ἐμπόριο», γιὰ νὰ χρησιμοποήσω τὴ γλῶσσα τῶν χρήσεων, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκονομίας, ἔχουν κωδικὸ ἀριθμὸ 2, ἐνῶ τὸ χονδρικὸ ἐμπόριο ἐμφανίζεται πολὺ ἀργότερα στὸν κατάλογο μὲ κωδικὸ 17, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ ὑπέρτερη κατηγορία «ἐμπόριο» καὶ τὰ «πρατήρια βενζίνης», μοναδιαία κατηγορία χρήσεων, βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν πολὺ γενικὴ κατηγορία «διοίκηση». Αὐτὲς οἱ 28 κατηγορίες χρήσεων συνδυάζονται κατὰ συγκεκριμένους τρόπους, οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν τὸ ἐπιτρεπόμενο νομικὰ χρηστικὸ περιεχόμενο μίας τυπολογίας 11 «εἰδικῶν χρήσεων».

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συγκεκριμένης παρουσίας αὐτῶν τῶν 11 χωρικῶν τύπων, ἀναφέρονται σὲ τρεῖς περιπτώσεις χρήσεις κατώτερου ταξινομικοῦ ἐπιπέδου ὡς πρὸς τὸ διατυπωμένο «στοιχεῖο εἰδικῶν χρήσεων». Ἡ πιὸ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ ἐμφανίζεται στὴν περίπτωση τοῦ τύπου τῆς «ἀμιγῶς κατοικίας», δεδομένου ὅτι, κατὰ τὸ ΠΔ, ἐπιτρέπονται γι' αὐτὴν ἐμπορικὰ καταστήματα ποὺ καλύπτουν «τάς καθημερινὰς ἀνάγκας τῆς ἀμέσου περιοχῆς» τους, τὰ ὁποῖα εἶναι προφανῶς μία ὑπο-κατηγορία τῶν «ἐμπορικῶν καταστημάτων», ἂν καὶ δὲν ἐμφανίζεται στὴν ἀρχικὴ τυπολογία τῶν 28 κατηγοριῶν, ἀλλὰ ἀνασύρεται *ad hoc* μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συγκεκριμένης περίπτωσης. Ὅμως, οὔτε τὸ γενικὸ κριτήριον γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων, ὅπως, π.χ., ἡ συχνότητα μετάβασης τοῦ καταναλωτῆ, οὔτε καὶ οἱ ὑπόλοιπες ὑπο-κατηγορίες τους διευκρινίζονται. Τέλος, δίνονται καὶ στοιχεῖα μίας ἀκόμη κατωτέρου ἐπιπέδου κατηγορίας («εἰδῶν διατροφῆς, φαρμακεῖα, χαρτοπωλεῖα κτλ.»), τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὰ («κτλ.») καὶ ὄχι συστηματικά. Πάντως, ἔστω καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐμπειρικὴ προσέγγιση στὸ ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν χρήσεων εἶναι πιὸ ἀξιόπιστη ἀπὸ τὴν ταξινόμηση τῶν ζώων, τὴν ὁποία ἀποδίδει ὁ Jorge Luis Borges σὲ φανταστικὴ κινεζικὴ ἐγκυκλοπαίδεια καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Foucault.⁴² Σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ, τὰ ζῶα ὑποδιαιροῦνται σέ: α) αὐτὰ ποὺ ἀνήκουν στὸν αὐτοκράτορα, β) βαλσαμωμένα, γ) ἐξημερωμένα, δ) χοιρί-

42. FOUCAULT, *Les mots et les choses*, σ. 7.

δια γάλακτος, ε) σειρήνες, στ) μυθικά, ζ) αδέσποτα σκυλιά, η) περιλαμβανόμενα στην παρούσα ταξινόμηση, θ) αυτά που κινούνται ως τρελλά, ι) αναρίθμητα, ια) σχεδιασμένα με πολύ λεπτό πινέλο από τρίχες καμήλας, ιβ) λοιπά, ιγ) αυτά που μόλις έσπασαν τη στάμνα και ιδ) αυτά που από μακριά μοιάζουν με μύγες!

Όπως είναι αναμενόμενο, η πολεοδομική εφαρμογή δεν μπορεί να παρακάμψει τη θεωρητική γνώση. Έξ' άλλου, στράφηκε και η ίδια προς αυτήν, όχι αναφορικά με την πολεολογία, η οποία παρέμεινε εκτός του οπτικού πεδίου της, αλλά για να διατυπώσει μία συστηματική θεωρία και μεθοδολογία του πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού (*planning theory*). Καθώς ήδη αναφέρθηκε, τέτοιες απόπειρες υπήρξαν ήδη από την αρχή του 20ου αιώνα, αλλά κατά τις δεκαετίες των '60 και '70 εμφανίσθηκε ένας αριθμός νέων σχολών, οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων. Κοντά στο ένα άκρο του βρίσκεται η πολιτικοποιημένη σχολή του «συνηγορικού προγραμματισμού» (*advocacy planning*), η οποία ήθελε τον πολεοδόμο υπερασπιστή της θέλησης των χρηστών, και στο άλλο άκρο, η πλέον τεχνική σχολή της θεωρίας συστημάτων.⁴³ Στο πλαίσιο αυτής της συστηματικής λογικής εντάσσεται και η προσπάθεια προσομοίωσης του χώρου με τη βοήθεια μαθηματικών προτύπων, η οποία άνθισε κατά τη δεκαετία του '60. Η χωροθέτηση των χρήσεων αποτέλεσε ένα κεντρικό αντικείμενο αυτών των προτύπων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της κατηγορίας των «προτύπων χωρικής κατανομής» (*spatial allocation models*), που έχουν τόσο αναλυτικό όσο και κανονιστικό χαρακτήρα.

Η πολεοδομική θεωρία συστημάτων και τα πρότυπα αυτά αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο έκρηξης των νέων πόλεων και της πολεοδομικής πρακτικής ευρέως φάσματος. Η μετανεοτερική εποχή, όμως, που σηματοδοτείται από την πετρελαϊκή κρίση του 1972 και σφραγίζεται από τη μετάβαση από τον φορτισμό στην «ευέλικτη συσσώρευση» του κεφαλαίου, είδε τον περιορισμό της ισχύος του κράτους, την ανάληψη αρμοδιοτήτων του από το ιδιωτικό κεφάλαιο και, κατ' ακολουθία, τον περιορισμό των πολεοδομικών επεμβάσεων σε τοπική κλίμακα, χωρίς να αίρεται ο προγραμ-

43. ROBERTS, *An Introduction to Town Planning Techniques*, σ. 14-28. Όροσσημο της θεωρίας συστημάτων στην πολεοδομία αποτελεί το βιβλίο του J. B. McLOUGHLIN, *Urban and Regional Planning: A Systems Approach*, Faber and Faber, Λονδίνο 1969.

ματισμός στις ευρύτερες κλίμακες. Αποτέλεσμα υπήρξε η αναδίπλωση των θεωριών της πολεοδομίας, με την εγκατάλειψη των ολιστικών προσεγγίσεων — άλλο ένα παράδειγμα της εξάρτησης των πεδίων εφαρμογής από την ιστορία.

Ένας σημαντικός αριθμός αυτών των μαθηματικών προτύπων άντλησε εμπνευση από την κοινωνική επιστήμη της ανθρωπογεωγραφίας. Αλλά, πέραν των προτύπων, υπάρχει και άλλη στενή επικοινωνία πολεοδομίας και ανθρωπογεωγραφίας. Είτε η παραδοσιακή και απλοϊκή μέθοδος πολεοδομίας είτε οι πολύ πιο επεξεργασμένες μεθοδολογίες της δεκαετίας του '60, προϋποθέτουν τη συστηματοποίηση της πληροφορίας για την υπάρχουσα κατάσταση στον χώρο επέμβασης, επίκεντρο της οποίας είναι φυσικά οι χρήσεις· ή πληροφορία αυτή αντλείται από έργα πεδίου, συμπεριλαμβανομένων, εάν χρειασθεί, ερωτηματολογίων, και από προϋπάρχουσες πηγές. Πολύ συστηματικότερη, όμως, από την πολεοδομία, η ανθρωπογεωγραφία έχει εμβαθύνει στη γεωγραφική ανάλυση των χρήσεων (με την πολεοδομική έννοια ή ως οικονομικών δραστηριοτήτων), όχι φυσικά με σκοπό την εφαρμογή, αλλά με την ιδιότητά της ως αναλυτικής επιστήμης. Η υπερκάλυψη μεταξύ πολεοδομικής ανάλυσης, αλλά και πρόβλεψης στο επίπεδο των μαθηματικών προτύπων, και ανθρωπογεωγραφίας αναδεικνύει τους στενούς δεσμούς, αυτήν τη φορά της πρακτικής της πολεοδομίας με τις κοινωνικές επιστήμες. Συγχρόνως, το επίπεδο της ανάλυσης των χρήσεων είναι αυτό το οποίο θέλησα να εντάξω στην πολεολογία.

Θά ολοκληρώσω αυτό το μέρος της ομιλίας μου με δύο παραδείγματα, τα οποία άντλώ από πολεοδομικές μελέτες, στις οποίες έλαβα μέρος. Το πρώτο προέρχεται από μία μελέτη για τη δημιουργία ενός επιχειρηματικού πάρκου στην περιοχή Λαχανοκήπων της Θεσσαλονίκης,⁴⁴ περιοχή στη δυτική είσοδο της πόλης, μεταξύ του λιμένα και του επιβατικού σιδηροδρομικού σταθμού. Εδράζεται στο σκεπτικό της ταξινόμησης των χρήσεων, στο μέτρο που μελετά τη διάρθρωση των χρήσεων στην περιοχή μελέτης. Όλες οι χρήσεις της περιοχής αποτυπώθηκαν κατά κατηγορία και επιφά-

44. Βλ. Π. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, επιστημονικώς υπεύθυνος (Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, συντονιστής), «Διερεύνηση δυνατοτήτων για τη βέλτιστη πολεοδομική ανάπτυξη και αξιοποίηση περιοχής Λαχανοκήπων», Β' φάση, ανάθεση από τον Δήμο Θεσσαλονίκης στο Έργαστήριο Πολεοδομικού και Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού του Τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2008.

νεια για κάθε οικοδομικό τετράγωνο, για κάθε κτήριο κάθε οικοδομικού τετραγώνου και για κάθε όροφο κτηρίου. Φυσικά, αυτή η εργασία πεδίου υπέστη χαρτογραφική επεξεργασία. Ο πρώτος χάρτης, τον οποίο παρουσιάζω (εικ. 14), απεικονίζει τη διάρθρωση των κατηγοριών των χρήσεων στα ισόγεια των κτηρίων (π.χ., το κόκκινο χρώμα αντιστοιχεί στο λιανικό εμπόριο, το καφέ στις ιδιωτικές υπηρεσίες και το κίτρινο στην κατοικία). Ο δεύτερος χάρτης (εικ. 15) δείχνει την ποσοστιαία σύνθεση των κατηγοριών των χρήσεων ανά οικοδομικό τετράγωνο, επιτρέποντας, έτσι, μία τυπολογία των τελευταίων.

Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από μελέτη για την αναδιάρθρωση του πολεοδομικού κέντρου της πόλης των Σερρών⁴⁵ και αναδεικνύει τη σχέση θεωρίας και πρακτικής, καθώς και, όπως και το προηγούμενο, πολεοδομικής ανάλυσης και ανθρωπογεωγραφίας. Βάσει ανάλυσης χρήσεων, όπως και η προηγούμενη, υπολογίστηκαν δύο δείκτες, δανεισμένοι από την ανθρωπογεωγραφία, αλλά προσαρμοσμένοι σε μία ευρύτερη πολεοδομική αντίληψη, ο συνδυασμός των οποίων επέτρεψε να χαρακτηριστεί ο βαθμός κεντρικότητας των οικοδομικών τετραγώνων της κεντρικής περιοχής των Σερρών.⁴⁶ Απεικονίσθηκε σε έναν χάρτη αυτός ο χαρακτηρισμός κάθε οικοδομικού τε-

45. Βλ. Π. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, επιστημονικώς υπεύθυνος (Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, κύριος έρευνητής και Δ/ντής του Έργαστηρίου Πολεοδομίας και Ιστορίας της Πόλης), «Αναβάθμιση της πόλης των Σερρών: Πρόγραμμα πρότυπων έρευνητικών μελετών και πιλοτικό πρόγραμμα υλοποίησης», Β' φάση, ανάθεση από τον Δήμο Σερρών στα έργαστήρια Πολεοδομίας και Ιστορίας της Πόλης, Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού II και Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού και Αρχιτεκτονικής Τοπίου του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Συγκοινωνιακής Τεχνικής του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών και Υποστήριξης Τεχνικών Υποδομών του Τμήματος Μηχανολόγων Μηχανικών, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2000.

46. Οι δύο αρχικοί δείκτες οφείλονται στους Άμερικανούς ανθρωπογεωγράφους R. E. MURPHY και J. E. VANCE, JR. (βλ., π.χ., *Delimiting the C.B.D., Economic Geography* 30(3), 1954). Ο ένας δείκτης τους είναι ο «Δείκτης Έντασης του Έπιχειρηματικού Κέντρου» (*Central Business Intensity Index, CBII*), ισούται με τον λόγο των επιφανειών των χρήσεων που θεωρούνται ότι χαρακτηρίζουν τον «σκληρό πυρήνα» του επιχειρηματικού κέντρου (*Central Business District, CBD*) —πρόκειται για τα γραφεία, το λιανικό εμπόριο, τα τυπογραφεία και, υπό προϋποθέσεις, τη διοίκηση— προς τη συνολική δομημένη επιφάνεια του οικοδομικού τετραγώνου στο οποίο ανήκουν, και παρουσιάζεται με τη μορφή α%. Ο άλλος δείκτης είναι ο «Δείκτης Ύψους του Έπιχειρηματικού Κέντρου» (*Central Business Height Index, CBHI*), ισούται με τον λόγο του παραπάνω αριθμητή προς την επιφάνεια του οικοδομικού τετραγώνου, και παρουσιάζεται ως αριθμητική τιμή ή τελευταία εκπροσωπεί ένα είδος συντελεστή δόμησης των επιχειρηματικών χρήσεων.

τραγώνου και, με αυτήν την αφετηρία, όρίσθηκαν τρεις ζώνες διαφορετικής κεντρικότητας (εικ. 16), από τον πυρήνα του κέντρου πόλης μέχρι την αρχή των περιοχών κατοικίας, οι οποίες ζώνες συνεισέφεραν άμεσα στην πολεοδομική πρόταση.

Ο σημειωτικός κλάδος της πολεοδομίας: Το νόημα του χώρου

Θά ανοίξω τή συζήτηση αυτού του κλάδου με αναφορά στη σημειωτική διάσταση των προκαπιταλιστικών οικισμών. Αρχίζοντας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή επάνοδος στο σημειωτικό επίπεδο της θεωρίας του Ίπποδάμου, το οποίο, καθώς ανέφερα, συνδέεται με τή μεταφυσική αριθμών και σχημάτων. Ο Ίπποδάμος χρησιμοποιεί ένα σύστημα ταξινόμησης που οργανώνεται με βάση τον αριθμό 3, αριθμό με κοσμολογικό περιεχόμενο, εφόσον αντιστοιχεί στα τρία, κατά τους Έλληνες, επίπεδα του κόσμου (ουρανός, γη, Άδης), αριθμό βάσει του οποίου ο επίσης Μιλήσιος Αναξίμανδρος εξηγεί τις αναλογίες της κατ' αυτόν κυλινδρικής γης και μεταξύ των ακτίνων των τροχιών των ουρανίων σωμάτων. Πρόκειται ένδεχόμενα για τοπικό σύστημα που προέρχεται από το πολύ αρχαίο σύστημα της τριμερούς ένδοσευρωπαϊκής ταξινόμησης. Συγκεκριμένα, ή πολιτεία του Ίπποδάμου συντίθεται από τρεις τάξεις, από τους στρατιώτες, τους τεχνίτες και τους γεωργούς, το έδαφος της διαιρείται σέ τρία είδη κλήρων, τους ιερούς, τους δημόσιους και τους ιδιωτικούς (συναντάμε μία «διαίρεσιν [τήν όποία] εύρε»), οι αξιωματούχοι της προέρχονται από τις τρεις τάξεις της και υπάρχουν τρία είδη νόμων, επειδή υπάρχουν τρία αντικείμενα άγωγών (βιαιοπραγία, σωματική βλάβη και άνθρωποκτονία). Μαζί με τον αριθμό 3, θεμελιώδης αριθμός είναι και ο 10, εφόσον ο Ίπποδάμος θέλει μία «μυριάνδρο» πόλη, δηλαδή πόλη με 10.000 πολίτες.⁴⁷ Θά ήθελα νά παρατηρήσω ότι προφανώς θεωρούσε αυτήν τήν πόλη τέλεια (πόλη με τήν έννοια του «τόπου»), επειδή ένσωματώνεται σ' αυτήν ή πυθαγόρεια «τετρακτύς», ο «αριθμός τέλειος», άθροισμα των τεσσάρων πρώτων άκέραιων αριθμών (1 + 2 + 3 + 4).⁴⁸

47. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά*, II: v.1267b 31-39 και v.1268a 12-13.

48. Βλ. και J. P. VERNANT, *Mythe et pensée chez les Grecs*, τόμ. II, Maspero, Παρίσι 1974, σ. 219-226· P. LÉVÊQUE και P. VIDAL-NAQUET, *Clisthène l'Athénien: Essai sur la représentation de l'espace et du temps dans la pensée politique grecque de la fin du VIème siècle*

Εἶναι λογικό, καθὼς εἶδαμε, νὰ ἀποδώσουμε στὸν Ἴπποδάμο τὴ χρῆση τοῦ ἀναφερομένου ὡς «ἵπποδαμείου» σχεδίου. Αὐτὸ τὸ σχέδιο φαίνεται ἐπιφανειακὰ νὰ ἀντιφάσκει μὲ τὸ ἰδεατὸ πρότυπο τῆς ἑλληνικῆς πόλης-κράτος, ἐνεργὸ τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., τὸ ὁποῖο εἶναι ἕνας κύκλος μὲ τὸ κέντρο του, πρότυπο ποὺ παραπέμπει σὲ τέσσερις συνδηλωτικούς σημασιολογικούς κώδικες. Ὁ πρῶτος κώδικας εἶναι ὁ κοσμικὸς καὶ στὸ πλαίσιό του ὁ κύκλος συνδηλώνει, παραπέμπει στὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ τοῦ κόσμου, ἐνῶ τὸ κέντρο του στὸ κέντρο τους. Ὁ δεῦτερος εἶναι πολιτικός, ὁπότε τὸ κέντρο συμβολίζει τὴν ἀγορὰ καὶ ἡ περιφέρεια τὴν ἴση ἀπόσταση ὅλων τῶν πολιτῶν ἀπὸ αὐτὴν, ἡ ὁποία, μὲ τὴ σειρά τῆς συμβολίζει τὴν «ἰσονομία», δηλαδὴ τὴν ἰσότητα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν σχέσεων μεταξύ τους καὶ τελικὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία.⁴⁹ Ὁ τρίτος κώδικας σχετίζεται μὲ τὴν αἰσθητικὴ, δεδομένων τῆς τελειότητος τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, τῆς χρήσης τῆς ἀκτίνας του ὡς κοινῆς μονάδας τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἔννοιας τῆς ἰσορροπίας. Θυμίζω ὅτι οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς κατασκευὲς διέπονται ἀπὸ τὴ συμμετρία, δηλαδὴ τὴν ὀρθὴ ἀναλογικὴ σχέση τῶν μερῶν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ σύνολο, καὶ ἡ συμμετρία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιλογή μίας ἀρχικῆς μονάδας, θεμελίου τῶν ἀναλογιῶν ἅς θυμηθοῦμε, ἐπίσης, ὅτι τὸ σύστημα τῆς συμμετρίας εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐδραιώνει τοὺς ναϊκοὺς ρυθμούς. Αὐτὴ ἡ αἰσθητικὴ διάσταση ὑποτάσσεται στὴν κοσμικὴ, ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τῆς συμμετρίας μεταφέρει στὸ αἰσθητικὸ ἐπίπεδο τὴν πυθαγόρεια ἔννοια τῆς κοσμικῆς τάξης. Ὁ τέταρτος κώδικας εἶναι ἀνθρωπομορφικός, δεδομένου ὅτι τὸ κέντρο εἶναι ἕνας «ὀμφαλὸς» καὶ ἡ ἰσονομία ποὺ διέπει τὴν πόλη-κύκλο συνδέεται καὶ μὲ τὴ σωματικὴ υἰεία, ἐπειδὴ ἡ ἰσονομία ἐκφράζει καὶ τὴν ὀρθὴ ἀναλογία καὶ ἰσορροπία τῶν συστατικῶν τοῦ σώματος, λειτουργώντας ὡς συμμετρία τῆς φυσιολογίας τοῦ σώματος.⁵⁰

Πιστεύω ὅτι τὸ νόημα τοῦ σχεδίου μορφῆς σχάρας, ὅπως τὸ συνέλα-

à la mort de Platon, Annales Littéraires de l' Université de Besançon 65, Les Belles Lettres, Παρίσι 1964, σ. 124-128, 132. LAVEDAN καὶ HUGUENY, *Histoire de l' urbanisme*, σ. 99.

49. VERNANT, *Mythe et pensée chez les Grecs*, σ. 179-180, 183-186, 204, 206, 209-211.

50. J. E. RAVEN, Polyclitus and Pythagoreanism, *The Classical Quarterly* 45, 1951, σ. 150.

βε ο Ίπποδάμος, μόνο φαινομενικά συγκρούεται με αυτό το πρότυπο. Διότι η αγορά του είναι ένα κέντρο και γύρω του απλώνεται «περίκεντρα» ή πόλη. Διότι υποδιαιρείται σχεδόν ομοιόμορφα σε λίγο-πολύ ίσα οικοδομικά τετράγωνα, καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε ίσα οικόπεδα και περιλαμβάνει ομοιόμορφες κατοικίες, έρμηνεύοντας εξίσου την αρχή της ισονομίας, αν και όχι ακτινικά, αλλά παραθετικά. Και διότι η πόλη πηγάζει από τη συνδυαστική μίας διπλής μάλιστα μονάδας (οικόπεδο/κατοικία και οικοδομικό τετράγωνο) και άρα ακολουθεί την αρχή της συμμετρίας (εδώ έχουμε ίσως ακόμη μία «διαίρεσιν» την οποία ο Ίπποδάμος «εὔρε»). Παρά την κοινωνική, ιδιοκτησιακή και χρηστική διαφοροποίησή της, η πόλη του Ίπποδάμου αποτελεί μία ολότητα, που ενσωματώνει τις ανώτατες ελληνικές αξίες της τήρησης τῶν κοσμικῶν κανόνων, τῆς ισορροπίας και τῆς ἁρμονίας.

Ίσως δὲν εἶναι πολὺ τολμηρὴ ἡ σκέψη ὅτι ὁ ἐπιδεικτικὸς Μιλήσιος, προτείνοντας μία πόλη μορφῆς σχάρας, ἡ ὁποία μετέχει συγχρόνως τῆς κυκλικότητας, πίστευε ὅτι εἶχε ἐπιλύσει στὸ πολεοδομικὸ ἐπίπεδο τὸ ἄλυτο πρόβλημα τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου. Καὶ ἴσως φαίνεται λιγότερο τολμηρὴ, ἐὰν θυμηθοῦμε τὴ Νεφελοκοκκυγία τῶν Ὀρνίθων τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὁ τελευταῖος σατιρίζει τὸν μεγάλου ἀστρονόμου καὶ μαθηματικὸ Μένωνα, ὁ ὁποῖος δηλώνει στὸν Πεισθέταιρο ὅτι «γεωμετρῆσαι βούλομαι τὸν ἀέρα ὑμῖν» καὶ ἔχει μαζί του διαβήτη καὶ δύο «κανόνες ἀέρος», προκειμένου νὰ χαράξει ἕνα γεωμετρικὸ σχέδιο γι' αὐτὴν τὴν πόλη στὸν ἀέρα. Ὁ Μένων χαράζει μὲ τὸν διαβήτη στὸν ἀέρα ἕναν ἰδεατὸ κύκλο, τὸν ὁποῖο ὑλοποιεῖ μὲ τὸν ἐλαστικὸ («καμπύλον») ἀπὸ τοὺς κανόνες του. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐπίμαχο σημεῖο τῆς χάραξης: «ὄρθῳ μετρήσω κανόνι προστιθείς, ἵνα ὁ κύκλος γένηται σοι τετράγωνος», μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Μένων χωροθετεῖ ἐν «μέσῳ» μία ἀγορά. Στὴ συνέχεια, προφανῶς περιγράφει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χάραξης: θὰ καταλήγουν στὴν ἀγορὰ «ὄδοι ὄρθαι πρὸς αὐτὸ τὸ μέσον» καὶ ὡς σύνολο ἡ πόλη θὰ προσομοιάζει μὲ ἕνα ἄστρο (ὅπως ἀρμόζει, ἐφόσον εἶναι ἀέρια) καί, ὅπως συμβαίνει μὲ αὐτό, πού εἶναι ἐπίσης κυκλικό, «ὄρθαι πανταχῇ ἀκτῖνες ἀπολάμπωσιν».

Θεωρήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὅτι αὐτὴ ἡ χάραξη εἶναι ἄνευ νοήματος καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης παρουσιάζει τὸν Μένωνα ὡς ἀγύρτη καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει μία ἀνακολουθία μετὰξὺ μίας ἀρχικὰ κυκλικῆς πόλης, ἡ ὁποία μετατρέπεται ξαφνικὰ σὲ τετράγωνη, ἀλλὰ παρουσιάζεται ἀμέσως

μετά να έχει ακτινικούς δρόμους. Υπάρχει, όμως, ένα επίμαχο σημείο, που είναι η έρμηνεία της λέξης «τετράγωνος», επειδή μία άλλη έρμηνεία από την τρέχουσα στις μεταφράσεις των Ὀρνίθων⁵¹ και την ανακολουθία εξαφανίζει και συνδέει τὸν Ἀριστοφάνη με τὴ γενικότερη ἑλληνική ἰδεολογία καὶ δὲν αἶρει τὸ κωμικὸ στοιχείο, στὸ μέτρο κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μέτων μεταφέρει ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἔδαφος στὸν ἀέρα καὶ κατὰ τὸ ὁποῖο πρόκειται γιὰ ἀφρημένες ἀντιλήψεις, δυσκολονόητες ἀπὸ τὸ κοινό, πὺ γι' αὐτὸν τὸν λόγο θὰ τοῦ προκαλοῦσαν θυμηδία. Ἡ έρμηνεία αὐτὴ εἶναι «τετραμερής» καί, σύμφωνα με αὐτήν, ὁ Μέτων πρέπει νὰ χάραξε με τὸν εὐθύ κανόνα του τέσσερις ἀκτίνες, πὺ ἀνήκαν σὲ δύο κάθετα τεμνόμενες (ὀρθές) διαμέτρους. Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ τετραμερισμὸς τῆς πόλης με κέντρο τὴν ἀγορὰ της καὶ ἡ δημιουργία τεσσάρων ἀκτινικῶν δρόμων, κάθετων ἀνὰ δύο, οἱ ὁποῖοι ἀκτινοβολοῦν πρὸς «ὄλες» (ἐφόσον καλύπτουν πλήρως τὸν κύκλο) τὶς (κύριες) κατευθύνσεις τοῦ ὀρίζοντα. Ὅπως πιθανῶς ὁ Ἴπποδάμος, λοιπόν, ἔτσι καὶ ὁ Μέτων ἐπιλύει μεταφορικὰ τὸ πρόβλημα τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου, με ἀναφορὰ σὲ μία «ὀρθογωνική» πόλη, παρόμοια, ἄρα, με αὐτὴν τοῦ Ἴπποδάμου.⁵²

Μπορεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἴπποδάμου νὰ μὴν ξενίζει τόσο πολὺ ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες, επειδὴ πολλές ἀπὸ τὶς ἔννοιες, τὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ χρησιμοποιήσε, ἀνήκουν στὴν παιδεία μας. Ὅταν, ὅμως, συναντήσουμε ἕναν πολιτισμὸ ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸν δικό μας, τὸ ἀντίστοιχο με τοῦ Ἴπποδάμου ἐπίπεδο συμβολικῆς τοῦ χώρου μᾶς φαίνεται ὡς μία ἐξωτικὴ μεταφυσική, πὺ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς γραφικότητας. Ὅμως, ἕνα παράδειγμα τῆς χωρικῆς συμβολικῆς ἑνὸς τέτοιου πολιτισμοῦ θὰ ἀναδείξει τὶς στενές δομικὲς ὁμοιότητες με τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἴπποδάμου. Πρόκειται γιὰ τοὺς Fali τῆς περιοχῆς Kangu τοῦ βόρειου Καμερούν.

Σύμφωνα με τοὺς Fali, ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ δύο αὐγὰ ἄνισου μεγέθους, ἕνα μικρότερο αὐγὸ βατράχου, τὸ ὁποῖο περιστρεφόταν κατὰ τὴ φορά τοῦ ἡλίου, κι ἕνα μεγαλύτερο χελώνας, με ἀντίστροφη περιστροφή. Στὸ ἐσωτερικὸ κάθε αὐγοῦ, ὑπῆρχε μία τετράγωνη γῆ καί, ὅταν τὰ αὐγὰ συγκρού-

51. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ὀρνίθες. Βλ., π.χ., *The Peace, The Birds, The Frogs*, μτφρ. B. Bickley Rogers, 5η ἔκδ. τῆς Loeb Classical Library, Heinemann, Λονδῖνο καὶ Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ., 1950· *Les oiseaux, Lysistrata*, τόμ. III, μτφρ. H. van Daele, Les Belles Lettres, Παρίσι 1928, σ. 992-1009.

52. Βλ. καὶ LAVEDAN καὶ HUGUENY, *Histoire de l'urbanisme*, σ. 100.

σθηκαν στο κέντρο του κόσμου, οι δύο γαίες αναδύθηκαν, πρώτα σε κάποια απόσταση, για να έλθουν στη συνέχεια σε επαφή. Η μεγαλύτερη γη είναι αυτή των ανθρώπων, ή μικρότερη είναι ή άγνωστη και άγρια γη. Το σύμπλεγμα των δύο γαιών αναπαρίσταται και με τη βοήθεια μίας άλλης γεωμετρικής μορφής, του κύκλου, περίπτωση κατά την οποία συλλαμβάνονται ως δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ένας μύθος των Fali αφηγείται πως ο πολιτισμικός ήρωας Το Dino, που ήταν αρχικά κυνηγός, αλλά έγινε μετά σιδηρουργός, κατέβηκε από τον ουρανό κατά μήκος μίας φασολιάς, ότι κατοίκησε σε μία άδανσονία (μπαομπάμπ), τα κλαδιά της οποίας άγγιζαν τον ουρανό, και ότι φύτεψε έναν σπόρο κόκκινου κεχριού στο κέντρο της γης των ανθρώπων. Τα ρέοντα ύδατα της τελευταίας οργανώθηκαν σε τέσσερις ομάδες, που τη διαίρεσαν σε τέσσερα μέρη, επειδή οι τέσσερις ομάδες σχημάτισαν δύο άξονες, και μάλιστα προσανατολισμένους σύμφωνα με τις διχοτόμους των κύριων σημείων του ορίζοντα.

Μέσα από αυτό το θεμελιώδες για τους Fali μυθικό, κοσμογονικό και κοσμολογικό, ύλικό, διαμορφώθηκε ένα χωρικό πρότυπο, το οποίο κατευθύνει όλες τις κατασκευές των Fali, συμπεριλαμβανομένου του οικισμού (είκ. 17). Σε κάθε περιοχή εγκατάστασης, το χωριό κατέχει την κεντρική θέση και θεωρείται ως αρσενικού γένους και περιβάλλεται από τα χωράφια, θηλυκού γένους. Τα δύο μαζί συμβολίζουν τη γη των ανθρώπων, ενώ ο χώρος που τα περιβάλλει, την άγρια γη. Το χωριό περιβάλλεται πρώτα από τα χωράφια του κόκκινου κεχριού, φυτού, καθώς είδαμε, κοσμικής κεντρικότητας, του οποίου αυτός ο συμβολισμός συμπίπτει με τον συμβολισμό του χωριού ως κέντρου της γης και του κόσμου. Τα χωράφια που ακολουθούν οργανώνονται σύμφωνα με το κοσμικό πρότυπο σε τέσσερα μέρη, καθένα φυτευμένο με συγκεκριμένα είδη.⁵³

Όπως και στην περίπτωση του Ίποδάμου, ή συμβολική επένδυση του χώρου των Fali δεν είναι ένα απλό συμπλήρωμα της χωρικής οργάνωσης του οικισμού, αλλά μία βαθιά βιοματική, ή μόνη βιοματική, διάσταση του οικισμού, αυτή ή οποία επιτρέπει την ευφορική θεώρησή του και την ταύτιση με τον χώρο της καθημερινής ζωής. Όπως και στην περίπτωση του

53. J.-P. LEBEUF, *L'habitation des Fali, montagnards du Cameroun septentrional*, Hachette, Παρίσι 1961, σ. 367-374, 414-416, 424-428.

Ίπποδάμου, αυτή ή συμβολική επένδυση έχει ως φορέα ένα σημειωτικό πρότυπο, που πηγάζει από τον πυρήνα της ιδεολογίας της κοινωνίας, πρότυπο που ενεργοποιούν οι παραγωγοί του χώρου και αναγνωρίζει, «διαβάζει», «καταναλώνει» ή κοινωνία. Όπως και στην περίπτωση του Ίπποδάμου, ή σημειωτική διάσταση του χώρου είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την υλική, πρακτική διάστασή του, και μόνον ή συνδυασμένη θεώρησή τους επιτρέπει τή σφαιρική κατανόηση και έρμηνεία ενός οικισμού.

Θά ήθελα να τελειώσω τήν όμιλία μου με δύο ερωτήματα, τά όποια τίθενται αναπόφευκτα από τή συνειδητοποίηση της σημειωτικής διάστασης του χώρου. Παρουσιάζει αυτή ή συνειδητοποίηση ενδιαφέρον μόνο για τήν ιστορία της πολεοδομίας ή αναφέρεται σε ένα φαινόμενο με ευρύτερη παρουσία, ώστε να απασχολήσει τήν πολεολογία ως πολεοδομική θεωρία; Πιο πέρα, εάν ενδιαφέρει τήν τελευταία, τó ενδιαφέρον παραμένει καθαρά θεωρητικό ή μπορεί να έχει αντίκτυπο και στην πολεοδομική εφαρμογή;

Αρχίζοντας με τó πρώτο ερώτημα, ή πολεοδομική θεωρία για τή σημειωτική διάσταση του χώρου είναι, όπως ήδη ανέφερα, ύποτυπώδης. Αυτή, όμως, ή κατάσταση πολύ απέχει από τó ευρύτερο επιστημονικό ενδιαφέρον γι' αυτήν τή διάσταση. Η απόδειξη είναι ότι ολόκληροι κλάδοι επιστημονικών πεδίων έχουν προσανατολισθεί προς τήν κατεύθυνσή της. Για να μην αναφερθώ στην κοινωνική ανθρωπολογία, ή όποια από πολύ παλαιότερα μελέτησε θέματα της σημειωτικής του χώρου, αλλά για τις μη Δυτικές κοινωνίες, ή τάση της ανθρωπιστικής γεωγραφίας, που διαμορφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70, εστιάσθηκε στη φαινομενολογία του χώρου και τήν υπαρξιακή όψη του, είναι αλήθεια με έναν τρόπο φιλοσοφικό και ποιητικό.⁵⁴ Αντίθετα, ή συγκρίσιμη τάση της «γεωγραφίας της συμπεριφοράς» (*behavioural geography*), ή όποια εμφανίσθηκε περίπου μία δεκαετία νωρίτερα από τήν προηγούμενη τάση, έχει θετικιστικό υπόβαθρο και είναι επιστημονική και συστηματική. Ως αντικείμενό της έθεσε τή μελέτη των «νοητικών χαρτών» (*mental maps*), των υποκειμενικών, δηλαδή, αναπαραστάσεων του χώρου μέχρι και τή χωροταξική κλίμακα, και παρήγαγε πλούσιο έργο σε

54. Βλ., π.χ., D. LEY και M. S. SAMUELS (επιμ.), *Humanistic Geography: Prospects and Problems*, Maaroufa Press, Σικάγο 1978.

55. Βλ., π.χ., R. G. GOLLEDGE και R. J. STIMSON, *Analytical Behavioural Geography*, Croom Helm, Λονδίνο, Νέα Υόρκη και Σίντνεϊ 1987· P. GOULD και R. WHITE, *Mental Maps*, Penguin, Νέα Υόρκη και Βαλτιμόρη 1974.

αὐτὴν τὴν κατεύθυνση.⁵⁶ Σήμερα, ἡ κυρίαρχη τάση, ἂν ὄχι στατιστικά, πάντως ποιοτικά, εἶναι ἡ «μετανεοτερικὴ (postmodern) γεωγραφία», μία νέα μορφή τοῦ ἀνθρωπογεωγραφικοῦ κλάδου τῆς πολιτισμικῆς γεωγραφίας, ἡ ὁποία ἐδράζεται στὸν γαλλικὸ μεταδομισμὸ. Γι' αὐτὴν τὴ σημειωτικῆς προέλευσης τάση, ἡ ὁποία ἔχει ἰδεολογικο-φιλοσοφικὸ χαρακτήρα, ὁ χῶρος ἀποτελεῖ ἓνα «κειμένο» (text), τὸ ὁποῖο παράγεται μὲ κειμενικὲς διαδικασίες καὶ «διαβάζεται» ἀπὸ τὸν χρήστη του.⁵⁶

Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση νὰ ἐπεκταθῶ στὸ σύνολο τῶν τάσεων τῶν διαφορῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νόημα τοῦ χώρου. Θὰ περιορισθῶ σὲ δύο τάσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὶς προηγούμενες. Ἡ πρώτη, ἀνήκει στὴ γνωστικὴ ψυχολογία καὶ εἶναι ἡ «περιβαλλοντικὴ (environmental) ψυχολογία», ἡ ὁποία ἀναδύθηκε τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ ἐπηρέασε τὴ γεωγραφία τῆς συμπεριφορᾶς. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ κόσμου ἀπὸ, π.χ., προγράμματα πολεοδομικῆς ἐπέμβασης, ἐπέκτεινε ἀργότερα τὸ φάσμα τῶν ἐρευνῶν της, γιὰ νὰ καλύψει θέματα, ὅπως οἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ ἀστικοῦ χώρου ἢ οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἔργων τῶν πολεοδόμων ἐπάνω στὴ συμπεριφορὰ τῶν χρηστῶν τοῦ χώρου.⁵⁷ Ἡ δευτέρη τάση εἶναι ἡ σημειωτικὴ τοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καὶ στηρίζεται στὰ γαλλικῆς προέλευσης «δομισμὸ» (structuralisme) καὶ σημειωτικὴ. Ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς τάσης, πού ἔχει ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα καὶ θετικιστικὸ ὑπόβαθρο, εἶναι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς μετανεοτερικῆς γεωγραφίας, μὲ τὴν ὁποία συγγενεῖ, ἡ μελέτη τοῦ χώρου ὡς κειμένου, καὶ ἀναπτύχθηκε κυρίως στοὺς κόλπους τῶν ἀρχιτεκτόνων, γενικά, ὅμως, μὲ προσανατολισμὸ ἀναλυτικὸ καὶ ὄχι ἐφαρμοσμένο.⁵⁸

Μὲ ἀφορμὴ τὸν Ἰππόδαμο καὶ τὴν κοινωνία τῶν Fali, διαπιστώσαμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς σημειωτικοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖο διέπει τὴ διάρθρωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου, καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα συμπέρασμα γενικεύσιμο σὲ ὅλες τὶς προκα-

56. Βλ., π.χ., J. S. DUNCAN καὶ N. DUNCAN, (Re)reading the landscape, *Environment and Planning D: Society and Space* 6 (2), 1988.

57. D. V. CANTER καὶ K. CRAIK, Environmental psychology, *Journal of Environmental Psychology* 1, 1981.

58. A. PH. LAGOPOULOS, Settlement space, semiotics of, T. A. SEBEOK (ἐπιμ.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, Mouton de Gruyter, 2η ἔκδ., Βερολίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1994.

πιταλιστικές κοινωνίες.⁵⁹ Η κατάσταση στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες είναι ασφαλώς πολύ πιο πολύπλοκη και τὰ ιδεολογικά ρεύματα πολύ πιο διαφοροποιημένα και συχνά ανταγωνιστικά, αλλά, όμως, μελέτες σημειωτικής του χώρου εντόπισαν ανάλογα πρότυπα, αν και σέ ένα ύψηλο επίπεδο αφάιρσης. Συγκεκριμένα, με βάση τὴ σύγκριση ὀρισμένων ἔργων,⁶⁰ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι δύο μεγάλα πολεοδομικά σημειωτικά πρότυπα κυριάρχησαν στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, ὄχι μόνον τῶν εἰδικῶν τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ τῶν καθημερινῶν πολιτῶν, κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, δηλαδή κατὰ τὴν περίοδο τῆς νεοτερικότητας. Τὰ πρότυπα αὐτά, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀντιθετικά, ἀλλὰ ὄχι κατ' ἀνάγκην πλωμένα — με τὴν ἔννοια ὅτι με διαφορικούς βαθμούς συμμετοχῆς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν σέ μεικτὰ πρότυπα—, εἶναι, ἀφενὸς ἓνα ἀφρημένο, «προοδικό» (*progressiste*) πρότυπο καί, ἀφετέρου, ἓνα ἀπτό, βιωματικό, «πολιτισμικό» (*culturaliste*) πρότυπο. Τὸ πρῶτο ἀτενίζει τὸ μέλλον, ἀντιλαμβάνεται ἐργαλειακὰ καὶ λειτουργικὰ τὴν πόλη καὶ προωθεῖ μία ὀρθολογικὴ καὶ γεωμετρικὴ αἰσθητικὴ καρτεσιανοῦ τύπου. Συνοδεύεται, σύμφωνα με τὴν προσέγγιση τῶν εἰδικῶν, καὶ ἀπὸ ἀπόψεις γιὰ τὴν ὕλικὴ διάσταση τοῦ ἀστικοῦ χώρου, δεδομένου ὅτι οἱ εἰδικοί πρεσβεύουν μία πόλη διαφοροποιημένων λειτουργικῶν ζωνῶν, ἀνοικτῶν ὁρίων καὶ τυποποιημένης κατοικίας. Τὸ δεύτερο διέπεται ἀπὸ ἓναν ρομαντισμὸ γιὰ τὸ παρελθόν, εἶναι ὡς ἐκ τούτου νοσταλγικὸ καὶ ἔχει προσωπικὸ καὶ συγκινησιακὸ χαρακτήρα. Οἱ εἰδικοί ἐξαίρουν τὴν «ὀργανικὴ» ἀρχαία καὶ κυρίως μεσαιωνικὴ πόλη, προωθώντας μία πόλη τῆς κοινότητας καὶ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, καλὰ ὀριοθετημένη, με κατοικίες προσωπικοῦ χαρακτήρα, καθῶς καὶ ἐλεύθερης γεωμετρίας.

Τὸ πρῶτο πρότυπο, τὸ προοδικό, εἶναι αὐτὸ πὸ ἐπικράτησε, με τὴ μορφή τοῦ φονξιοναλισμοῦ, στὴν κατασκευὴ τῶν πόλεων καὶ τῶν κατοικιῶν τους κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἄρχισε, ὅμως, νὰ ὑφίσταται ὀρμεία κριτικὴ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι καταστρέφει τὸ ἱστορικὸ παρελθόν τῶν πόλεων, ἱσοπεδώνει τὸ φυσικὸ το-

59. A. PH. LAGOPOULOS, *Urbanisme et sémiotique dans les sociétés préindustrielles*, Anthropos, Παρίσι 1995.

60. Βλ. F. CHOAY, *L'urbanisme, utopies et réalités: Une anthologie*, Seuil, Παρίσι 1965· R. LEDRUT, *Les images de la ville*, Anthropos, Παρίσι 1973· A. PH. LAGOPOULOS καὶ K. BOKLUND-LAGOPOULOU, *Meaning and Geography: The Social Conception of the Region in Northern Greece*, Mouton de Gruyter, Βερολίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1992.

πιο και καταλήγει σε μία πώλη μηχανιστικά οργανωμένη. Η κατάληξη αυτής της αντίδρασης μάς οδηγεί στη σφαίρα της μετανεοτερικής πρακτικής, καθώς θα δούμε σε λίγο, μπορώ, όμως, σε αυτό το σημείο να ολοκληρώσω την απάντηση στο ερώτημα της θεωρητικής χρησιμότητας για την πολεολογία της σημειωτικής διάστασης του χώρου. Πιστεύω ότι τα σύντομα στοιχεία, τα οποία παρουσίασα, στοιχειοθετούν από μόνα τους την απάντηση, εφόσον δείχνουν το ευρύ επιστημονικό ενδιαφέρον, που αναπτύχθηκε κυρίως από τη δεκαετία του '60, σχετικά με το νόημα του χώρου και υποδεικνύουν ειδικότερα, μέσω ενός παραδείγματος, τη σημασία των συμπερασμάτων έρευνών τέτοιου είδους για την πολεοδομική θεωρία.

Μένει, λοιπόν, η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, αυτό της χρησιμότητας της σημειωτικής διάστασης του χώρου για την πολεοδομική εφαρμογή. Παραμένοντας στο πλαίσιο της νεοτερικής περιόδου, αξίζει να σημειωθεί ότι, εάν η γεωγραφία της συμπεριφοράς επηρεάστηκε από την περιβαλλοντική ψυχολογία, δέχθηκε μία εξίσου σημαντική επιρροή από το έργο ενός και μόνον ανθρώπου, του αρχιτέκτονα-πολεοδόμου Kevin Lynch. Ο Lynch δέν ασχολήθηκε με τα θέματα του συμβολισμού του χώρου, δηλαδή της συνδήλωσης, αλλά μόνο με αυτά του άμεσότερου και κατώτερου σημειωτικού επιπέδου, του επιπέδου της δήλωσης, που είναι αντιληπτικής φύσης.

Στο πρώτο μέρος του *The Image of the City*, έργου-όρόσημο, ο Lynch ακολουθεί μία αναλυτική πορεία, για να μελετήσει, εδραζόμενος σε έργα πεδίου, τα στοιχεία, τις κατηγορίες τους και τις σχέσεις τους, που συγκροτούν τη νοητική εικόνα των κατοίκων των αμερικανικών πόλεων του δείγματός του, και για να γενικεύσει τα συμπεράσματά του. Κεντρική έννοιά του είναι η «ανάγνωσιμότητα» (*legibility*) των στοιχείων του αστικού χώρου, την οποία ορίζει ως την ιδιότητα ενός αντικειμένου να δημιουργεί μία έντονη εικόνα στον παρατηρητή. Κατά τον Lynch, αυτή η ιδιότητα προκαλεί την εμφάνιση των δύο κύριων συνιστωσών μιας ισχυρής εικόνας του αστικού χώρου: της «ταυτότητας» (*identity*), δηλαδή της αναγνώρισης των αντικειμένων του ως ξεχωριστών ενότητων, και της «δομής» (*structure*), δηλαδή της ύπαρξης σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων και μεταξύ αυτών και του παρατηρητή. Ο Lynch παρατηρεί ότι μία τέτοια εικόνα έχει και μία τρίτη συνιστώσα, το «νόημα» (*meaning*), με το οποίο έννοει τη συνδήλωση, αλλά την παραμερίζει στην πράξη, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια με τη μετανεοτερική αρχιτεκτονική, λόγω των δυσκολιών του σχεδιαστικού χειρισμού της.

Ἐνημερωμένος ἀπὸ τὰ ἀναλυτικὰ εὐρήματά του, ὁ Lynch προχωρᾷ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ παραπάνω ἔργου του σὲ προτάσεις ἀστικοῦ σχεδιασμοῦ, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὀρόσημα τοῦ πεδίου ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης —καὶ οἱ ὁποῖες καταδεικνύουν, συγχρόνως, τὴν ἀδιάρρηκτη ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης. Σκοπὸς τῶν προτάσεων εἶναι νὰ ἐπιτρέψουν στὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν πολεοδόμο τὴ δημιουργία ἀστικῶν περιοχῶν ποὺ νὰ εἶναι «εὐανάγνωστες», νὰ ἔχουν, δηλαδὴ, σαφῆ διάρθρωση καὶ σημεῖα ἀναφορᾶς, νὰ παρουσιάζουν ποικιλία, χωρὶς νὰ διασποῦν τὴ συνέχεια τοῦ ἀστικοῦ χώρου, καὶ νὰ ἐπιτρέπουν τὸν ἀβίαστο προσανατολισμὸ στὴν πόλη.⁶¹

Κατὰ τὴ μετανεοτερικὴ περίοδο, ἡ ἀντίδραση στὸν φονξιοναλισμὸ ὁδήγησε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ στὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν προβληματισμὸ περὶ τῆς λογικῆς τῶν χρήσεων μέσα στὸν χῶρο καὶ στὸν προσανατολισμὸ, κυρίως πρὸς τὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ τόπου ἢ, στὴν περίπτωσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποδόμησιν (*deconstruction*), ντερινταϊκῆς ἔμπνευσης, πρὸς τὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές ὡς τέτοιες, δηλαδὴ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρὸς τὴ μορφολογία τοῦ χώρου, σὲ ἀντιπαράθεσιν μὲ τὴ λειτουργία του. Αὐτὲς οἱ τάσεις δὲν συμπλέουν μὲ τὴ συγκρίσιμη προσέγγισιν τοῦ Lynch, ἐπειδὴ ὁ συμβολισμὸς ταυτίζεται μὲ τὸ «νόημα» τοῦ Lynch, τὸ ὁποῖο, ὅμως, ἐκεῖνος περιθωριοποιεῖ, ἐνῶ ἡ ἀποδόμησις καταλύει τόσο τὴ σαφήνειά του ὅσο καὶ τὶς δύο ἄλλες συνιστώσες τοῦ Lynch, τὴν ταυτότητα καὶ τὴ δομὴ. Μὲ αὐτὴν τὴ μετανεοτερικὴ στροφή της, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἰσῆλθε στὴν τροχιά τῆς γαλλικῆς σημειωτικῆς θεωρίας.

Ὁ χωρικός συμβολισμὸς, δηλαδὴ ἡ χωρικὴ μεταφορὰ (μὲ τὴ ρητορικὴ ἔννοια τῆς λέξης), ἀπέκτησε ἰδιαίτερο βάρος γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ περιορισθῶ σὲ δύο παραδείγματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ *Piazza d' Italia* στὴ Νέα Ὁρλεάνη τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀρχιτέκτονα Charles Moore (εἰκ. 18). Μία κυκλικὴ πλατεία τέμνεται διαγώνια ἀπὸ μίαν ἀναπαράστασιν τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἡ ὁποία κορυφώνεται μὲ μίαν μνημειακὴν ἀρχιτεκτονικὴν σκηνογραφίαν. Ἡ τελευταία ὀφείλεται σὲ ἓνα περιστύλιο, τὸ ὁποῖο συγκεντρώνει ὅλους τοὺς ἱστορικοὺς τύπους κίωνων τῆς Ἰταλίας, σὲ ἐλεύθερη ἐρμηνεία τοῦ ἀρχιτέκτονα, καὶ συμβολίζει τὶς ἰταλικὲς Ἄλπεις. Τὸ δεύτερο εἶναι ἓνας ἐπαγγελματικὸς χῶρος, κτισμένος ἀπὸ τὸν

61. K. LYNCH, *The Image of the City*, The MIT Press, Cambridge, Mass. 1960.

επίσης αρχιτέκτονα, και ιστορικό της αρχιτεκτονικής, Βρετανό Charles Jencks (εἰκ. 19)· ἡ πρόσοψη αὐτοῦ τοῦ χώρου παραπέμπει σὲ ἓνα ἀνθρώπινο πρόσωπο.⁶²

Ἐγκατέλειψα πρὸς στιγμήν τὸ ἀντικείμενό μου τῆς πολεοδομίας, μὲ τὴ χρήση αρχιτεκτονικῶν παραδειγμάτων, γιὰ νὰ δείξω τώρα τὴ συνέχεια τῆς ἴδιας λογικῆς τοῦ νοήματος τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν αρχιτεκτονικὴ στὴν κλίμακα τοῦ ἀστικοῦ σχεδιασμοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ Αὐστριακοῦ ἀρχιτέκτονα Rob Krier εἶναι χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ τὸ θέμα. Ἡ πρότασή του, π.χ., γιὰ τὸ Bussy St. Georges (Marne-la-Vallée, περιοχή Παρισίου) —εἰκ. 20— συνδυάζει, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, ἓναν σύγχρονο ἱπποδάμειο κάρναβο μὲ τὸ ὑπάρχον ιστορικὸ ἐλεύθερο ὁδικὸ δίκτυο, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἔτσι μία πλούσια καὶ ποικίλη χωρικὴ δομὴ.⁶³ Ἡ πρόταση, τελικά, παραπέμπει σὲ ἓναν ἱστορικὸ πολεοδομικὸ κώδικα, πού κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς ἀντίθετες ἔννοιες τῆς ἐλεύθερης χωρικῆς ὀργάνωσης, χαρακτηριστικῆς τῆς μεσαιωνικῆς πόλης, καὶ τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀξονικότητος.

Βέβαια, αὐτὲς οἱ μετανεωτερικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἀστικὸ σχεδιασμὸ ἐκπροσωποῦν τὴν ἐκ τῶν κάτω προσέγγιση τῶν ἀρχιτεκτόνων σὲ αὐτὴν τὴν κλίμακα καὶ ὅχι τὴν ἐκ τῶν ἄνω τῶν πολεοδόμων, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸν ἀστικὸ σχεδιασμὸ μὲ ἓναν πολὺ πιὸ τεχνικὸ τρόπο. Παρὰ τὸ δεδομένο αὐτό, ὅμως, ἀφενὸς ἡ κλίμακα τοῦ ἀστικοῦ σχεδιασμοῦ ἀναγκάζει τὸν πολεοδόμο νὰ χειρισθεῖ μορφολογικὰ θέματα καί, ἀφετέρου, σήμερα τουλάχιστον, ἡ «θεματοποίηση» τοῦ ἀστικοῦ χώρου ἀποτελεῖ ἓνα ραγδαῖα ἐξελισσόμενο ἀστικὸ φαινόμενο. Στὶς ΗΠΑ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα εἶναι ἐσωτερικὰ ὀργανωμένα σὲ θεματικὰ σύνολα καὶ ἐπιχειρηματικὲς ἀλυσίδες ὀργανώνουν τὶς μονάδες τους μὲ βάση ἓνα ἐπιλεγμένο θέμα, ὅπως ἡ ἀλυσίδα *Hard Rock Café*, πού χρησιμοποιεῖ νοσταλγικὰ στοιχεῖα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἢ ἡ ἀλυσίδα ἐστιατορίων *Olive Garden*, πού διακοσμεῖ τοὺς χώρους της μὲ τρόπον ὥστε νὰ συμβολίζουν «ἰταλικότητα». Ἡ συνδήλωση, δηλαδὴ ὁ συμβολισμὸς καὶ ἡ ρητορικὴ τῆς μεταφορᾶς, στὸ πλαίσιο πλέον τῆς κοινω-

62. C. JENCKS, *The Language of Post-Modern Architecture*, Rizzoli, 6η ἐκδ., Νέα Ὑόρκη 1991, σ. 95, 116-118.

63. R. KRIER, *Rob Krier: Architecture and Urban Design*, Academy Editions, Λονδίνο καὶ Ernst und Sohn, Βερολίνο 1993, σ. 131-133.

νίας τῆς κατανάλωσης, δηλαδή τοῦ ὄψιμου καπιταλισμοῦ, ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, τὰ ἐστιατόρια καὶ τὶς καφετέριες μέχρι τοὺς χώρους ἀναψυχῆς καὶ τοὺς ἀερολιμένες.⁶⁴

Ἡ αἰσθητικὴ καὶ ὁ αἰσθητικὸς κώδικας ἀποτελοῦν τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν παραδοσιακῶν ἀξιολογήσεων τῶν χωρικῶν μορφῶν. Ἡ σύγχρονη θεματοποίηση τῶν τελευταίων καθὼς καὶ οἱ σημειωτικὲς χωρικές πρακτικὲς τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνιῶν ἀποκαλύπτουν ἕναν σημειωτικὸ κόσμον κατὰ πολὺ πλουσιότερον ἀπὸ τὸν αἰσθητικόν, ἐφόσον οἱ μορφές, πέραν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν ἀξία τους, ἐνσωματώνουν καὶ ἐπικοινωνοῦν σωρεῖα ἄλλων κωδίκων, ὅπως ὁ ἱστορικὸς, ὁ βιοματικὸς, ὁ θρησκευτικὸς ἢ ὁ ἀνθρωπομορφικὸς κώδικας. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἡ διαμόρφωση τῶν μορφῶν, στὸ σημειωτικὸ ἐπίπεδο, δὲν περιορίζεται μόνον ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν τους, ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ μίαν διαδικασίαν πολὺ πῖθ συνθετικὴ καὶ σφαιρικὴ.

Ἀναφέρθηκα νωρίτερα στὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς κλίμακας τῆς χωρικῆς ἐπέμβασης καὶ τῆς δυνατότητας ἀναπαράστασης τῶν μορφῶν καὶ ἐλπίζω νὰ κατέστη σαφές ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀναπαράστασης τίθεται μόνον γιὰ τὸ κατὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες-πολεοδόμους κατώτερο ὄριο τῆς πολεοδομίας, τὸν ἀστικὸ σχεδιασμό, ὅτι γιὰ τὸ κύριον σῶμα τῆς πολεοδομίας τὰ μορφολογικὰ θέματα ἐμφανίζονται μὲ ἕμμεσο καὶ ἀφηρημένον τρόπο καὶ ὅτι γιὰ τὴ χωροταξίαν ἐξαλείφονται. Μὲ ἀνάλογο τρόπο μεταβάλλεται καὶ ἡ δυνατότητα χειρισμοῦ τοῦ νοήματος τοῦ χώρου. Ὁ ἄμεσος καὶ συστηματικὸς χειρισμὸς του συνδέεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ λιγότερον ἢ περισσότερον καθορισμένων μορφῶν, δηλαδή μὲ τὸν ἀστικὸ σχεδιασμό. Γιὰ νὰ δώσω ἕνα παράδειγμα, σὲ μελέτη γιὰ τὴν Ἄνω Πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης⁶⁵ προτείναμε τὴ δημιουργίαν ἑνὸς δικτύου πεζοδρό-

64. M. GOTTDIENER, *The Theming of America: Dreams, Visions, and Commercial Spaces*, Westview Press, Boulder, CO 1997, σ. 21, 79-126, 142, 153-155.

65. Π. ΑΣΗΜΟΣ, Ε. Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σ. ΜΠΑΣΜΠΑΣ καὶ Π. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Διερεύνηση τῶν χρήσεων γῆς καὶ δυνατότητα σχετικῶν προτάσεων στὴν Ἄνω Πόλιν Θεσσαλονίκης», ἀνάθεση ἀπὸ τὸν Ὄργανισμὸ Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης «Θεσσαλονίκη 1997» σὲ ἐρευνητικὴ ὁμάδα τοῦ Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων Μηχανικῶν ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1997. Γιὰ μίαν περιληπτικὴν παρουσίαση τῆς μελέτης, βλ. Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Π. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ καὶ Π. ΑΣΗΜΟΣ, Ἄνω Πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης: Καταγραφή, καθορισμὸς καὶ ἔλεγχος τῶν χρήσεων γῆς, Ν. Κ. ΜΟΥΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), Ἡ Ἄνω Πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης (1978-1997): Ἡ ἀναβίωση ἑνὸς ὑποβαθμισμένου οἰκισμοῦ, «Θεσσαλονίκη 1997», Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 63-72.

μων (εικ. 21), προσαρμοσμένου στο ελεύθερο σχέδιο τής οθωμανικής περιόδου, σχέδιο το οποίο και σεβαστήκαμε στο σύνολό του και αναδείξαμε με σειρά τοπικών παρεμβάσεων στους ανοικτούς χώρους. Σκοπός αυτών των σχεδιαστικών χειρισμών ήταν ο συμβολισμός τής οθωμανικής ιστορικότητας τής περιοχής. Αυτό το δίκτυο, αν και έχει λειτουργικό χαρακτήρα, επειδή συνδέει όλες τις κεντρικές χρήσεις που εξυπηρετούν τους κατοίκους, φορτίζεται και με άλλο συμβολικό περιεχόμενο, επειδή ένοποιεί το σύνολο των βυζαντινών ναών τής Άνω Πόλης, συμβολίζοντας έτσι τή χριστιανική στρώση τής περιοχής. Παράλληλα με το συμβολικό επίπεδο τής συνδήλωσης, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή και στο αντιληπτικό επίπεδο τής δήλωσης και ιδιαίτερα στις επάλληλες προοπτικές, τις οποίες προσφέρει ο πεζόδρομος τόσο στο έσωτερικό του όσο και προς τα έξω· στη δεύτερη περίπτωση, μάλιστα, δόθηκαν ιδιαίτεροι όροι δόμησης και χαμηλότερα ύψη για κτήρια που λειτουργούσαν ως οπτικά φράγματα.

Όμως, και στο κύριο σώμα τής πολεοδομίας ή σημειωτική διάσταση είναι παρούσα, αν και όχι με τήν ίδια ένταση. Άς σημειώσω εν παρενθέσει ότι αυτή ή επισήμανση τής διαφοράς έντασης δέν ισχύει για τους οικισμούς των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, διότι αυτοί χρησιμοποιούν ισχυρά σημειωτικά πρότυπα για τους οικισμούς τους, τα οποία, μάλιστα, είναι ισόμορφα με αυτά τής αρχιτεκτονικής. Σήμερα, στο νέο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον και με τή σημαντική αποδέσμευση του κεφαλαίου από περιορισμούς χωροθέτησης, οι πόλεις ανταγωνίζονται για να έλξουν επενδύσεις και απασχόληση. Ένα σημαντικό μέσο για τόν σκοπό αυτόν είναι ή δημιουργία έντυπωσιακών συγκροτημάτων μετανεοτερικής αρχιτεκτονικής, του επιπέδου του αστικού σχεδιασμού, αλλά και, στη μεγαλύτερη κλίμακα του συνόλου τής πόλης, ή πρόσδοση μίας συγκεκριμένης ευφορικής φυσιογνωμίας είτε μέσω μίας θεματικής, ή οποία προωθεί τήν πόλη στον κόσμο τής διαφήμισης και ένδεχομένως υλοποιείται τοπικά στη συνέχεια από τόν αστικό σχεδιασμό, είτε μέσω ενός συνόλου παρεμβάσεων, καθεμία από τις οποίες φορτίζει με ιδιαίτερο νόημα κάποια περιοχή τής πόλης (π.χ., είσοδος στην πόλη, τονισμός του χαρακτήρα παλαιών γειτονιών ή ανάδειξη ενός θαλάσσιου μετώπου).

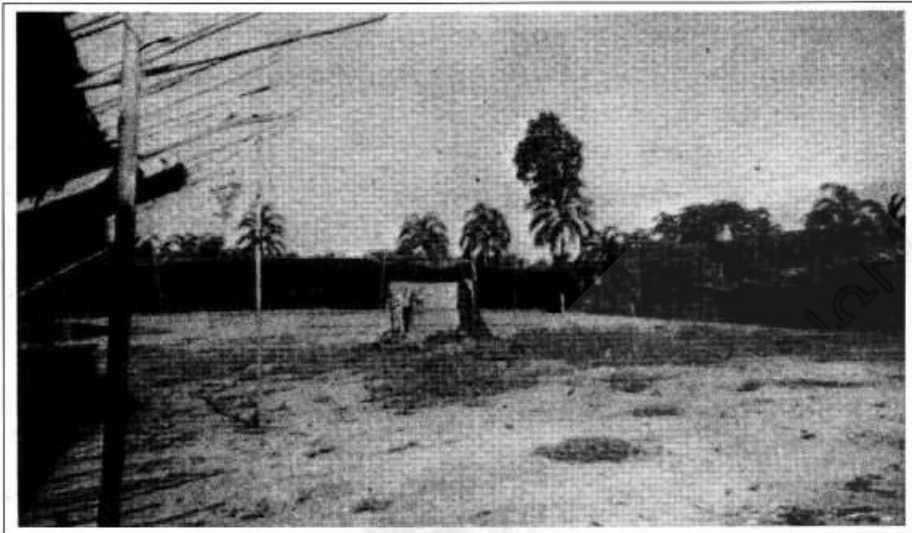
Η ίδια, λοιπόν, ή πολεοδομική εφαρμογή άπαντα στο έρώτημα τής χρησιμότητας που έχει γι' αυτήν ή σημειωτική διάσταση του χώρου. Έξυπακούεται ότι, έλλείψει επιστημονικής σημειωτικής θεωρίας για τόν αστικό

χώρο, ἡ ἐφαρμογή εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐκτεθειμένη στὸν ἐμπειρισμό, μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα συνονθύλευμα γενικῆς ἐμπειρίας, ὑποτυπώδους θεωρίας καὶ ιδεολογίας. Κάτι ἀνάλογο εἶχε ἐπιστημάνει ἤδη πρὶν ἀπὸ 35 χρόνια περίπου ἡ Margaret Roberts, μὲ ἀναφορὰ στὸν ἀστικό σχεδιασμό, ὅταν διαπίστωνε, ἀφενός, ὅτι ἡ ἀντιληπτικὴ μελέτη τοῦ χώρου εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν πολεοδομία καί, ἀφετέρου, ὅτι ἡ ἄγνοια τῶν πολεοδόμων γι' αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι ἀπελπιστικὴ,⁶⁶ κριτικὴ ἢ ὅποια ἰσχύει αὐτούσια καὶ σήμερα.

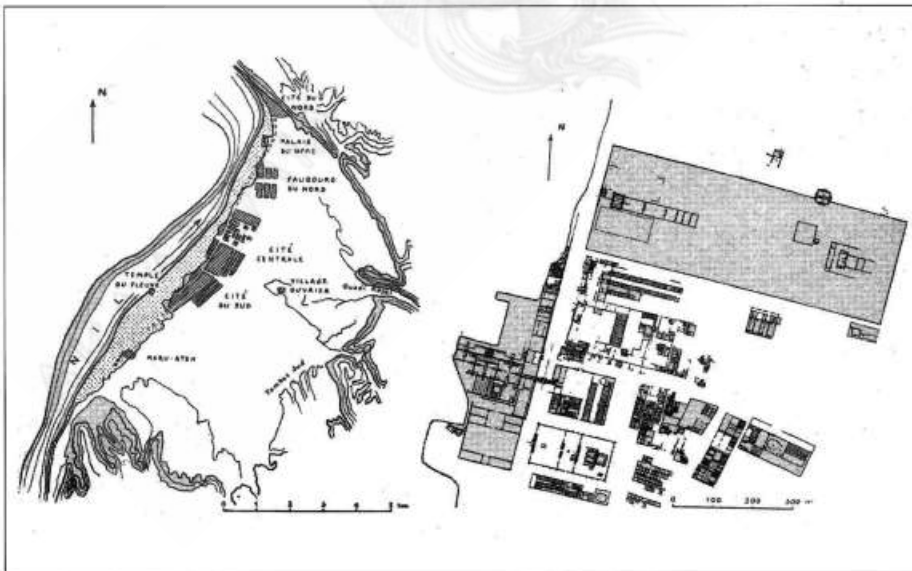
Προσπάθησα, ὅσο ἐπέτρεπε ὁ χώρος πού εἶχα στὴ διάθεσή μου, νὰ ἐκθέσω τὸ συνολικὸ πεδίο τῆς πολεοδομίας, τοὺς κύριους ἄξονες πού τὸ διαρθρώνουν καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων, καθὼς καὶ νὰ ὑποδείξω, σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τοὺς κοινούς τόπους τῆς πολεοδομικῆς πρακτικῆς. Συχνά, οἱ ἄνθρωποι τῆς πράξης ἀναφέρονται ὑποτιμητικὰ στὴ θεωρία, χρησιμοποιώντας τὸν πληθυντικὸ τῆς λέξης σὲ προτάσεις τοῦ τύπου «αὐτὰ εἶναι θεωρίες». Πιστεύοντας ἀκράδαντα ὅτι δὲν νοεῖται ὀρθὴ πρακτικὴ χωρὶς ἱκανοποιητικὴ θεωρία, προσπάθησα συγχρόνως νὰ ὑποδείξω τις περιοχὲς τῆς πολεοδομίας, στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἔλλειμμα θεωρίας —καὶ μάλιστα, ὅπως ἰσχύει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πολεοδομίας, ὄχι μόνον αὐτὲς πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν πολεοδομικὴ πρακτικὴ—, καθὼς καὶ τοὺς δυνατοὺς θεωρητικούς χειρισμοὺς πού εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν. Τελικά, ὅμως, καὶ δυστυχῶς ἴσως, ἂν καὶ ἡ ἐκλέπτυνση τῆς θεωρίας εἶναι σημαντικὴ προϋπόθεση γιὰ μία καλύτερη πολεοδομία, δὲν ἐγγυᾶται κατ' ἀνάγκην καὶ μία «καλὴ» πολεοδομία. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ὡς ἐφαρμογή, ἡ πολεοδομία συναρτᾶται μὲ ἐπαγγελματικὰ ιδεολογικὰ ρεύματα, ὅπως αὐτὰ τοῦ νεοτερικῶν φονξιοναλισμοῦ ἢ τοῦ μετανεοτερισμοῦ, ὑπακούει σὲ πολιτικὲς ἐπιταγές, λογοδοτεῖ στοὺς χρήστες τοῦ ὑπὸ διαμόρφωση χώρου καὶ ὑπόκειται σὲ χρηματοδοτικούς περιορισμούς. Εἶναι μόνον ἡ ἐπιτυχὴς ἀναλογία αὐτῶν τῶν τεσσάρων συνιστωσῶν, ἡ «συμμετρία» τους, μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἔννοια τῆς λέξης, αὐτὴ πού ἐγγυᾶται τὴν καλὴ πολεοδομία.

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπομονή σας.

66. ROBERTS, *An Introduction to Town Planning Techniques*, σ. 395.

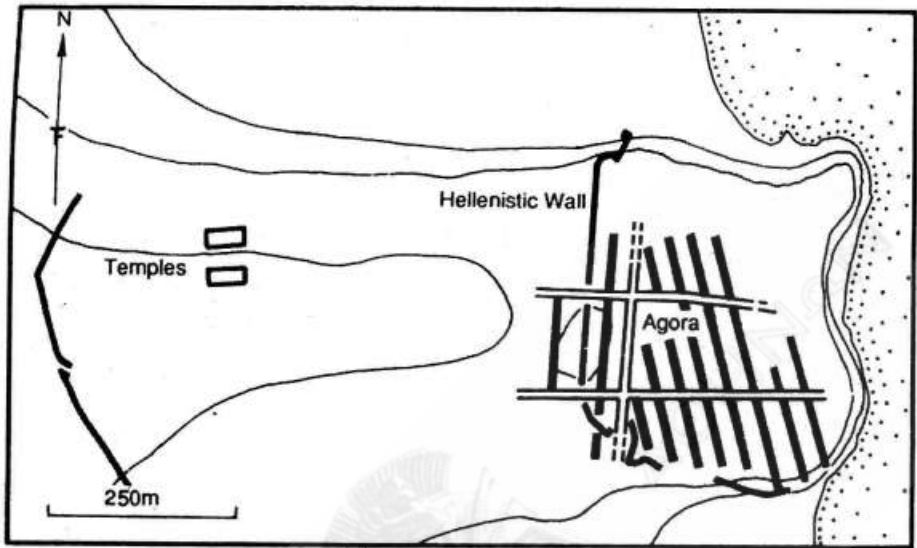

Είχ. 1. 'Ο οικισμός-κττήριο τών Yanoama τής Δ. Βραζιλίας
(GUIDONI, *Primitive Architecture*)

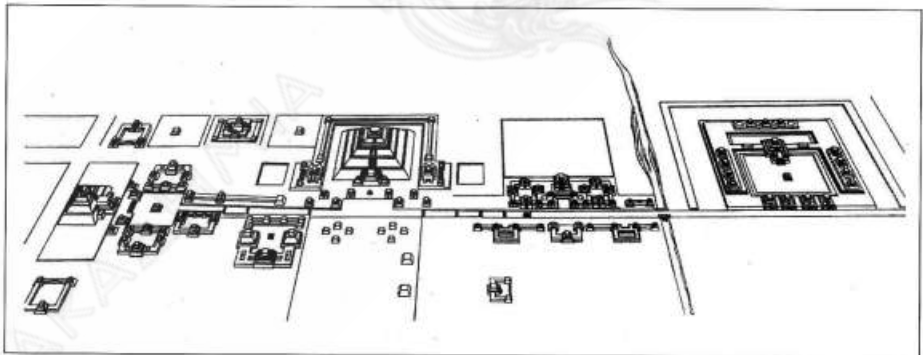

Είχ. 2. Tell el Amarna: α. Το σύνολο τής πόλης. β. 'Η κεντρική πόλη
(LAVEDAN και HUGUENEY, *Histoire de l'urbanisme*)

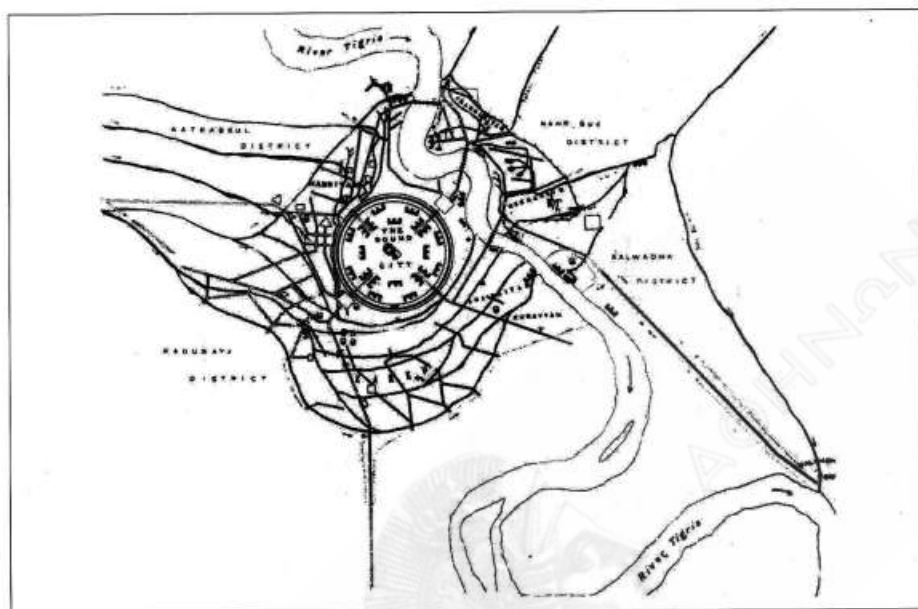

Εἰκ. 3. Μέγαρα Ὑβλαῖα

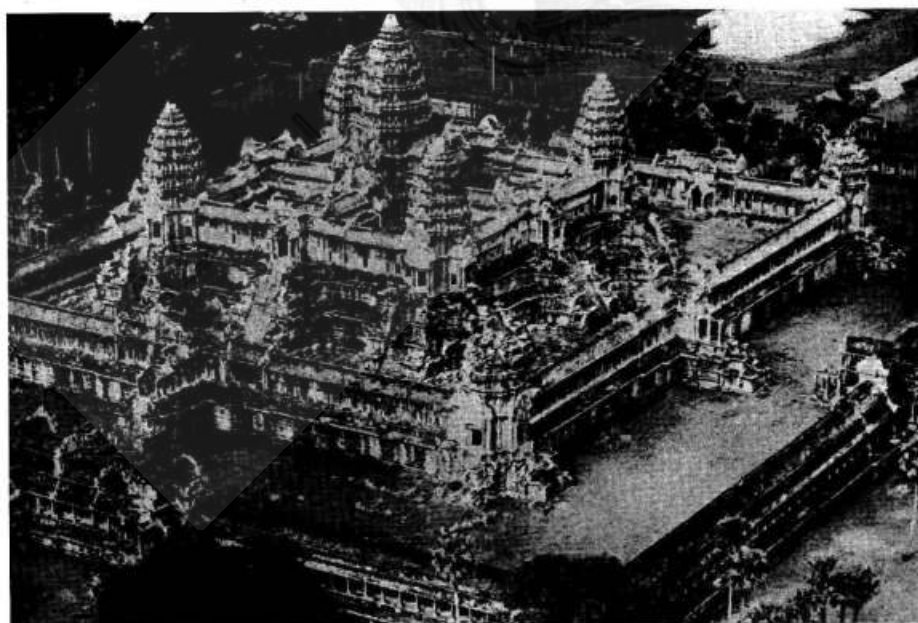
(E. J. OWENS, *The City in the Greek and Roman World*)

Εἰκ. 4. Teotihuacán, περίπου 600 μ.Χ.

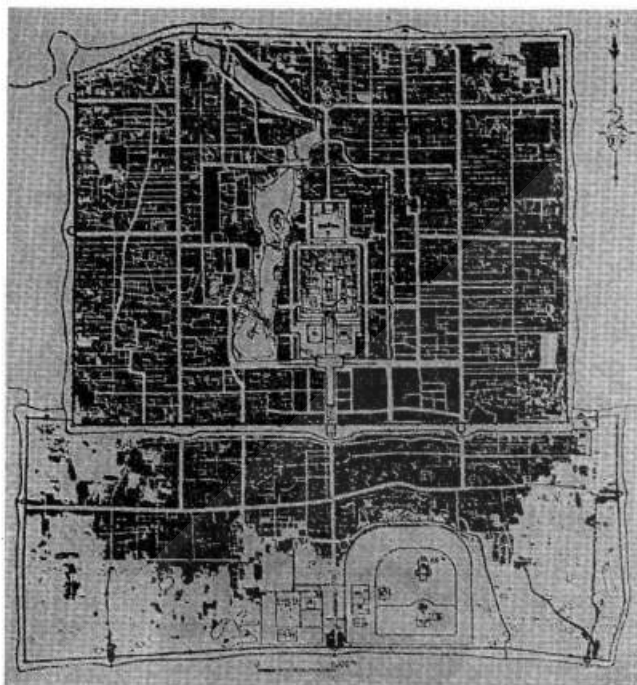
(KUBLER, *The Art and Architecture of Ancient America*)

Είχ. 5. Ύποθετική αναπαράσταση της Βαγδάτης (EGLI, *Geschichte des Städtebaues*)

Είχ. 6. Angkor Wāt (ROWLAND, *The Art and Architecture of India*)

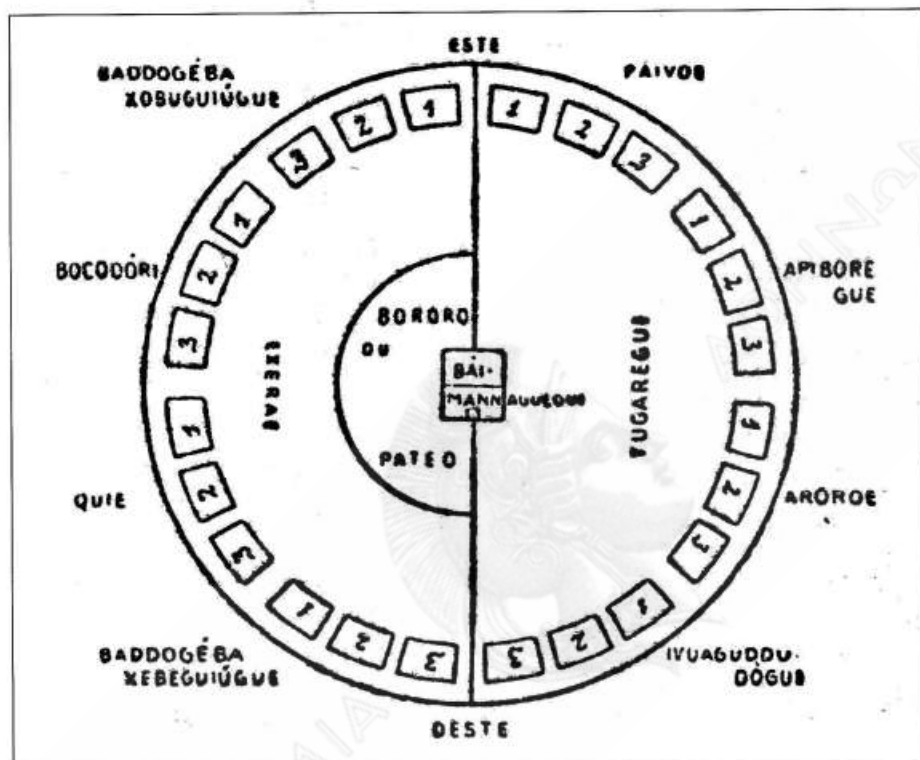
Εἰκ. 7. Περὶοδος (EGLI, *Geschichte des Städtebaues*)

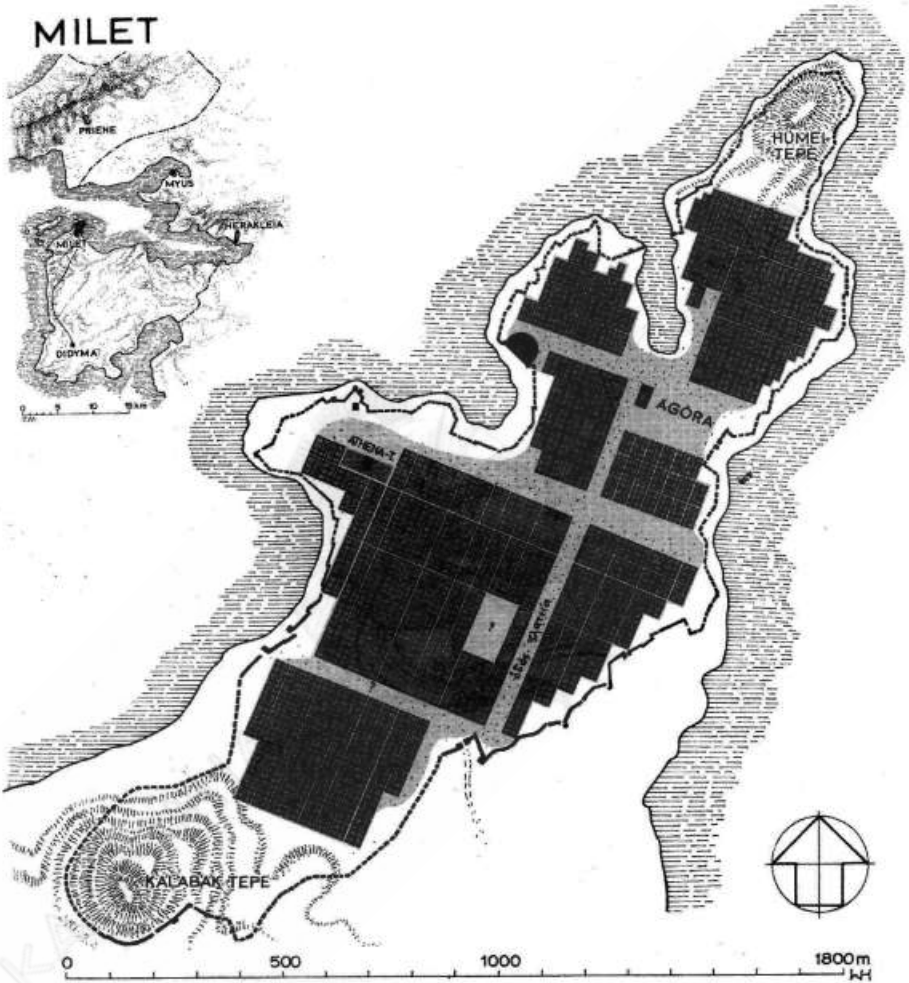
Εἰκ. 8. Palma Nuova

(F. R. HORN, *Town-Building in History*, Harrap and Co., Λονδίνο, κτλ. 1956)

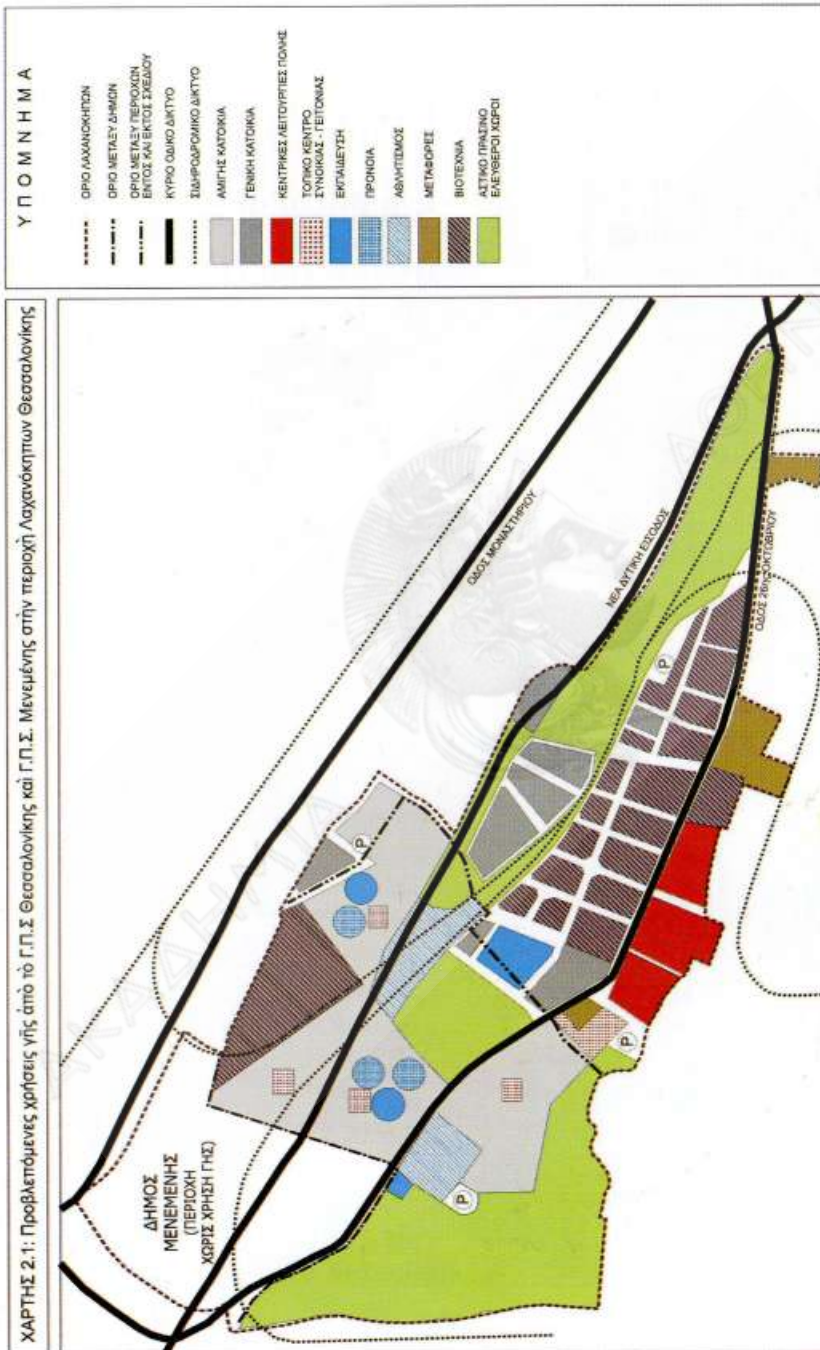

Είχ. 9. Το πρότυπο της χωρικής οργάνωσης των χωριών των Bororo της Βραζιλίας
(C. LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*)

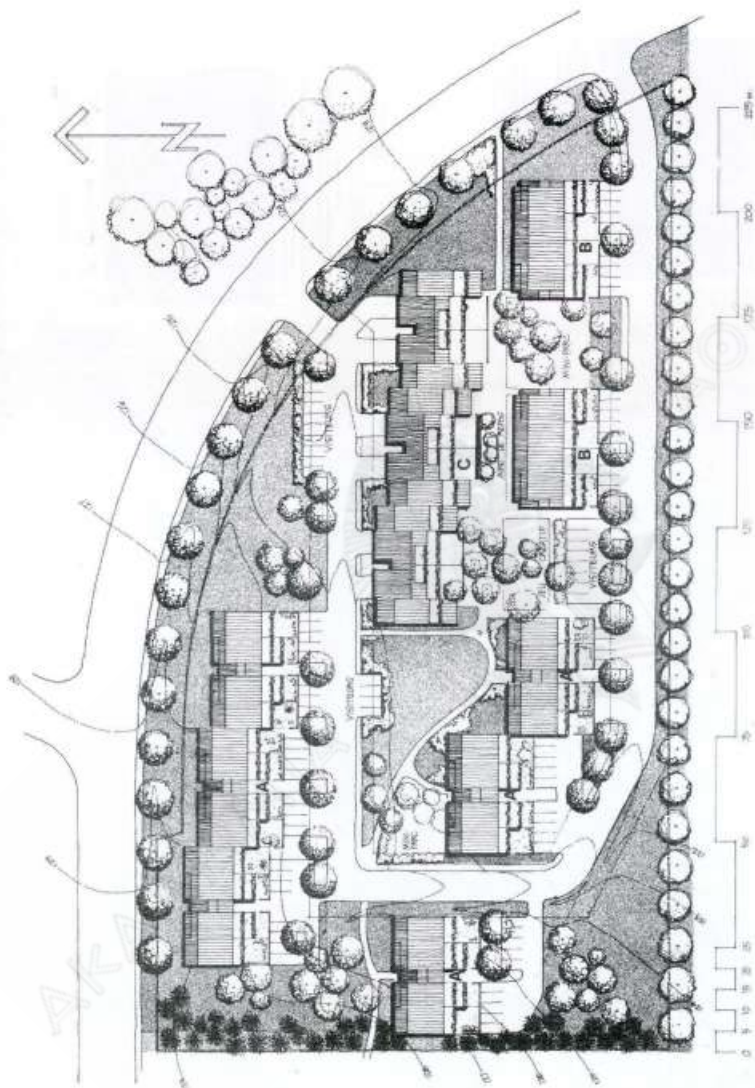
Είχ. 10. Αναπαράσταση του ιπποδάμειου σχεδίου τῆς Μιλήτου, 478 π.Χ.
 (W. HOEPFNER καὶ E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*,
 Deutscher Kunstverlag, Μόναχο 1994)

Είχ. 11. Δυτικό τμήμα του ΓΠΣ του Δήμου Θεσσαλονίκης

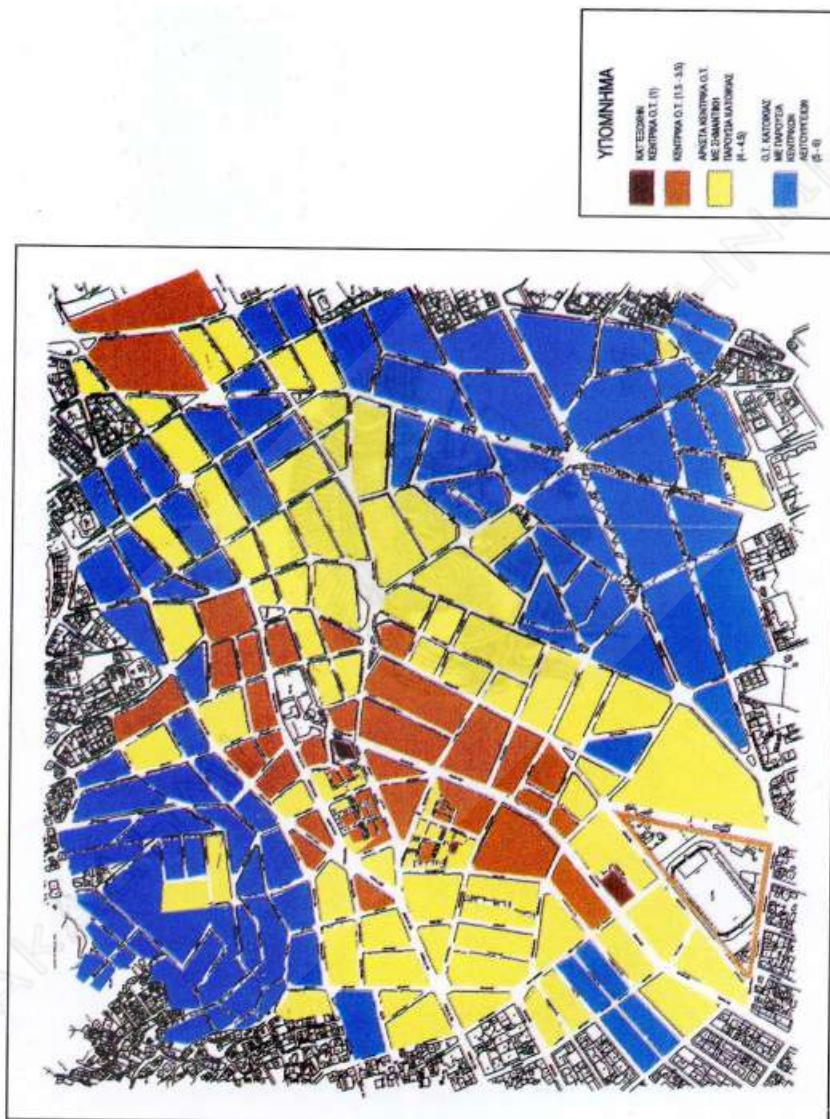

Είχ. 13. Σχέδιο Γενικής Διάταξης για περιοχή κατοικίας στο Κερπέξ, Καναδάς
 (National Housing Design Competition 1979,
 Canada Mortgage and Housing Corporation, 1979)

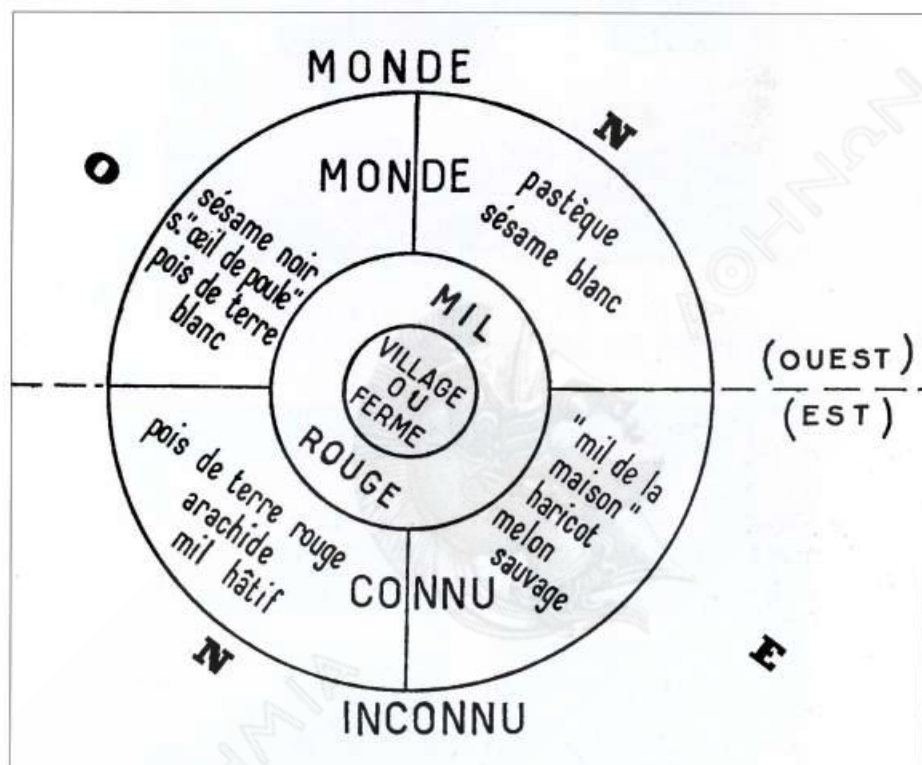

Είχ. 16. Ζώνες διαφορετικής κεντρικότητας της κεντρικής περιοχής των Σερρών
(ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Αναβάθμιση της πόλης των Σερρών»)

Είχ. 17. Το χωρικό πρότυπο του οικισμού των Fali (LEBEUF, *L'habitation des Fali*)

Είχ. 18. Ἡ *Piazza d' Italia* τοῦ Charles Moore
(JENCKS, *The Language of Post-Modern Architecture*)

Είχ. 19. Ἐπαγγελματικός χώρος ἀπὸ τὸν Charles Jencks
(JENCKS, *The Language of Post-Modern Architecture*)

Είχ. 20. Πρόταση του Rob Krier για το Bussy St. Georges, περιοχή Παρισιού
(KRIER, *Rob Krier*)

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟΒΑΣΗ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Προκειμένου να απαντηθεί τὸ μείζον ἐρώτημα ἂν ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας στὴ Μικρὰ Ἀσία ὑπῆρξε πράξη συμβατὴ μὲ τίς ὑπαγορεύσεις τῆς σύγχρονῆς τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, ἐλληνικῆς καὶ διεθνoῦς, εἶναι σκόπιμο νὰ παραμερισθοῦν –ἐπιτέλους!– οἱ ἐκτιμήσεις ποὺ ἀπηχοῦν τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τοῦ Διχασμοῦ, πολιτικὰ ἐξ ἄλλου ἤδη παρωχημένου, καὶ νὰ ἐστιασθεῖ ἡ ἐξέταση σὲ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια: ἀπόρριψη κάθε ἐλλιποῦς ἐνημέρωσης, πολὺ-πλευρῆ προσέγγιση τοῦ φαινομένου βασισμένη στὴν παράλληλη ἀποτίμηση ἐξελίξεων, ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, ἀξιολόγηση σκέψεων καὶ πράξεων σὲ συνάρτηση μὲ τὴ συγκυρία κατὰ τὴ στιγμή τῆς σύλληψης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τους, ἀπόρριψη μιᾶς συμβατικῆς σύγκλισης τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων. Τὸ ἐγχείρημα τῆς ἐπαναψηλάφησης τοῦ ὅλου προβλήματος ἐδράζεται στὴν ἐπιλεκτικὴ, ὡς πρὸς τὸ ἐκάστοτε ἐπιμέρους ζήτημα, ἀναδίφηση τῶν πρωτογενῶν πηγῶν καὶ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι δὲν ὀφείλει ἡ ἱστορικὴ πραγμάτευση νὰ ἀπηχεῖ τὴν ὑπεροπτικὴ ἢ τὴν ἀλαζονικὴ θεώρηση προσώπων ἢ γεγονότων, ἀλλὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐξέταση τῶν προβλημάτων ποὺ τὰ ἐξέθρεψαν. Μακριὰ ἀπὸ τὴν τύρβη τῆς καθημερινότητος καὶ τίς ρευστὲς σκοπιμότητες τοῦ παρόντος, ὁ ὑπεύθυνος μελετητὴς ἔχει τὸ χρέος νὰ ἐντάσσει τὸ θέμα τῆς ἔρευνας στὸν ἱστορικὸ τῆς περιέγυρο, τὸ καθῆκον νὰ ἀφουγκράζεται τὸ σφυγμὸ τῆς τότε ἐποχῆς. Γενικῶς, ἡ ἀδιάλειπτη προσπάθεια γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας δὲν εἶναι νοητὸ

παρά να αποτελεί τὸν καθοδηγητικὸ γνώμονα κάθε ἀξιόπιστου ἐπιστημονικοῦ διαβήματος.

1. Ἀνάμεσα στὰ ἐδάφη ὅπου ἐνωρὶς στράφηκε τὸ βλέμμα τῆς μειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων, ὅσων ἀξιώθηκαν νὰ περιληφθοῦν, τὸ 1832, στὰ σύνορα τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους, ἦταν αὐτὰ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σύμβολο μιᾶς θερμουργοῦ διαχρονικῆς παρουσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὸ ἐπίκεντρο τῆς εὐρύτερης αὐτῆς ζώνης, ἡ Σμύρνη. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους, μέσω τοῦ Βυζαντίου, παράχθησαν ποικίλες μορφές πολιτιστικῆς δημιουργίας, μέχρις ὅτου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναδειχτοῦν στὸ χῶρο αὐτὸ μορφώματα ἀνθούσας οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ διαπλαστοῦν θεσμοὶ κοινοτικῆς αὐτοδυναμίας. Τὸ πέλμα ἐντούτοις τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἦταν ἐξακολουθητικὰ βαρὺ· κατὰ μείζονα λόγο ἀφότου τὸ παλαιὸ καθεστῶς ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸ νεώτερο ποὺ ἐπέβαλε τὸ νεοτουρκικὸ κομιτάτο, τὸ ὁποῖο ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ζωηρῆς ἐθνικιστικῆς παρορμήσεως. Διώξεις ἀναιτιολόγητες καὶ ὑπερορίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀνατολίας, ἀντίποινα γιὰ πράξεις ἀλλότριες, ἐκδηλώσεις τυφλῆς μισαλλοδοξίας, ἔτειναν νὰ παραγάγουν ἓνα φαινόμενο ποὺ δὲν θὰ διστάσει ὁ Γεώργιος Τενεκίδης νὰ χαρακτηρίσει ὡς «γενοκτονία» σὲ βάρος τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἡ Ἑλλάδα; Ὑπὸ τὸ κράτος τόσο ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν ὅσο καὶ διεθνῶν συγκυριακῶν περιστάσεων, ἀδυνατοῦσε νὰ συνδράμει ἀποτελεσματικὰ τοὺς ὁμοεθνεῖς της σὲ τυχόν ἀπελευθερωτικὸ τους ἐγχείρημα.

Ἴδου τὰ προβλήματα στὰ ὁποῖα θὰ κληθεῖ νὰ δώσει ἐπιτακτικὰ σοβαρὴ ἀπάντηση ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος — ἀπὸ τὸ 1910 πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῶν σκέψεών του ἐπὶ τοῦ μείζονος ἐθνικοῦ θέματος, τοῦ μέλλοντος ἐνὸς ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ ποὺ ἐμπεριεῖχε ἐξακολουθητικὰ καὶ κατὰ τὶς ἀπαρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὴν πλειοψηφία τῆς ἐθνικῆς οἰκογένειας, θὰ ὄφειλε νὰ ἀναζητηθεῖ ἐνωρίτερα, κατὰ τὴν εἰκοσάχρονη πολιτεία του στὴν ἀλύτρωτη Κρήτη, ἰδιαιτέρη πατρίδα του. Ἀπὸ τὸ ἔδαφός της εἶχε, μάλιστα, εὐθύς μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κινήματος τῶν Νεότουρκων, ἐνταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῶν τολμηρῶν ὁραματιστῶν ἐνὸς φιλελεύθερου ἀνατολικοῦ κράτους, ἱκανοῦ νὰ ὑπερκεράσει τὶς φυγόκεντρες ἐθνικιστικῆς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἐμπειριστῆς ὅμως, εἶχε παράλληλα προδιαγράψει, ἐφόσον τὸ ὄραμα αὐτὸ δὲν θὰ πραγματοποιόταν, καὶ τὴν ἀναγκαστικὴν προσφυγὴν στὴν ἀντιπαράθεση μὲ τὴν κραταιὰ ἀκόμη ὀθωμανικὴ αὐτοκρατο-

ρία. Χωρίς οὐδέποτε νὰ ἀποστρέψει τὸ βλέμμα ἀπὸ τὶς συναινετικές διαδικασίες ὡσὰκις διαφαίνονταν, θὰ παραμείνει διαχρονικὰ ἀκλόνητος στὴν πεποίθηση ὅτι τὰ νόμιμα συμφέροντα τῶν ὁμοεθνῶν τοῦ ὄφειλαν, σὲ κάθε περίπτωση, νὰ προστατευτοῦν ἀπέναντι στὶς νοσηρὲς ἐκδηλώσεις τοῦ τουρκικοῦ φανατισμοῦ.

Στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐπιταγή, ὁ Κρητικὸς ἡγέτης θὰ ἀνταποκριθεῖ μὲ τρόπο πὺρ προσιδίαζε στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἰδιοσυγκρασία του. Ἡ διεξαγωγή τοῦ Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ἔμελλε νὰ τὶς καταστήσει κατεξοχὴν φανερός. Συγκεκριμένα, θὰ κλίνει σταθερὰ πρὸς τὴ στρατηγικὴ ἐπιλογή τῆς δραστηκῆς ἐπέμβασης στὸ πλευρὸ τῶν Δυτικῶν Δημοκρατιῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ προσδιορίσει δυναμικὰ τὶς τακτικὲς ἐπιδιώξεις του, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐκάστοτε παρεχόμενες δυνατότητες, ἐντοπίζοντας τὸ βλέμμα σὲ κάθε ἐξέλιξη εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ἡ εὐελιξία αὐτὴ συνδυαζόταν μὲ τὴν πρόσδεση σὲ μιὰ θεμελιακὴ ἐπιλογή: Φορέας τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας, διέβλεπε στὴν ἱκανοποίηση τοῦ δικαίωματος γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν τὴν προέκταση, στὸ διεθνὲς πεδίο, τοῦ δόγματος τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Προασπίζοντας, κατὰ ταῦτα, τὶς ἀρχὲς πὺρ τὸν ἐξέφραζαν, ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὰ καίρια ἑλληνικὰ συμφέροντα πὺρ διαχειριζόταν. Ἡ ἐνθερμη συνηγορία του ὑπὲρ τοῦ μετώπου τῆς Συνενόησης ἦταν ἀπόλυτα συμβατὴ μὲ τὴν ἐπίκληση τῶν δημοκρατικῶν δικαιωμάτων πὺρ συναρμόζονταν μὲ τὴν δικαίωση τῶν ἀλυτρωτικῶν αἰτημάτων τῆς Ἑλλάδος· ἀκόμη μάλιστα περισσότερο: προορίζονταν νὰ προσδώσουν στὴν παρουσία τῆς μία νέα διάσταση στὸ χῶρο τῆς διεθνούς ζωῆς. Τὰ γεωπολιτικὰ δεδομένα τῆς εἶχαν ἐπιφυλάξει, κατὰ τὴν εὐρύτερη διάρκεια τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὑποδεέστερο ρόλο ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς Εὐρώπης καὶ τὶς δυτικὲς παρυφῆς τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς. Ἦδη ὅμως, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺρ τὸ γεωγραφικὸ ἐπίκεντρο τῆς γειτονικῆς Τουρκίας θὰ ἐντοπιζόταν στὰ ὑψίπεδα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ χώρα του, αἰσθητὰ διευρυμένη, ἦταν πλέον σὲ θέση νὰ διεκδικήσει τὴν ἀναγωγή σὲ κορυφαία περιφερειακὴ δύναμη.

2. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς σχέψεις διακατεχόταν ὁ Βενιζέλος ὅταν, στὶς 6 Μαΐου 1919, τοῦ ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν Λόυδ Τζώρτζι: «Ἀπεφασίσαμεν σήμερον μετὰ τοῦ προέδρου Οὐίλσον καὶ τοῦ κυρίου Κλεμανσώ ὅτι δεόν νὰ καταλάβετε τὴν Σμύρνην!». Προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια

τῶν Ἰταλῶν, οἱ Σύμμαχοι κατέληγαν στήν ἀπόφαση αὐτή, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀνάθεση τῆς ἐντολῆς γιά τήν κατάληψη ἄφηνε νά διαφανεῖ ἡ πρόθεση γιά τή μελλοντική ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς στήν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργός δέν ἀπεμπόλησε τήν προσφορά. Ἡ ἀντίδρασή του ἦταν περισσότερο ἀπό συναισθηματική, ὀρθολογική, προῖόν μακρᾶς ἐπεξεργασίας. Ἡ σταθερή μέριμνα γιά τήν προστασία τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν εἶχε, πράγματι, συμπέσει μέ τήν αὐτονόητη ἐπιθυμία τῶν νικητῶν νά κατοχυρώσουν τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἀσφάλεια καί τήν ἀνάπτυξή τους ἐξαλείφοντας τὸ καθεστῶς τῆς καταπίεσης πού τοὺς βάραινε. Ἄν προβλεπόταν ἡ ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν αὐτῶν νά ἐπεκταθεῖ ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς γηραιᾶς ἠπείρου — κατάλυση τῶν πολυεθνικῶν αὐτοκρατοριῶν τῆς Αὐστρίας καί τῆς Γερμανίας —, θά ἦταν ἄραγε ἐπιτρεπτό νά ἀποστερηθοῦν οἱ Ἕλληνες αὐτοῦ τοῦ εὐεργετήματος; Ὅταν, μάλιστα, ὄχι μόνο διέθεταν τὸ προνόμιο μιᾶς τρισχιλιετοῦς ἐκπολιτιστικῆς παρουσίας, ἀλλὰ καί εἶχαν κατεξοχὴν ὑποστῆ τὸ καθεστῶς μιᾶς βαναυσης τουρκικῆς δεσποτείας; Κατηγορηματικά ὄχι, ἦταν ἡ σχεδὸν ὁμόφωνη ἀπάντηση τῶν πρωταγωνιστῶν στήν πρόσφατη παγκόσμια διαμάχη — ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ πλεῖστα ὅσα τεκμήρια. «Εὐρώπη τοῦ δικαίου», ἀλλὰ καί «εἰρήνη βασισμένη στὸ δίκαιο» ἦταν τὸ δόγμα τοῦ Κλεμανσώ. Ὁ Βενιζέλος εἶχε διαμορφώσει τήν πολιτική του μέ αὐτή τήν προϋπόθεση: νά ἀξιοποιήσει τίς ὑψηλές ἀρχές «ὡς τὰ σύμμαχα ἔθνη εἶχον ἀποδεχθῆ ὡς βάσεις τῆς μελλούσης εἰρήνης» — κατοχύρωση τῆς ἀσφάλειας καί καταξίωση τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν. Τὸ ἐπίσημο ὑπόμνημα πού θά ὑποβάλει στή Συνδιάσκεψη τῶν Παρισίων, στίς 30 Δεκεμβρίου 1918, ἐπιβοηθητικά μόνον ἀναφερόταν σέ ὅσα ἱστορικά δίκαια συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων, ἐμμένοντας, κατὰ προτεραιότητα, στήν ἀνάλυση τῆς τρέχουσας ἐθνολογικῆς πραγματικότητας.

Ἄλλ' ὁ Βενιζέλος δέν ἀρκοῦνταν στήν ἄκρως εὐνοϊκὴ αὐτὴ διεθνή συγκυρία, μέ τήν ὁποία εἶχε στενὰ ἤδη συναρτῆσει τήν προώθηση τῶν ἐθνικῶν θέσεων. Ἄν, πράγματι, κατόρθωσε σέ ἀνάλογο βαθμὸ νά προαγάγει τήν ἐπίλυση τῶν αἰτημάτων τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο ὀφείλεται καί στή γενικότερη σύναψη τῶν ἐπιδιώξεών του μέ τίς μονιμότερες ἐπιταγές τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας. Ἐνδεικτικὴ εἶναι, στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ προσπάθεια γιά τὴ σύνδεση τῆς χώρας του μέ τὴ Μ. Βρετανία — ἀκριβέστερα μέ τὸ πολιτικὸ ρεῦμα πού, ἐπιπλέον, πρόσκεινταν στίς ἰδικές του ἰδεολογικὲς πε-

ποιθήσεις. Προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής του, διαπίστωνε ότι δεν αρκούσαν οι δυνάμεις μόνο του ελληνικού κράτους —έστω και αν ἐδράζονταν στην ἐπίκληση του δικαίου. Νέος, ἀκόμη, πολιτευτής στην ἀλύτρωτη Κρήτη, είχε ἐπίμονα και συστηματικά ἐπιδιώξει να συνάψει διπλωματικούς δεσμούς που ἔμελλαν ἄμεσα, κυρίως ὅμως σὲ βάθος χρόνου, να ἀποδειχτοῦν ἐπωφελεῖς. Ἴδου πῶς ἐξηγεῖται καὶ ἡ καρποφόρα προσέγγιση μὲ τὸν Λούδ Τζώρτζ, συνειδητὸ καὶ αὐτὸν φιλελεύθερο, σταθερὸ φορέα τῆς πεποίθησης ὅτι οἱ Ἕλληνες προσφέρονταν γιὰ νὰ ἀποτελέσουν «σπουδαῖον παράγοντα ἀναπλάσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ τουρκικὸν κράτος καταρρέει», ὅτι ἡ Ἑλλάδα, «ρωμαλέα καὶ δυνατὴ στὴ Μεσόγειο», ἀποτελεῖ οὐσιώδη παράγοντα γιὰ τὸν πολιτισμό! Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐρχόταν σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση μὲ τὴν πεποίθηση κυρίως τοῦ συντηρητικοῦ Οὐΐνστον Τσώρτσιλ, ὑπουργοῦ τότε τῶν Στρατιωτικῶν, ἀνήσυχου πάντοτε μὴν τυχὸν διαταραχτοῦν οἱ σχέσεις τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου μὲ τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο... Τί πλέον χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Γενναδίου σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βενιζέλο — τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912—, ὅτι κατὰ τὸν ἀρχόμενον Ἀ' Βαλκανικὸ Πόλεμο εἶχε ὁ διαπρεπὴς Βρετανὸς ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς Τουρκίας!

Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ρεύματα, παραδοσιακὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γλάδστωνα καὶ τοῦ Ντισραέλη, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἦταν εὐλόγο νὰ ἐπιλέξει αὐτὸ πού εὐνοοῦσε τὴ διεκδίκηση τοῦ φυσικοῦ δικαίουματος τῶν ἀλύτρωτων λαῶν στὴν αὐτεξουσιότητα. Θὰ ἦταν, ἄραγε, δικαιολογημένη ἡ μομφὴ ὅτι ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἦταν πραγματιστική; Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίκληση τοῦ δικαίου, εὐχερῆς εἶναι καὶ ἡ προσφυγὴ στὸ ἀντεπιχειρήμα ὅτι ἀνέκαθεν ὁ Κρῆς πολιτικὸς ἔρρεπε στὴν υἰοθέτηση μιᾶς πρακτικῆς «ὑπολογισμένου κινδύνου», ἔχοντάς τιν ἀναγάγει σὲ μέθοδο ἐντυπωσιακὰ ἀποδοτικὴ στὸν τομέα τῆς διπλωματίας. Ἄμεσα ὅμως πειστικὴ εἶναι καὶ ἡ μνεία τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λούδ Τζώρτζ, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ὁποίου εἶχε ἐμφανῶς ἀποκλίνει, ἀσχοῦσε, ὡς πρωθυπουργὸς ἀπὸ τὸ 1916 ἕως τὸ 1922, τὴν ἰθύνουσα ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς.

Στὸ σημεῖο ἐντούτοις αὐτό, εἶναι εὐλόγο νὰ διατυπωθεῖ καὶ ἓνα μεῖζον ἐρώτημα, κρίσιμο ἐπίσης γιὰ τὸ μικρασιατικὸ ἐγχείρημα: μήπως, ἀγνοήθηκε στὸ σχεδιασμὸ του ἡ ἰσχὺς ἐνὸς κραταιοῦ ἰδεολογικοπολιτικοῦ φαινομένου — ὅπως ἡ ἀνδρωσιμὴ τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ; Προκειμένου ἡ ἀπάντηση νὰ εἶναι ἐπιστημονικὰ ἐγκυρη ὀφείλουν νὰ διερευνηθοῦν καὶ νὰ ἐρμη-

νευτουῦν συστηματικὰ ὅσα γεγονότα συνόδευσαν τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης γιὰ τὴν ἀπόβαση στὴ Σμύρνη. Ἡ δράση ὄχι μόνο τοῦ Βενιζέλου, ἀλλὰ καὶ τῶν τριῶν ἡγετῶν πού εἶχαν βιώσει τὴ σκληρὴ δοκιμασία τοῦ παγκόσμιου πολέμου — τοῦ Κλεμανσώ, τοῦ Λούδ Τζώρτζ καὶ τοῦ Οὐίλσον —, ἀνταντακλοῦσε τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ ἐμφάνισι ἐνὸς ἀξιόπιστου ἐθνικιστικοῦ φαινομένου στὴν Τουρκία ἦταν «ὄλως ἀπίθανη». Ἡ τοποθέτησι αὐτὴ ἐδραζόταν στὴ συνύπαρξι στοὺς κόλπους τῆς αὐτοκρατορίας, στὴ Μικρὰ Ἀσία ἐπίσης, διαφορετικῶν φύλων ἀπὸ τοὺς Τούρκους, σὲ εὐρεία ἔκτασι μουσουλμανικῶν. Ὅταν ὁ Βενιζέλος ἀποφαινόταν τὸ 1920 ἀπαξιωτικὰ, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἰσχύ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὑπόστασι τοῦ κεμαλικῶν κινήματος, ἐξέφραζε μίαν ἀποψὴ ἔγκυρα τεκμηριωμένη καὶ εὐρύτατα καθιερωμένη στὸ διεθνὴ πολιτικὸ χῶρο.

Ἡ ἀναζήτησι τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας ἐπιβάλλει τὴν ἐξέτασι τῆς ἐκάστοτε συγκυρίας ὡς μοναδικῆς. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συνεπάγεται τὴν ἀνάδειξι, ὅπου συντρέχουν, τῶν βαθύτερων δυνάμεων πού ἐπενεργοῦν στὴ διάπλασι τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Θὰ παραποιοῦσε ὅμως τὴν ἀπόδοσὴ τῆς καὶ ἡ παραγνώρισι τῆς σημασίας πού ἐνίοτε ἐνέχει ἡ παρουσία τῶν ἡγετικῶν προσωπικοτήτων στίς κυφορούμενες ἐξελίξεις. Ἄν, πράγματι, ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων πού σφράγισαν τὴν πορεία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν 25ετία ἀπὸ τὸ 1910 ἕως τὸ 1935 χωρὶς νὰ ἀποτιμηθεῖ ἡ συμβολὴ τοῦ Βενιζέλου στὸ σχηματισμὸ τῆς, κινδυνεύει νὰ χαλκευθεῖ μίαν εἰκόνα ἐκδηλα παραμορφωτικῆ. Ἡ ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένον θέμα τῆς ἀπόφασι γιὰ τὴν ἀπόβαση στὴν Ἰωνία ἐξεικονίζει πλήρως αὐτὸ τὸ φαινόμενον. Ἀποτελεῖ θεμελιακὴ παράμετρο τῆς ἐρμηνείας τῆς ἡ ἀνάδειξι τοῦ καθοριστικοῦ πράγματι προσώπου πού ὁ Κρητικὸς ἡγέτης τότε διαδραμάτισε. Ἐνδεικτικὴ θὰ ἦταν ἡ παράθεσι ὅσων διθυραμβικῶν λόγων ἐκστόμισαν κορυφαῖοι σύγχρονοὶ του ἀπὸ κάθε γωνία τοῦ πολιτικοῦ φάσματος — ἀπὸ φίλους καὶ ἀντιπάλους: «Μέγιστη φυσιογνωμία τῆς Εὐρώπης, ἄμοιρος λαθῶν στὴν σταδιοδρομία του», νέος Ὀδυσσεύς —κατὰ τὸν Κλεμανσώ—, ἥρωας τοῦ πολέμου —κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Τσώρτσιλ— φορέας ἀπαραγνώριστης γοητείας καὶ ἐπιρροῆς. Ὁραματιστής, ἰδιοφυῆς διαπραγματευτής, εὐέλκτικος καὶ πειστικός, ἔμπειρος γνώστης τῆς διεθνοῦς ζωῆς, ἀξιόπιστος στίς ὑποχρεώσεις καὶ τίς φιλίες του, διέθετε —ὑπογραμμίζοταν— πλούσιον ἀπόθεμα σπάνιων διπλωματικῶν ἀρετῶν. Καί, ἐπιπλέον, στὴν προώθησι τῶν ἐπιδιώξεων του, θὰ συμβάλλει τότε, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε στὴ διαδρομὴ τοῦ ἑλλη-

νικοῦ κράτους, ἓνας μηχανισμὸς ἀποτελεσματικῆς δραστηριοποίησης καὶ προβολῆς τῶν ἐθνικῶν αἰτημάτων μέσω δημοσιευμάτων κάθε μορφῆς καὶ περιεχομένου, ὀργάνων ὀπτικῆς, ἀκουστικῆς καὶ προφορικῆς προπαγάνδας, ποικίλων διαύλων διεθνoῦς πίεσης καὶ συνεργασίας, ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς, καθὼς καὶ ἐπιστράτευσης κάθε ἱκανοῦ ἀνθρώπου πὺ συμμεριζόταν τὶς στρατηγικὲς ἐπιλογές του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἀνόητα σύνδρομα πρόσδεσης σὲ κομματικὲς ἐξαρτήσεις ἢ ἡλικιακὲς κατηγορίες... Ἦταν, ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, δυσχερὲς νὰ ἐξευρεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Βενιζέλο, ἄλλος Ἕλληνας ἡγέτης πὺ νὰ ἔχει μεταστρέψει σὲ ἀνάλογο βαθμὸ τὴ φορά τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων πρὸς ὄφελος τῶν ὁμοειθῶν του.

3. Εἶναι, ἄραγε, δυνατό νὰ ἐντοπιστεῖ στὸ πεδίο τῆς ἐσωτερικῆς ἀντιπολιτευτικῆς κριτικῆς μία ἀξιόπιστη ἐναλλακτικὴ πρόταση; Εἴτε διαβλέποντας μία πολεμικὴ νίκη τῆς Γερμανίας ἢ βολιδοσκοπώντας τὶς διαθέσεις τῶν ἐμπόλεμων Μεγάλων Δυνάμεων, εἴτε προτείνοντας πολιτικὰ ἀνεδαφικούς ὅρους γιὰ τὴν προσχώρηση στὸν ἀγγλογαλλικὸ συνασπισμὸ, ἀπρόθυμοι – σὲ κάθε περίπτωση – νὰ συμμετάσχουν στὴν ἔνοπλη σύρραξη χωρὶς νὰ ἔχουν ἐξασφαλίσει σχολαστικὰ ἐκ τῶν προτέρων διατυπωμένες ἐγγυήσεις, δὲν εἶχαν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου σπεύσει, ὅπως αὐτός, νὰ συνάψουν τὶς προτάσεις τους μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς τελικῆς συμμαχικῆς νίκης. Ὑπῆρξαν, πάντως, καὶ δύο τοποθετήσεις ἄξιες ἰδιαίτερης προσοχῆς. Ἡ πρώτη, τοῦ Ἰωάνη Δραγούμη, ἀπέβλεπε στὴ συνολικὴ ρύθμιση τῆς τύχης τῶν ἀλύτρωτων Ἑλλήνων μὲ τρόπο σύμφωνο τόσο πρὸς τὰ πάγια συμφέροντά τους ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοδιάθεσης. Βασιζόταν, εἰδικότερα, στὴν πεποίθηση ὅτι θὰ ἦταν δυνατό μὲ τὴν ἐγγύηση τῶν Συμμάχων νὰ δημιουργηθεῖ, ὡς νέο κράτος, ἡ Μικρασία «μοιραίως ἑλληνοτουρκικὸ καὶ ὄχι καθαρὰ ἑλληνικό». Ἡ δεύτερη, τοῦ Ἰωάνη Μεταξᾶ, ἐξέφραζε τὴν ἀντίληψη ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ὑποδιαιεθεῖ πολιτικὰ ἡ Μικρὰ Ἀσία χωρὶς νὰ προκληθοῦν οικονομικὲς καὶ ἐθνολογικὲς ἀνωμαλίες, προορισμένες νὰ ὑπονομεύσουν τελικὰ τὸ ὅλο ἐγχείρημα. Ἡ μία καὶ μόνη ἐφικτὴ διαίρεση πὺ διέκρινε στὸ μέσο τοῦ συγκεκρμένου χώρου ἐμελλε καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι ἀσύμβατὴ μὲ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον, ἐφόσον τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο θὰ ἀπέβαινε, ἂν προκρινόταν, μειωψηφικό. Προσφέρονταν, ἐντούτοις, οἱ δύο αὐτές προτάσεις γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν ἀποδοτικὰ; Ἡ πρώτη δὲν θὰ ἦταν, ἄραγε, μοιραῖο νὰ προσκρούσει – καὶ αὐτὴ – στὴν τουρκικὴ ἀντίδραση; καί, ἡ δεύτερη ἀπηγοῦσε, ἄραγε, μία γεωστρατηγικὴ ἀντίληψη πρακτικὰ ἀξιόπιστη;

Ουδέποτε είχε ο Βενιζέλος άσπαστει άνεξέταστα τις εισηγήσεις τών στρατιωτικών. «Τά ζητήματα τά στρατιωτικά δέν είναι ζητήματα τά όποια γνωρίζουν οί στρατιωτικοί, αλλά κατ' έξοχήν οί πολιτικοί άνδρες», είχε κατά λέξη ύποστηρίζει. Ή εύτυχής έμπειρία άρχικά στην Κρήτη, μετά στο Βαλκανικό και κατά τή διάρκεια τής παγκόσμιας σύρραξης στο Μακεδονικό μέτωπο, τόν είχαν όπλίσει μέ τήν πεποίθηση για τήν ικανότητά του να διαχειρίζεται, πέρα από τά κυρίως πολιτικά, και τά πολεμικά ζητήματα «ώστε να μήν είναι όργανο και δούλος τών στρατιωτικών παραγόντων»! Τις ίδιες άντιλήψεις θα έκφράσει και στη διάρκεια τής Μικρασιατικής έκστρατείας. «Ήγώ δέν ύπολόγισα ποτέ στις δυνάμεις του στρατού για να κρατήσουμε τά σύνορά μας, αλλά στις συμμαχίες και στα γενικά ευρωπαϊκά συμφέροντα...», είχε έξομολογηθει τότε ακριβώς στην Πηνελόπη Δέλτα. Άνάλογη όμως ήταν ή στάση και τών κορυφαίων όμολόγων του στη διεθνή σκηνή άπέναντι στους στρατιωτικούς συμβούλους τους. Ή άρνητική γενικότερα τοποθέτηση τών τελευταίων αυτών άπέναντι στους Έλληνες, βασισμένη στη σχολαστική έρμηνεία τών στρατηγικών κανόνων, δέν θα άρκέσουν, κατά συνέπεια, για να μεταστρέψουν τήν πολιτική βούληση του Λόυδ Τζώρτζ, του Κλεμανσώ ή του Ουίλσον —ούτε κατά τήν άρχική φάση ούτε κατά τήν εξέλιξη τών έπιχειρήσεων. Οί τρεις ήγέτες του συμμαχικού συνασπισμού, νικητές κατά τήν πρόσφατη παγκόσμια άναμέτρηση, φιλοδοξούσαν ήδη να διαπλάσουν μία νέα διεθνή κοινωνία συμβατή μέ τις άρχές που είχαν ύψηλόφωνα διακηρύξει, έκδηλα άντίθετη μέ τις άντιλήψεις τών κοντόφθαλμων ή συντηρητικών συχνά συμβούλων τους. Προκειμένου να προσεγγίσουν στο στρατηγικό αυτό στόχο, βασίζονταν σε διακριτές τάσεις και όχι σε άδιάφανα φαινόμενα που έμελλαν, υπό συνθήκες άπρόβλεπτες και συγκυρίες λογικά άνεξέλεγκτες, να μορφοποιηθοϋν εκ τών ύστέρων.

4. "Αν, έστω, αναζητηθοϋν τά στοιχειά που θα κατέτειναν, μέ τήν πάροδο και μόνο του χρόνου, να έπιβεβαιώσουν κάποιες άρχικά άδιόρατες άντιξοότητες, έπιβεβαιώνεται ότι και αυτά δέν συνεπάγονταν τελικά τήν κατάρρευση τής ένιαίας συμμαχικής προσπάθειας. Ή τουρκική αντίδραση, σε άπρόβλεπτο βαθμό, και άκόμη ή προοδευτική άμβλυνση τής άπόλυτης σύμπνοιας μεταξύ τών ίδιων τών νικητών, δέν προοιωνιζόταν παρά τή μερική —σε έσχατη περίπτωση— τακτική άναπροσαρμογή του άρχικού σχεδιασμού.

Κατά ιδιότυπη ιστορική συγκυρία, ή απόβαση τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στήν Ἰωνία εἶχε συμπέσει χρονικά μέ τὸ διορισμὸ ὡς διοικητῆ τῶν βορειοανατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ, ὁ ὁποῖος, προικισμένος μέ ἀπρόσμενες στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρετές, θὰ σπεύσει νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ ἡγηθεῖ πραξικοπηματικῶν κινήματος στὸ ὄνομα «μιάς κοινῆς τουρκικῆς πατρίδας». Οἱ σύμμαχες κυβερνήσεις δὲν ἀπέδωσαν ἀρχικά σημασία στὸ γεγονός· ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ Βενιζέλος φάνηκε νὰ ὀρρωδεῖ ἐνώπιόν του, ἐμμένοντας στήν πιστὴ ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς του. Διαθέτοντας δώδεκα ἐμπειροπόλεμες μεραρχίες, τί θὰ εἶχε νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ 60.000 ἢ καὶ 70.000 ἔνοπλους ἀντάρτες, ὅταν μάλιστα οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ δὲν φαίνονταν νὰ ἔχουν εὐρεία ἐπιρροή στήν ὑπαιθρο χώρα; «Στερημένοι ἀπὸ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐκμαιεύσουν ὑποστήριξη ὅποτε ἐπιχειροῦσαν νὰ ὑποκινήσουν ταραχές» – ἔγραφε τὸ Νοέμβριο στὸν Κλεμανσώ –, οἱ κινήματιες «θὰ συνειδητοποιήσουν μοιραῖα τὴν ἦττα τους». Ἀκόμη καὶ ὅταν, καθυστερημένα, ἡ παρέλκυση στὴ λήψη δραστηκῶν συμμαχικῶν ἀποφάσεων ἐπιβάλλει τὴν ἐπέκταση τῆς ζώνης ἐλέγχου τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἕως τῆ γραμμῆ Νικομήδειας – Προύσας – Οὐσάκ, θὰ καταγάγει ἐντυπωσιακὲς νίκες σὲ βάρος τῶν τουρκικῶν ἐνόπλων σωμάτων... Καὶ ἦταν, ἤδη, καλοκαίρι τοῦ 1920.

Ἄλλὰ πέρα ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ἐπιχειρήσεων, οὔτε καὶ στὸ πολιτικὸ εἶχαν κατορθώσει οἱ Τούρκοι ἄτακτοι νὰ σημειώσουν πρόοδο ἐνόςω στὸ πηδάλιο τῆς ἐξουσίας παρέμενε ὁ Βενιζέλος. Χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἐπέδειξαν ὅλοι ταυτόσημη διάθεση νὰ μὴν ἀποστοῦν ἀπὸ τίς κοινὲς ἀποφάσεις τῆς 6ης Μαΐου, εἶναι ἀνακριβὲς ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι εἶχαν ἐνωρὶς διαφοροποιηθεῖ ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες. Ἡ καλλιέργεια ζωηρῶν ἀμφιβολιῶν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀρχικῆς τοποθέτησής τους εἶχε ἀνακύψει στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινῆς γνώμης, σὲ κυμαινόμενο βαθμὸ – ἐκδήλα στοὺς κόλπους τῆς ἀμερικανικῆς καί, κυρίως, τῆς γαλλικῆς, αἰσθητὰ λιγότερο τῆς ἀγγλικῆς. Ἡ ἰκανότητα, ὅμως, καθὼς καὶ τὰ μέσα πίεσης πού ἦταν σὲ θέση νὰ ἀξιοποιήσει ὁ Βενιζέλος, εἶχαν περιστεῖλει τὴ μετάσταση τῶν ἀντιδράσεων στὸ ἐπίπεδο τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ὁ Λούδ Τζῶρτζ παρέμενε ἀκλόνητος στὴ στήριξη τῆς ἐπιλογῆς τῶν Ἀθηνῶν· ὁ Οὐίλσον εἶχε, ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1919, ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ προβλήματα, χωρὶς ὅμως νὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τίς ἀπόψεις πού εἶχε ὑποστηρίξει· καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μίλλερν, διάδοχος τοῦ Κλεμανσώ, μετὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ

1920, παρά τις αρχικές ἀμφιταλαντεύσεις του, παρέμενε πιστός στὰ ὑπεσχημένα ἀπὸ τὸν προκάτοχό του. Ὡς πρόεδρος, μάλιστα, τοῦ Ἀνώτατου Συμμαχικοῦ Συμβουλίου ἐγγεῖριζε στὶς 11 Μαΐου 1920 τὸ προκαταρκτικὸ σχέδιο τῆς Συνθήκης Εἰρήνης, καταδικάζοντας μὲ τις πλέον σκληρὲς ἐκφράσεις τὴν τακτικὴ πού εἶχε, ἕως πρόσφατα, υἰοθετηθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη: «Φρικαλεότητες πού συγκλόνισαν καὶ ἐξήγειραν τὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητος», τόνιζε ἐνώπιον τῶν ἐπίσημων Τούρκων ἐκπροσώπων κατὰ τις παραμονές τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν· σὲ «ἀδιέξοδη περιπέτεια», ἡ ὁποία «δὲν εἶναι δυνατὸν παρά νὰ αὐξήσει τὴ δυστυχία καὶ τὴν ὀδύνη τους», θὰ εἰσέρχονταν, ἐφόσον δὲν θὰ τὴν ἀποδέχονταν, τονίζονταν ἀπὸ τὸ Παρίσι μετὰ τὴν τελικὴ συνομολόγησή της —στὶς 10 Αὐγούστου 1920.

Τὸ συμπέρασμα πού προφανῶς συνάγεται ἀπὸ αὐτὲς τις παρατηρήσεις εἶναι ὅτι ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργός, ἐμμένοντας στὶς ἐπιδιιώξεις του, ἔτεινε νὰ ὑπερκεράσει ὅσες δυσχέρειες εἶχαν παρεμβληθεῖ στὴν ἐφαρμογὴ τους, τόσο στὸ στρατιωτικὸ ὅσο καὶ στὸ διπλωματικὸ πεδίο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, μάλιστα, κατόρθωνε, δεκαπέντε μῆνες μετὰ τὴν ἀπόβαση στὴ Σμύρνη, νὰ συνομολογήσει μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη ὄλων τῶν Συμμάχων τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν. Καὶ θὰ ἦταν μὲν καταρχὴν παράλογος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὀρισμένοι εἶχαν, μὲ τὴν ὑπογραφή τους, συμπράξει σὲ μιὰ συμβατικὴ πράξη πού ἦταν ἐκ τῶν προτέρων ἀποφασισμένοι νὰ παραβοῦν! Ἄλλ' ὅπωςδήποτε ὑφείρπε στὴ σκέψη ὄλων καὶ τὸ ἐρώτημα πῶς θὰ ἐξασφαλιζόταν ἡ ὑποταγὴ τῆς τουρκικῆς ἐθνικιστικῆς μερίδας στὶς συνομολογημένες πλέον κοινὲς συμμαχικὲς ἀποφάσεις: θὰ ἐνέμενε, εἰδικότερα, μόνος ὁ Μουσταφᾶ Κεμάλ, μετὰ τῶν ἡττημένων, στὴν ἄρνηση νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἐτυμηγορία τῶν νικητῶν; Ἡ διερεύνηση τοῦ παρελθόντος ἔχει καταδείξει ὅτι ἡ τουρκικὴ πλευρὰ ὄχι μόνον διαθέτει ἰσχυρὰ γεωπολιτικὰ ἐρείσματα ἀντίστασης ἀπέναντι στὴ βούληση ἀκόμη καὶ τῶν ἰσχυρότερων μελῶν τῆς διεθνοῦς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ γνωρίζει ἀπὸ μακροῦ τὴν ἀνατολικὴ τέχνη τῆς ἀτέρμονης διαπραγματεύσεως. Ἄρκουσε ὅμως, τελικά, ἡ ἔμμονη αὐτὴ ἄρνηση γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὸ ἐνιαῖο συμμαχικὸ μέτωπο ἢ συνεπαγόταν, ἀντίθετα, γιὰ τὴν Τουρκία, τὸν κίνδυνο τῆς ἐμπλοκῆς στὸ ἀδιέξοδο μιᾶς ἐκτεταμένης διεθνοῦς ἀπομόνωσης;

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀποδεικνυόταν καὶ πάλι ἱκανὸς νὰ ἀντιδράσει. Διαγιγνώσκοντας τὴν πορεία τῶν ἐν δυνάμει γεγονότων, ἦταν σὲ θέση νὰ προσβλέψει στὴ λήψη τῶν μέτρων πού προσφέρονταν ὡς ἀναγκαῖα γιὰ τὴν πλήρη διατήρηση τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐξελίξεων. Συνάπτοντας δυναμικά, κατὰ

τὴν πάγια τακτικὴ τοῦ, τὴν τοποθέτηση αὐτὴ μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν ἰσχυρῶν ἐταίρων τοῦ στοῦ διεθνὲς πεδίου, θὰ συναρθρώσει τίς προτάσεις τοῦ μὲ τίς πραγματικὲς καταστάσεις ποὺ ἔτειναν νὰ παραχθοῦν. Σὲ ὑπόμνημά τοῦ πρὸς τὸν Λόυδ Τζώρτζ, στίς 5 Ὀκτωβρίου 1920, πρότεινε συγκεκριμένα τὴν ἄμεση ἀνάληψη δραστηκῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων εὐρείας κλίμακας μὲ τὴν αὐτονόγη συνεργασία τοῦ Λονδίνου. Στόχος πολιτικὸς τῆς ἐπιχείρησης θὰ ἦταν ὁ σχηματισμὸς κράτους περὶ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ Στενά, χωρὶς πλέον τὴν παρουσία τῶν Τούρκων, καθὼς καὶ ἡ σύσταση ἑλληνικῆς ἐπικράτειας στὸν Πόντο, ἡ ὁποία, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Ἀρμενία καὶ τὴ Γεωργία, θὰ ἀποτελοῦσε ἀνάχωμα ἀπέναντι στὴν ἐπέκταση τοῦ ἰσλαμικοῦ καὶ τοῦ σοβιετικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Ἄν ὅμως δὲν παρεχόταν ἡ βρετανικὴ στήριξη, ἦταν ὑποχρεωμένος πλέον νὰ καταφύγει στοῦ μέτρο τῆς ἀποστράτευσης: «Ἡ ἐπ' ἀόριστον διατήρησις στρατοῦ ἐπὶ ποδὸς πολέμου θὰ ἦταν ἐφεξῆς ὄχι μόνον ἀνέφικτη, ἀπὸ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποψη, ἀλλὰ καὶ ἄχρηστη, ἐφόσον δὲν θὰ προβλεπόταν ἡ ἄμεση χρησιμοποίησή του». Σὲ κάθε περίπτωσι μετακύλιε τὸ βάρος ἀπὸ τοὺς ὤμους τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ἐπιδιώκοντας νὰ καταστήσει τίς σύμμαχες δυνάμεις ἀμεσότερα ἐνεργὰ συμμετόχες στοῦ κοινού, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐγχείρημα...

Ἐκδηλῆ ἀμειψία στὸς κόλπους τοῦ βρετανικοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, τὸ ὁποῖο συγκλήθηκε στίς 12 Ὀκτωβρίου... Ἡ πρότασι τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ δὲν συνεπαγόταν, ἄραγε, τὴ μερικὴ ἀναίρεσι τῶν ἐδαφικῶν ὄρων τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἐφόσον εἰσηγοῦνταν τὴ σύστασι δύο νέων κρατῶν; Βραχυπρόθεσμα, ὁ στρατηγὸς Οὐίλσον, ἀρχηγὸς τοῦ Ἀυτοκρατορικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου, θὰ ζητήσει ὀρισμένες διευκρινήσεις, τίς ὁποῖες ὁ Βενιζέλος ἔσπευδε αὐθημερόν νὰ τοῦ παράσχει: ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ χρειαζόταν ἓνα μῆνα γιὰ νὰ φτάσει στὴν Ἀγκυρα, ὅπου καὶ θὰ ὀργανῶνε τὴν ἐντόπια χωροφυλακὴ, καθὼς καὶ γιὰ νὰ καταλάβει τὸν Πόντο, τὴν ἔκτασι τοῦ ὁποίου καὶ προσδιόριζε: οἱ Βρετανοὶ θὰ ἐπιφορτίζονταν νὰ καλύψουν τὰ μετόπισθεν καὶ νὰ καταβάλουν χάριν τῆς ἐπιχείρησης 20 ἑκατομμύρια στερλίνες. Πῶς, ἄραγε, θὰ ἀντιμετώπιζε τὸ σχέδιον αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Λόυδ Τζώρτζ, πρωθυπουργός, πρὸς τὸν ὁποῖο καὶ εἶχε ἀπευθυνθεῖ ὁ Ἑλληνας ὁμολογός του; Μάταια ἀναζήτησα τὴν ἀπάντησή του στὰ δημόσια ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀγγλίας, στὰ προσωπικὰ ἀρχεῖα τῶν δύο πολιτικῶν ἢ καὶ στὰ κάθε λογῆς δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς. Ποῦ ὀφείλει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἐνδεχόμενη αὐτὴ παρέλκυσι; Στὴν ἀναμονὴ μιᾶς πληρέστερης διευκρίνη-

σης τῶν ἐπικείμενων ἐξελίξεων, ἢ στή χρονική ἐγγύτητα τῆς ἐπικείμενης ἐκλογικῆς ἀναμέτρησης στήν Ἑλλάδα; Γεγονότα πού δὲν ἐμπόδισαν ἐντούτοις τὸν ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν, λόρδο Κῶρζον, νά ἐπιστημάνει σέ δημοσιευμένη ἀπάντησή του πρὸς τὸν Βρετανὸ ὕπατο ἀρμοστή στήν Κωνσταντινούπολη: ἡ πρόκληση «ἰσχυρῶν ἀντιτουρκικῶν αἰσθημάτων εἶναι δυνατὸ νά ἀπολήξει σέ σοβαρὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς Συνθήκης με ἔννοια δυσμενῆ πρὸς τὴν Τουρκία» ἢ καθυστέρηση –διευκρίνιζε– στήν ἐπικύρωση τῆς συνθήκης ὑπὸ τῆ μορφή πού ἔχει ὑπογραφεῖ, συνεπάγεται στήν πραγματικότητα τὴν παράταση τῆς ἐμπόλεμης κατάστασης!

Ἄλλοίμονο! Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Κῶρζον, τὸ ὁποῖο διέλαθε τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν ἕως σήμερα (!), ἔφερε ἡμερομηνία 17 Νοεμβρίου 1920 –τρία εἰκοσιτετράωρα μετὰ τὴν ἐκλογικὴ ἤττα τοῦ Βενιζέλου... Ὅταν, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, στις 2 Δεκεμβρίου, κληθεῖ τὸ βρετανικὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο νά ἐξετάσει τὸ Μικρασιατικὸ ζήτημα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἐξελίξεων στήν Ἑλλάδα, ὁ ἴδιος ὁ λόρδος Κῶρζον, μεταβάλλοντας κατεύθυνση, θὰ διαβεβαιώσει τὰ μέλη του ὅτι καταβάλλονται προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς συγκερασμοῦ, ἄποψη τὴν ὁποία θὰ ὑποστηρίζει καὶ αὐτὸς ὁ Λόυδ Τζῶρτζ. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, ὁ Τζῶρτσαϊλ θὰ ὑπογραμμίσει πανηγυρικὰ ὅτι εἶχε σημειωθεῖ μία «ὀριστικὴ πολιτικὴ μεταβολή, ὥστε νά ἐπικρατήσῃ πραγματικὴ εἰρήνη με τὸν μουσουλμανικὸ κόσμον καὶ νά τερματιστεῖ ἡ καταστροφικὴ ἀντίδραση, στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ, τὴν ὁποία συνεπάγεται γιὰ τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ ἡ ἀντιτουρκικὴ πολιτικὴ στή Μέση Ἀνατολή καὶ στήν Ἰνδία!... Καὶ αὐτὰ συνέβαιναν στήν Ἀγγλία, κύρια ἕως τότε ὑπέρμαχο τῆς Ἑλλάδος στή Μικρασιατικὴ ἐπιχείρηση...

Ἦταν φανερό... Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἀπὸ τὴν ἐξουσία εἶχε, πράγματι, ἐπιπτώσεις ἄμεσα ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὴ χώρα στὸ διεθνὲς πεδίο: βαθιὰ δυσἀρέσκεια τῶν σύμμαχων κυβερνήσεων ἐξαιτίας τῆς ἐπανόδου τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, οὐσιαστικὴ διακοπὴ τῆς ἐξωτερικῆς βοήθειας, διπλωματικὸς ἀναπροσανατολισμὸς μιᾶς καθοριστικῆς σέ ἔκταση μερίδας στοὺς κόλπους τῶν φιλικῶν κρατῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ προϋπόθεση τῆς ἐνότητας μεταξύ τῶν Τριῶν Μεγάλων, τὴν ὁποία εἶχε ἔκδηλα λάβει σοβαρὰ ὑπόψη ὁ Βενιζέλος προτοῦ ἀναλάβει τὸ ἐγχειρημὰ του, διαρρηγγύνεταν ἀνεπανόρθωτα, μεταστρέφοντας ριζικὰ τὴ θέση τοῦ διεθνοῦς παράγοντα πού εἶχε, ἤδη, καὶ ἔμελλε νά ἀποδειχτεῖ ἐξακολουθητικὰ καθοριστικὸς, εἰδικὰ ὅποτε ἡ χώρα βρέθηκε σέ ἀντιπαράθεση με τὴν Τουρκία.

Οι έπιστημόνσεις πού προηγήθηκαν, άραγε, προκαθορίζουν καί, άν ναι, έως ποιό βαθμό, τó περιεχόμενο τών τελικών πορισμάτων;

Σέ ό,τι, κατά πρῶτον, άφορά τήν άπόφαση για τήν επέκταση τών έδαφικῶν όρίων τής έλληνικῆς επικράτειας στή Μικρά Άσία: ναι, ήταν συμβατή με τίς ύπαγορεύσεις τής τότε διεθνούς συγκυρίας καί ανταποκρινόταν σέ ζωτικές ανάγκες του Έλληνισμού κατά τρόπο προφανώς περισσότερο άποτελεσματικό άπό τίς άλλες πολιτικές προτάσεις πού είχαν, ή όχι, διατυπωθεί καί, επιπλέον, προσφερόταν για νά άνοίξει νέες προοπτικές σέ μιá έλληνική επικράτεια προορισμένη νά διαδραματίσει ίθύνοντα πλέον ρόλο σέ περιφερειακό επίπεδο. Είχε, άκόμη, συνυφανθεί με άπτες πραγματικότητες τής διεθνούς ζωής πού, έστω καί παροδικές σέ διάρκεια, άρκοϋν για νά προσδιορίσουν τόν ροϋ τής Ιστορίας. Θά ήταν τουλάχιστο δυσκολονόητο, έξ άλλου, νά μείνει άναπάντητη ή πρόσκληση πού άπτήθουναν οί σύμμαχος δυνάμεις στήν Έλλάδα νά αναλάβει, στο όνομά τους, τήν προστασία τών χριστιανῶν σέ περιοχή πού διεκδικούσε έναντι μιáς αδύναμης, υπό διαμελισμό, Όθωμανικῆς Αύτοκρατορίας —κατά μείζονα λόγο, άν τά γεγονότα πού συνόδευσαν τήν πρόταση αϋτή αϋτά συνεκτιμηθοϋν με τήν τολμηρή ίδιουσυγκρασία πού είχε κατά τó παρελθόν όδηγήσει τόν Έλευθέριο Βενιζέλο στήν έπίτευξη άδιαμφισβήτητων διπλωματικῶν έπιτυχιῶν. Μελλοντικές, αναπόδραστα δυσμενείς συγκυρίες, δέν ήταν, κατά τó στάδιο αϋτό, διαγνώσιμες. Η μερική διαφοροποίηση μεταξύ τών ισχυρῶν νικητῶν ή ή ανάπτυξη ένός στρατιωτικά ύπολογίσιμου ένιαίου τουρκικοϋ μετώπου έμελλαν νά ανακϋψουν με τήν πάροδο καί μόνο του χρόνου σέ συνάρτηση όμως καί με χειρισμούς έκδηλα επίμεμπτους μετά τίς έκλογές του Νοεμβρίου 1920.

Σέ σχέση έν τούτοις με τή στάση πού ήταν πιθανό νά είχε ό Βενιζέλος υίοθετήσει άν διατηρούσε τά ήνία τής έξουσίας, ή έκφορά μιáς έπιστημονικά αξιόπιστης ύπόθεσης είναι ασύμβατη με τούς κανόνες τής ιστορικῆς μεθοδολογίας. "Αν, μάλιστα, συνδυαστεί ή άποχώρηση του Έλληνα πρωθυπουργού άπό τήν ένεργό πολιτική δράση με τήν άρνηση τών διάδοχων κυβερνήσεων νά δεχτοϋν όποιαδήποτε παρέμβασή του στο έθνικό ζήτημα, άποθαίνει κατά μείζονα λόγο άδόκιμη ή συναγωγή έγκυρων πορισμάτων. Πώς θά ήταν δυνατό νά διατυπωθεί μιá ασφαλής τελική κρίση έρήμην κάθε συμμετοχῆς του άρχιτέκτονα καί τών έπιτελικῶν ίθυνόντων μιáς έν έξελίξει πολιτικῆς;

Ἐπισκοπώντας ἓνα ζήτημα ὑπέριμετρα φορτισμένο ἀπὸ παρορμήσεις συναισθηματικές, ἀλλὰ καὶ ἐπιβαρυμένο μὲ στερεότυπα δυσλειτουργικά, δὲν ἐπιδίωξα νὰ ἀκολουθήσω τὴ μέση ὁδὸ ἢ νὰ ἀπονευρώσω τίς προτάσεις μου, ἀλλὰ ἐπιζήτησα, καταβάλλοντας προσπάθεια νὰ δείξω καλὴ πίστη, μὴ ἀξιόπιστη ἑρμηνεῖα τῆς ἀπόφασης γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὴ Μικρὰ Ἀσία. Στὴν ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου θέματος δὲν εἶμαι ἀσφαλῶς μόνος. Ὑπάκουσα ὅμως στὴν παρόρμηση ποὺ ἀπὸ μακροῦ μὲ διακατέχει, νὰ ἐκφέρω τὴν ἄποψή μου πάνω στοῦ θέμα αὐτό.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Μ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΠΑΝΟ Α. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Κατά τη διάρκεια της δισχιλιοστής εξακοσιοστής δευτέρας (#2602) Συνεδρίας της Όλομελείας, την 27η Απριλίου 2008, ο κ. Αναστάσιος Κωτσιόπουλος εξελέγη Αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα με τίτλο «Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός». Ο κ. Κωτσιόπουλος έχει διακριθεί στη μελέτη κτιρίων και συγκροτημάτων, καθώς και στην εκπόνηση του προγραμματισμού και των ρυθμιστικών σχεδίων έξι Πανεπιστημίων της Ελλάδος. Έχει εκπονήσει επίσης πολλές μελέτες για ιδιωτικά και δημόσια κτίρια, τα οποία έχουν ενταχθεί επιτυχώς στον αστικό ιστό. Έχει συγγράψει βιβλία Αρχιτεκτονικής Θεωρίας, Κριτικής και Μορφογένεσης.

Ο συνάδελφος Ακαδημαϊκός κ. Νικόλαος Βαλσαμάκης θα παρουσιάσει το έργο του κ. Αναστάσιου Κωτσιόπουλου, τον όποιον επισήμως υποδεχόμαστε σήμερα. Θα ακολουθήσει ομιλία του νέου Αντεπιστέλλοντος Μέλους με θέμα: «Η Αρχιτεκτονική σέ Περίοδο Κρίσης».

Παρακαλώ τον Ακαδημαϊκό κ. Νίκο Βαλσαμάκη νά έλθει στο βήμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΝΙΚΟ ΒΑΛΣΑΜΑΚΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρίες καὶ Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ ἀπευθύνω τὸν καθιερωμένο χαιρετισμὸ στὸν κύριο Ἀναστάσιο Κωτσιόπουλο, στὴ σημερινή ἐπίσημη ὑποδοχή του ὡς Ἀντεπιδέλλοντος Μέλους τοῦ Ἀνώτατου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας μας.

Κι αὐτὸ γιατί ἡ σχέση του μὲ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δὲν εἶναι καινούργια.

Ὡς μέλος τοῦ Τεχνικοῦ Συμβουλίου τῆς, κατ' ἐπανάληψη ἀπὸ τὸ 1994, ἔχει συμμετάσχει σὲ ομάδες ἐργασίας καὶ ἔχει ἐκπονήσει μελέτες τοῦ ἀφοροῦν κτίρια καὶ χώρους τῆς Ἀκαδημίας. Ἔχει σημειώσει μιὰ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ μέλη τῆς πνευματικῆς μας κοινότητας ἐπὶ πολλὰ χρόνια, ἤδη ἀπὸ τὸ 1991, ὅταν, μὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ ομάδα συνεργατῶν, ξεκίνησε τὴν πρώτη μελέτη γιὰ τὸ Συγκρότημα τοῦ Ἰδρύματος Ἰατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τὸ κτίριο αὐτό, τοῦ ὁποῦ ἡ κατασκευὴ ὀλοκληρώθηκε τὸ 2002, ἀποτελεῖ καὶ τὸν βασικὸ συνδετικὸ κρίκο τοῦ κ. Κωτσιόπουλου μὲ τὴν Ἀκαδημία. Ὡστόσο, δὲν εἶναι ὁ μοναδικός. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα σὲ τρεῖς μελέτες στὶς ὁποῖες ἔχει συμμετάσχει:

- τὴν πρόταση γιὰ τὴ δημιουργία «Κοινοῦ τῶν Ἀκαδημιῶν» στὸν εὐρύτερο χώρο τῆς Ἀκαδημίας Πλάτωνος, ἡ ὁποία ξεκίνησε ὡς ἰδέα τὸ 1997, ὀλοκληρώθηκε ὡς πρόταση τὸ 2002 καὶ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὸ συντονισμὸ τοῦ συναδέλφου ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γρ. Σκαλκιά,
- τὴν πρόταση γιὰ τὸ κτίριο Κολυμβητηρίου, Γυμναστηρίου καὶ Φυσικοθεραπευτηρίου τοῦ Ἰδρύματος Ἰατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία κατατέθηκε τὸ 2003 ἀπὸ ομάδα ἐκλεκτῶν ἐπιστημόνων μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ κ. Κωτσιόπουλος,
- τὴν πρόταση ὑπόγειας ἐπέκτασης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ προμελέτη καὶ μακέτα τῆς ὁποίας κατατέθηκε τὸ 2004.

Ὁ χώρος μας τοῦ εἶναι γνώριμος, λοιπόν, ὅπως κι ὁ ἴδιος εἶναι γνώρι-

μος σέ πολλούς συναδέλφους. Ἐπιτρέψτε μου ὅμως νά ἀναφερθῶ ἀναλυτικά στήν ἐξέλιξη τῆς σταδιοδρομίας του καί νά κάνω γνωστό τὸ ἔργο του σέ ὅσους ἀπό μᾶς δὲν τὸ γνωρίζουν.

Ὁ κ. Ἀναστάσιος Κωτσιόπουλος εἶναι καθηγητῆς τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Σχεδιασμοῦ τοῦ Τμήματος Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐκτός ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό, διδάσκει ἐπίσης θεωρία ἀρχιτεκτονικῆς στὸ προπτυχιακὸ καί τὰ μεταπτυχιακὰ Προγράμματα τοῦ Τμήματος, ἐνῶ δραστηριοποιεῖται καί ὡς ἀρχιτέκτων μηχανικός μὲ ἐπαγγελματική ἔδρα τῆ Θεσσαλονίκη.

Γεννήθηκε τὸ 1946, τελείωσε τὸ Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καί εἰσήχθη πρῶτος στὸ Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸ 1964, ἀπ' ὅπου καί ἀπεφοίτησε τὸ 1970, ἐπίσης πρῶτος. Ἐκανε μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Τὸ 1976 ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ μηχανικός τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μὲ τίτλο τῆς διατριβῆς του: «Συμμετοχὴ στὶς ἀρχιτεκτονικὲς δράσεις: ἡ συμμετοχὴ ὡς πρίσμα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ τεχνητοῦ περιβάλλοντος». Τὸ 1980 ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου μὲ τίτλο διατριβῆς: «A Structural Approach to the Description and Planning of Universities». Τὸ 1982 ἀνακηρύχθηκε ὑφηγητῆς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ μὲ τίτλο τῆς διατριβῆς ἐπ' ὑφηγεία: «Ζητήματα Ἀρχιτεκτονικῆς Θεωρίας».

Ἡ ἐρευνητικὴ δραστηριότητα τοῦ κ. Κωτσιόπουλου καλύπτει κυρίως τὶς περιοχές:

- τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ καί τῆς μορφογένεσης στὴν ἀρχιτεκτονική,
- τῆς ἀρχιτεκτονικῆς θεωρίας, κριτικῆς καί ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου,
- τοῦ προγραμματισμοῦ καί σχεδιασμοῦ τῶν κτιρίων, μὲ ἔμφαση στὰ ἐκπαιδευτικὰ καί ἰδιαίτερα τὰ πανεπιστημιακὰ καί τὰ ἐρευνητικὰ κέντρα,
- τῆς ἐπανάχρησης κτιρίων καί τῆς σχέσης παλαιοῦ – καινούργιου.

Ἡ δραστηριότητα αὐτὴ ἀσκήθηκε καί ἀσκεῖται μὲ τὴ συγγραφὴ διατριβῶν καί βιβλίων, μὲ δημοσιεύσεις σέ ἑλληνικὰ καί διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, μὲ τὴ συμμετοχὴ σέ ἑλληνικὰ καί διεθνῆ συνέδρια, μὲ τὴν ὀργάν-

νωση συνεδρίων, με διαλέξεις και παρουσιάσεις στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, με δημόσια μαθήματα, με την έποπτεία και τη συμμετοχή σε σειρά έρευνητικών προγραμμάτων καθώς και με την έποπτεία διδακτορικών διατριβών.

Ο κ. Κωτσιόπουλος έχει συμμετάσχει με ανακοινώσεις του σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια, έχει συγγράψει βιβλία, με γνωστότερα απ' αυτά τα *Ζητήματα Αρχιτεκτονικής Θεωρίας* (εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1982) και την *Κριτική της Αρχιτεκτονικής Θεωρίας* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1985), ενώ έχει κάνει περισσότερες από 120 δημοσιεύσεις επιστημονικών έργων στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Μαζί με συνεργάτες του, έχει διακριθεί σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς και έχει έκπονησει διάφορες μελέτες για ιδιωτικά και δημόσια κτίρια (έρευνητικά κέντρα, πανεπιστημιακά και νοσηλευτικά κτίρια) μεταξύ των οποίων και το συγκρότημα του Ίδρυματος Ιατροβιολογικών Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών, που προανέφερα.

Άλλοτε ως συντονιστής και άλλοτε ως μέλος επιστημονικής ομάδας, μετείχε στον αρχιτεκτονικό προγραμματισμό και στα αρχιτεκτονικά σχέδια έξι ελληνικών πανεπιστημίων: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πολυτεχνείο Κρήτης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πολυτεχνική Σχολή Θράκης, νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Ρυθμιστικό Σχέδιο Νομικής Σχολής του Έθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα περισσότερα από τα έργα αυτά έχουν παρουσιαστεί σε εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό και έχουν διακριθεί. Αξίζει να αναφερθεί ή διάκριση που έλαβε σε παγκόσμιο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ή πρόταση της ομάδας στην οποία συμμετείχε ως σύμβουλος για το Μεγάλο Μουσείο της Αιγύπτου που προκηρύχθηκε από το Αιγυπτιακό Υπουργείο Πολιτισμού το 2003.

Δύο διακρίσεις για τον κ. Κωτσιόπουλο και τους συνεργάτες του απονεμήθηκαν, έξ' άλλου, από το Ελληνικό Ίνστιτούτο Αρχιτεκτονικής:

- Η άπονομή του Πρώτου Βραβείου «Αρχιτεκτονική 2000» για τη νέα μονάδα της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ως το καλύτερο δημόσιο κτίριο της πενταετίας 1995-2000, και
- Ειδική Μνεία, εκτός συναγωνισμού, για το Δημοτικό Πολιτιστικό Κέντρο και Αναψυκτήριο στη Νάουσα.

Ἡ μελέτη τους γιὰ τὰ νέα γραφεῖα τῆς ἐταιρείας Alumil τιμῆθηκε τὸ 2003 μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ἰσότιμα βραβεῖα τοῦ Μεσογειακοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Διαγωνισμοῦ γιὰ κτίρια μὲ προσόψεις ἀλουμινίου.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι δύο ἀπὸ τὰ ἔργα του, συγκεκριμένα ἡ «Κατοικία στὴν Ἄνω Πόλη Θεσσαλονίκης» καὶ τὸ Μουσεῖο στὴ Νάουσα, ἔχουν συμπεριληφθεῖ στους Παγκόσμιους Ἄτλαντες *The Phaidon World Atlas of Architecture*, Phaidon Press, 2004 καὶ *The Phaidon Atlas of 21st Century World Architecture*, 2008.

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 2005 ἡ Ἑνωσιὴ Εὐρωπαϊκῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Σχολῶν, σὲ σύνοδο ποὺ ὀργανώθηκε στὸ Κέντρο Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Μεσογείου στὰ Χανιά, τὸν προσκάλεσε ὡς keynote speaker γιὰ νὰ παρουσιάσει τὸ ἀρχιτεκτονικὸ του ἔργο, μὲ τίτλο τῆς παρουσιάσῆς του: “From the beginning to the beginning”.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κτίρια, στὴ μελέτη κατασκευῆς τῶν ὁποίων συμμετεῖχε καὶ ὁ κ. Κωτσιόπουλος, ἔχουν παρουσιαστῆ σὲ ἐκθέσεις τόσο στὴν Ἑλλάδα, ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Δύο ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ἐπιλέχθηκαν καὶ ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν ἔκθεσι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοῦ Deutsches Architektur Museum (DAM) μὲ τίτλο «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα».

Τὸ ἔργο τοῦ κ. Κωτσιόπουλου τὸν καθιστᾷ ἄξιο συνάδελφό μας στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας μας. Τὸν καλωσορίζουμε λοιπὸν σήμερα, μὲ τὴν εὐχὴ νὰ συνεχίσει καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν προσφορά του, καὶ τοῦ εὐχόμεσθε καλὴ συνέχεια καὶ πολλὰς ἀκόμη ἐπιτυχίες.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Μ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κύριε Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ,
Κύριε πρῶην Ὑπουργέ,
Κύριοι Ἀκαδημαῖκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ὁ ὅρος «κρίση» στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη περιγράφει μιὰ διαταραχὴ σὲ ἓνα σύστημα ἀξιών, ἐννοιῶν καὶ μεθόδων ποὺ συνήθως λειτουργεῖ ὡς γενέτειρα νέων.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἓνα φαινόμενο μὲ διαχρονικὴ καὶ διαπολιτισμικὴ πολυμορφία, στὸ ὁποῖο ἡ κρίση εἶναι μιὰ γνώριμη κατάστασι καί, μάλιστα, τὰ τελευταῖα χρόνια, τόσο γνώριμη, ὥστε ἄνθρωποι τῆς δικῆς μου ἡλικίας νὰ τὴν ἔχουν βιώσει τουλάχιστον δύο φορές καὶ νὰ τὴν ἔχουν βιώσει ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῶν μαυφύστων καὶ τῶν διακηρύξεων τῆς ἐκάστοτε πρωτοπορίας ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐρύτερα διαδεδομένης ἀρχιτεκτονικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκπαίδευσης.

Παραμένει ὡς ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ προέλευσι τῶν κρίσεων αὐτῶν. Ἡ κρίσις εἶναι ἓνα φυσιολογικὸ στάδιο ἐξέλιξης στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη, ὑπάρχει ὅμως πάντοτε ἀνοικτὸ τὸ ζήτημα ἂν πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὴ ἢ εἰσαγόμενι κρίσις. Ἄν πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ προϊόν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων στὰ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς πρότυπα ἢ ἂν πρόκειται γιὰ προϊόν εὐρύτερων κοινωνικῶν ἀλλαγῶν.

Ἴσως δὲν ἔχει τόσο ἐνδιαφέρον νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἀλλὰ συγκεκριμένα, μὲ τὸ βλέμμα μας στραμμένο στὰ συμβαίνοντα γύρω μας. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ σημερινὴ χρηματοπιστωτικὴ κρίσις, ὅσο βαθιὰ καὶ ἂν εἶναι, δὲν θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ νὰ ἐγκαταλείψουμε ἄμεσα οὔτε τίς μορφικὲς ὑπερβολὲς οὔτε τὰ νέα ὑλικά ἢ τίς νέες ὑπολογιστικὲς μας δυνατότητες. Πιστεύω ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ση-

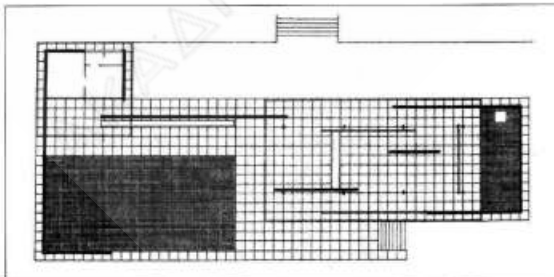
μερινής κρίσης στην αρχιτεκτονική είναι αλλά και αυτό είναι το ζήτημα που θα προσπαθήσω να εκθέσω στην ομιλία μου, μέσα από παραδείγματα της παγκόσμιας σκηνης αλλά και μέσα από τις προσωπικές μου εμπειρίες.

Κατά τη γνώμη μου, η αρχιτεκτονική σήμερα, πέρα από τις μορφολογικές της ακροβασίες, δεν έχει ακόμη εξαντλήσει τα αιτήματα των τελευταίων δεκαετιών: την επαναδιαπραγματεύση της σχέσης του κτιρίου με την πόλη, τη δόμηση σε συνθήκες πίεσης, την αναθεώρηση της ταυτότητας των ορίων των κτιρίων και την αισθητική ενσωμάτωση του ενεργειακού αιτήματος. Αυτά είναι τα ζητήματα που θα έπρεπε να διαβάξει κανείς στα κτίρια και όχι αν οι μορφές είναι αυστηρά επίπεδες ή προκλητικά καμπύλες και αν φωτίζονται ή όχι με φανταχτερό τρόπο. Αυτά τα τελευταία είναι λιγότερο ουσιαστικά.

Νομίζω, κατ' επέκταση, ότι σήμερα η βαθύτερη κρίση της αρχιτεκτονικής είναι προγραμματικού τύπου: αφορά στην αδυναμία της να υπηρετήσει τις γρήγορες αλλαγές του τρόπου ζωής μας και στην αδράνεια που παρουσιάζει ο βαθύς χωρικός πυρήνας του σχεδιασμού στο να ενσωματώνει ή —πολύ περισσότερο— και να εμπνέει τις αλλαγές αυτές.

I. Bauhaus και Νεωτερικότητα

Τα δεινά μας αρχίζουν από εδώ. Ή τουλάχιστον και από εδώ. Το 1929, ο Ludwig Mies van der Rohe, άμέσως μετά και Διευθυντής του Bauhaus στο Dessau, σχεδιάζει ένα σημαντικό αρχιτεκτονικό έργο και συγκεκριμένα το γερμανικό περίπτερο στην έκθεση της Βαρκελώνης του 1929 (εικ. 1).

Εικ. 1. Ludwig Mies van der Rohe, γερμανικό περίπτερο στην έκθεση της Βαρκελώνης (άπλοποιημένο σχέδιο κάτοψης από το Α. DREXLER, Ludwig Mies van der Rohe, Braziller, 1960, σχ. 20)

Το ότι το κτίριο αυτό είναι σημαντικό το πιστεύουμε σήμερα όλοι. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80, όμως, ο Mies θεωρείτο ο υπεύθυνος των δεινών που δήθεν επέφερε στην αρχιτεκτονική το λεγόμενο Μοντέρνο Κίνημα, ενώ και όλο το διάστημα των 80 ετών, από την κατασκευή του

περιπτέρου τῆς Βαρκελώνης, τὴν κατεδάφιση, τὴν ἀνακατασκευή του καὶ μέχρι σήμερα, οἱ ἰδέες καὶ ἡ κριτικὴ γύρω ἀπὸ αὐτὸ ἄλλαξαν πλειστάκις.

Ἐνα παράδειγμα τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν μᾶς δίνει μιὰ μελέτη τοῦ J.P. Bonta, ἡ ὁποία περιγράφει τὴ μεταβολὴ τῆς στάσης τῶν κριτικῶν καὶ τοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στὸ περίπτερο¹. Ὁ Bonta γράφει γιὰ «ἀγνόηση», «προ-κανονικὴ ἑρμηνεία», «κανονικὴ» ἑρμηνεία, «ἀναγνώριση τῆς τάξης», «εὐρεία κοινωνικὴ διασπορά», «γραμματικοποίηση» καί, τέλος, «λήθη».

Τὰ στάδια αὐτὰ ἀκολουθοῦν τὴν καθιέρωση ἑνὸς κανόνα καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ βαθμιαία ἀπώλεια τοῦ νοήματος, ὅπως συμβαίνει μὲ τις ἰδιωματικὲς ἐκφράσεις στὴ γλῶσσα. Ἡ πτώση τοῦ ἐνδιαφέροντος ὀφείλεται σὲ ἓνα εἶδος κορεσμοῦ καὶ συνδυάζεται μὲ τις ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς κοινωνικοποίησης. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύνθηες φαινόμενο, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε καὶ «ἐκχυδαϊσμό».

Ἡ παραπάνω «διήγηση» τοῦ Bonta ἀντιπροσωπεύει τελικῶς καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἔπος τῆς Μοντέρνας Ἀρχιτεκτονικῆς, ἀπὸ τις ἀπαρχές της καὶ τὸ Bauhaus μέχρι τὴν ἀμφισβήτησή της, τὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ μετὰ. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἐσωτερικὴ κρίση ποὺ περιγράφει τὴ μοίρα τῆς ἐκάστοτε πρωτοπορίας σὲ καθεστῶς ἐκχυδαϊσμοῦ καὶ σὲ καθεστῶς εὐρείας διάδοσης τῶν κανόνων καὶ τῶν προτύπων της. Πρόκειται ὅμως καὶ γιὰ μιὰ πορεία, ποὺ προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά ἐξωτερικῶν παραγόντων μὲ κυριότερο τὴν εὐρεία μεταπολεμικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Ἡ δραστηριότητα αὐτὴ εὐνόησε τὸν ἐκχυδαϊσμὸ τῶν προτύπων καὶ τῶν κανόνων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπογύμνωσή τους ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ τους ποιότητα μέσω τῆς συνεχοῦς μίμησης. Χρειαζέται, πάντως, προσοχὴ στὴ σύγκριση μὲ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ, στὴν ὁποία φαινόμενα ὅπως ἡ κυκλοφορία καὶ διάδοση τῶν ἰδεῶν καὶ ὅπως ὁ κορεσμὸς ἐξελίσσονται ταχύτατα στὰ πλαίσια τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητας, πρὶν οἱ ὅποιες ἰδέες προλάβουν νὰ υλοποιηθοῦν.

Ἐσαναγυρίζοντας στὴν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ μας, δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦμε ὅτι μιὰ σειρά ἐπινοήσεων τῆς τρέχουσας ἀρχιτεκτονικῆς πρωτοπορίας ἔχει τὴ ρίζα της στὰ πρότυπα τῶν ἄλλων μεγάλων τοῦ Νεωτερικοῦ Κινήματος καὶ ὅτι τὸ Κίνημα αὐτὸ ἀδικεῖται ἀπὸ τὴν ὑπεραπλουστευμένη ἔνταξή του στὸν

1. J.P. BONTA, *An Anatomy of Architectural Interpretation: a semiotic review of the criticism of Mies van der Rohe's Barcelona Pavilion*, Gustavo Gili, 1975. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀντιλήψεων τῶν κριτικῶν γιὰ τὸ περίπτερο γίνεται κυρίως στὶς σελίδες 57 ἕως 72.

γενικό κανόνα ότι «ή μορφή ακολουθεί τη λειτουργία». Η ομαδοποίηση και αισθητικοποίηση των λειτουργικών επιλογών στον Gropius, ή κάθε φορά μη αναμενόμενη «ύποταξη» της λειτουργίας στην ένταση της μορφής στον F.L. Wright, ή διαχρονικότητα της γλυπτικής μορφής, ή διεύρυνση της έννοιας της λειτουργίας, αλλά και η επαναστατική έρμηνεία της ιστορίας στον Le Corbusier αποτελούν μικρές μόνο αναφορές σε αυτή τη μεγάλη παρεξήγηση, ή όποια και απέτελεσε τη ρίζα των αμφισβητήσεων απέναντι στο Μοντέρνο Κίνημα.

Μαζί με τους παραπάνω πρέπει να αναφερθούν και άλλες κορυφαίες προσωπικότητες, όπως ο Ph. Johnson με τη διαφάνεια της κατοικίας στη N. Canaan του 1949, ο O. Niemeyer με την για πάνω από 80 χρόνια συνεχή πορεία του στην έρμηνεία του αρχιτεκτονήματος ως κατοικουμένου γλυπτού, αλλά και ο P. Rudolph – αρχικώς ως συνεργάτης του R. Twichell και, εν συνεχεία, ως βασικός μελετητής – με τις πρωτοποριακές κατοικίες του από το 1949 έως το 1952. Η πορεία αυτών των προσωπικοτήτων και τα πρώιμα έργα τους μās εξηγούν για ποιό λόγο είναι λάθος να πιστεύουμε ότι μιιά σειρά από επιλογές της σημερινής αρχιτεκτονικής αποτελούν εύρηματα μόνο της εποχής μας.

II. Η κρίση του Μοντέρνου

Η κρίση απέναντι στο Μοντέρνο Κίνημα αρχίζει τη δεκαετία του '60, κυρίως με την αμφισβήτηση των βασικών επιλογών του, ή όποια εκφράζεται στα κείμενα του R. Venturi (*Complexity and Contradiction in Architecture*)², του A. Rossi (*L'Architettura de la Città*)³ και σύντομα πολλών άλλων. Η κρίση κορυφώνεται στα μέσα του '80 και τα πράγματα ισορροπούν σε μιιά νέα πραγματικότητα περί τις αρχές του '90, με την σχεδόν αϊφνίδια κατάρρευση της αμφισβήτησης.

Η τάση της επιστροφής, ή λατρεία της τοπικότητας, ή αρχιτεκτονική αισθητική ως σύστημα, στο όποιο κυριαρχούν οι αναφορές και οι μεταφορές, αποτελούν τον ένα πόλο της κρίσης, σε συνύπαρξη πάντως με το λεγόμενο

2. R. VENTURI, *Complexity and Contradiction in Architecture*, The Architectural Press 1966.

3. Το βιβλίο έχει γίνει γνωστό κυρίως από την έκδοσή του στα αγγλικά: A. ROSSI, *The Architecture of the City*, Opposition Books, MIT Press, 1966, 1982.

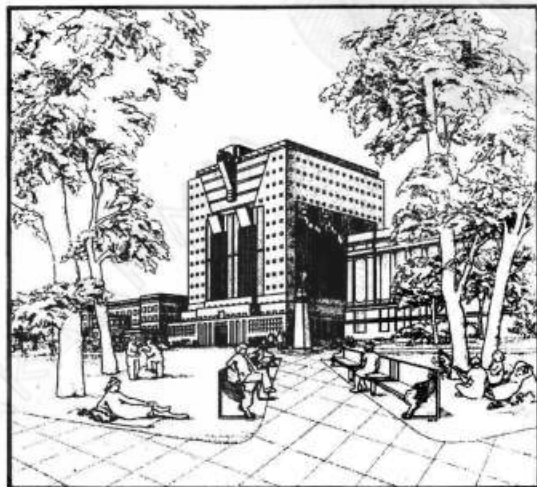

«ύστερομοντέρνο» και με τόν λεγόμενο «ἀποδομητισμό», τάσεις πού συντηροῦν τή συνέχεια και ἐρεθίζονται ἀπό τις νέες δυνατότητες τῶν ὑπολογιστῶν και τὰ νέα ὕλικά.

Ἐὸ ὄρος «μεταμοντέρνο» καθιερώνεται ἀπὸ τὸ 1975 και μετὰ ἀλλὰ γρήγορα –μέσα ἀπὸ τὴν εὐρεία χρήση του και τὴν ἀθρόα υἰοθέτηση τῶν προτύπων του– υἰφίσταται τὴν ἴδια διάβρωση ὅπως ὑπέστη και τὸ Μοντέρνο Κίνημα. Πρέπει, πάντως, νὰ σημειώσουμε ὅτι, σὲ ὀρισμένα τμήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κοινότητας, ἡ υἰοθέτηση τῶν μεταμοντέρνων ἰδεῶν ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει μέχρι και σήμερα.

Ἐὸ κριτικός Ch. Jencks, με τὸ περίφημο *The Language of Post Modern Architecture*⁴ και, ἀργότερα, με τὸ *Late-Modern Architecture*⁵, με τὸν διαφοροῦμενο τίτλο του, ἀποτελοῦν τοὺς πρωταγωνιστὲς αὐτῆς τῆς τάσης πού στηρίζεται και ἀπὸ σημαντικά περιοδικὰ ὅπως τὸ *Architectural Design*.⁶

Ἐικανοὶ ἀρχιτέκτονες με εὐδιάκριτο μοντέρνο παρελθὸν συνωθοῦνται στοὺς ὀπαδοὺς: ὁ Michael Graves με τὸ Portland Building και τὴν, δίκην μεταλλίων, ὀργάνωση τῆς ὀψης του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του (εἰκ. 2), ὁ ποιητικός H. Hollein με τις προσόψεις τῶν καταστημάτων τῆς

Εἰκ. 2. Michael Graves, Portland Building (σχέδιο τοῦ Graves, δημοσιευμένο στὸ K.V. WHEELER, P. ARNELL, T. BICKFORD (eds.), *M. Graves, Buildings and Projects 1966-1981*, Rizzoli, 1982, σ. 199)

4. CH. JENCKS, *The Language of Post-Modern Architecture*, Academy 1977.

5. CH. JENCKS, *Late-Modern Architecture*, Academy 1980.

6. Εἶναι χαρακτηριστικοὶ οἱ τίτλοι τῶν τευχῶν αὐτῆς τῆς περιόδου: *Revision of the Modern*, A.D. *Profile* 58 (guest ed. H. Klotz), 1985, *The New Classicism in Architecture and Urbanism*, A.D., Vol. 58, No 1, 2, 1988, *Deconstruction*, A.D., Vol. 58, No 3, 4, 1988 κ.ἄ.

Βιέννης αλλά και τη ριζοσπαστική πρόταση για το υπόγειο Μουσείο στο Salzburg, ο αϊφνης ολισθήσας στο μεταμοντέρνο νεοπαλλαντιανό ύφος Ph. Johnson με τον εξαιρετικής, πάντως, σηματοδοτικής ικανότητας ουρανοξύστη της AT&T (εικ. 3), ο μοναδικά εύρηματικός και γνήσια «χωρικός» J. Stirling με την περίφημη νέα πτέρυγα της Κρατικής Πινακοθήκη της Στουτγάρδης, ο πάντοτε μνημειακός αλλά και τόσο προσωπικός M. Botta με τις πιεστικής συμμετρίας κατοικίες του αλλά και με τα άριστουργηματικά μουσεία και τις εκκλησίες του και ο O.M. Ungers με το «κτίριο μέσα σε κτίριο» του DAM.

Εικ. 3. Ph. Johnson, AT&T Tower, Νέα Υόρκη

Παράδοσης με προεξάρχοντες τον N. Foster με το HSBC Headquarters και τους νέους τότε R. Piano και R. Rogers με το πολυσυζητημένο Κέντρο G. Pompidou στο Παρίσι. Ο Foster παρουσιάζει μιαν αξιοσημείωτη συνέχεια ύψους και ενδιαφερόντων ή οποία εκκινεί προγενέστερα με σημαντικά κτίρια όπως το Sainsbury Centre of Visual Arts. Και αυτά συμβαίνουν σε ένα κλίμα που εύνοει τα μεγάλα έργα, όπως, πέραν του Pompidou, ή επέκταση του Λούβρου του I.M. Pei, ή άψίδα της Defense και πολλά άλλα.

Δίπλα τους, ο πάντοτε διανοούμενος Aldo Rossi, με το μοναδικό «Θέατρο του Κόσμου» και το διαχρονικό νεκροταφείο της Modena, βασικός εκπρόσωπος του λεγόμενου ιταλικού νεορασιοναλισμού, με τα έρεθιστικά σχέδιά του, τα όποια, όπως και εκείνα του Massimo Scolari, άσκησαν ίσως περισσότερη έπιρροή και από τα ίδια τα αρχιτεκτονήματά του.

Ο αντίλογος συντηρεί τις συνθήκες διαρκούς κρίσης – αυτό που ο Jencks πολύ πετυχημένα ονόμασε «two-party system» και το όποιο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εξακολουθεί να υφίσταται, με άλλους αντιπάλους, και σήμερα.

Στις δεκαετίες του '70 και του '80, ο αντίλογος προέρχεται από ιδιόρρυθμους συνεχιστές της Μοντέρ-

Τόσο τὸ Λουβρο, ὅσο καὶ τὸ Pompidou προκάλεσαν σφοδρὲς ἀντιδράσεις καὶ υπέστησαν ὀξεία κριτική, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μετέπειτα καθολικὴ ἀποδοχή τους. Ἀποδεικνύεται, ἔτσι, τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ οἱ ἐπικρίσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ιδεῶν ἀποτελοῦν ἐσωτερικὴ ὑπόθεση ἐνὸς σώματος κριτικῶν, ὅπως ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ φόβος τοῦ διαφορετικοῦ συχνὰ λειτουργεῖ ὡς παραγωγὸς ἀρνητικῶν σχολίων ἀπέναντι σὲ ἓνα πρωτοποριακὸ κτίριο.

Παράλληλα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτιμῆσει κανεὶς τὴν ἐπιρροή ἐπὶ μέρους «παικτῶν» ὅπως ἡ ομάδα *Arquitectura*, πού δραστηριοποιεῖται στὶς ΗΠΑ, καὶ ὅπως ὁ H. Jahn, πού καθιερώνεται στὶς ΗΠΑ ὡς Murphy/ Jahn στὸ Illinois Center καὶ ἐπανεμφανίζεται δριμύτερος στὸ Sony Center τῆς Potsdamer Platz, στὸ ἐνωμένο Βερολίνο.

Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργεῖ πλέον πλήρως ὡς ἐκφραστὴς συστημάτων προβολῆς καὶ ἐξουσίας μὲ τὴν πρώτη μεταπολεμικὴ ἐμφάνιση τῶν μεγάλων ἔργων καὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ star system: μὲ τὴν IBA στὸ Βερολίνο, τὰ μεγάλα ἔργα στὸ Παρίσι, τὸ Λονδίνο, τὴ Νέα Ὑόρκη καὶ ἄλλου.

*

* *

Θὰ ἦταν λάθος νὰ μὴν ἐντάξει κανεὶς στὸν ἀντίλογο ἀπέναντι στὸ λεγόμενον μεταμοντέρνο, τὸ ρεῦμα πού ὀνομάζεται «ἀποδομητισμός» (*deconstruction*), τὸ ὁποῖο καὶ ἔχει λειτουργήσει εὐθέως ὡς πρόγονος τῆς σημερινῆς τάξης πραγμάτων, ἰδιαίτερα στὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ σημερινοῦ «two-party system», τὸ ὁποῖο πολλοὶ ἀποκαλοῦν «σύγχρονο ἐξπρεσσιονισμό» ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς «ὑπερέκφρασης». Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς ἀποδομητισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ μᾶλλον ἀφελῆ διέξοδο, ἓνα εἶδος καταφυγίου τῆς ἀγωνίας τοῦ ἀρχιτέκτονα νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὰ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς μέσω τῆς ἀποδόμησης καὶ τῆς εἰκονικῆς «καταστροφῆς» τοῦ κτιρίου, ἐλπίζοντας — μᾶλλον ὀρθῶς — ὅτι ἡ ἀποκάλυψη τῶν δομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κτιρίου παράγει αἰσθητικὸ περιεχομένον μῆνυμα. Γρήγορα τὸ ρεῦμα αὐτὸ μετατρέπεται σὲ ἓνα μᾶλλον αὐτοτελὲς παίγνιο γεωμετριῶν, ἐνίοτε ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, παράγοντας μιὰ σειρά ἀπὸ κτίρια, ὅπως τὸ Wexner Center τοῦ P. Eisenman, τὸ πάρκο La Villette τοῦ B. Tschumi, τὸ δίδυμο κτίριο Ginger & Fred τοῦ F. Gehry (εἰχ. 4) καὶ τὸ πολυσυζητημένο D.G. Bank τοῦ ἴδιου, τὸ Ἑβραϊκὸ Μουσεῖο στὸ Βερολίνο τοῦ D. Libeskind κ.ἄ., πού ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τοὺς ἀπογόνους τους.

Εἰκ. 4. F. Gehry,
Ginger & Fred, Πράγα

III. Ἡ παροῦσα συνθήκη

Τὰ νέα δεδομένα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων εἶναι τὰ παρακάτω:

- (α) Ἡ κατάρρευση, σχεδὸν χωρὶς μάχη, ὅλων τῶν ἀναφορικῶν κινήματων, ὅπως ὁ νεοκλασικισμὸς, καὶ τῆς αἰσθητικῆς προσέγγισης ποὺ τὰ συνοδεύει. Εἶναι, λόγου χάρη, ἐνδεικτικὴ ἢ ἀπότομη ἀλλαγὴ πολλῶν περιοδικῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἐξωφύλλου καὶ στὴν ἐπιλογή τῶν περιεχομένων, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐκεῖνο τοῦ περιοδικοῦ *Materia*⁷, ποὺ διευθύνει μιὰ ἀπὸ τίς κορυφαῖες προσωπικότητες τοῦ «μετα-μοντέρνου», ὁ P. Portoghesi.
- (β) Ἡ δραματικὴ ἀλλαγὴ τῶν μεθόδων σχεδίασης καὶ ἀναπαράστασης τῶν κτιρίων καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀναλογικὴ στὴν ψηφιακὴ λογικὴ, μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὴν κατάρρευση τῆς ἔννοιας τοῦ πρωτοτύπου, τὸ εὐμετάβλητο τοῦ σχεδίου καὶ τὴ νέα δομὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ γραφείου.
- (γ) Ἡ περιορισμένη ἀκόμη ἀλλὰ ὑπαρκτὴ μορφοπλαστικὴ ἱκανότητα τοῦ

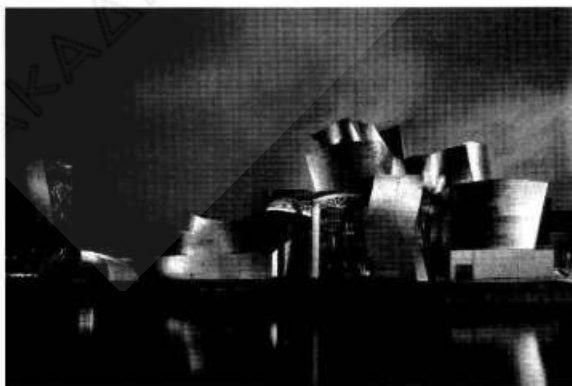
7. Π.χ. τὸ τεῦχος 28 (1998) τοῦ *Materia*, μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «ἀνατολὴ καὶ δύση», ἔχει ἀφιέρωμα στὸν M. Scolari καὶ ἀνάλογη αἰσθητικὴ τοῦ ἐξωφύλλου, τῆς ὕλης, ἀκόμη καὶ τοῦ χαρτιοῦ, ἐνῶ τὸ τεῦχος 31 (2000), μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «ἀεριζόμενες ὄψεις», παρουσιάζει ἔργα τῶν Herzog & De Meuron, Baumschlager & Eberle κ.ἄ., ἐνῶ προηγεῖται κείμενο τοῦ ἐκδότη P. Portoghesi, ποὺ ὁμολογεῖ τὸ «τέλος ἐποχῆς».

υπολογιστή και ή ακόμη πιο περιορισμένη αλλά επίσης ύπαρκτη ικανότητά του να όριοθετεί και να επιλύει, έστω και μερικώς, προγραμματικά αλλά και συνθετικά προβλήματα.

- (δ) Τα νέα δομικά υλικά ως στοιχεία παραγωγής αισθητικής, σε πρωτοφανή έκταση και με πρωτοφανή ταχύτητα επιβολής.
- (ε) Η αύξουσα δύναμη της εικόνας μέσω των νέων οδών διακίνησης με αποτέλεσμα την αύξηση της έπιρροής των έκαστοτε πρωτοποριακών ιδεών και του *star system*.
- (στ) Η μερική αυτόνομηση των δύο συστημάτων (πρωτοπορίας και *star system*) και ή αύξηση της έπιρροής του *star system* στην παραγωγή και την κατανάλωση των ιδεών χωρίς να προηγείται κριτική ανάγνωση.

Κατά τὰ άλλα εξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει τὸ «*two-party system*» ἀλλὰ μὲ νέους παῖκτες. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἐμφανίζεται ὁ νέος ἐξπρεσιονισμὸς, ἐνίοτε μὲ εὐθεία καταγωγή ἀπὸ τὴν ἀποδόμηση ἀλλὰ πάντως μὲ πλήρη ἐκμετάλλευση τῶν ἀναπαραστατικῶν δυνατοτήτων τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Παραδείγματα ἀποτελοῦν ἔργα ἀρχιτεκτόνων ὅπως τοῦ F. Gehry (εἰκ. 5), τοῦ S. Calatrava, τοῦ P. Eisenman, τῶν Cook-Fournier, τῶν Future Systems καὶ τῆς Z. Hadid. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ μινιμαλισμὸς στρέφεται στὶς ἀπαρχές τοῦ Μοντέρνου Κινήματος καὶ ἐπαναφέρει τίς ἀξίες του, συχνὰ ὅμως ἀπλῶς ὡς στυλ. Παραδείγματα ἀποτελοῦν ἔργα ἀρχιτεκτόνων ὅπως τοῦ R. Rogers, τοῦ R. Piano, τοῦ D. Chipperfield καὶ ἄλλων, μὲ χαρακτηριστικότερο ἴσως ἔργο τὸ Κέντρο τῆς Apple στὴ Νέα Ὑόρκη τῶν Bohlin Cywinski Jackson (εἰκ. 6).

Εἰκ. 5. F. Gehry, Μουσεῖο Guggenheim, Μπιλμπάο

Εικ. 6. Bohlin Cywinski Jackson, Apple Center, Νέα Υόρκη

Εικ. 7. Herzog και De Meuron, Caixa Forum, Μαδρίτη

Παρατηρείται, παράλληλα, η δεύτερη μεταπολεμική εμφάνιση τών μεγάλων έργων και του *star system* (Βερολίνο, Παρίσι, Λονδίνο, Νέα Υόρκη και, επί πλέον, Ήμιράτα και Κίνα) με άφορμή και μεγάλα γεγονότα όπως οί Όλυμπιακοί αγώνες. Ένδιαφέρον στη διαδικασία αυτή έχει ή επανεμφάνιση τής λογικής τών κτιρίων-συμβόλων. Οί σύγχρονες πόλεις, ακόμη και οί μικρότερες, φαίνεται να επενδύουν και πάλι στην αρχιτεκτονική, και κυρίως στο *star system* τής. Άκολουθούν τὸ παράδειγμα τοῦ Bilbao και γεμίζουν με ενδιαφέροντα, εύρηματικά, πολυσυζητημένα και ένίοτε αντιφατικά κτίρια, πού μοιάζουν σαν να έχουν σχεδιαστεί για να προκαλέσουν αντιδράσεις. Μερικά παραδείγματα: τὸ Caixa Forum τής Μαδρίτης ἀπὸ τοὺς Herzog και De

Meuron (εἰκ. 7), τὸ κτίριο τής Φιλαρμονικῆς τοῦ Ἀμβούργου ἀπὸ τοὺς ἰδίους, ἡ Casa da Musica στὸ Πόρτο ἀπὸ τὴν OMA και τὸν R. Koolhaas (εἰκ. 8), ἡ Seattle Library ἀπὸ τοὺς ἰδίους, ὅπως και τὸ TV Headquarters στὸ Πεκίνο,

Εικ. 8. OMA, R. Koolhaas, Casa da Musica, Πόρτο

ο πύργος Swiss-Re από τον N. Foster στο Λονδίνο, ο έπονομαζόμενος «κουκουνάρα», ο πύργος Aqbar Barcelona από τον J. Nouvel, ο περιστρεφόμενος πύργος στο Dubai, ο Phare Tower από την ομάδα Morphosis στη La Defense στο Παρίσι αλλά και άλλα σημαντικά έργα, που επιδιώκουν ένα είδος ήπιας αστικής ανασύνταξης των πόλεων όπου εντάσσονται, όπως το κτίριο αρχαίων από τον R. Moneo στη Navarra και το Kursaal στο San Sebastian από τον ίδιο, στο οποίο και θά επανέλθουμε.

*

* *

Ἡ χώρα μας φαίνεται νά παραμένει στήν παθογένεια μιᾶς δυσχεροῦς αστικῆς καθημερινότητος, τήν ὁποία δέν ἔχει τή δυνατότητα νά ἀντιμετωπίσει στή συνολική κλίμακά της. Οἱ πόλεις μας ἔχουν κυριολεκτικῶς πνιγεῖ ἀπό τὰ αὐτοκίνητα καί ἡ ἀνανέωση τοῦ αστικοῦ ἴστου, τόσο ἀπό πλευρᾶς κτιρίων ὅσο καί ἀπό πλευρᾶς ἐλευθέρων χώρων, παραμένει ἕνα δυσεπίλυτο πρόβλημα χωρίς θεσμική ὑποστήριξη. Ἡ κοινωνία μας βρῖσκει εὐκόλα καταφύγια τόσο στό *life style* ὅσο καί στήν ἀναμονή διαφημιζομένων μεγάλων ἔργων. Ἐκτός ἐξαιρέσεων, δείχνει συνεχῶς μειούμενο ἐνδιαφέρον γιά τὸ δημόσιο χῶρο, ἐνῶ παρασύρεται πολὺ εὐκόλα –πράγμα ἄλλωστε ἀναμενόμενο– σέ ἀνούσιες διεκδικήσεις μᾶλλον συνθηματολογικοῦ παρά οὐσιαστικοῦ περιεχομένου.

Τὸ παρήγορο εἶναι ὅτι καί ἐπιφανεῖς Ἑλληνες ἀρχιτέκτονες ὑπάρχουν μὲ διεθνή παρουσία – καί μερικοὶ εἶναι σέ αὐτὴ τὴν αἴθουσα σήμερα – ἀλλὰ καί τὰ δείγματα ἀπὸ τὴ νέα γενιά τῶν ἀρχιτεκτόνων, ἡλικίας κάτω τῶν 45 ἐτῶν, εἶναι ἄκρω ἐνδιαφέροντα. Αὐτὸ φάνηκε τόσο στήν πρόσφατη (2007) 5ῃ Μπιενάλε Νέων πού ὀργάνωσε τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀρχιτεκτονικῆς⁸ ὅσο καί σέ ἄλλες παρόμοιες ἐκθέσεις καί διαγωνισμούς. Τὰ πιὸ ἐνθαρρυντικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ προσπάθεια ἀνανέωσης τοῦ λεξιλογίου τῆς αστικῆς καί ἐξοχικῆς κατοικίας καί πολυκατοικίας, ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης τοῦ κτιρίου μὲ τὸ ἔδαφος, ἡ προσπάθεια νά ἐνσωματωθοῦν στοιχεῖα περιβαλλοντικῆς μέριμνας στό αἰσθητικὸ λεξιλόγιο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ ἐνδιαφέρον γιά τίς προσωρινές καί μεταβαλλόμενες κατασκευές, ἀλλὰ καί πειραματικῆς προσπάθειες νά διερευνηθοῦν νέες μορφές μέσα ἀπὸ τίς ἀναπαραστατικῆς δυνατότητες τῶν ὑπολογιστῶν.

*

* *

8. Μ. ΜΗΑΙΩΝΗ (ἐπιμ.), *Κατάλογος 5ης Biennale Νέων Ἑλλήνων Ἀρχιτεκτόνων*, (ἐπιμ. ἔκθεσης Στ. Γυφτόπουλος, Α. Κωτσιόπουλος), Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀρχιτεκτονικῆς, 2007.

Μετά από τουλάχιστον 50 χρόνια, στα όποια μεγάλο μέρος τῆς συζήτησης περί ἀρχιτεκτονικῆς ἐπικεντρώθηκε περισσότερο στή μορφή τῶν κτιρίων καί στό τί μᾶς θυμίζουν, παρά στό ποιᾶς ποιότητας χῶρο παράγουν, καί μετά ἀπό δύο τουλάχιστον μείζονες κρίσεις – τήν ἀμφισβήτηση τοῦ Μοντέρνου Κινήματος καί τήν κατάρρευση αὐτῆς τῆς ἀμφισβήτησης – ἀναρωτιέται κανεῖς τί μᾶς ἐπιφυλάσσει ἡ παρούσα συνθήκη γιά τò μέλλον.

Τò ἐσωτερικό πρόβλημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κοινότητας στό ἐπίπεδο τῆς πρωτοπορίας φαίνεται νά παίρνει ἄλλη τροπή. Κανείς δέν ἔχει πλέον ἀνάγκη τὸν Charles Jencks, παρ' ὅλον ὅτι, μέχρι πρότινος, ὁ κάθε ἐπώνυμος ἀρχιτέκτων θά ἀνέμενε ἐναγωνίως νά καταταγεῖ ἀπό τὸν Jencks σέ ἕνα ἀπό τὰ ταξινομικά κουτάκια του, εἰδᾶλλως θά ἀπειλεῖτο μέ καταδίκη σέ αἰώνια ἀνυπαρξία. Τὰ στυλ καί οἱ κεντρικές ιδέες ἐξατομικεύονται ἀκόμη καί στίς περιπτώσεις τῶν ἀρχιτεκτόνων ἐκείνων, ὅπως οἱ Herzog καί De Meuron ἢ ὁ B. Tschumi, πού, ἀντίθετα λόγου χάρι με τὸν F. Gehry ἢ τὸν S. Calatrava, δείχνουν νά εἶναι ἐπιφυλακτικοί σέ κάθε προσπάθεια νά οἰκοδομήσουν ἕνα προσωπικό ὕφος. Ἄντι αὐτοῦ τοῦ ἐνιαίου καί ἀγνωρίσιμου προσωπικοῦ ὕφους, προτάσσουν τὴ σχέση μέ τò ἐκάστοτε πρόβλημα καί τò ἐκάστοτε πρόγραμμα.

Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ πρώτη κύρια ζώνη πίεσεων πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονική ἦταν, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ ἀνάγκη ἐνίσχυσης τοῦ σύνθετου ρόλου τοῦ κτιρίου σέ σχέση μέ τò περιβάλλον του, ἡ ἀνάγκη ἐνίσχυσης τοῦ ρόλου τοῦ κτιρίου στὴν πόλη καθὼς καί ἡ ἀνάγκη ἐπανεξέτασης τῆς φύσης τῶν ὁρίων του. Τò κτίριο καλεῖται πλέον νά δημιουργήσει κενὸ χῶρο μέ ταυτότητα, ὅπως ἔκανε πάντοτε στὴν ἱστορική πορεία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, συμπληρώνοντας ἔτσι καί ἕνα ἀπὸ τὰ κενὰ τῆς μοντέρνας γλώσσας, ὅπως τουλάχιστον αὐτὴ ἐμφανίστηκε στὴν εὐρεία της «κατανάλωση». Καλεῖται, μάλιστα, νά τὸ κάνει αὐτὸ σέ ὅλο καί πιεστικότερες συνθήκες γειτονίας μέ ἄλλα κτίρια ἢ σέ ὅλο καί ἐπιδεινούμενες συνθήκες ὑψηλῆς πυκνότητας. Γιά νά ἀντεπεξέλθουν σέ αὐτὰ τὰ νέα δεδομένα, οἱ ἀρχιτέκτονες καλοῦνται νά ἀνασυντάξουν τὰ ὅρια τῶν κτιρίων καί νά ἀναζητήσουν τὴν εὐρύτερη ἐρμηνεία αὐτοῦ πού ἔχουμε μέχρι τώρα συνηθίσει, μᾶλλον παθητικά καί ἀπλοποιητικά, νά ὀνομάζουμε «ἔδαφος». Τὰ κτίρια, ἐπομένως, καλοῦνται πλέον νά ἐγκατασταθοῦν ἢ νά μετασχηματιστοῦν σέ περιβάλλον ὑψηλῆς πυκνότητας καί ἰσχυρῶν περιβαλλοντικῶν περιορισμῶν καί νά βελτιώσουν τίς σχέσεις τους μέ τὰ γειτονικά τους.

Είχ. 9. N. Foster, διαφανής στέγη του Βρετανικού Μουσείου, Λονδίνο

ένεργειακή συμπεριφορά τών κτιρίων, είτε κυριολεκτικά είτε και ως πρόσχημα για την παραγωγή μιᾶς νέας γλυπτικής τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ κτιρίου.

Τὸ φάσμα τών προσεγγίσεων στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι πολὺ εὐρὺ: καλύπτει ἀπὸ κτίρια ὑψηλῆς ἀπήχησης, ὅπου ὁ φυσικὸς φωτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἀποτελεῖ ἐπιδείξιμο εὕρημα (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Reichstag ἀπὸ τὸν N. Foster), μέχρι τοὺς πράσινους τοίχους τοῦ P. Blanc, ἀπὸ τὸ ἀπολύτως διάφανο σπίτι στὴ Στουτγάρδη τοῦ W. Sobek μέχρι τὸν αὐτομάτως ρυθμιζόμενο διαφραγματικὸ τοῖχο τοῦ J. Nouvel στὸ Institut du Monde Arabe καὶ μέχρι τὸ εὕρηματικὸ οἰνοποιεῖο τῶν Herzog καὶ De Meuron ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοίχους, κατασκευασμένους ἀπὸ ἐγκιβωτισμένη σὲ μεταλλικὰ πλέγματα ξερολιθιά, διαπερατοὺς ἀπὸ τὸν ἀέρα. Καλύπτει ἐπίσης ἀπὸ τίς κάθε εἶδους μεταλλικῆς ἢ ξύλινης περσίδες στὶς κατοικίες τῶν Baumschlager καὶ Eberle, τοῦ S. Godsell καὶ τῶν Herzog καὶ De Meuron μέχρι τὰ ἡμιδιάφανα φύλλα τοῦ Laban Centre στὸ Λονδίνο, τῶν ἰδίων. Καλύπτει, ἀκόμη, τὴν εὕρηματικὴ κατοικία τοῦ Ἑλβετοῦ Πρέσβη στὴν Washington ἀπὸ τὸν S. Holl, τὸ Bamboo Wall ἀπὸ τὸν K. Kuma καὶ τὸν ὑαλοπίνακα-ὁμοίωμα κουρτίνας ἀπὸ τοὺς SANAA. Καλύ-

Παραδείγματα τέτοιων, μερικῆς φορῆς ἀναπάντεχων, νέων ὁρίων ἢ καὶ σχέσεων μὲ τὸ ἔδαφος ἀποτελοῦν, λόγου χάρι, ἡ στέγαση τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (N. Foster) (εἰχ. 9), ἡ ὑπόγεια ἐπέκτασις τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Michigan (G. Birkerts), τὸ σπίτι στὴν Οὐαλλία (Future Systems), τὸ συγκρότημα Eden στὴν Κορνουάλλη (N. Grimshaw), ἡ Villa One (D. Perrault), ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Delft (Mecanoo) καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ἡ δευτέρη ζώνη πιέσεων πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἤδη παρούσα ἐδῶ καὶ ἀρκετὰ χρόνια. Πρόκειται γὰρ πιέσεις ποὺ ἀσκοῦνται γὰρ νὰ βελτιωθεῖ ἡ

Είχ. 10. Jean Nouvel, πύργος Agbar τής Βαρκελώνης, λεπτομέρεια όψης

πτει, τέλος, και τὸ συνολικὸ concept ἐμβληματικῶν κτιρίων τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου, ὅπως τὸ Kursaal ἀπὸ τὸν R. Moneo στὸ San Sebastian και τὸν πολυσυζητημένο πύργο Agbar τῆς Βαρκελώνης ἀπὸ τὸν J. Nouvel (εἰκ. 10).

Ἀπομένει νὰ σταθμίσουμε, τὰ ἐπόμενα χρόνια, σὲ ποῖο βαθμὸ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεία και οἱ προκλήσεις προετοιμάζουν φαινόμενα μαζικῆς συμπεριφορᾶς και νέες κατατάξεις και τυπολογίες, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ βιώσαμε τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἢ ἀπλῶς εἰσερχόμεθα σὲ μίαν ἐκτεταμένη περίοδο διασπορᾶς ἀντιλήψεων, μίᾶ περίοδο ὅπου «τὰ πάντα ρεῖ».

*
* *

Ὁμολογῶ ὅτι θὰ αἰσθανόμουν ἡμιτελῆ αὐτὴν τὴν παρουσίαση χωρὶς τὴν προσωπική μου στάση ὡς ἀρχιτέκτονος ἀπέναντι στὰ ζητήματα και στὶς προκλήσεις αὐτές. Θὰ σᾶς παρουσιάσω, κατ' ἀνάγκην, μόνον ὀρισμένα ἐπιλεγμένα ἔγγραφα αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας μου.

Κατ' ἀρχὴν, τὸν σχεδιασμὸ σὲ συνθήκες πίεσης στὴν πολεοδομική κλίμακα και συγκεκριμένα:

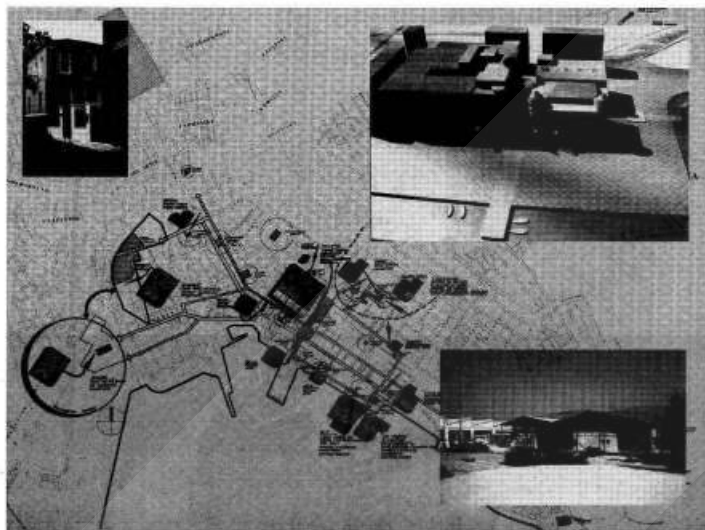
- (α) τὸ ρυθμιστικὸ σχέδιο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στὸν ἀστικό ἴσθμὸ τοῦ Βόλου⁹ (εἰκ. 11),
- (β) ἓνα δεῖγμα προτάσεων ἀστικῆς ἀνάπλασης γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁰, και

9. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: ρυθμιστικὸ σχέδιο (1985-89), Α. Κωτσιόπουλος σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διοικοῦσα Ἐπιτροπὴ (Πρόεδρος Π. Λαζαρίδης, Ε. Τζεκάκης, ὑπεύθυνος Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Κ. Προγκίδης), συνεργάτες Δ. Δακῆ, Δ. Νικολάου, Χ. Πανταζίδης, Ε. Σπάρτη.

10. Χωρική ἀνάλυση και ἀρχιτεκτονικὲς παρεμβάσεις στὴν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης (2007-), ἐπιστημονικὸς ὑπεύθυνος: Α. Κωτσιόπουλος, Τ. Παπαδοπούλου, Α. Γοσποδίνη, Ε. Ζουμπουλίδου, Α. Πάνου, Α. Τέλλιος, Β. Τσιούμα, Σ. Συρίγος, ἀρχιτέκτονες-πολεοδόμοι, Γ. Δημαρέλλος, Α. Ζησοπούλου, συγχωνωσιολόγοι, Ἐπιτροπὴ Παρακολούθησης: Διεύθυνση Μελετῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Ἔργων Δήμου Θεσσαλονίκης: Κ. Μπελιμπασάκης, Μ. Ζουρνᾶ, Αἰκ. Δαναδιάδου, Θ. Τζιάτζιος. Φοιτητὲς ἀρχιτεκτονικῆς ΑΠΘ: Ι. Ἀνεσιδής, Ι. Σιω-

(γ) τὸ πρόγραμμα παρεμβάσεων στὰ πλαίσια τοῦ νέου ρυθμιστικοῦ σχεδίου τοῦ ΑΠΘ.¹¹

Εἰκ. 11. Ρυθμιστικὸ Σχέδιο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στὸ Βόλο (βλ. καὶ σημ. 9)

Ἐν συνεχείᾳ, τὸν σχεδιασμὸ σὲ συνθήκες πίεσης καὶ ἐπαναδιαπραγματεύσεως τῶν ὁρίων τοῦ κτιρίου στὴν κλίμακα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ συγκεκριμένα:

(α) τὸ κτίριο τοῦ Ἰδρύματος Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹² (εἰκ. 12),

πίδες – Π. Μπαλογιάννη, Α. Νάσσης, Α. Παπανικολάου – Σ. Ἀβραμοπούλου, Χ. Βαρνᾶ, Π. Βασιλοπούλου – Ν. Ἀγραφιώτης, Β. Καραγεωργίου, Π. Παπαναστάσης, Β. Χλωροκόστας – Στ. Γαλίκας, Θ. Χατζηγιαννόπουλος – Α. Καλοκύρη, Α. Καραταγλίδου, Ν. Λεβέντης, Φ. Ντινόκα – Σ. Δερδελάκου, Α. Ἀβραμίδης, Χ. Παπαλεξανδρῆ, Ε. Φανού.

11. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: νέο ρυθμιστικὸ σχέδιο (1989-2005), Α. Κωτσιόπουλος, Γ. Κονταξάκης, Π. Παναγιωτόπουλος, σὲ συνεργασία μὲ ομάδα ἀρχιτεκτόνων καὶ πολεοδόμων ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν Πρυτανικῶν Ἀρχῶν.

12. Ἰδρυμα Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (2002), Α. Κωτσιόπουλος (γενικὸς συντονιστής), Ν. Ἀρβανιτοπούλου, Δ. Δακῆ, Β. Καραλάζος, Ε. Σπάρτση, Γ. Χορρόζογλου – Μ. Παπανικολάου, Ρ. Σακελλαρίδου – Φ. Λαμπρινός, Α. Οἰκονομίδου, Κ. Δεμίρη, Σ. Χατζηκοκκίλη, πολιτικοὶ μηχανικοὶ: Π. Παναγιωτόπουλος, Ε. Κολτσάκης, Κ. Κοντογιάννης, Χ. Μπίσμπος, Α. Μυστακίδης, Ο. Παναγούλη, Ι. Πούλιος, Ε. Σακελλαριάδου, Π. Ζέρβας, Γ. Νικολαΐδης, Η/Μ μηχανικοὶ: Κ. Μπουζάκης, Α. Στεργιάννης, Ι. Τσελεπίδης,

Είκ. 12. Ίδρυμα Ίατροβιολογικών Έρευνών τής Ακαδημίας Αθηνών (βλ. και σημ. 12), (αεροφωτογραφία ΠΒΕΑΑ)

(6) τή νέα πτέρυγα τής Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ¹³ (είκ. 13), καί

Είκ. 13. Νέα πτέρυγα Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς ΑΠΘ (βλ. καί σημ. 13)

συνεργάτες: Κ. Ευσταθίου, Ι. Τσιάφης, εποπτεία: Φ. Καραγιάννης, Μ. Μίνη, Δ. Λουκίσης - Ε. Καραγιαννόπουλος - Θ. Βουδικλάρης, Ι. Βασιλειάδης, Δ. Ήλιαδάκης, Π. Κρεμέζης - κατασκευή Μηχανική Α.Ε., Κ. Σαραντόπουλος Α.Ε., ΑΕΓΕΚ Α.Ε., μελέτη εφαρμογῆς συμπληρωματικῶν χώρων: Α. Κωτσιόπουλος, Ε. Ζουμπολίδου, Α. Πάνου, συνεργάτις Ε. Χαλκιοπούλου, συνολική ἐπιφάνεια κτιρίων 26.000 μ², μελέτη 1991-1993, 1998-99, ὀλοκλήρωση κατασκευῆς 2002.

13. Ἐπέκταση τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ (1996), Α. Κωτσιόπουλος, Ν. Ἀρβανιτοπούλου, Δ. Δακῆ, Ε. Σπάρτση, Γ. Χορόζογλου, συνεργάτες: Β. Καραλάζος, Γ. Ψωμαδάκης, σέ συνεργασία μέ τόν Χ. Μπουγαδέλη καί συνεργάτες (Μ. Ρίζου) στή μελέτη εφαρμογῆς, πολιτικοί μηχανικοί: Π. Παναγιωτόπουλος, Α. Ἀβδελάς, Α. Μπανιωτόπουλος, Ε. Μυστακίδης, Ο. Παναγούλη - Τ. Τσικνῆς ΑΕΜΤΕ, Α. Καραμάνος, Η/Μ μηχανικοί: Α. Τσαλαπάτας - ΜΑΚΤΕ ΕΠΕ, συνολική ἐπιφάνεια κτιρίου 5.000 μ², μελέτη 1992-94, κατασκευή: 1994-1996.

(γ) τή νέα υπόγεια μονάδα τής Κεντρικής Βιβλιοθήκης τοῦ ΑΠΘ¹⁴ (εἰκ. 14).

Εἰκ. 14. Νέα μονάδα τής Κεντρικής Βιβλιοθήκης ΑΠΘ (βλ. καί σσμ. 14) (φωτ. Μπ. Λουϊζίδης)

Τέλος, τόν σχεδιασμό πού ἀπαντᾷ στό ζήτημα τής ἐνεργειακῆς συμπεριφορᾶς καί, ταυτόχρονα, στοιχειοθετεῖ μιά πρόταση ἔνταξης τοῦ κτιρίου στό τοπίο τοῦ καί ἀνταπόκρισης στόν χαρακτήρα τοῦ προγράμματος μέ βάση τὸ ὁποῖο σχεδιάστηκε. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται:

- (α) τὰ κεντρικά γραφεῖα τής Alumil μέ τόν σύνθετο βιοκλιματικό φλοιὸ ἀπὸ ἀλουμίνιο¹⁵ (εἰκ. 15),
- (β) ἡ κατοικία 2 στὴν Ἄνω Πόλη Θεσσαλονίκης μέ τὴν πρώτη ἀπόπειρα χρήσης τοῦ ξύλινου καφασωτοῦ¹⁶ (εἰκ. 16), καί

14. Νέα μονάδα τής Κεντρικής Βιβλιοθήκης τοῦ ΑΠΘ (2000), Α. Κωτσιόπουλος, Μ. Παπανικολάου, Ρ. Σακελλαρίδου, συνεργάτες: Α. Οἰκονομίδου, πολιτικοὶ μηχανικοὶ: Π. Παναγιωτόπουλος, Χρ. Μπίσμπος – Χ. Μυλωνᾶς, Π. Ἀντωνιάδου, Η/Μ μηχανικός: Σ. Κολοκοντές, συνολικὴ ἐπιφάνεια κτιρίου 4.500 μ², μελέτη 1991-1995, ὀλοκλήρωση κατασκευῆς 1999-2000.

15. Νέο συγκρότημα κεντρικῶν γραφείων τής ἐταιρείας Alumil στὴ βιομηχανικὴ περιοχή Κιλκίς (2004-), Α. Μ. Κωτσιόπουλος καί συνεργάτες ἀρχιτέκτονες: Α. Κωτσιόπουλος, Ε. Ζουμπουλίδου, Α. Πάνου, συνεργάτες: Στ. Ζερεφός, Ε. Χαλκιοπούλου, σύμβουλος βιοκλιματικῆς σχεδίασης: Β. Κουβάκη, πολιτικοὶ μηχανικοὶ: Χ. Μπανιωτόπουλος, Ι. Λαβασᾶς, Π. Ζέρβας, Γ. Νικολαΐδης, Η/Μ μηχανικός: Γ. Λαγός, Κ. Σαρρόπουλος, συνολικὴ ἐπιφάνεια κτιρίου 2.000 μ², μελέτη 2001-2003, ἔναρξη σταδιακῆς ὑλοποίησης 2004.

16. Κατοικία 2 στὴν Ἄνω Πόλη Θεσσαλονίκης (1998), Α. Κωτσιόπουλος, Ε. Χαλκιοπούλου, πολιτικοὶ μηχανικοὶ: Ε. Μυστακίδης, Η/Μ μηχανικός: Ι. Τσελεπίδης, συνολικὴ ἐπιφάνεια κτιρίου 360 μ², μελέτη 1995, κατασκευὴ 1996-1998.

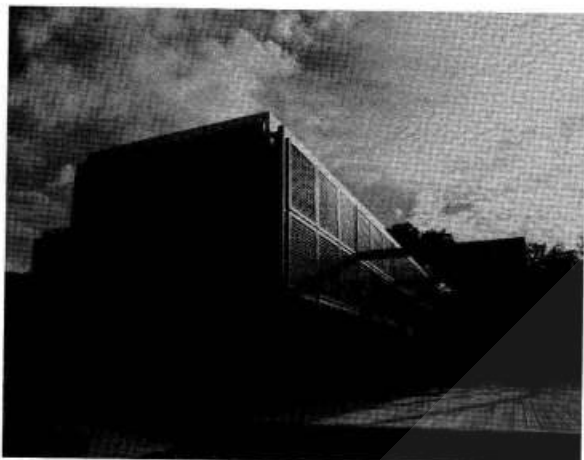
Είκ. 15. Κεντρικά γραφεία της Alumil, Κώκκις (βλ. και σημ. 15) (3D σχέδιο: Στ. Ζερεφός)

Είκ. 16. Κατοικία 2 στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης (βλ. και σημ. 16)

(γ) τὸ Δημοτικό Πολιτιστικό Κέντρο τῆς Νάουσας, δωρεὰ τῆς οἰκογενείας Λαναρά, ὅπου τὸ ἴδιο σύστημα ἀνάγεται σὲ κεντρικὸ μορφοπλαστικὸ στοιχεῖο τοῦ κτιρίου¹⁷ (εἰκ. 17 καὶ 18).

17. Δημοτικό Πολιτιστικό Κέντρο καὶ Ἀναψυκτήριο στὴ θέση «Ἰσθόρια» Νάουσας, Σχολὴ Ἀριστοτέλη, δωρεὰ Χρ. Λαναρά καὶ οἰκογενείας Λαναρά (2006), Α. Μ. Κωτσιόπουλος καὶ συνεργάτες ἀρχιτέκτονες: Α. Κωτσιόπουλος, Ε. Ζουμπουλίδου, Α. Πάνου, συνεργάτες: Α. Τέλλιος, Θ. Κουβάκη, Ε. Χαλκιοπούλου, πολιτικοὶ μηχανικοὶ: Ι. Λαβασᾶς, Α. Δέδα, Η/Μ μηχανικοὶ: Γ. Λαγός, Κ. Σαρρόπουλος, ἐπίβλεψη: Δ. Ἀλτίνης, κατασκευὴ «ΑΚΤΩΡ», συνολικὴ ἐπιφάνεια κτιρίου 1.000 μ², μελέτη 2004-2005, ὀλοκλήρωση κατασκευῆς 2006.

Είχ. 17. Δημοτικό Πολιτιστικό Κέντρο Νάουσας, δωρεά Χρ. Λαναρά και οικογενείας Λαναρά, εξωτερική όψη (βλ. και σημ. 17)

Είχ. 18. Δημοτικό Πολιτιστικό Κέντρο Νάουσας, δωρεά Χρ. Λαναρά και οικογενείας Λαναρά, λεπτομέρεια στεγάστρου (βλ. και σημ. 17)

IV. Χωρικά ευρήματα

Οί κρίσεις σέ τέτοιες ιστορικές πορείες δέν δροῦν ἀκαριαῖα. Ἰδιαίτερα στήν ἀρχιτεκτονική, ἡ ἔναρξη τῆς ἀμφισβήτησης μιᾶς τάσης συχνά προηγείται τῆς γενικευμένης διάδοσης τῆς τάσης, λόγω κυρίως τοῦ χρόνου πού μεσολαβεῖ ἀπό τή διατύπωση μιᾶς ιδέας μέχρι τήν ἔναρξη λειτουργίας τοῦ κτιρίου πού τήν ὑλοποιεῖ. Χρειάζεται ἐπίσης προσοχή στή σύγκριση ἄλλων ἐποχῶν μέ τή σημερινή, στήν ὅποια ἡ κυκλοφορία, ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν καί τὸ φαινόμενο τοῦ κορεσμοῦ γίνονται στά πλαίσια τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητας, πρὶν οἱ ὅποιες ιδέες προλάβουν νά ὑλοποιηθοῦν. Εἶναι δύο κόσμοι

—εικονική και υλοποιημένης πραγματικότητας— που λειτουργούν με υστέρηση, ο ένας σε σχέση με τον άλλο. Οί ακριβείς κανόνες αυτού του «παιχνιδιού» φαίνεται ότι μας είναι ακόμη άγνωστοι.

Η αρχιτεκτονική βιώνει τώρα μιάν εξόχως παραγωγική κρίση, οφειλόμενη σε φαινόμενα των τελευταίων ετών αν όχι δεκαετιών: φαινόμενα τόσο έσωτερικά, όπως η έκρηξη των αναπαραστατικών μέσων, όσο και εξωτερικά, όπως οι πιέσεις του αστικού χώρου, το περιβαλλοντικό αίτημα αλλά και η άθροως χρηματοδοτούμενη επιδειξιμανία για την παραγωγή αστικών ή και έθνικων συμβόλων.

Δέν είμαι έτοιμος να δεχθώ ότι όλα αυτά θα αλλάξουν άμεσα επειδή συμβεί ή παρούσα χρηματοπιστωτική κρίση. Και τουλάχιστον δέν πιστεύω ότι θα αλλάξουν προς την κατεύθυνση που μάλλον βιαστικά νομίζουμε ότι ακολουθούν. Το *life style* ασφαλώς θα λειτουργήσει ως καταφύγιο, ή κυριαρχία της εικόνας και της όψης δέν πρόκειται να αναιρεθεί. Η λιτότητα ως στάση ζωής δέν μπορεί να επηρεάσει την αναπόφευκτη — και άλλωστε όχι και τόσο κατακριτέα — εγκαθίδρυση του μινιμαλισμού, κυρίως ως στυλ και μάλιστα ακριβού και πολύ λιγότερο ως στάσης ζωής.

Κατά τη γνώμη μου ή πραγματική κρίση της αρχιτεκτονικής είναι προγραμματικού τύπου: αφορά στην αδυναμία της να υπηρετήσει την αλλαγή του τρόπου ζωής μας και στην αδράνεια που παρουσιάζει ο βαθύς χωρικός πυρήνας της αρχιτεκτονικής στο να ενσωματώνει ή και — πολύ περισσότερο — να έμπνέει τις αλλαγές αυτές. Οί εργολάβοι εξακολουθούν να μετρούν τις όψεις των πολυκατοικιών με «μάτια» και «ήμιμπαιθριους», τὰ ύπνοδωμάτιά μας εξακολουθούν να μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε άτυπα μικρά θέατρα για τή θέαση της τηλεόρασης, τὰ εξοχικά μας να οργανώνονται περίπου όπως τὰ διαμερίσματα και μύρια άλλα.

Άς διατρέξουμε μερικές εικόνες ανατρεπτικής οργάνωσης σε μικρά και μεγάλα μεγέθη: τὸ μεγάλο και μικρό ίαπωνικό σπίτι ως επανερμηνεία της παράδοσης και ως κατ' ανάγκην ευμετάβλητη μηχανή, τὰ άπροσδόκητα εύρηματα του R. Koolhaas στο έσωτερικό της Βιβλιοθήκης του Seattle και ο μεγαλειώδης στην άπλότητα και την εύρηματικότητά του A. Siza (είχ. 19).

Εἰκ. 19. Alvaro Siza Viera, φυσικός φωτισμός σὲ δημοτική βιβλιοθήκη, Viana do Castelo, Πορτογαλία

Θὰ κλείσω τὴν ὁμιλία μου μὲ δύο εἰκόνες: ἡ μία εἶναι, νομίζω, μία ἄρκετὰ πειστικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἀλληλεξάρτησης τῆς μορφῆς μὲ τὴ λειτουργία σὲ ἓνα θέμα ἄσχετο μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική: στὴ γεωμετρικὴ διάταξη τῶν κινουμένων ὁμαδικῶς θεριζοαλωνιστικῶν μηχανῶν στὸ Matto Grosso τῆς Βραζιλίας, ὥστε νὰ μὴν παραμένουν κενές ζῶνες στὸν ἀγρό. Μᾶς θυμίζει τὸ αἶτημα νὰ ξαναδοῦμε τὸν ἐλλιπῆ ἀκόμη περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης λόγο ὡς βαθύτατα λογικὸ καὶ ὄχι μεταφυσικό.

Εἰκ. 20. Καλοκαιρινὴ κατοικία 1 στὴ Βουρβουροῦ Χαλκιδικῆς (βλ. καὶ σσμ. 18)

Ἡ δεύτερη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κτίσματα ποῦ σχεδίασα, ὡς φοιτητῆς ἀκόμη, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἴσως ἡρεμότερο ἀπὸ μεταγενέστερα καί, ἀπὸ ὅ,τι μαθαίνω, ἀπειλούμενο μὲ κατεδάφιση, ὥστε νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ μεγαλύτερο¹⁸ (εἰκ. 20). Νομίζω ὅτι μᾶς θυμίζει τὴ συνέχεια καὶ ὄχι τὴν ἀσυνέχεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ μοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ θυμηθῶ τοὺς δασκάλους μου, τὸν Γιάννη Τριανταφυλλίδη, τοὺς συνεργάτες μου ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ τοὺς δικούς μου ἀνθρώπους, ὅσους εἶναι κοντὰ μας καὶ ὅσους πλέον δὲν εἶναι.

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπομονή σας.

---

* Οἱ φωτογραφίες στὶς ὁποῖες δὲν σημειώνεται διαφορετικὰ εἶναι τοῦ συγγραφέα.

---

18. Καλοκαιρινὴ κατοικία 1 στῆ Βουρβουροῦ Χαλκιδικῆς (1972), Α. Κωτσιόπουλος, πολιτικός μηχανικός: Ι. Τσομπάνογλου, 60 μ², μελέτη 1968-69, κατασκευὴ 1971-72.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2009

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΠΟΙΗΤΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΠΑΝΟ Α. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Άπό τό 1995, ώς Έπόπτης τοῦ Κέντρου Λαογραφίας, ἔχω βιώσει τόν ἀγώνα τῶν ἐρευνητῶν του καί τῆς Διευθύντριας νά διασωθεῖ καί νά ἀξιοποιηθεῖ ὁ ἀνεκτίμητος πλοῦτος, σέ ὄγκο καί ποιότητα, πού ἔχει συγκεντρωθεῖ κατά τό διάστημα τῶν 90 χρόνων λειτουργίας καί δραστηριότητάς τοῦ Κέντρου. Αὐτός ὁ θησαυρός κινδύνευε νά παραμείνει ἀπλῶς ἀρχαϊκῶ - μουσειακῶ εἶδος, δυσπρόσιτο στό μεγαλύτερο μέρος του μέ τὰ παραδοσιακά μέσα πού διέθεταν οἱ ἐρευνητές καί τό Κέντρο. Ἄν προσθέσουμε καί κάποια ἔντονη ἐσωστρέφεια, ἐν πολλοῖς δικαιολογημένη, λόγω τῶν πρωτόγονων συνθηκῶν πρόσβασης στό ὕλικό, τό Κέντρο ἔτεινε νά συγκεντρώνει ὕλικό χωρίς νά μπορεῖ νά τό ἐπεξεργασθεῖ καί, κυρίως, νά τό προσφέρει σέ ἐπιστημονική μορφή στοὺς εἰδικούς ἀλλά καί στό εὐρύτερο κοινό.

Ὁ ἐπιπλέον κίνδυνος καταστροφῆς τοῦ μουσικοῦ ἀρχαϊκοῦ ὕλικου, ἐξαιτίας τοῦ ἀπομαγνητισμοῦ τῶν ταινιῶν στίς ὁποῖες εἶναι καταγεγραμμένη ἡ Ἑθνική Μουσική Συλλογή, κατέστησε ἀναγκαία καί ἄμεσης προτεραιότητας τήν ἀντιγραφή καί ἀποθήκευση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ σέ σύγχρονα ψηφιακά μέσα.

Μέ τή βεβαιότητα ὅτι ἡ σύγχρονη τεχνολογία μπορεῖ νά ἐξασφαλίσαι τήν ἀκεραιότητα τοῦ ὕλικου εἰς τό διηγεκές, νά διευκολύνει καθοριστικά τοὺς ἐρευνητές στή μελέτη καί τήν ἀξιοποίηση τοῦ ὕλικου ἀλλά καί νά κοινοποι-

ήσει την πληροφορία σὲ ὅλο τὸν κόσμο, ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου κ. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη προχώρησε στὴ σύνταξη, τὸ 1995, Προγράμματος γιὰ τὴ Μηχανοργάνωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου. Τὸ Πρόγραμμα ὑποβλήθηκε στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία μου, γιὰ χρηματοδότησή του ἀπὸ τὸ Β' Πακέτο Στήριξης. Ἡ ἔγκριση ἀπὸ τὴν ἀρμόδια Ἐπιτροπὴ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ του ἔδωσε στὸ Κέντρο, ὡς Ἀρχεῖο-Βιβλιοθήκη, τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ἐκ θάθρων, καὶ στοὺς ἐρευνητὲς τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσουν τὴ διερεύνηση τῶν θεμάτων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ σύγχρονα μέσα.

Στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Ἀνάπτυξης καὶ Ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου» ἀποκτήθηκε ὁ ἀναγκαῖος τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς, ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ καὶ ἀνάπτυξη εἰδικοῦ λογισμικοῦ, προχώρησε ἱκανοποιητικὰ ἡ ἐκπαίδευση τοῦ μονίμου καὶ τοῦ ἐπι συμβάσει προσωπικοῦ στὸ συγκεκριμένο πρόγραμμα, ὁλοκληρώθηκε ἡ κατασκευὴ στούντιο γιὰ τίς μουσικὲς μεταγραφές.

Ἡ Κοινωνία τῆς Πληροφορίας ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἡ ὑπάρχουσα ὑποδομὴ καὶ νὰ ψηφιοποιηθεῖ τὸ σύνολο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Κέντρου. Στὸ πλαίσιο τοῦ Ε.Π. τῆς «Κοινωνίας τῆς Πληροφορίας» τὸ Κέντρο πραγμάτωσε τὸ Ἔργο «Ἀνάπτυξη Ἐθνικοῦ Κέντρου Τεκμηρίωσης τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ», ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, συναδέλφου κ. Νίκου Μαρσιανιώτη, τὸ ὁποῖο ἀναλυτικότερα περιλαμβάνει:

Α. Τὴν ψηφιοποίησή, ἐπεξεργασία, τεκμηρίωση καὶ διαχείριση τοῦ ὕλικου τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Εἰδικότερα:

- 400.000 σελίδων ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Χειρογράφων,
- 135.000 δελτίων τοῦ Ἀρχείου Ἀποδελτιωμένου Λαογραφικοῦ Ὑλικοῦ,
- 11.500 φωτογραφιῶν,
- 1.500 ὥρῶν τοῦ ἀρχείου ταινιῶν 1/4" 7,5 ips, 3³/₄ ips καὶ 1⁷/₈ ips,
- 110 ὥρῶν τοῦ ἀρχείου δίσκων 78 στροφῶν.

Β. Ψηφιοποίησι τῶν χειρόγραφων δελτιοκαταλόγων:

1. Τραγοῦδια, 120.000 τεκμήρια,
2. Αἰνίγματα, 10.200 τεκμήρια,
3. Ὑλικὸς βίος, 70.000 τεκμήρια,

4. Τοπωνύμια, 13.500 τεκμήρια,
5. Δίστιχα, 15.300 τεκμήρια,
6. Ἐπώνυμα, 10.200 τεκμήρια.

Γ. Ψηφιοποίηση τῶν ἐπιστημονικῶν Ἐπετηρίδων καὶ ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου. (Ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα: τόμοι 1-29, ἀπὸ τὸ 1939 καὶ ἔξῃς, συνολικὰ 10.300 σελίδες).

Ἡ ψηφιοποίηση τῆς Ἐπετηρίδας διευκολύνει τὴ διακίνηση τοῦ περιοδικοῦ. Στὸ ἔξῃς θὰ κυκλοφορεῖ ἡ ἠλεκτρονικὴ ἔκδοσή της μὲ δυνατότητα διακίνησής της, παράλληλα μὲ τὴν ἔντυπη, καὶ μὲ διαδικασία αὐτοματοποιημένη. Ἐπίσης, γιὰ τὸν χρήστη ποῦ δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἀγοράσει ὀλόκληρο τὸν τόμο σὲ ἔντυπη μορφή ἢ ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση θὰ παρέχει τὴ δυνατότητα ἄμεσης πρόσβασης σὲ μεμονωμένα ἄρθρα, καὶ χωρὶς κόστος, μέσω τοῦ δικτυακοῦ κόμβου τῆς Ἀκαδημίας.

Δ. Ἀναπτύσσοντας ἐφαρμογὲς πολυμέσων στὸ πλαίσιο τοῦ ἴδιου προγράμματος, δημιουργήθηκε ὁ «Λαογραφικὸς Ἀτλας τῆς Ἑλλάδος», δηλαδὴ ψηφιακὸς Λαογραφικὸς Χάρτης τῆς Ἑλλάδος ποῦ ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένες θεματικὲς ἐνότητες τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ γιὰ ὅλες τὶς γεωγραφικὲς περιοχὲς τῆς χώρας. Τὸ λαϊκὸ ἐθιμικὸ ἐορτολόγιο στὸν κύκλο τοῦ χρόνου μὲ τὴν ποικιλία του, οἱ ἐθιμικὲς φωτιὲς ἐπίσης στὸν κύκλο τοῦ χρόνου, ἡ διάδοση τῶν ποικίλων ἀρότρων καὶ τοῦ ζυγοῦ, ἀπὸ τὸ ἡσίοδειο ὡς τὸ σύγχρονο σιδερένιο, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποῦ ἐπεξεργάσθηκε τὸ Κέντρο γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς DVD.

Ε. Μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ λαϊκὴ παράδοση ἀποτελεῖ μοχλὸ δημιουργικῆς ἐμπνευσης γιὰ τοὺς μαθητές, στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης ἐκπαιδευτικῆς ἐφαρμογῆς μὲ κύριο στόχο τὴ σύνδεση τῆς ἐκπαίδευσης μὲ τὸν θησαυρὸ τῆς Λαϊκῆς Παράδοσης, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ.

Τὸ ἐκπαιδευτικὸ λογισμικὸ εἶναι ἀπλὸ καὶ φιλικὸ στὴ χρῆση του ἀπὸ ἐκπαιδευτικοὺς καὶ μαθητές, καὶ ταυτόχρονα παρέχει τὴ δυνατότητα στὸν ἐκπαιδευτικὸ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας.

ΣΤ. Μέσω τῆς διαδικτυακῆς πύλης ἐξασφαλίζεται ἡ πρόσβαση τῶν τελικῶν χρηστῶν στὸ περιεχόμενο τῶν συλλογῶν τοῦ Κέντρου Λαογραφίας, στὴν ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα του καὶ στὰ Δημοσιεύματά του. Παράλληλα, ὁ ἐπισκέπτης ἐνημερώνεται γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Κέντρου.

Φιλοδοξία τοῦ Κέντρου εἶναι μέσα ἀπὸ τὸν διαδικτυακό του τόπο νὰ ἀποκτήσει, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐξειληγμένης καὶ συνεχῶς ἐξελισσόμενης τεχνολογίας, τὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἐνδιαφερομένους γιὰ τὸν ἑλληνικό λαϊκό πολιτισμό, ὅπου γῆς, ἀλλὰ καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν ποικίλων πληθυσμῶν ποὺ ζοῦν στὴ χώρα μας, νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ δεξαμενὴ ὑλικῶν ποὺ θὰ ἔχει ὡς πηγὴ καὶ χρήστη τοὺς ἐπισκέπτες μας.

Μὲ δεδομένη τὴν ἀξία τῆς παράδοσης καὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὸ Κέντρο Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀξιοποιώντας τὰ ἐργαλεῖα ποὺ ἡ σύγχρονη τεχνολογία στὸν τομέα τῆς πληροφορίας προσφέρει, ἔχει δημιουργήσει τὴν τελευταία δεκαπενταετία ἓνα δίκτυο συνεργασίας σὲ ἐθνικὸ κυρίως ἀλλὰ καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξει στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὶς ἀξίες ποὺ ἀποτελέσαν τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ τοῦ λαοῦ μας. Ψηφιοποίησε τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ἀρχαϊκοῦ του ὑλικῶν (ἓνα ἑκατομμύριο τεκμήρια), δημιούργησε τὴν ὑποδομὴ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ψηφιακῆς καταγραφῆς στὸ μέλλον καὶ μέσω τοῦ δικτυακοῦ του κόμβου (portal) συνδέεται μὲ τοὺς ὁμοειδεῖς φορεῖς στὴν Ἑλλάδα (ἐρευνητικὰ ἰδρύματα, πολιτιστικούς ἐθνοτοπικούς συλλόγους) καὶ διεθνῶς, ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διατήρηση καὶ ἀξιοποίηση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας τῶν λαῶν ὡς τοῦ φυσικοῦ καὶ στέρεου ὑπόβαθρου γιὰ τὴν πραγματικὴ παγκοσμιοποίηση τῶν πανανθρώπινων ἀξιῶν, μὲ ἐρευνητικὰ προγράμματα, λειτουργία μουσείων, πραγματοποίηση συνεδρίων, τὴ συνεργασία μὲ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση κ.λπ. Μεταξὺ ἄλλων ἔχει προωθήσει τὴ συνεργασία, στὸ πλαίσιο εἰδικῆς συμφωνίας ποὺ ὑπέγραψε πρόσφατα, μὲ τὸ «Μουσεῖο τῶν Πολιτισμῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μεσογείου» στὴ Μασσαλία, ὀργανώνει τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009 στὴν Ἀθήνα τὸ παγκόσμιο συνέδριο γιὰ τὶς «Λαϊκὲς Διηγήσεις» μὲ 300 συνέδρους ἀπὸ 52 χῶρες καὶ σχεδιάζει ἓνα μεγάλο Μουσεῖο μὲ ὑλικὸ γιὰ θέματα κοινὰ σὲ πολλοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2009

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ἰ. Μ. Κωνσταντάκου, Ἀκίχαρος: Ἡ Διήγηση τοῦ Ἀκίχαρ
στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, Ἀθήνα 2008,
ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Νικόλαο Κονομῆ

Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι Συνάδελφοι,

Τὸ φαινομενικὰ ἐξαντλημένο πεδίο τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας στὴν κλασικὴ φιλολογία τὰ τελευταῖα ἑκατὸν τριάντα χρόνια ἔχει ἀναγεννηθεῖ μὲ τρόπο ἀξιοθαύμαστο, ἀρχικὰ χάρις στὶς ἀνακαλύψεις κυρίως τῆς ἀρχαιολογίας. Οἱ ἀνασκαφές τῆς Αἰγύπτου ἐπανάφεραν στὴ ζωὴ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸν χορικό Βακχυλίδη, τὸν κωμικὸ Μένανδρο, τὸν μιμογράφο Ἡρώνδα, τὸν ρήτορα Ὑπερείδη, τὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, σεβαστὸ κομμάτι τῆς ἀρχαίης λυρικῆς ποίησης συμπεριλαμβανομένων τῶν ποιητῶν Ἀρχίλοχου, Ἀλκιμᾶνα καὶ Σπησίχορου, γιὰ νὰ περιοριστῶ στὰ πιὸ κτυπητὰ παπυρικὰ εὐρήματα κλασικῶν μόνο συγγραφέων. Οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἰταλίας ἐξ ἄλλου μᾶς διαφώτισαν κοντὰ στὰ ἄλλα γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῶν Τυρρηνῶν καὶ τίς ἀπαρχές τῆς Ρώμης.

Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἓνα μεγάλο καὶ ἐνδιαφέρον πεδίο ἔρευνας δημιουργήθηκε στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου, ὅπου χίλια σχεδὸν ἔτη ἔχουν προστεθεῖ στὶς γνώσεις μας πὺ ἀφοροῦν τὴν ἐλληνικὴ γενικὰ ἱστορία. Μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β ἔχει ἀνοιχτεῖ ἓνα ἐρευνητικὸ πεδίο σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῆς ἀρχαιολογίας, στὴν ἀρχαιολογία, ἱστορία καὶ συγκριτικὴ φιλολογία.

Στὰ μέσα ἐπίσης τοῦ 20οῦ αἰώνα ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος τῆς Ὁξφόρδης Sir John Beazley ἀναγνώρισε ὅτι μέχρι τὸν 8ο π.Χ. αἰώνα οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς προηγοῦνταν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τοῦ ἑλληνικοῦ. Λίγο ἀργότερα ὁ H. Petriconi ἔγραφε: «Οἱ μέρες μιᾶς ἀποκλειστικά “κλασικῆς” ἐπιστήμης ἔχουν περάσει. Τὸ νὰ γράφει κανεὶς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἀγνοώντας τὴ δυτικὴ ἀσιατικὴ λογοτεχνία εἶναι τόσο ἀδύνατο ὡς ἐὰν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὴ λατινικὴ λογοτεχνία χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ἑλληνικά». Οἱ Διόσκουροι ἐρευνητὲς ποὺ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάδειξη τῆς σχέσης τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τῆς ἀρχαίῃς ἐποχῆς μετὰ τὴς λογοτεχνίας τῆς Μέσης Ἀνατολῆς εἶναι ὁ Γερμανὸς Walter Burkert, κυρίως θρησκευτολόγος, καὶ ὁ Ἄγγλος Martin West, μελετητὴς κατεξοχῆν τῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν ἐρευνητῶν κατέστησε σχεδὸν ἄχρηστο τὸ ἀμέθοδο καὶ προκατειλημμένο γενικότερο ἔργο τοῦ Martin Bernal *Black Athena*.

Ἀκίχαρος: *Ἡ Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2008

Ἡ μελέτη αὐτὴ διερευνᾷ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὴν πρόσληψιν τῆς Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως στὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως τὴς ἀρχῆς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Μετὰ βάση αὐτὸ τὸ κεντρικὸν θέμα ἐξετάζονται ἐπίσης εὐρύτερα ἢ συνάντησις καὶ οἱ ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ στοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ παλιότερα «διεθνῆ βιβλία» στὴν παγκόσμιον λογοτεχνία: ἀπὸ νωρὴν διαδόθηκε εὐρύτατα στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴν καὶ μεταφράσθηκε σὲ διάφορες γλῶσσας. Μιὰ ἀρκετὰ πιστὴ διασκευὴ τῆς ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴ *Μυθιστορία τοῦ Αἰσώπου* (κεφ. 101-123). Ὅμως ἡ διεξέλιξις τοῦ ἔργου στὸν ἑλληνικὸν κόσμον ξεκινᾷ ἀπὸ πολὺ παλιότερα: μιὰ ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς Διήγησις, γνωστὴ στὸν Θεόφραστο, κυκλοφοροῦσε στίς ἀρχῆς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου· ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἤδη ὁ Δημόκριτος μεταγλώττισε τὴ Διήγησις, ἐνῶ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς (ἐπεισόδια, ἀφηγηματικὰ μοτίβα, γνωμικὰ) φαίνεται νὰ ἔχουν ἀσκήσει ἐπίδρασιν σὲ ἑλληνικὰ κείμενα τῆς ἀρχαίῃς καὶ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Τόμος Α'. Γένεση και αφηγηματικό ύλικό

Ο πρώτος τόμος ξεκινά (κεφ. 1.2) με γενικές επιστημάνσεις για το ανατολικό έργο, εξετάζοντας τη χρονολόγηση, την προέλευση και την κατοπινή διάδοσή του. Η αρχαιότερη γνωστή έκδοχή της Διήγησης σώζεται στα αραμαϊκά, σε πάπυρο του 5ου π.Χ. αιώνα, και θεωρείται γενικά ή πιο κοντινή προς την αυθεντική μορφή του έργου. Αργότερα κυκλοφόρησαν πλήθος διασκευών σε πολλές γλώσσες: αυτές οι μεταγενέστερες διασκευές περιλαμβάνουν καινούργια επεισόδια και λεπτομέρειες που προστέθηκαν με το πέρασμα του χρόνου. Ακολουθεί (κεφ. 1.3) διεξοδική εξέταση των γρίφων που θέτει ο Φαραώ στον σοφό Άχικάρ στο πλαίσιο του αγώνα γρίφων, ο οποίος αποτελεί βασικό συστατικό της πλοκής. Αναλύεται λεπτομερώς ο μηχανισμός κάθε γρίφου και προσκομίζεται άφθονο συγκριτικό ύλικό από την ελληνική και άλλες παραδόσεις (ανατολικές και νεότερες ευρωπαϊκές). Κατόπιν εξετάζεται η διάρθρωση του έργου, που διακρίνεται σε δύο βασικά τμήματα: αφήγηση των περιπετειών του ήρωα και συλλογή (ή συλλογές) των διδαχών του. Παραπλήσια γνωμικά που περιλαμβάνονται σε άλλες ανατολικές συλλογές (π.χ. σε χουρριτικά κείμενα με προέλευση από τη βόρεια Συρία, ή σε βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης) δείχνουν ότι τα γνωμικά της Διήγησης κυκλοφορούσαν εύρεως και ανεξάρτητα από το υπόλοιπο κείμενο, είτε μεμονωμένα είτε (αργότερα) συγκροτημένα σε ξεχωριστή συλλογή.

Το αφηγηματικό τμήμα της Διήγησης συμπλέκει δύο αφηγηματικά θέματα: τον αγώνα γρίφων των βασιλέων και τον σοφό σύμβουλο που πέφτει σε δυσμένεια και κατοπιν αποκαθίσταται. Και τα δύο αυτά θέματα γνώρισαν μεγάλη διάδοση στις αρχαίες αφηγηματικές παραδόσεις, τόσο στην Ανατολή όσο και στην Ελλάδα. Η βασικότερη συμβολή του πρώτου τόμου στην έρευνα είναι τα έκτενη κεφάλαια (2.1 - 2.3) που μελετούν τη διάδοση και εξέλιξη των δύο αυτών αφηγηματικών θεμάτων. Επισκοπούνται όλες οι σχετικές αφηγήσεις που είναι γνωστές από την αρχαιότητα και φωτίζονται οι σχέσεις μεταξύ των κατά τόπους παραδόσεων και οι μεταμορφώσεις του κάθε αφηγηματικού θέματος μέσα στον χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο συζητούνται πολλές αρχαιοελληνικές αφηγήσεις και συσχετίζονται με τα ανατολικά ή αιγυπτιακά τους πρότυπα. Το εξεταζόμενο ύλικό καλύπτει ολόκληρο τον χώρο της Μέσης Ανατολής (από την Περσία και τη Μεσοποταμία έως

τῆ Φοινίκη καὶ τὴν Παλαιστίνη) καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου (Αἴγυπτος, Ἑλλάδα) καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν 3ῃ χιλιετία π.Χ. μέχρι τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος.

Ἐξετάζεται πρῶτα (2.1) τὸ θέμα τοῦ ἀγῶνα γρίφων τῶν βασιλιάδων. Μετὰ ἀπὸ ἀνάλυση τῶν βασικῶν τυπολογικῶν γνωρισμάτων τοῦ θέματος (ἀντίπαλοι στὸν ἀγῶνα, ἔκβαση, ἔπαθλο, φάσεις τοῦ ἀγῶνα, παρουσία ἢ μὴ βοηθῶν στὸ πλευρὸ τῶν βασιλέων), ἐπιχειρεῖται διεξοδικὴ ἐπισκόπησις τῶν ἐπιμέρους ἀρχαίων παραδόσεων. Στὴ Μεσοποταμία τὸ θέμα ἐμφανίζεται σὲ σουμερικὰ ἔπη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. (κύκλος ἐπῶν γιὰ τὸν Βασιλιά Ἐνμερκάρ) καὶ παρέμεινε ζωντανὸ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μέχρι νὰ τὸ ἐκμεταλλεῦτῃ ἡ Διήγησις. Κατόπιν ἐξετάζονται ἐβραϊκὲς καὶ φοινικικὲς ἀφηγήσεις, πού παραδίδονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἢ σὲ ἔργα ἑλληνιστικῶν ἱστοριογράφων (ἱστορίες γιὰ τὸν Σολομόντα καὶ τὴ βασίλισσα τοῦ Σαβᾶ ἢ τὸν Χιράμ, γιὰ τὸν Ἐλισαῖο καὶ τὸν Ναϊμάν, γιὰ τὸν Ἄμεσσία καὶ τὸν Ἰωᾶς), καὶ μεταγενέστεροι περσικοὶ καὶ ἀραβικοὶ θρύλοι (ἀπὸ τὸ Σαχναμέ τοῦ Φιρντούσι καὶ τὶς Χίλιες καὶ μία νύχτες), οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ἀνάγονται στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Στὴν Αἴγυπτο τὸ θέμα πρωτοεμφανίζεται στὸν 13ο αἰ. π.Χ. (Διαμάχη τοῦ Ἄπωφι καὶ τοῦ Σεκενερεῖ) καὶ παραμένει ζωντανὸ μέχρι τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅποτε ἐντάσσεται στὸν κύκλο ἀφηγήσεων γιὰ τὸν θρυλικὸ σοφὸ Σέτνε Χαεμουάσετ. Σὲ αἰγυπτιακὴ ἀφήγησις τῆς σαίτικῆς περιόδου βασιίζεται καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὸν ἀγῶνα γρίφων ἀνάμεσα στὸν Ἄμασι καὶ στὸν βασιλιά τῆς Αἰθιοπίας, τὴν ὁποία παραδίδει ὁ Πλούταρχος. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ὕλικου ἀποδεικνύει ὅτι τὸ θέμα τοῦ ἀγῶνα γρίφων πέρασε στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ἀσία (ὅπου ἡ σχετικὴ παράδοσις ἦταν πολὺ παλαιότερη), χάρις στίς στενὲς ἐπαφὲς τῶν Αἰγύπτιων μὲ τὸν χῶρον τῆς Συρίας κατὰ τὸ Νέο Βασίλειο. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις γιὰ ἀγῶνες γρίφων ἀπηχοῦν ἱστορικὲς συνθήκες, δοσοληψίαις ἢ διαμάχαις τῶν λαῶν πού τὶς δημιουργήσαν μὲ γειτονικὰ ἢ ἐχθρικὰ κράτη, τὶς ὁποῖες ἀποδίδει συμβολικὰ ὁ διανοητικὸς ἀγῶνας τῶν βασιλέων. Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται εἰδικότερα ὁ ἀγῶνας γρίφων στὴ Διήγησις τοῦ Ἀχικάρ. Ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἀγῶνας περιλαμβανόταν καὶ στὴν ἀρχαία ἀραμαϊκὴ ἐκδοχή, στὸ χαμένο σήμερον τμήμα τοῦ παπύρου, ἦταν ὅμως πολὺ πῶ σύντομος ἀπὸ τὸν μυθιστορικὸ ἀγῶνα τῶν μεταγενέστερων παραλλαγῶν, πού ἔχει ἐμπλουτιστεῖ μὲ πολλὰ παραμυθικὰ μοτίβα. Ὁ ἀγῶνας τῆς πρωτότυπης Διήγησις ἀπηχοῦσε ἱστορικὲς ἐντάσεις καὶ πο-

λεμικές συρράξεις ανάμεσα στην Άσσυρία και στην Αίγυπτο (υπό την ηγεσία των Κουσιτών βασιλιάδων της 25ης Δυναστείας) κατά τα χρόνια του Σεναχερίμπ και των διαδόχων του, Έσαρχαδών και Άσσουρμπανιπάλ.

Κατόπιν (2.3) εξετάζεται το θέμα της δυσμένειας και αποκατάστασης του σοφού συμβούλου. Και αυτού του θέματος ή παράδοση ξεκινάει από την Ασία (συμμερικά γνωμικά της 3ης χιλιετίας π.Χ., άκκαδικό Ποίημα του βασανισμένου δικαίου στον 16ο-12ο αι. π.Χ., εβραϊκές διηγήσεις για τον Ίωσήφ, τον Ίερεμία, τον Δανιήλ, τον Μαρδοχαίο και τον Τωβίτ). Στην Αίγυπτο το θέμα άπαντά σε άφηγήσεις των πτολεμαϊκών και ρωμαϊκών χρόνων (Διάχες του Όγχεσσόνκι, Ίστορία του μάγου Χιχόρ), πιθανώς από επίδραση της Διήγησης του Άχικάρ, που γνώρισε άρκετή διάδοση στην Αίγυπτο της Ύστερης Περιόδου. Έλληνικά παραδείγματα είναι ο μύθος του μάντη Μελάμποδα και ή ιστορία του Δημοκλήδη στον Ήρόδοτο: και οι δύο αυτές ιστορίες παρουσιάζουν όμοιότητες με άνατολικές διηγήσεις (ιστορία του Ίωσήφ στην περίπτωση του Μελάμποδα, διάφορες εβραϊκές ιστορίες και αιγυπτιακή Ίστορία του μάγου Μεριρέ στη βιογραφία του Δημοκλήδη). Η ιστορία του Δημοκλήδη πιθανώς βασίζεται σε άφηγήσεις του όμώνυμου φημισμένου γιατρού, ό οποίος είχε σταδιοδρομήσει για πολλά χρόνια στην Περσική άυτοκρατορία και μπορεί να έμπλούτισε τις περιπέτειές του με μυθολοπαστικά μοτίβα από διηγήσεις που είχε άκούσει στην Άνατολή.

Τό τελευταίο κεφάλαιο (2.4) εξετάζει τη διάδοση της Διήγησης του Άχικάρ στην Ίνδία και την επίδρασή της σε ίνδικές ιστορίες, όπως εκείνη για τον βασιλιά Νάντα και τον σοφό Σακατάλα στη συλλογή *Sukasaptati*. Η Διήγηση ταξίδεψε έως την Ίνδία με ένδιάμεσο σταθμό τον ίρανικό χώρο: τό πέρασμά της από τό Ίράν μαρτυρείται από διάφορους παράγωγους περσικούς θρύλους (π.χ. ιστορίες για τον σοφό Μπουζουρτζμίχρ στο *Σαχναμέ*). Στο πρώτο παράρτημα έπισκοπείται ή σύναψη του βασιλιά με έναν σοφό βεζίρη ή σύμβουλο ή με συμβούλιο αλικών στις άρχαίες παραδόσεις (μεσοποταμιακή, εβραϊκή, αιγυπτιακή). Στο δεύτερο παράρτημα διερευνώνται οι σχέσεις ανάμεσα στη Διήγηση του Άχικάρ και στη δημοτική αιγυπτιακή Ίστορία του Σέτνε Χαεμουάσετ.

Τόμος Β'. Ἀπὸ τὸν Δημόκριτο στοὺς Περιπατητικοὺς

Ὁ δεύτερος τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ἑλληνικὴ πρόσληψη τῆς Διήγησος τοῦ Ἀχικάρ ἢ τοῦ ἀφηγηματικοῦ καὶ γνωμικοῦ ὕλικου τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ μέχρι καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχῆ. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (3.1) ἀφετηρία εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα (Στρωμ. 1.15.69.4 = [Δημόκρ.] 68 B 299 D-K) ὅτι ὁ Δημόκριτος μετέφρασε καὶ ἐνσωμάτωσε στὰ συγγράμματά του «τὴν Ἀχικάρου στήλην». Αὐτὴ ἡ μαρτυρία δὲν κρίνεται ἀξιόπιστη, τόσο ἐπειδὴ ὁ Κλήμης παρέλαβε τὴν πληροφορία ἀπὸ δευτερογενῆ ἐνδιάμεση πηγὴ (ἐνδεχομένως χωρὶς νὰ καταλάβει καλὰ τὰ γραφόμενά της), ὅσο καὶ ἐπειδὴ ἡ πληροφορία περιέχει στοιχεῖα ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Μὲ τὸν ὄρο «Ἀχικάρου στήλη» πρέπει νὰ ἐννοεῖται ἐπιγραφή στημένη ἀπὸ τὸν Ἀχικάρ ἢ ἀναφερόμενη σὲ αὐτόν: ὅμως ἐπιγραφὲς μὲ κείμενα παρόμοια πρὸς αὐτὸ τῆς Διήγησος τοῦ Ἀχικάρ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τῆ νεοασσυριακῆ αὐτοκρατορίας. Οἱ νεοασσυριακὲς ἐπιγραφὲς μὲ ἀφήγηση σὲ πρῶτο πρόσωπο ἀνήκουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ βασιλεῖς (πολὺ σπάνια σὲ ἀξιωματούχους) καὶ δὲν διηγοῦνται τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς τοῦ ἀφηγητῆ, ἀλλὰ ἀπλῶς παραθέτουν μὲ χρονολογικὸ τρόπο τὰ σπουδαιότερα πολιτικὰ ἢ στρατιωτικὰ κατορθώματά του. Ἐπίσης, καμία ἐπιγραφή δὲν περιέχει συλλογὴ γνωμικῶν, σὰν τίς διδαχὲς τοῦ Ἀχικάρ. Ἐξ ἄλλου, ἀκόμη κι ἂν ὑπῆρχε μιὰ ἀκκαδικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀχικάρ, ὁ Δημόκριτος δὲν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τὴ διαβάσει, καθὼς στὸν 5ο αἰ. π.Χ. τὰ ἀκκαδικὰ δὲν ἦσαν πιά κοινὸχρηστὴ γλῶσσα ἐπικοινωνίας στὴ Μεσοποταμία (ἔχοντας δώσει τὴ θέση τους στὰ ἀραμαϊκά), ἐνῶ ἡ περίπλοκη σφηνοειδῆς γραφὴ τους ἀπαιτοῦσε συστηματικὴ καὶ μακροχρόνια ἐκπαίδευση. Ἡ πληροφορία τοῦ Κλήμεντα ἐντάσσεται σὲ μιὰ παράδοση βιογραφικῶν μυθοπλασιῶν σχετικὰ μὲ τὸν Δημόκριτο, ὁ ὁποῖος παρουσιαζόταν νὰ ταξιδεύει εὐρύτατα στὴν Ἀνατολή καὶ νὰ μαθητεύει στοὺς σοφοὺς της. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτῆς τῆς παράδοσης ἀποδόθηκαν στὸν Δημόκριτο νόθα συγγράμματα γύρω ἀπὸ ἀνατολικούς πολιτισμούς καὶ διδασκαλίες, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐντάχθηκε στὸ δημοκρίτειο corpus καὶ ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Διήγησος, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε ἀργότερα, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ «στήλη» τοῦ Ἀχικάρ ἦταν μᾶλλον ἐπινόηση τοῦ Ἑλληνα μεταφραστῆ-διασκευαστῆ τῆς Διήγησος, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν παλαιὰ καὶ διαδεδομένη ἑλληνικὴ συνήθεια νὰ ἀνα-

γράφονται γνωμικά πάνω σε στήλες ή επιγραφές (πβ. τὰ γνωμικά τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν, τὶς στήλες τοῦ Πεισιστρατίδῃ Ἱππαρχοῦ κ.ἄ.). Κάποια γνωμικά πού ἀποδίδονται στὸν Δημόκριτο ἀπὸ ἐλληνικὲς ἢ ἀραβικὲς πηγὲς μοιάζουν μὲ διδαχὲς τῆς Διήγησῆς, αὐτὰ ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν περάσει στὶς δημοκρίτειες συλλογὲς γνωμικῶν σὲ μεταγενέστερη περίοδο μὲ διάφορους τρόπους.

Στὸ κεφ. 3.3 συσχετίζεται τὸ ἐναέριο κάστρο τῆς Διήγησῆς μὲ τὴ βασικὴ ἰδέα τῶν Ὀρνίθων τοῦ Ἀριστοφάνη, τὴν ἐναέρια πόλη τῶν πουλιῶν. Οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στοὺς Ὀρνίθες καὶ στὸ ἐπεισόδιο τῆς Διήγησῆς πρέπει νὰ ὀφείλονται σὲ προέλευση ἀπὸ κοινὴ πηγὴ ἢ παράδοση: ἴσως ὑπῆρχε κάποια παλιότερη μεσοποταμιακὴ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού διαδόθηκε στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ καὶ πέρασε καὶ στὸν ἐλληνικὸ κόσμον ἐμπνέοντας τὸν Ἀριστοφάνη. Ἀργότερα, μετὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅταν ὁ ἀγῶνας τῆς Διήγησῆς ἀναπτύχθηκε μὲ πολλοὺς γρίφους, βασισμένους σὲ λαϊκὸ ἀφηγηματικὸ ὕλικὸ τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἴδια αὐτὴ παλαιὰ μεσοποταμιακὴ ἱστορία χρησίμευσε ὡς βάση γιὰ νὰ πλαστεῖ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἐναέριου κάστρου. Παρόμοιες συλλήψεις (πού συνδυάζουν τὸ κάστρο στὸν ἀέρα μὲ τὴν πτήση ἀνθρώπων πάνω σὲ αἰετούς) βρίσκουμε τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς (φτερωτὰ ζῶα ἢ τέρατα τοποθετημένα σὲ κείρια στατικά σημεῖα παλατιῶν καὶ ναῶν, πού ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα ὅτι τὰ κτήρια αἰωροῦνται στὶς πλάτες τῶν ἱπτάμενων ὄντων) ὅσο καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀνατολικὲς ἱστορίες: ἐξετάζονται τὸ ἀκκαδικὸ ἔπος τοῦ Ἐτάνα, ὁ θρύλος τοῦ Γίλγαμου στὸν Αἰλιανό (πού βασίζεται σὲ μιὰ μεσοποταμιακὴ ἱστορία γιὰ τὸν Γκιλγκαμές), καὶ οἱ ἀφηγήσεις γιὰ τὸν Ἰρανὸ βασιλιὰ Κάι Κάους καὶ τὸν Βαβυλώνιο Νεβρώδ (πού παραδίδονται ἀπὸ μεσαιωνικὲς ἰσλαμικὲς πηγὲς ἀλλὰ ἀνάγονται σὲ ἀρχαία ἐποχὴ) ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες συσχετίζονται μὲ χαρακτηριστικὰ μοτίβα τῶν Ὀρνίθων.

Στὸ κεφ. 3.4 ἐξετάζονται ἄλλα παράλληλα πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ μελετητὲς ἀνάμεσα στὴ Διήγησῆ καὶ σὲ ἀρχαῖα ἢ κλασικὰ ἐλληνικὰ κείμενα. Ἡ δίκη τοῦ σκύλου στοὺς ἀριστοφανικοὺς Σφῆκες ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴ Διήγησῆ. Ἡ ἐπωδὸς τοῦ Ἀρχίλοχου κατὰ τοῦ Λυκάμβη μεταχειρίζεται ἓνα παλαιὸ ἀνατολικὸ μοτίβο (χρῆση μύθου ζώων γιὰ νὰ ἐπικριθεῖ ἓνας προδότης) καὶ ἓναν γνωστὸ ἀνατολικὸ μῦθο ζώων (πού παραλλαγὲς του ἀπαντοῦν σὲ συμερικὰ καὶ ἀκκαδικὰ ποιήματα, στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Ἰνδία), ὅποτε μπορεῖ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ ἀνατολικά πρότυ-

πα, όχι όμως απαραίτητα από τη Διήγηση. Ἐξετάζεται ἐδῶ διεξοδικά ἡ ἐπικριτική χρήση τοῦ μύθου ζῶων στὶς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς (ἀσσυριακὰ καὶ Βιβλικὰ κείμενα, Ἰνδικὴ Παντσατάντρα) καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας (Ἡσίοδος, αἰσωπικὴ καὶ μεταγενέστερη μυθογραφικὴ παράδοση). Τέλος, σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ κείμενα τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς (Θέογνι, σκόλια, ἀποφθέγματα διαφόρων προσωπικοτήτων) ὑπάρχουν διατυπώσεις ποὺ μοιάζουν μὲ γνωμικὰ τῆς Διήγησης. Σὲ πολλές περιπτώσεις τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ χωρὶς ἐκφράζουν ἀπλῶς παρόμοιες ἰδέες, χωρὶς ὁμοιότητα στὴ διατύπωση, ὅποτε πρόκειται μᾶλλον γιὰ κοινὸς ἠθικολογικοὺς τόπους, ποὺ ἀναπτύχθηκαν αὐτόνομα σὲ διαφορετικοὺς πολιτισμοὺς. Ἐνίοτε τὰ γνωμικὰ παρουσιάζουν μορφικὲς ὁμοιότητες, ποὺ ὑποδηλώνουν σχέση ἐξάρτησης. Ἀλλὰ τὰ γνωμικὰ τῆς Διήγησης εἶχαν καὶ ἀνεξάρτητη διάδοση καὶ μπορεῖ νὰ πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ κόσμον ἀπὸ διάφορους δρόμους. Γιὰ τὰ ρητὰ ποὺ ἀπαντοῦν μόνο σὲ μεταγενέστερες παραλλαγές τῆς Διήγησης εἶναι πιθανὴ καὶ ἡ ἀντίστροφη φορὰ ἐπίδρασης: τὰ ἑλληνικὰ ρητὰ ἐνδέχεται νὰ πέρασαν στὴν Ἀνατολή καὶ ἀποτελέσαν τὸ πρότυπο γιὰ τὰ ἀνατολικὰ (φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται τακτικὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, μὲ τὴ γνωμικὴ στήλη τοῦ Κλέαρχου στὴ Βακτρία, ἕως τὶς συριακὲς καὶ ἀραβικὲς μεταφράσεις ἑλληνικῶν γνωμολογίων κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα).

Στὸ κεφ. 3.5 ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τοῦ Καμβύση καὶ τοῦ Κροίσου στὸν Ἡρόδοτο 3.36, ἡ ὁποία ἐμφανῶς ἀντιγράφει τὴν κεντρικὴ δρᾶση τῆς Διήγησης τοῦ Ἀχικάρ. Ὁλος ὁ κύκλος ἀφηγήσεων τοῦ Ἡρόδοτου σχετικὰ μὲ τὸν παράφρονον Καμβύση προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ διαμορφώθηκε καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ 3.36 ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Διήγησης. Διερευνᾶται ἀναλυτικὰ ἡ καταγωγή καὶ ἡ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ἀφηγήσεων: μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἓναν περσικὸ πυρήνα (διαμορφωμένο ἀπὸ περσικοὺς ἀριστοκρατικοὺς ἢ αὐλικοὺς κύκλους ποὺ ἐχθρεύονταν τὸν Καμβύση), ὁ ὁποῖος κατόπιν πέρασε στὴν Αἴγυπτον καὶ ἐμπλουτίστηκε ἀπὸ τὸ αἰγυπτιακὸ ἱερατεῖον (ποὺ ἐπίσης ἀπεχθανόταν τὸν Καμβύση λόγω τῶν δυσμενῶν μέτρων τοῦ ἐναντίον τῶν αἰγυπτιακῶν ναῶν). Ἡ ραχοκοκαλιὰ τῆς ἡροδότειας ἱστορίας γιὰ τὸν Καμβύση βασιζέται σὲ χαρακτηριστικὰ ἀσιατικὸ θέμα, τὸν ἀσεβῆ βασιλιὰ ποὺ διαπράττει ἀνομήματα κατὰ τῶν θεῶν καὶ τελικὰ τιμωρεῖται γι' αὐτά. Ἐπισκοπεῖται διεξοδικὰ ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ θέματος στὸν ἀσιατικὸν χῶρον (σουμερικὰ καὶ ἀσσυριακὰ ἔπη, βαβυλωνιακὰ χρονικὰ καὶ προπαγανδιστικὲς ἀφηγήσεις ἐναντίον τοῦ Ναβονίδη, Βιβλικὲς καὶ

μεταγενέστερες εβραϊκές ιστορίες) και ανιχνεύονται λεπτομερειακές αντιστοιχίες ανάμεσα στην ιστορία του Καμβύση και στις παραπάνω ασιατικές αφηγήσεις. Αντίθετα, στην Αίγυπτο τὰ παραδείγματα του θέματος είναι πολύ λιγότερα, προέρχονται κυρίως από την Ύστερη και την Πτολεμαϊκή Περίοδο και μάλλον οφείλονται σε επίδραση από ασιατικά πρότυπα (μεταξύ των οποίων ίσως ήταν και η ίδια η ιστορία του Καμβύση, που διαδόθηκε από την Περσία στην Αίγυπτο). Το επεισόδιο του Ἡρόδ. 3.36 ανήκει στο περσικό υπόβαθρο της ιστορίας του Καμβύση, όπως φανερώνει το περσικό σκηνικό και μιὰ σειρά αντιστοιχιῶν με άλλες ιρανικές ιστορίες. Το Ἡροδότειο επεισόδιο, λοιπόν, μαρτυρεῖ τὴ διείσδυση τῆς Διήγησης στὴν ἱρανικὴ ἀφηγηματικὴ παράδοση ἀπὸ ἀρκετὰ νωρίς. Οἱ δημιουργοὶ τῆς ιστορίας του Καμβύση ἐπέφεραν μιὰ σειρά μεταβολῶν στὴν πλοκὴ τῆς Διήγησης προκειμένου νὰ τονίσουν τὴν παραφροσύνη τοῦ Πέρση βασιλιᾶ. Στὴν ἀρχικὴ περσικὴ ιστορία τὸν ρόλο τοῦ συμβούλου δὲν πρέπει νὰ τὸν ἔπαιζε ὁ Κροῖσος ἀλλὰ κάποιος Πέρσης αὐλικός (ὅπως σὲ άλλες Ἡροδότειες ἀφηγήσεις γιὰ τὸν Καμβύση). Τὸν Κροῖσο τὸν εἰσήγαγαν στὴν ιστορία εἴτε ὁ ἴδιος ὁ Ἡρόδοτος εἴτε Ἀσιάτες πληροφοριοδότες του. Ἐνα ἄλλο επεισόδιο τῆς ιστορίας του Καμβύση (Ἡρόδ. 3.35, ὁ φόνος τοῦ γιοῦ του Πρηξάσπη) ἀναπτύσσει σὲ ἐκτενὴ ἀφήγηση ἓνα γνωμικὸ τῆς Διήγησης.

Στὸ κεφ. 3.6 ἐξετάζεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Θεόφραστου καὶ τῆς Περιπατητικῆς σχολῆς γιὰ τὴ Διήγηση τοῦ Ἀχικάρ. Μετάφραση τῆς Διήγησης πρέπει νὰ κυκλοφοροῦσε στὸν κύκλο τῶν Περιπατητικῶν. Ὁ μεταφραστὴς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κάποιος μαθητὴς τοῦ Περιπάτου πὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ εἶχε ταξιδέψει ἐκεῖ (ὅπως ὁ Κλέαρχος), γνῶριζε ἀραμαϊκὰ καὶ ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς ἀνατολικούς πολιτισμούς. Ὁ Περιπάτος ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τοὺς σοφοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴ διδασκαλία τους: συλλέγονται καὶ συζητοῦνται οἱ σχετικὲς μαρτυρίες. Ἡ μετάφραση τῆς Διήγησης, στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τοῦ μεταφραστικοῦ φαινομένου πὺ κάνει τὴν ἐμφάνισή του τότε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἡ μαρτυρούμενη ἐμπλοκὴ τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα, ἐνὸς Περιπατητικοῦ, στὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα λίγο ἀργότερα δείχνει πόσο στενὰ εἶχε συνδεθεῖ ὁ Περιπάτος με τὸ φαινόμενο τῆς μετάφρασης, ἀκριβῶς χάρις στὴ μεταγλώττιση τῆς Διήγησης τοῦ Ἀχικάρ. Ἡ περιπατητικὴ μετάφραση τῆς Διήγησης κυκλοφόρησε κατόπιν εὐρύτερα καὶ ἀποδόθηκε στὸν Δημόκριτο. Τὸ συστατικὸ τῆς Διή-

γησης που τράβηξε κατεξοχήν την προσοχή των Περιπατητικῶν ἦσαν οἱ διδασχές του Ἀχικάρ: οἱ Περιπατητικοὶ ἐνδιαφέρονταν ἐν γένει γιὰ τὰ διάφορα εἶδη «διδασχικῶν ρητῶν» (παροιμίες, ἀποφθέγματα τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν ἢ ἄλλων γνωστῶν προσώπων, μύθους ζῶων κ.ἄ.) καὶ συνέγραφαν πολλές σχετικὲς πραγματεῖες.

Τὸ πρῶτο παράρτημα ἐξετάζει πιὸ ἀναλυτικὰ κάποιες ἱστορίες πτήσεων στὸν οὐρανό. Οἱ ἀφηγήσεις γιὰ τὸν Κάι Κάους καὶ τὸν Νεβρώδ συσχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία τῆς πτήσης τοῦ Ἀλέξανδρου στὸν Ψευδο-Καλλισθένη 2.41. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ περσικὴ ἱστορία τοῦ Κάι Κάους εἶναι παλαιότερη καὶ περιέχει ἀθθεντικότερα στοιχεῖα τοῦ θρύλου (π.χ. τὸν θρόνο μὲ τὸν ὁποῖον ἀνυψώνεται ὁ βασιλιάς). Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνατολικὴ παράδοση. Τὸ δεύτερο παράρτημα διερευνᾷ τὴν ἐπίδραση τῆς Διήγησης τοῦ Ἀχικάρ (καὶ συγκεκριμένα τοῦ ἐπεισοδίου μὲ τὸ ἐναέριο κάστρο) σὲ ἓνα διήγημα ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Pentamerone* τοῦ Giambattista Basile (1634-1636). Ἡ ἐπίδραση πιθανῶς ἀσκήθηκε μὲσω τῆς ἑλληνικῆς διασκευῆς τοῦ Ἀχικάρ στὴ *Μυθιστορία τοῦ Αἰσώπου*: ὁ Basile πρέπει νὰ γνωρίζε τὴ *Μυθιστορία τοῦ Αἰσώπου* σὲ λατινικὴ ἢ ἰταλικὴ μετάφραση. Ὁ Ἰταλὸς συγγραφέας μπορεῖ νὰ συνδύασε τὸ ὕλικό τῆς *Μυθιστορίας* μὲ λαϊκὰ παραμύθια τῆς Ἰταλίας ἢ τῆς Ἑλλάδας ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ *Διήγηση τοῦ Ἀχικάρ*. Ἐπίσης, εἰσήγαγε στὴ δική του ἐκδοχὴ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὴν πτήση τοῦ Ἀλέξανδρου στὸν Ψευδο-Καλλισθένη.

Κύριε Πρόεδρε,

Κύριοι Συνάδελφοι,

Ἐπὶ 19 συναπτὰ ἔτη προσπαθῶ σὲ ὅσο χρόνο μοῦ περισσεύει ἀπὸ τίς πολλαπλὲς ὑποχρεώσεις μου ὡς ἀκαδημαϊκοῦ νὰ ἐτοιμάσω μιὰν ἐρμηνευτικὴ μονογραφία τοῦ ἀρχαίου πρώτου λυρικοῦ χορικοῦ ποιητῆ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Εὐρώπης καὶ μιὰ παράμετρος τοῦ ἐρμηνευτικοῦ μου ὑπομνήματος εἶναι καὶ ἡ χρησιμοποίησις διαφόρων στοιχείων ἀπὸ τίς λογοτεχνίες τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἦλπιζα ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο θὰ διέκρινε διεθνῶς τὴ δοκιμὴ μου. Αὐτὸ μέχρι πρὸ δύο μηνῶν περίπου, ὅταν ὁ ἐπίκουρος καθηγητῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Ἰωάννης Κωνσταντάκος, γνωστός μου ἀπὸ ἄλλες «ὀρθόδοξες» φιλολογικὲς του ἐργασίες, εἶχε τὴν εὐγενικὴ καλοσύνη νὰ μοῦ προσφέρει τὸ δῶτομο ἔργο του Ἀκίχαρος: *Ἡ Διήγηση τοῦ*

Ἀχιλλῶς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, Ἀθήνα 2008. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ κ. Κωνσταντάκου μοῦ προξένησε μεγάλη εὐχάριστη ἐκπληξή. Πρῶτα γιὰ τὴν ἄρτια φιλολογικὴ μέθοδο ποὺ ἐφαρμόζει· δεύτερο γιὰ τὶς ἄριστες γνώσεις τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴ σχέση τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ τὶς λογοτεχνίες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τρίτο γιὰτὶ ἓνας νέος Ἕλληνας φιλόλογος εἶναι πρωτοπόρος στὴν ἀνίχνευση συγκεκριμένων πιά ἔργων καὶ μοτίβων στὶς σχέσεις τῶν δύο λογοτεχνιῶν. Ἀπὸ τὸν φιλόλογο αὐτὸ ἐλπίζω ὅτι θὰ ἔχουμε καὶ ἄλλα τέτοια ἔργα ποὺ προάγουν διεθνῶς τὴ φτωχὴ ἐλληνικὴ συμβολὴ στὴν κλασικὴ φιλολογία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Κ. Πρωτοπαπᾶ, *Ἔθιμα τοῦ παραδοσιακοῦ γάμου στὴν Κύπρο,*
Ἔκδοση τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, Λευκωσία 2005

ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Νικόλαο Κονομῆ

Ὁ γάμος ἦταν ἤδη σταθερὸς κοινωνικὸς θεσμὸς στοὺς Ἰνδοευρωπαίους. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ γάμου δὲν εἶναι βέβαια ἀποκλειστικὰ ἡ ἀπόλαυση. Σκοπὸς του εἶναι κυρίως νὰ ἐνώσει δύο οἰκογένειες μὲ ὄλο τὸ συγγενολοί τους καὶ νὰ δοθεῖ στὸν ἄντρα ἡ εὐκαιρία νὰ ἀποκτήσει νόμιμα τέκνα ποὺ θὰ μπορούν σὲ κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο νὰ συνεχίσουν τὴν παράδοση τοῦ πατρικοῦ οἴκου ὅπου ἀνήκουν. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ μονογαμία εἶχε τεθεῖ στὴν Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας. Ὁ γάμος ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ τέλος, δηλαδὴ τὴν τελείωση τόσο γιὰ τὸ νέο ὅσο προπαντὸς γιὰ τὴ νέα. Μὲ τὸ γάμο καὶ οἱ δύο σύζυγοι ὀδηγοῦνταν ἔτσι στὸν πολιτισμένον βίον. Ὁ χριστιανισμὸς ἐνδυνάμωσε τὸ θεσμὸ τοῦ γάμου καθιστώντας τον περισσότερο πνευματικόν. Γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ ἰδιαίτερα ὁ θεσμὸς ἰσχυροποιήθηκε μέσα στις ἐθνικὲς περιπέτειες καὶ παραμένει σχετικὰ δυνατός, ἰδιαίτερα στὴν ἐπαρχία. Οἱ λεπτομέρειες τῆς τέλεσης τοῦ γάμου ποικίλλουν ἀπὸ ἐπαρχία σὲ ἐπαρχία. Στὸ ἔργο ποὺ παρουσιάζω ἔχουμε περιγραφή τῶν ἐθίμων τοῦ παραδοσιακοῦ γάμου στὴν Κύπρο, τὴν πιὸ ἀπόμακρη σήμερα ἐπαρχία τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ.

Πρόκειται γιὰ ἓνα δίτομο ἔργο, γραμμéνο μὲ πολλὴ ἀγάπη καὶ σεβασμὸ στὸν τόπο καὶ τοὺς ἀνθρώπους του. Βασίζεται σὲ μαρτυρίες ἀνθρώπων ἀπὸ

ὅλη τὴν Κύπρο, πού συγκεντρώθηκαν στὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης καὶ τὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Πολιτισμοῦ. Πάνω ἀπὸ χίλιοι πληροφρητὲς κατέθεσαν τὶς μαρτυρίες τους γιὰ τὴν ἐκπόνηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Εἶναι μιὰ κατάθεση ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων πού βίωσαν τὸν κάθε κραδασμὸ τῆς καρδιάς τῆς Κύπρου στὸν κορυφαῖο αὐτὸ θεσμὸ.

Στὴν ὅλη διαδικασία τοῦ γάμου εἶναι ἐμφανῆς ἡ προσπάθεια ἀποτροπῆς τοῦ κακοῦ μὲ κάθε τρόπο, εἴτε μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ, εἴτε μὲ διάφορα μαγικὰ δρώμενα. Ἐπίσης ἡ ἐπιθυμία νὰ ζήσει εὐτυχισμένο τὸ ζευγάρι, νὰ ἀποκτήσει παιδιά, νὰ ριζώσει γερὰ στὴ νέα του ζωὴ εἶναι ἔντονη καὶ μετατρέπεται σὲ μιὰ ἱεροτελεστία, ὅπου τὸ θεϊκὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα συνυπάρχουν γιὰ νὰ εὐλογήσουν τὴ νέα ζωὴ.

Ὁ Α' τόμος τοῦ ἔργου, πού ἐπιγράφεται «Ἀπὸ τὰ προξένια ὡς τὸ γάμο», περιλαμβάνει ὅλα τὰ δρώμενα ἀπὸ τὰ προξένια ὡς τὴν Κυριακὴ τοῦ γάμου. Ὁ Β' τόμος, μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸ γάμο στὸν ἀντίγαμο», περιλαμβάνει ὅλα τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ γάμου ὡς τὸν ἀντίγαμο, πού γίνεται τὴν ἐβδομάδα πού ἀκολουθεῖ τὸ γάμο.

«Τὴν πιὸ παλιὰ ἐποχὴ ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ νέοι παντρεύονταν μὲ προξένια. Τὸ μέλλοντα σύντροφό τους τὸν διάλεγαν οἱ γονεῖς καὶ συγγενεῖς, πού κανόνιζαν, ὅπως ἔκριναν καλύτερα, καὶ τοὺς τὸ ἀνακοίνωναν στὸ τέλος. Δὲν τὸ θεωροῦσαν σωστὸ νὰ ἀγαπήσουν καὶ νὰ παντρευτοῦν». Μετὰ τὰ προξένια ἀκολουθοῦσε τὸ λόγιασμα καὶ μετὰ ὁ ἀρραβῶνας ἢ τὸ χάρτωμα, πράγμα ὅμως πού δὲν ἦταν πάντοτε ἀπαραίτητο. Ὅταν γινόταν ὁ ἀρραβῶνας, ὑπέγραφαν καὶ τὸ προικοσύμφωνο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται ἡ προίκα πού θὰ ἔδιναν οἱ γονεῖς στὰ παιδιά τους.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὰ χαρτώματα γίνονταν σὲ μικρὴ ἡλικία: «Ἐχαρτώσαν με δεκατριῶν χρονῶν. Μιὰν ἄλλην ἐχαρτώσαν τὴν ἐννιά χρονῶν» ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μιὰ πληροφρητριά.

Στὸν Α' τόμο πολὺ σημαντικὸ κεφάλαιο εἶναι αὐτὸ πού ἀναφέρεται στὴν προίκα, τὴν κινητὴ, ὅπως τὸ ρουχισμό, τὰ σκεύη, τὰ ἔπιπλα, τὰ ζῶα, καὶ τὴν ἀκίνητη περιουσία. Ἦταν ἀπαραίτητα ὅλα γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς ἔγγαμης ζωῆς. Λεπτομερῆς ἀναφορὰ γίνεται καὶ στὶς προετοιμασίες γιὰ τὸ γάμο. Πρὶν τὸ γάμο πλένονταν τὰ μαλλιά, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἔφτιαχναν τὸ γαμήλιο στρώμα. Πλένονταν καὶ σιδερώνονταν ἐπίσης τὰ προικιά. Ἀκολουθοῦν τὰ ζυμώματα μὲ τὰ

περίτεχνα ειδικά κουλούρια και τὰ ψωμιά τοῦ γάμου. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τὸ κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στὴν ἐκθεση τῆς προίκας, τὸ στήσιμο τοῦ παστοῦ ἢ τῆς μανάσσας. Προηγεῖται τοῦ γάμου τὸ κάλεσμα πού γίνεται μὲ διάφορους τρόπους, ἀνάλογα μὲ τὴν περιοχὴ, κυρίως μὲ κουλούρια, μὲ κερί ἢ ράντισμα μὲ ροδόσταγμα. Τὶς παραμονὲς τοῦ γάμου πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορά στὸ λουτρό τῶν μελλονύμφων, στὸ καμάρωμα τῆς νύφης καὶ τὸ ράψιμο τοῦ κρεβατιοῦ. «Ἐκαμάρωνεν ἡ νύφη τὴν Κυριακὴν χωρὶς τὴν σκέπην τὴν κόκκινην, μόνον μὲ τὸ βέλος καὶ τὰ τέλλια. Ἐβάλλαν τῆς ψαθὴν μπροστὰ τῆς τζαὶ τέλλια μακριὰ ὡς τὴν ἄκραν τοῦ φουστανοῦ τῆς. Τὸ Σάββατον ἐκαμάρωνεν, ἐβάλλαν τῆς σκαμνὶν γιὰ τὰ πόδια τῆς μὲ τὸ τσαντηλέριν, μιὰν λαμπάδα τζαὶ ἄφταινεν, σκέπην κότσινην τζαὶ τέλλια» ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ πληροφορήτρια γιὰ τὸ καμάρωμα τῆς νύφης.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ λουτρό τῆς νύφης, «στὰ πιὸ πολλὰ χωριὰ περιποιούνταν τὸ νερὸ γιὰ τὸ μπάνιο βράζοντας μέσα φύλλα κιτρομηλιάς, δάφνης, μερσί, δεντρολίβανο... Συνήθως ἀναβαν κεριά, σὲ μερικὰ χωριὰ τρία, τὴν ὥρα τοῦ λουτροῦ τῆς νύφης. Ἐπίσης πρόσεχαν ὥστε οἱ κοπέλες πού τὴ βοηθοῦσαν νὰ εἶναι παρθένες».

Ἰδιαίτερη ἦταν ἡ φροντίδα γιὰ τὸ νυφικὸ κρεβάτι, ἀφοῦ εἶχε σχέση μὲ τὴ γενετήσια ζωὴ τοῦ ἀντρογύνου καὶ τὴ γέννηση παιδιῶν. «Ἡ ἱερότητα τῶν στιγμῶν τονίζοταν μὲ κάθε τρόπο. Ἡ χρῆση τοῦ σταυροῦ στὸ ράψιμο τοῦ κρεβατιοῦ, ὁ ἀριθμὸς τρία πού συμβόλιζε τὴν Ἁγία Τριάδα καὶ ἡ παρουσία τοῦ παπᾶ καὶ τῆς παπαδιάς προσέδιδαν ἰδιαίτερο θρησκευτικὸ τόνο».

Ἀκολουθοῦσε τὸ πλούμισμα τοῦ κρεβατιοῦ. Ἐρριχναν χρήματα στὸ κέντρο τοῦ κρεβατιοῦ γιὰ νὰ διώξουν τὰ κακὰ πνεύματα ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἔχει μιὰ οἰκονομικὴ βάση τὸ ζευγάρι στὴ νέα του ζωὴ. Στὴ συνέχεια κάπνιζαν τὸ κρεβάτι καὶ τὸ χόρευαν.

Στὸ Β' τόμο γίνεται ἀναφορά σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν Κυριακὴ τοῦ γάμου καὶ τὸ διάστημα πού ἀκολουθεῖ ὡς τὸν ἀντίγαμο. Κύριο γεγονός τὸ μυστήριον τοῦ γάμου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγηθέντα εἶναι καὶ τὰ ἐπόμενα. Ἡ κατασκευὴ τῶν στεφάνων ἀπὸ ἐλιά, τὸ στόλισμα τῆς νύφης καὶ τοῦ γαμπροῦ, τὸ ζώσιμο, τὸ ράντισμα καὶ τὸ κάπνισμα τοῦ ἀντρογύνου, ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου, ὁ ἀσπασμὸς τῶν στεφάνων, ἡ πομπὴ πρὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἡ εἴσοδος στὸ νέο σπίτι καὶ οἱ εὐχὲς εἶναι τὰ κυριότερα δρώμενα τῆς ἡμέρας. Τὸ ζώσιμο ξεχωρίζει μὲ τὴν πολυσήμαντη ἔννοια, τὸ τέλος

τῆς παρθενίας, τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ καὶ τὴν εὐλογία γιὰ ἀπόκτηση ἀπογόνων.

Ἰδιαίτερη σημασία δίνεται στὴν εἴσοδο τῶν νεονύμφων στὸ σπίτι τους. Πολλὰ εἶναι τὰ ἔθιμα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἴσοδο αὐτὴ ποὺ σημαδεύει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἄγαμη στὴν ἑγγαμὴ ζωὴ. Ὁ γαμπρὸς ἢ ἡ νύφη ἔπρεπε νὰ σπᾶσουν ἓνα ρόδι στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ ἐξευμενίσουν τὰ κακὰ πνεύματα. Ἐξ ἄλλου τὸ ρόδι συμβόλιζε τὴ γονιμότητα, τὴν ἀφθονία, τὴν εὐτυχία. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔσφαζαν πετεινὸ ἢ ὄρνιθα στὸ κατώφλι τῆς πόρτας. Ἦταν μιὰ θυσία γιὰ ἐξευμενισμό τοῦ κακοῦ. Σὲ μερικά χωριά ἔδιναν μέλι στὸ ἀντρόγυνο μόλις ἔφτανε στὸ σπίτι. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔρριχναν καταχύσματα τὴν ὥρα ποὺ θὰ ἔμπαινε τὸ ἀντρόγυνο στὸ σπίτι. Ἐρριχναν σιτάρι, ρύζι, παμπακόσπορο, πέταλα λουλουδιῶν ἢ κουλουράκια. Μετὰ τὴν εἴσοδο ἀκολουθοῦσαν οἱ εὐχές, τὰ κεράσματα μὲ ποτό, ξηροὺς καρπούς, γλυκὸ τοῦ κουταλιοῦ. Ἀκολουθοῦσε γλέντι μὲ μουσική, χοροὺς καὶ τραγούδια.

Τὴ Δευτέρα τὸ πρωὶ ἡ νύφη ἔπρεπε νὰ δεῖξει τὰ σημάδια τῆς παρθενίας τῆς στοὺς γονιοὺς τοῦ ζευγαριοῦ, τοὺς κουμπάρους καὶ σὲ ὅλους τοὺς χωριανούς. Τὸ ἔθιμο συνεχίστηκε ὡς τὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Τὴ Δευτέρα τὸ πρωὶ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ φέρουν δῶρο στὸ ἀντρόγυνο περιστέρια καὶ πίτες μὲ μέλι. Παράλληλα πρόσφεραν καὶ τὰ «ξημερώματα», δηλ. χρηματικὸ ποσὸ ἢ δῶρα, στὸ ἀντρόγυνο: Χρυσὰ κοσμήματα, χρήματα, σεντόνια, σιτάρι, ἀλεύρι καὶ ἄλλα φαγώσιμα. Ἐχωριστὸ ἔθιμο ἀποτελεῖ ἡ μηλιά σὲ χωριά τῆς ἐπαρχίας Κερύνειας: Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κλαδὶ στολισμένο μὲ πουλιά ἀπὸ ζυμᾶρι ἢ κορδέλες καὶ φρούτα. Πίστευαν ὅτι θὰ προκαλοῦσαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴ γονιμότητα στὸ νέο ζευγάρι.

Σὲ ξεχωριστὸ κεφάλαιο περιγράφονται τὰ τραπέζια, ποὺ γίνονταν ἀπὸ τὸ Σάββατο ὡς τὴν Τρίτη ἢ τὴν Τετάρτη μετὰ τὸ γάμο. Οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ χωριανοὶ βοηθοῦσαν τόσο στὸ μαγεῖρεμα καὶ στὸ σερβίρισμα ὅσο καὶ στὰ τρόφιμα. Σὲ μερικά χωριά, κυρίως τῆς περιοχῆς Μόρφου, μαγεῖρευαν στὸ σπίτι καὶ ἔπαιρνε ὁ καθένας τὸ δικό του φαγητὸ μέσα σὲ στολισμένο πανέρι. Ἐχωριστὸ φαγητὸ στὸ γάμο ἦταν τὸ ρέσι, ποὺ παρασκευάζαν μὲ χοντραλεσμένο σιτάρι ψημένο συνήθως σὲ ζωμὸ κρέατος. Ἡ προετοιμασία καὶ ἡ παρασκευὴ του ἀποτελοῦσε ὀλόκληρη ἱεροτελεστία.

Σὲ ξεχωριστὸ κεφάλαιο γίνεται ἀναφορὰ στοὺς χοροὺς, ποὺ συνόδευαν τὴν ὅλη διαδικασίαν τοῦ γάμου. Ἄλλοι εἶχαν χαρακτῆρα συμβολικὸ καὶ τε-

λετουργικό και άλλοι χορεύονταν προς τιμή του άντρογύνου. Κύριο γεγονός ο χορός του άντρογύνου. Οί βιολάρηδες είχαν ξεχωριστή θέση, έδιναν τὸ πρόσταγμα γιὰ κάθε ἐνέργεια πὸ θὰ γινόταν, ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο οἱ ἀρχοντες τοῦ γάμου.

Στὴν Κύπρο πολὺ συνηθισμένος ἦταν ὁ ἀντίγαμος, πὸ γινόταν τρεῖς, ἑπτὰ ἢ καὶ σαράντα μέρες μετὰ τὸ γάμο. «Στὸν ἀντίγαμο γινόταν ἡ λύση τῶν στεφάνων τοῦ άντρογύνου».

Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀναφορά πὸ γίνεται στὸ πανηγύρι τῶν νυφῶν. Οἱ νύφες συνήθιζαν νὰ πηγαίνουν μετὰ τὸ νυφικὸ ἢ μόνον μετὰ βέλος στὸ πρῶτον πανηγύρι πὸ γινόταν στὴν περιοχὴ τους. Σὲ ὅλη τὴ διαδικασία ἀπὸ τὸν ἀρραβῶνα ὡς τὸν ἀντίγαμο εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀλληλοβοήθεια μετὰ τῶν συγγενῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συγχωριανῶν. Ἐθεωρεῖτο τιμὴ τὸ κάλεσμα γιὰ βοήθεια στὴν κάθε πτυχὴ τῆς ὅλης τελετουργίας. Ὁ χορός, ἡ μουσικὴ, τὰ τραγούδια ἦταν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὅλης διαδικασίας τοῦ γάμου. Ὁ γάμος, ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάση τῆς οἰκογένειας, τοῦ πρωτοκύτταρου τῆς κοινωνίας, εἶναι ἓνα γλέντι ἀλλὰ καὶ μιὰ θρησκευτικὴ τελετουργία γιὰ νὰ στεριωθεῖ τὸ νέο σπιτικό.

Ἡ παράθεση κειμένων στὴ ζωντανὴ κυπριακὴ διάλεκτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεκμηρίωση, προσδίδει στὸ βιβλίον ξεχωριστὸ χαρακτήρα. Παράλληλα μετὰ τὰ ἀποσπάσματα στὴν κυπριακὴ διάλεκτο, σημαντικὴ προσφορά ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὁρολογία πὸ συγκεντρώνεται ἀπὸ κάθε κεφάλαιο, πράγμα πὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ὕλικὸ γιὰ περαιτέρω γλωσσολογικὴ διερεύνηση. Ἡ συγγραφέας, ὅπου εἶναι δυνατόν, ἀνατρέχει στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ σὲ παρόμοια ἔθιμα πὸ γίνονται σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὀλοκληρώνεται τὸ θέμα καὶ ἀποκτᾶ μιὰ σφαιρικότητα.

Τὸ ἔργο συμπληρώνουν καὶ τεκμηριῶνουν οἱ πίνακες καὶ οἱ χάρτες πὸ περιλαμβάνονται στὸ δεύτερον τόμο. Πίνακες μετὰ τὰ στοιχεῖα τῶν πληροφορητῶν καὶ ἐρευνητῶν τοῦ Ἀρχείου, καθὼς καὶ τῶν χωριῶν πὸ ἀναφέρεται ὅτι ἔφτιαχταν τὸ παραδοσιακὸ ρέσι, καὶ χάρτες μετὰ τὶς κοινότητες πὸ ἀναφέρονται στὰ κείμενα. Ἐνδιαφέρον καὶ τὸ γλωσσάρι ἀλλὰ καὶ τὸ εὑρετήριο, πὸ βοηθοῦν στὴν ἀπόκτηση ὀλοκληρωμένης εἰκόνας γιὰ τὰ κείμενα πὸ ἀναφέρονται, πολὺτιμο βοήθημα γιὰ ὅσους ἐνδιαφέρονται νὰ μελετήσουν τὸ περιεχόμενο. Στὸ παράρτημα ἐπίσης περιλαμβάνονται δείγματα προσκλητηρίων καὶ προικοσυμφῶνων. Οἱ φωτογραφίες πὸ ἐμπλουτίζουν τὸ κείμενον εἶναι προσεγμένες, ὥστε νὰ ρίχνουν φῶς καὶ νὰ ἐπιβεβαιῶνουν τὰ λεγόμενα.

Ἡ συγγραφέας Καλλιόπη Πρωτοπαπᾶ, με πολλή ἀγάπη καὶ σεβασμὸ στὸν τόπο καὶ τοὺς ἀνθρώπους του, μεταφέρει σ' αὐτὸ τὸ δίτομο ἔργο ὅλα τὰ ἔθιμα τοῦ παραδοσιακοῦ γάμου τῆς Κύπρου, πού ἔχουν τίς ρίζες τους στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο, πού σ' αὐτὸ τὸ μακρινὸ κομμάτι τοῦ ἐλληνισμοῦ διαφυλάχτηκαν ὡς πρόσφατα σχετικὰ ἀκέραια.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Ο ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΚΙΝΗΜΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ
ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ

Έχουν περάσει εκατό ακριβώς χρόνια από την γέννηση και την εμφάνιση του φουτουρισμού με τον οποίο επανεμφανίζεται ή ιταλική καλλιτεχνική δημιουργία στην τέχνη του είκοστου αιώνα. Κίνημα που αναμφίβολα αποτελεί και αφετηρία για ένα πλήθος άλλα ρεύματα και προσπάθειες που έδωσαν τον τόνο στην σύγχρονη τέχνη, όχι μόνο στις πλαστικές τέχνες, ζωγραφική, πλαστική και αρχιτεκτονική, αλλά και στην λογοτεχνία, την μουσική, την φωτογραφία, τον κινηματογράφο, ακόμη και άλλες δραστηριότητες της σύγχρονης πραγματικότητας. Πρόκειται ουσιαστικά και για το κίνημα που έρχεται να εντάξει και την ιταλική φωνή στην συμφωνία της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Και ακόμη να ευνοήσει, αν όχι και να δημιουργήσει και τις προϋποθέσεις για την ανανέωση όχι μόνο της καλλιτεχνικής αλλά και γενικά της όλης πνευματικής ζωής του είκοστου αιώνα. Μάλιστα η χώρα αυτή, δηλαδή η Ιταλία, που είχε δώσει τόσα στο παρελθόν και ειδικά από τον δέκατο τέταρτο έως τον δέκατο έβδομο αιώνα, είχε μείνει κυριολεκτικά άφωνη τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο. Τώρα, συγκεκριμένα με τον φουτουρισμό, έρχεται να διεκδικήσει μια σημαντική θέση στην καλλιτεχνική δημιουργία του είκοστου, κίνημα με καθοριστικά και για το μέλλον γόνιμα στοιχεία. Και είναι ο φουτουρισμός που θα ανατρέψει βασικά χαρακτηριστικά του κυβισμού και θα τροποποιήσει άλλα, και περισσότερο θα γίνει γόνιμη αφετηρία για μια σειρά από άλλα ρεύματα και κατευθύνσεις.

Γιατί είναι ακριβώς ο φουτουρισμός που θα γίνει αφετηρία για τον όρφισμό του Ντελωνάι στην Γαλλία, τον κονστρουκτιβισμό στις Κάτω Χώρες, ιδιαίτερα με τον Ντέσμπουργκ, τον κυβοφουτουρισμό στην Ρωσία με έργα του Τάτλιν ιδιαίτερα, τον ραγιονισμό του Λαρίονοφ και της Γκοντσάροβα, τον σουπρεματισμό του Μάλεβιτς, τον ρωσικό φουτουρισμό του Ροτσένκο και του Λισίτσκι, τον βορτισισμό στην Αγγλία με τον Μπέν Νίκολσον και διάφορα ρεύματα στις Ήνωμένες Πολιτείες. Επίσης ο φουτουρισμός θα επηρεάσει γόνιμο το κίνημα του Γαλάζιου Καβαλάρη με τους Φράντς Μάρκ και "Αουγκουστ Μάκε στο Μόναχο, την αφαίρεση του Καντίνσκι και άλλους δημιουργούς διαφόρων άλλων χωρών. Ακόμη, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι ο φουτουρισμός για την περίοδο 1910-1920 είναι το πιο ριζοσπαστικό, πρωτοποριακό και γόνιμο κίνημα της παγκόσμιας τέχνης: γόνιμο από κάθε άποψη, μαζί με την επίσης ιταλική *pittura metafisica* (μεταφυσική ζωγραφική των Τζιόρτζιο ντε Κίρικο και Κάρλο Καρρά, που μάλιστα πέρασε από την μεταφυσική ζωγραφική στον φουτουρισμό. Ο φουτουρισμός, πολύ περισσότερο από τον κυβισμό, θα ξεπεράσει τους τύπους απεικόνισης της όπτικης πραγματικότητας και των παραδοσιακών τύπων της ζωγραφικής, αλλά και της πλαστικής και της αρχιτεκτονικής, και θα επιχειρήσει να φτάσει σε έναν νέο συνδυασμό διαφόρων κατηγοριών καλλιτεχνικής δημιουργίας και τεχνικής. Και ακόμη ο φουτουρισμός για τρεις ουσιαστικά λόγους έχει μιὰ ιδιαίτερη σημασία για την σύγχρονη τέχνη. Ο πρώτος είναι γιατί σ' αυτόν ενσωματώνεται το νέο και επιθετικό πνεύμα όλης της πρωτοπορίας που δίνει τον τόνο πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο δεύτερος είναι γιατί ο φουτουρισμός παρουσιάζεται ως η πρωιμότερη γόνιμη κίνηση με νέα στοιχεία της πρωτοπορίας, που είναι και βαθειά συνείδηση της ανάγκης αλλαγής. Και ο τρίτος είναι ότι γι' αυτόν ενδιαφέρθηκαν σημαντικοί δημιουργοί-καλλιτέχνες που ακολούθησαν τον μέντορά τους, τον Φιλίππο Τομάζο Μαρινέτι.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, πέρα από τις διαφορές συζητήσεις και τις διαφωνίες, τις αντιθέσεις και τα προβλήματα για τις αφετηρίες και τις μορφοπλαστικές βάσεις του φουτουρισμού¹, με αυτόν έχουμε ένα καλλιτεχνικό

1. Πρβλ. ROBERT ROSENBLUM, *Cubism and twentieth-century art*, 2η έκδοση, Νέα Υόρκη 1967, σ. 149 κ.ε., ο οποίος θεωρεί τον φουτουρισμό άπλη εφαρμογή της γλώσσας του κυβισμού, και ακόμη προσθέτει ότι «η ιταλική προσάρτηση του νέου στυλ συνδυάστηκε με έναν κόσμο που ξεπερνούσε τα πλαίσια της ζωγραφικής».

κίνημα πού είναι ταυτόχρονα πνευματικό και δημιουργικό, και τὸ ὁποῖο, ὅσο και ἂν πρωτοεμφανίζεται και ὀλοκληρώνεται στὸν ἰταλικὸ καλλιτεχνικὸ χῶρο, ἔχει προεκτάσεις και ἐπιδράσεις ὄχι μόνο σὲ ὅλον τὸν εὐρωπαϊκὸ ἀλλὰ στὸν παγκόσμιο, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, στὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον βαθμό. Καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι μὲ τὸν φουτουρισμὸ ἔχουμε κοντὰ στὰ ἄλλα και ἕνα εἶδος γόνιμης και νέας μετάφρασης μερικῶν ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικὸς τύπους τοῦ κυβισμού και ταυτόχρονα μιὰ θετικὴ ἀνατροπὴ ἄλλων. Εὐκόλα μπορεί νὰ σημειώσει κανεὶς ἀκόμη τὴν μεταφορὰ ἀπὸ τὴν στάση στὴν κίνηση και ἀπὸ τὸν ρόλο τῶν γραμμικῶν στοιχείων στὴν ἐπιβολὴ τῶν χρωματικῶν, ὅπως και ἀπὸ τὸν καθοριστικὸ ρόλο τῆς καθέτου και τῆς ὀριζοντίας στὴν διαγώνιο, μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ὁ δυναμισμὸς και ἡ ἐπεκτατικὴ ὡς δομικὲς ἀρχὲς ὄχι μόνο τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας, ἀλλὰ και τῶν ἐπιφανειῶν και τῶν ὄγκων τῆς πλαστικῆς, ἀκόμη και στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πέρα ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, ὁ φουτουρισμὸς παρουσιάζεται ἀκόμη και ὡς ἕνα εἶδος πρόκλησης σὲ κάθε καλλιτεχνικὴ και πνευματικὴ παράδοση μὲ μιὰ παράλληλη κατάφαση ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν και τῶν κατακτήσεων τῆς ἐποχῆς μας, τῆς βιαιότητας, τῆς ταχύτητας, τῆς ἐκβιομηχάνισης, τῆς ὑπερκατανάλωσης, τῆς κοινωνίας τῶν πλαστικῶν και τῆς διαφύμισης. Μὲ τὸν φουτουρισμὸ ἡ ἰταλικὴ καλλιτεχνικὴ δημιουργία, ὅπως και τὰ ρεύματα πού ἐπηρεάζονται ἀπὸ αὐτὸν σὲ ἄλλες χῶρες, ἔρχονται νὰ γιορτάσουν «τὴν κοσμόπολη, τὴν βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, τὴν ταχύτητα, τὴν βία, τὸν πόλεμο, τὴν ἀναρχία, τὸν ἐθνικισμὸ»². Ἡ ταχύτητα και ὁ δυναμισμὸς τῆς εἶναι οὐσιαστικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα πού κυριολεκτικὰ λάτρεψε ὁ φουτουρισμὸς και τὰ ρεύματα πού ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ αὐτὸν, και αὐτὸ συνοδεύεται και ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπεικονιστοῦν και οἱ διάφορες φάσεις τῆς ταχύτητας και τῆς κίνησης στὸν ἴδιο πίνακα, αὐτὸ πού εἰπώθηκε *ταυτοχρονισμὸς (simultanéité)*. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν κάτι τέτοιο φαίνεται ὅτι πειραματίστηκαν μὲ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα διάφοροι καλλιτέχνες, ὄχι μόνο τοῦ φουτουρισμοῦ ἀλλὰ και τοῦ ὀρφισμού και ἄλλων τάσεων. Καὶ εἶναι γνωστὸ και γενικὰ παραδεκτό, ὅπως παρατηρεῖ και ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ φουτουρισμοῦ, ὁ Τζίνο Σεβερίνι, ὅτι εἶναι οἱ φουτουριστὲς πού πολὺ νωρὶς συνέδεσαν τὸν κυβισμό μὲ τὸν φουτουρισμὸ. Ἔτσι, ἐνῶ δέ-

2. UWE M. SCHNEEDE, *Die Geschichte der Kunst im 20. Jahrhundert*, Μόναχο 2001, σ. 85.

χεται στοιχεῖα του ὅπως ἡ πολλαπλή προοπτικὴ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τοῦ βάθους, ἀποφεύγει ἄλλα μὲ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῶν περιγραμμάτων καὶ μὲ τὴν ἔμφαση στὴν διαγώνιο καὶ τὶς χρωματικὲς ἀξίες, δηλαδὴ περισσότερο τὶς καθαρὰ ζωγραφικὲς. Γιατί, ἄλλωστε, βασικὴ θέση τοῦ φουτουρισμοῦ εἶναι ἡ βαθειὰ πίστη σ' ὅλες τὶς καθοριστικὲς ἀξίες τοῦ παρόντος, καὶ πολὺ περισσότερο ἢ ἐπιβολὴ τῶν ἀξιῶν τοῦ μέλλοντος. Ὁ φουτουρισμὸς, ὡς γενικὴ φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση, φαίνεται ὅτι προετοιμάζεται τὰ χρόνια 1906-1908 ἀλλὰ γεννιέται καὶ παρουσιάζεται, ὄχι τόσο στὸ ἰταλικὸ ὅσο στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό, μὲ δημοσίευση στὴν παρισινὴ ἐφημερίδα *Λέ Φιγκαρό* τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1909³.

Πατέρας τοῦ φουτουρισμοῦ εἶναι ὁ ποιητὴς καὶ συγγραφέας, προπαγανδιστὴς, οὐτοπιστὴς καὶ σωβινιστὴς, ἄνθρωπος μὲ εἰκονοκλαστικὲς διαθέσεις χωρὶς ἀρχὲς καὶ συνέπεια, περισσότερο ρητορικὸς παρά ποιητικὸς, ὁ Φίλιππο Τομάζο Μαρινέτι⁴. Φυσιογνωμία πολὺπλοκὴ καὶ ἀντιφατικὴ ὁ Μαρινέτι, πολιτικὸς οὐτοπιστὴς καὶ χωρὶς ὄρια σωβινιστὴς, ἀργότερα καὶ πιστὸς ὁπαδὸς τοῦ φασισμοῦ καὶ τοῦ Μουσολίνι, γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου τὸ 1876 καὶ πέθανε τὸ 1944 στὸ Πελάγιο, μικρὴ κωμόπολη τῆς λίμνης Κόμο στὴν Βόρεια Ἰταλία. Ἐνῶ γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀπὸ Ἰταλοὺς γονεῖς, σπούδασε στὸ Παρίσι, στὴν Σορβόννη, καὶ μετὰ τὶς σπουδὲς του γύρισε στὴν Ἰταλία καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Μιλάνο, ὅπου φαίνεται ὅτι ἔζησε καὶ τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του παρά τὰ πολλὰ καὶ διάφορα ταξίδια πού ἔκανε. Ἄν καὶ ἦταν περισσότερο ρητορικὸς παρά ποιητικὸς, δὲν δίσταζε νὰ παρουσιάζει σὲ διάφορες ἐκδηλώσεις ποιήματά του, μὲ διάφορες τολμηρὲς στιχουργικὲς παρεμβολές. Εἶναι γνωστὸ ἐπίσης ὅτι ἔχει δημοσιεύσει πλῆθος ἀπὸ ποιητικὲς συλλογὲς καὶ ἄλλα φιλολογικὰ κείμενά του, κριτικὲς ἐργασίες καὶ μιὰ μεγάλῃ σειρά ἀπὸ προκηρύξεις-μανιφέστα. Μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον προσηλυτίστηκε ἀπὸ τὸ φασιστικὸ κίνη-

3. Πρὸβλ. CHRISTA BAUMGARTH, *Geschichte des Futurismus*, Ἀμβούργο 1966, σ. 22 κ.έ. Ὅπως σημειώνει ἡ Baumgarth, σ. 23, ὁ Μαρινέτι μετὰ πολλὰς ἀμφιταλαντεύσεις ἀνάμεσα στοὺς ὄρους δυναμισμὸς καὶ ἠλεκτρισμὸς προτίμησε τὸν ὄρο φουτουρισμὸς, πού τὸν δαείστηκε ἀπὸ τὸν Καταλανὸ συγγραφέα Gabriel Alomar, πού εἶχε δημοσιεύσει στὴν Βαρκελώνη, τὸ 1905, τὸ κείμενο μιᾶς ὁμιλίας του μὲ τίτλο «El futurisme» καὶ φαίνεται ὅτι ὁ Μαρινέτι τὸ γνώρισε ἀπὸ μιὰ κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ στὸ *Mercure de France* τῆς 1.12.1908.

4. Filippo Tommaso Marinetti.

μα του Μουσολίνι και αγωνίστηκε μαζί του για την επικράτηση του φασισμού. Το 1929 έγινε μέλος της Ιταλικής Ακαδημίας, ενώ μερικοί μελετητές θεωρούν τον πολιτικό φουτουρισμό του ως ένα είδος προϋπόθεσης του φασισμού⁵. Κατά τα άλλα ο Μαρινέτι πήρε μέρος στον πόλεμο κατά της Αθησυνίας, ενώ πήγε και στην Αλβανία κατά τον πόλεμο του '40, αν και ήταν τότε αρκετά ηλικιωμένος⁶. Ο φουτουρισμός, ουσιαστικά, εγκαινιάζεται με την περίφημη Προκήρυξη του Φουτουρισμού, που δημοσιεύτηκε στη παρισινή εφημερίδα *Φιγκαρό* και αναπτύσσεται σε έντεκα άρθρα⁷. Προκήρυξη που έγινε δεκτή με αντιθετικές κρίσεις και παρατηρήσεις θετικές και αρνητικές, αλλά όπωσδήποτε προκάλεσε μεγάλη εντύπωση, όχι τόσο στο μεγάλο κοινό αλλά στους καλλιτέχνες και τους πνευματικούς ανθρώπους. Σ' αυτήν ο Μαρινέτι έρχεται να διακηρύξει, με κάπως εξωτερικό και ρητορικό τρόπο, αφενός το τέλος της προσήλωσης στο παρελθόν (*passéisme*) και την τέχνη του, αφεντέρου την γέννηση της τέχνης του μέλλοντος (*futurisme*), του φουτουρισμού. Καθορίζει τα στοιχεία της νέας τέχνης, που θα πρέπει να είναι ή τόλμη και το θάρρος, ακόμη και η αγανάκτηση, ενώ δηλώνει ότι θέλει να τραγουδήσει «την αγάπη του κινδύνου, την όμορφα της ταχύτητας, την επιθετική κίνηση, την πυρετική αϋπνία, το τρέξιμο, το σάλτο μορτάλε⁸, το ράπισμα, την γροθιά»: παράλληλα επιθυμεί να ύμνησει τον πόλεμο, αυτή την «μοναδική υγιεινή του κόσμου», τον μιλιταρισμό, τον πατριωτισμό, την καταστροφικότητα των αναρχικών, τις ωραίες ιδέες για τις οποίες πεθαίνει κανείς και την περιφρόνηση στις γυναίκες. Και προσθέτει ότι δεν υπάρχει άριστούργημα χωρίς επιθετικό χαρακτήρα, ότι ένα γρήγορο αυτοκίνητο που κορνάρει είναι πιο όμορφο από την Νίκη της Σαμοθράκης, ότι πρέπει να καταστραφούν όλα τα μουσεία, που είναι νεκροταφεία της τέχνης, οί βιβλιοθήκες και επίσης οί ακαδημίες κάθε είδους, και ότι θα βρεθεί ένας τρόπος να λυτρωθεί ή Ιταλία «από το καρκίνωμα των καθηγητών, αρχαιολό-

5. A. DRESLER, *Der politische Futurismus als Vorläufer des italienischen Faschismus*, Preussische Jahrbücher, Βερολίνο 1929, σ. 217.

6. Για την ζωή του γενικά: Walter Vaccari, *Vita e tumulti di F. T. Marinetti*, Μιλάνο 1959· σύντομα αλλά τεκμηριωμένα στο βιβλίο της CHRISTA BAUMGARTH, *Geschichte des Futurismus* (passim), ειδικά για τον ρόλο του στην όλη φουτουριστική κίνηση.

7. Έχει αναδημοσιευτεί πολλές φορές και από διάφορους μελετητές, στο βιβλίο της BAUMGARTH, ό.π., σ. 26-27.

8. *Salto mortale*, «πήδημα του θανάτου».

γων, ξεναγῶν καὶ ἀρχαιοπωλῶν». Τὸ ἀντιφατικὸ καὶ ἔντονα προκλητικὸ αὐτὸ μαυνιφέστο τελειώνει μὲ τὰ ἀκόμη πιὸ ἀπωθητικὰ λόγια: «Ψῆλὰ ἀπὸ τὴν ὄροφὴ τοῦ κόσμου ἐκσφενδονίζουμε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν πρόκλησὴ μας στὰ ἀστέρια».

Ὁ ὅρος *φουτουρισμός* προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λέξη *futuro* —στὰ Ἑλληνικὰ ἴσως *μελλοντοκρατία*—, καὶ μετὰ ἀπὸ πολλοὺς δισταγμοὺς τοῦ ἴδιου τοῦ Μαρινέττι φαίνεται ὅτι προτιμήθηκε ἀπὸ ἄλλους ὅρους, ὅπως *ἠλεκτρισμός* καὶ *δυναμισμός*. Καὶ ὅπως ἀποδεικνύεται εὐκόλα δὲν εἶναι ἐπι- νόηση τοῦ Μαρινέττι, ἀλλὰ τοῦ Καταλανοῦ λογοτέχνη καὶ συγγραφέα Γκαμπριέλ Ἀλομάρ, ὁ ὁποῖος τὸ 1905 εἶχε δημοσιεύσει ἓνα βιβλίον μὲ τὸν τίτλον *El Futurisme*, πού ἀναμφίβολα γνῶριζε ὁ Μαρινέττι, ἀφοῦ κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ παρισινὸ περιοδικὸν *Mercure de France* (Ἑρμῆς τῆς Γαλλίας) τὴν 1η Δεκεμβρίου 1908. Τὸν ὅρο αὐτὸ χρησιμοποιοεῖ καὶ ὡς σύνθημα ὁ Μαρινέττι στὴν βασικὴ διακήρυξί του τοῦ 1909, ὅρος πού τελικὰ ἐπικράτησε ἰδιαίτερα μετὰ τὴν υἱοθέτησίν του καὶ ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες πού τὸν ἀκολούθησαν· ὁ ὅρος λειτούργησε ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν κίνησίν τους καὶ συμβόλιζε τὸ νέο καὶ τὴν ρῆξιν μὲ τὴν καθιερωμένη καὶ παραδοσιακὴ αἰσθητικὴ. Τὴν πρώτη αὐτῆ φουτουριστικὴ διακήρυξιν θὰ ἀκολουθήσουν καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλες ἐκδηλώσεις τῶν ἀρχικὰ λίγων φίλων καὶ ὁπαδῶν τοῦ φουτουρισμοῦ τοῦ Μαρινέττι, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πιὸ σημαντικὴ ἦταν αὐτὴ πού ἔγινε στὸ Λυρικὸ Θέατρο τοῦ Μιλάνου⁹, καὶ περιγράφεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Corriere della Sera* μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Ἡ ἐκδήλωση τῶν Φουτουριστῶν στὸ Λυρικὸ Θέατρο ἄρχισε μὲ τὴν ποιητικὴ ἀποθέωση τῆς πυρετικῆς αὐπνίας, τοῦ σάλτο μορτάλε, τοῦ ραπίσματος καὶ τῆς γροθιάς. Μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀπροσδόκητη στροφή ἔληξε μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀστυνομίας στὴν σκηνή». Στὴν ἐκδήλωση αὐτῆ ὁ Μαρινέττι θὰ ἀναλύσει διεξοδικὰ τὸ νόημα τοῦ φουτουρισμοῦ, θὰ διακηρύξει τὸ μίσος του κατὰ τοῦ παρελθόντος, θὰ μιλήσει γιὰ τοὺς νεκροὺς πού καταπιέζουν τοὺς ζωντανούς. Ἀκόμη γιὰ τὰ πόδια τῶν ξεμωραμένων γέρων, τὰ πτώματα πού ρίχνονται ἐμπόδια στὰ γεμάτα ἐνέργεια νιάτα. Στὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειώσῃ κανεὶς ὅτι ὁ φουτουρισμός, καὶ γενικὰ ἡ φουτουριστικὴ κίνησις, δὲν θὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ καθιερωμένα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, οὔτε

9. Ἡ συγκέντρωσις ἔγινε στίς 14 Φεβρουαρίου τοῦ 1910 καὶ περιγράφεται ἀπὸ τὴν *Corriere della Sera* τῆς 16.2.1910.

από κάποια από τις μεγάλες εστίες της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, και αυτό δεν θα μπορούσε να συμβεί για διάφορους λόγους.

Έτσι δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει από την Ρώμη, κέντρο που με τα κάθε είδους μνημεία του παρουσίαζε την ιστορία αιώνων τέχνης: πόλη που τα μνημεία της δήλωναν τον καθοριστικό ρόλο της, για πολλούς αιώνες, μνημεία δείγματα της άκμης της και των επιτυχιών της, χωρίς όμως ουσιαστική σχέση με τις ανάζητήσεις του παρόντος και πολύ περισσότερο τα όραματα του φουτουρισμού για το μέλλον. Όπως δεν μπορούσε να ξεκινήσει από την Φλωρεντία, την πατρίδα ουσιαστικά της ιταλικής Αναγέννησης, την πόλη των μεγάλων δημιουργιών, την πόλη των άριστουρημάτων, των ναών, των μουσείων, των ιστορικών της τέχνης, όλων των μεγάλων μορφών που βέβαια είχαν σφραγίσει το παρελθόν, αλλά, όπως πίστευε ο Μαρινέτι, δεν μπορούσαν να δώσουν τίποτα στο παρόν και πολύ λιγότερο στο μέλλον. Ακόμη δεν θα μπορούσε να έχει την αφετηρία του στην πόλη των Δόγηδων, την Βενετία, με την μεγάλη καλλιτεχνική παράδοση του 15ου και 16ου αιώνα, με τους Μπελίνι και τους Βιβαρίνι, τον Τζιορτζιόνε, τον Τιτσιάνο, τον Σεμπαστιάνο ντέλ Πιόμπο και τον Πάλμα Βέκκιο και πλήθος άλλων καλλιτεχνών όλων των κατηγοριών: πόλη και περιοχή περισσότερο δεμένη με το παρελθόν και χωρίς δυνατότητες να εκφράσει σύγχρονες ανησυχίες και νέες τάσεις. Προτίμησε να έχει ως αφετηρία το Μιλάνο, κέντρο του νέου κινήματος, πόλη με νέο προσανατολισμό και χαρακτηριστικά που έδειχναν το μέλλον. Μια νέα, περισσότερο, πόλη με κάποιους δεσμούς με την παράδοση, όπως ο εκπληκτικός καθεδρικός ναός, ο Μυστικός Δείπνος του Λεονάρντο ντὰ Βίντσι και το φρούριο του Σφόρτσα, μέσα στο οποίο βρίσκεται ένα από τα πιο σημαντικά έργα του Μιχαήλ Αγγέλου, ή Πιετὰ Ροντανίνι. Αλλά μια πόλη ιδιαίτερα προσανατολισμένη στο παρόν και σαφέστερα στο μέλλον. Αυτή η πόλη ήταν το Μιλάνο, πόλη στην οποία είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται μεγάλες βιομηχανίες, μεγάλες τράπεζες, το πιο σημαντικό χρηματιστήριο της χώρας, εργοστάσια, πόλη με κύριο χαρακτηριστικό τον δυναμισμό, την ταχύτητα, την βιαιότητα, την κινητικότητα, δηλαδή χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονταν στους ίδιους τους στόχους του φουτουρισμού. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Μαρινέτι, λιγότερο ή περισσότερο, εμπνέεται και επηρεάζεται από τα ίδια τα βασικά χαρακτηριστικά της πόλης, ώστε εκεί, στο Μιλάνο, όπου και περισσότερο κατοικεί, κάνει τις πρώτες συγκεντρώσεις και παρουσιάζει τις διακηρύξεις του. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της

πόλης, δυνατότητες και ιδιομορφίες της, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι διαφαίνονται μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ Μαρινέττι. Ἔτσι, σὲ καμιά περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο καὶ συμπτωματικὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μαρινέττι τὸ Μιλάνο ἐπέλεξε γιὰ τὴν πιὸ σημαντικὴ διακήρυξη, αὐτὴν δηλαδή πού ἐπηρέασε τὴν πνευματικὴ διάνοηση τῆς πατρίδας του καὶ περισσότερο τοὺς καλλιτέχνες πού θὰ τὸν ἀκολουθήσουν. Καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς θέσεις καὶ ιδέες πού ἐκφράζονταν στὴν διακήρυξη δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀφήσουν ἀδιάφορους τοὺς πιὸ προικισμένους ἀπὸ αὐτούς· ἰδιαίτερα ἡ πρόθεσή του νὰ ἐργαστεῖ γιὰ νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἀνανέωση τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς στὴν Ἰταλία. Δὲν μπορούσαν νὰ μείνουν χωρὶς ἀπήχηση, κυρίως σὲ νέους καλλιτέχνες πού φαίνεται ὅτι ζητοῦσαν τὸν δρόμο τους καὶ πού πάνω ἀπ' ὅλα ἐπεδίωκαν νὰ ἀποδεσμευτοῦν ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὶς καθιερωμένες τάσεις καὶ νὰ προχωρήσουν σὲ νέες κατευθύνσεις, νέους κώδικες, νέο μορφοπλαστικὸ λεξιλόγιο.

Ἀπὸ πολλοὺς, διαφόρων κατηγοριῶν καὶ δυνατοτήτων καλλιτέχνες πού ἐντυπωσιάστηκαν καὶ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν προκήρυξη καὶ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ Μαρινέττι ξεχωρίζουν δύο. Εἶναι αὐτοὶ πού ἐπηρεάστηκαν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ πλακάτ πού διαφήμιζαν τὴν ἐκδήλωση στὸ Λυρικὸ Θέατρο, καὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ Οὐμπέρτο Μποτσιόνι καὶ Λουϊτζι Ρούσσολο, πού πῆραν μέρος στὴν ἐκδήλωση τοῦ Μιλάνου. Μάλιστα ὁ Μποτσιόνι, μόλις ἡ ἐκδήλωση τελείωσε, εἶπε σὲ ἕναν φίλο του «κάτι τέτοιο θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ καὶ στὴν ζωγραφικὴ»¹⁰. Ὁ Μποτσιόνι δὲν θὰ ἀργήσει νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Μαρινέττι καὶ ἀκόμη νὰ πείσει τοὺς φίλους του Ρούσσολο καὶ Κάρλο Καρρά γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς προκήρυξης φουτουριστῶν ζωγράφων. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ ἀπὸ πληροφορία τοῦ Κάρλο Καρρά ξέρουμε ὅτι ἐργάστηκαν τρεῖς φίλοι, ὁ Μποτσιόνι, ὁ Ρούσσολο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καρρά, μὲ βοήθεια καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Μαρινέττι¹¹. Ἡ προκήρυξη αὐτὴ τελείωσε τὴν τελευταία ἐβδομάδα τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1910 καὶ τελικὰ διαβάστηκε στὸ θέατρο Chiarella τοῦ Τορίνου στίς 8 Μαρτίου 1910. Μάλιστα αὐτὴ ἡ προκήρυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀναμφίβολα καὶ ὡς ἡ ληξιαρχικὴ πράξη γέννησης τοῦ

10. CHRISTA BAUMGARTH, *Geschichte des futurismus*, ὅ.π., σ. 15.

11. CARLO CARRÀ, *La mia vita*, Ρώμη 1943, σ. 129.

φουτουρισμού στην ζωγραφική και γενικά στις πλαστικές τέχνες. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται μερικές ἀπὸ τίς γνωστὲς θέσεις τοῦ Μαρινέτι, καὶ τὸ Μανιφέστο τῶν Φουτουριστῶν Ζωγράφων καταλήγει μὲ τὰ ἑξῆς: «Μὲ αὐτὴν τὴν ἐνθουσιαστικὴν κατάφαση τοῦ φουτουρισμοῦ θέλουμε: 1. Νὰ καταστρέψουμε τὴν λατρεία τοῦ παρελθόντος, τὸν δαιμονισμό τοῦ παλιοῦ, τὴν σχολαστικότητα, τὴν ἀκαδημαϊκὴ τυπολατρία. 2. Νὰ περιφρονήσουμε βαθειὰ κάθε μορφή μίμησης. 3. Νὰ ὑμνήσουμε κάθε μορφή πρωτοτυπίας, ὅσο καὶ ἂν αὐτὴ εἶναι παράτολμη καὶ βίαιη. 4. Νὰ ἀντλήσουμε θάρρος καὶ ὑπερηφάνεια ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς τρέλας, μὲ τὴν ὁποία μαστιγώνεται καὶ φιμώνεται ὁ νεωτεριστὴς. 5. Νὰ θεωρήσουμε ἀχρείαστους καὶ βλαβεροὺς τοὺς κριτικούς τῆς τέχνης. 6. Νὰ ἐπαναστατήσουμε κατὰ τῆς τυραννίας τῶν λέξεων «ἁρμονία» καὶ «καλὸ γούστο», ἐπειδὴ μὲ τόσο ἐλαστικὲς ἐκφράσεις μπορεῖ νὰ ξεκάνει κανεὶς τὰ ἔργα ἐνὸς Ρέμπραντ καὶ ἐνὸς Γκόγια. 7. Νὰ ἀπομακρύνουμε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἰδανικῶν τῆς τέχνης ὅλα τὰ χρησιμοποιημένα μοτίβα καὶ θέματα. 8. Νὰ παρουσιάσουμε καὶ νὰ ἐγκωμιάσουμε τὴν σημερινὴ ζωὴ, πού μεταβάλλεται ἀδιάκοπα καὶ ὀρμητικὰ ἀπὸ τὴν νικηφόρα φυσικὴ ἐπιστήμη. Οἱ νεκροὶ ἄς ἠσυχάσουν στὰ κατὰβθα τῆς γῆς. Τὸ κατώφλι τοῦ μέλλοντος πρέπει νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τίς μούμιες. Θέση στὴ νιότη, στοὺς βίαιους καὶ τοὺς παράτολμους»¹². Τὴν Διακήρυξη Φουτουριστῶν Ζωγράφων εἶχαν ὑπογράψει ἀρχικὰ οἱ Μποτσίονι, Μποντζάνι, Καρρά, Ρομάνι καὶ Ρούσσολο, ἀλλὰ ὁ Ρομάνι τρόμαξε ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις πολλῶν ἀκόμη καὶ φίλων του, καὶ ὕστερα ἀπὸ μερικές μέρες ἀπέσυρε τὴν ὑπογραφή του, ὅπως καὶ ὁ Μποντζάνι πού ἀκολούθησε τέσσερις ἐβδομάδες ἀργότερα. Τὴν θέση του ὁμως πῆρε γρήγορα ὁ Μπάλλα, δάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Μποτσίονι, καὶ ὁ φίλος τοῦ Τζίνο Σεβερίνι· ἔτσι αὐτοὶ οἱ πέντε, δηλαδὴ οἱ Μποτσίονι, Καρρά, Ρούσσολο, Μπάλλα καὶ Σεβερίνι, θεωροῦνται ἰδρυτὲς τοῦ Φουτουρισμοῦ¹³.

12. Κατὰ τὴν CHRISTA BAUMGARTH, ὁ.π., σ. 51-52, ἀλλὰ ἓνα κάπως διαφορετικὸ κείμενο μᾶς δίνει ὁ HERBERT READ, *Geschichte der modernen Malerei*, Μόναχο-Ζυρίχη 1959, σ. 109-110.

13. Κατὰ τὸν RAFFAELE CARRIERI, *Il Futurismo*, Μιλάνο 1961· ἐπίσης H. READ, ὁ.π., σ. 108, ἂν καὶ ἡ BAUMGARTH (ὁ.π., σ. 52), παρατηρεῖ ὅτι οὐσιαστικὰ ἀντὶ γιὰ πέντε θὰ ἔπρεπε νὰ μιλῆσει κανεὶς γιὰ μιὰ «τριανδρία», γιὰτὶ ὁ Μπάλλα παίρνει μέρος στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ φουτουρισμοῦ μετὰ τὸ 1912 καὶ οἱ πίνακες τοῦ Σεβερίνι τῆς περιόδου 1910-1911 δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τίς ἰδέες καὶ τίς θεωρίες τῶν φουτουριστῶν τοῦ Μιλάνου.

Ἡ πρώτη καλλιτεχνική ἐκδήλωση τῶν φουτουριστῶν ζωγράφων ἦταν ἡ ἐκθεση τῶν Μποτσιόνι, Μποντζάνι, Καρρά καὶ Ρούσσολο καὶ ἔγινε τοὺς μῆνες Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο τοῦ 1910 στὸ Μιλάνο. Μιὰ ἐκθεση πού, ὅπως ἔχει σωστὰ σημειωθεῖ, μόνο κατ' ὄνομα ἦταν φουτουριστική, ἀφοῦ δὲν εἶχε καθόλου ἔργα πού νὰ παρουσιάζουν τὰ οὐσιαστικά χαρακτηριστικά τῆς ὅλης κίνησης. Τὸν Ἰούνιο θὰ ἀκολουθήσει μιὰ ἐκθεση ἔργων τοῦ Μποτσιόνι στὴν Βενετία, ἐκθεση στὴν ὁποία παρουσιάστηκαν σαράντα δύο πίνακες του, χωρὶς καὶ πάλι τίποτα οὐσιαστικά φουτουριστικό. Τὸν Ἰούλιο ὁ ἴδιος καλλιτέχνης, ὁ Μποτσιόνι, θὰ στείλει στὴν ὁμαδική ἐκθεση *Permanente* τοῦ Μιλάνου τὸ ἔργο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Παράξενη Προσωπογραφία μιᾶς Φουτουρίστριας*, πού ὅπως φαίνεται ἔκανε ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλες φουτουριστικὲς ἐκδηλώσεις ἔχουμε τὸ 1912 στὴν Ἰταλία, ἰδιαίτερα τὸν Φεβρουάριο, θὰ ἀκολουθήσει μιὰ παρουσίαση τὸν ἴδιο μῆνα¹⁴ ἔργων τῶν φουτουριστῶν στὴν αἴθουσα Bernheim-Jeune στὸ Παρίσι. Μὲ τὴν ἐκθεση αὐτή, ἡ ζωγραφικὴ καὶ οἱ προσπάθειες τῶν φουτουριστῶν ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται στὸ μεγάλο κοινὸ καὶ σὲ χῶρες ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας. Μάλιστα στὴν ἐκθεση αὐτὴ πῆρε μέρος μαζί μὲ τοὺς Μποτσιόνι, Καρρά, Ρούσσολο καὶ Μπάλλα καὶ ὁ Τζίνο Σεβερίνι, καλλιτέχνης πού γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζει ἔργα του μαζί μὲ τοὺς ἄλλους φουτουριστὲς καὶ σημαντικὸ μέλος τῆς ομάδας τὰ ἐπόμενα χρόνια. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκθεση πού ἔγινε περιοδεύουσα, ἀφοῦ μετὰ τὸ Παρίσι, παρουσιάστηκε καὶ σὲ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ὅπως τὸ Λονδίνο, τὸ Βερολίνο, τὶς Βρυξέλλες, τὸ Μόναχο, τὸ Ἀμβούργο καὶ τὴν Βιέννη. Μάλιστα τὸν ὅλο χαρακτήρα τῆς κίνησης τὸν ἐκθέτουν οἱ καλλιτέχνες θεωρητικοὶ τῆς κίνησης Μποτσιόνι καὶ Καρρά στὸ περιοδικὸ-ἐπιθεώρηση *Lacerba* πού κυκλοφόρησε τὸ 1914, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων τονίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ μπεῖ καὶ ὁ θεατῆς στὸν πίνακα, ὅπως καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν ἀντικειμένων, καὶ σὲ μερικὲς προσπάθειές των ἀναγνωρίζεται, ὅπως τονίζει καὶ ὁ Σεβερίνι, ἡ σύνδεση τοῦ φουτουρισμοῦ μὲ τὸν κυβισμό. Μὲ τὴν ἐκθεση αὐτὴ ἡ ζωγραφικὴ τῶν φουτουριστῶν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ μεγάλο κοινὸ, δηλαδὴ στὴν μεγάλη εὐρωπαϊκὴ καλλιτεχνικὴ σκηνή. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ ἔγινε εὐνοϊκὰ δεκτὴ ἀπὸ τὸν κύκλο αὐτῶν πού θὰ ὀνομαστοῦν ἀργότερα ὀρφιστὲς, ἀφοῦ αὐτοὶ εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους πού ὅπως φαίνεται χρησιμοποιοῦν καὶ καθοριστικὰ χαρακτηριστικά των. Γι' αὐτὸ

14. Ἐγκαινιάστηκε τὴν 5.2.1912.

καταλαβαίνουμε τὸν ἐνθουσιασμό τῆς ομάδας τοῦ Puteaux, μὲ τοὺς Ντελωναί, Βιγιὸν καὶ Κούπκα. Μάλιστα ὁ Γκυγιὼμ Ἀπολλιναίρ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντυπωσιαστῆ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν τόλμη τῶν φουτουριστῶν, θὰ γράφει χαρακτηριστικά: «Ἡ φουτουριστικὴ ἔκθεση μὲ τὴν τέχνη τῆς στὸ Παρίσι προκαλεῖ κάπως τὰ γέλια, ἀλλὰ μολαταῦτα ἡ ἔκθεση τῶν φουτουριστῶν ζωγράφων θὰ διδάξει καὶ τοὺς ζωγράφους μας νὰ γίνουν πιὸ τολμηροὶ ἀπὸ ὅσο ἦσαν μέχρι τώρα. Χωρὶς τόλμη δὲν θὰ εἶχαν ἀποφασίσει οἱ φουτουριστὲς νὰ ἐκθέσουν τίς ἀκόμη ἀτελεῖς τῶν προσπάθειες. Θὰ τοὺς χρησιμεύσει ἀκόμη γιὰ νὰ μετρήσουν πόσο προηγῶνται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τῶν τῆς Ἰταλίας καὶ ἄλλων ἐθνῶν»¹⁵. Ἡ ἄλλη σημαντικὴ ομάδα καλλιτεχνῶν τοῦ Παρισιοῦ, αὐτὴ τοῦ Bateau-Lavoir, στὴν ὁποία ἀνήκαν ὁ Πικάσσο, ὁ Μπράκ καὶ ὁ Γκρις, πρωτοπόροι τοῦ κυβισμού, θὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἔκθεση τῶν φουτουριστῶν στὸ Παρίσι μὲ δυσπιστία, ἐνῶ τὸ μεγάλο κοινὸ θὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει μὲ χλευασμὸ. Τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1912, ἡ ἔκθεση θὰ μεταφερθεῖ στὸ Βερολίνο¹⁶ καὶ θὰ παρουσιαστῆ στὴν αἴθουσα ἐκθέσεων Der Sturm, ἐνῶ παράλληλα θὰ συνοδευτεῖ μὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις, κυρίως διαλέξεις ἀπὸ τὸν Μποτσιόνι καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαρινέτι. Ὁ Φράντς Μάρκ, ἀπὸ τοὺς κύριους καλλιτέχνες τῆς ομάδας τοῦ Γαλάζιου Καβαλάρη τοῦ Μονάχου, τότε ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν ἔκθεση τῶν φουτουριστῶν, θὰ γράφει στὸ περιοδικὸ *Ντέρ Στούρμ*: «Οἱ Καρρά, Μποτσιάνι καὶ Σεβερίνι θὰ γίνουν ἓνα ὄροσημο στὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης ζωγραφικῆς. Θὰ φθονήσουμε τὴν Ἰταλία καὶ τὰ παιδιά τῆς καὶ θὰ κρεμάσουμε τὰ ἔργα τῶν στὶς προθήκες μας»¹⁷. Μὲ τίς ἐκθέσεις στὸ Παρίσι, τὸ Βερολίνο καὶ τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, ὁ φουτουρισμὸς θὰ ξεπεράσει τὰ στενὰ ἰταλικὰ ὄρια καὶ θὰ ἔλθει νὰ παίξει τὸν ρόλο του στὴν γενικὴ πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τίς διακηρύξεις, τίς θεωρητικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ διαφόρων κατηγοριῶν κείμενα τῶν ἰδρυτῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀπολογητῶν τῆς φουτουριστικῆς κίνησης, μπορούμε χωρὶς δυσκολία νὰ συνοψίσουμε μερικὲς ἀπὸ τίς θετικὲς ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὲς θέσεις του. Στὶς θετικὲς ἀνήκουν ἡ ἄρνηση τῆς καθιερωμένης παλιᾶς θεματογραφίας καὶ ἡ στροφὴ στὴν σύγχρονη ζωὴ καὶ

15. G. APOLLINAIRE, *Chroniques d'art*, Παρίσι 1960, σ. 217.

16. Ἀπὸ τίς 12.4 ὠς τὴν 31.5.1912.

17. FRANZ MARC, *Die futuristen*, *Der Sturm*, τχ. 132, 1912, σ. 187.

τις δραστηριότητές της· δηλαδή ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τοῦ κόσμου μας, σ' ὄλο τὸν ἀντιφατικό, πολύπλοκο καὶ προβληματικό χαρακτήρα της: ἡ παρουσίαση τῆς ταχύτητας καὶ γενικὰ τῆς κίνησης, τοῦ δυναμισμοῦ καὶ τοῦ πυρετοῦ τῆς ζωῆς, τοῦ φωτὸς καὶ τῶν μεταπτώσεων του. Ἡ μεταφορὰ στὴν ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια τῶν κάθε εἶδους συγκινήσεων καὶ τῶν ψυχικῶν καταστάσεων, τοῦ ρυθμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν, μεταβαλλόμενων ἐντυπώσεων, καὶ ἡ προσπάθεια ἐνταξῆς καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ θεατῆ στὴν λειτουργία τοῦ ἔργου τέχνης. Στις ἀρνητικὲς ἀνήκουν ἡ ἀρνηση ὄλων τῶν τύπων καὶ κατακτήσεων τοῦ παρελθόντος, ἡ περιφρόνηση τῆς μίμησης καὶ τῆς χρησιμοποίησης κάθε καλλιτεχνικῆς περιγραφῆς. Ἀκόμη ἡ ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παλιὰ καὶ καθιερωμένη θεματογραφία, ἡ καταδίκη τῆς καλλιτεχνικῆς κριτικῆς, ἡ ὑπέρβαση τῆς γνωστῆς ἀρμονίας καὶ ἡ κατάργησις κάθε εἶδους περιορισμοῦ στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Ἀναμφίβολα ἡ ψυχὴ τοῦ φουτουρισμοῦ στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἦταν ὁ Οὐμπέρτο Μποτσιόνι, γὰρ τις γενικὲς ἀνησυχίες του καὶ τις πλαστικὲς ἀναζητήσεις στὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν γλυπτικὴ, ἀλλὰ ἀκόμη ὁ σπουδαιότερος θεωρητικὸς τοῦ φουτουρισμοῦ. Εἶναι ἀναμφίβολα αὐτὸς ὁ ὁποῖος, ὄχι μόνο στὰ ἔργα, στὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν γλυπτικὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ θεωρητικὰ κείμενά του, θὰ ζητήσῃ καὶ θὰ κατορθώσῃ νὰ ἐξηγήσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικὰ καὶ καθοριστικὰ χαρακτηριστικὰ του. Αὐτό, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὑποχώρησις τοῦ φουτουρισμοῦ μετὰ τὸν σχετικὰ πρῶμο θάνατό του τὸ 1916 στὰ τριάντα τέσσερά του χρόνια (1882-1916), καὶ ἀκόμη μᾶς βοηθαίει νὰ καταλάβουμε γιατί ὁ Μαρσέλ Ντυσάν τὸν χαρακτηρίζει «θώρακα τοῦ φουτουρισμοῦ». Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μποτσιόνι, ὁ φουτουρισμὸς ἐνδιαφέρεται καὶ ἀποβλέπει νὰ παρουσιάσῃ «μιὰ νέα τάξιν στὴν ὁποία τείνουν ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ σύγχρονου κόσμου», καὶ ἀκόμη ὅτι ὁ σκοπὸς ποὺ μεθοῦσε τοὺς φουτουριστὰς ἦταν ἡ ἀπόδοσις τῆς ταυτόχρονης ἔκφρασις ὄλων τῶν ψυχικῶν καταστάσεων στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Καὶ συνοψίζει: «Ὅταν ζωγραφίζουμε ἓνα πρόσωπο σὲ ἓνα μπαλκόνι κοιταγμένο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό, τότε δὲν περιορίζομαστε μόνο στὴν σκηνὴ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δούμε τὸ τετράγωνο τοῦ παραθύρου, ἀλλὰ φροντίζουμε νὰ δώσουμε καὶ τὸ σύνολο τῶν αἰσθημάτων ποὺ δοκιμάζει τὸ πρόσωπο στὸ μπαλκόνι, τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἀνθρώπων στὸν δρόμο, τὴν διπλὴ σειρὰ τῶν σπιτιῶν, ποὺ ἀναπτύσσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερά, τὰ λουλούδια στὰ ἄλλα μπαλκόνια καὶ τὰ λοιπά. Αὐτὴ εἶναι ἡ ταυτόχρονη παρουσίασις τοῦ περιβάλλοντος, ποὺ ἔχει

ὡς συνέπεια τὴν μετατόπιση καὶ τὸν τεμαχισμό τῶν διαφόρων ἀντικειμένων, τὴν διάσπαση καὶ τὴν συγχώνευσή τῶν διαφόρων λεπτομερειῶν. Γιὰ νὰ μεταφέρει τὸν θεατὴ στὸ κέντρο τοῦ πίνακα, ἡ εἰκόνα πρέπει νὰ εἶναι σύνθετη καὶ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅ,τι κανεὶς θυμᾶται καὶ ὅ,τι βλέπει»¹⁸. Ἄλλοῦ πάλι σημειώνει: «Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι ἐμεῖς μένουμε στὸν πουαντιγισμό [...]. Ἐμεῖς, ὅμως, στὴν δυναμικὴ ἀντίθεση τῶν παραπληρωματικῶν χρωμάτων, θέλουμε νὰ δώσουμε καὶ μία ἀπάντηση μὲ τὴν δυναμικὴ ἀντίθεση τῶν μορφῶν. Θέλουμε μιὰ συμπλήρωση μορφῆς καὶ χρώματος. Ἐμεῖς δίνουμε μιὰ σύνθεση τῆς ἀνάλυσης τῶν χρωμάτων (διαιρετισμὸ τῶν Σερᾶ, Σινιάκ, Κρὸ) μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς φόρμας (τὸν διαιρετισμὸ τῶν Πικάσσο καὶ Μπράκ)»¹⁹.

Μιὰ ἄλλη κίνηση παράλληλη μὲ τὸν φουτουρισμὸ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζεται, ἔχουμε μὲ τὸν ὄρφισμό. Πρόκειται γιὰ τὴν τάση ποὺ ἐμφανίζεται τὴν ἴδια περίοδο περίπου, ἂν καὶ τὸ ὄνομα τὸ παίρνει κάπως ἀργότερα, γιὰτὶ ἐνῶ ἐμφανίζεται τὸ 1910, βαπτίζεται κάπως ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα τὸ 1912. Μάλιστα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ὄνομα τοῦ ὄρφισμοῦ δὲν θὰ τὸ δώσουν καλλιτέχνες του, ἀλλὰ ὁ ποιητὴς καὶ συγγραφέας Γκυγιὼμ Ἀπολλιναίρ²⁰. Φυσικὰ ἡ ὅλη κίνηση φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὸν κυβισμό, ἐνῶ παράλληλα ἐπηρεάζεται οὐσιαστικὰ καὶ ἀπὸ τὸν φουτουρισμὸ. Ἔτσι διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ὄρφισμὸς ἔρχεται νὰ χρησιμοποιήσει μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κυβισμοῦ²¹ καὶ παράλληλα νὰ ἀξιοποιήσει ἄλλα τοῦ φουτουρισμοῦ. Μάλιστα, πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ κίνηση ποὺ ἔρχεται νὰ ἐκλαϊκεύσει στοιχεῖα των, καὶ νὰ μεταφέρει μακρύτερα τὴν φωνὴ των. Ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τῆς κίνησης αὐτῆς, καθοριστικὸ ρόλο θὰ παίξει μιὰ μικρὴ ομάδα, μὲ ἐμπνευστὴ καὶ ψυχὴ της τὸν Ρομπέρ Ντελωναί. Εἶναι ἀναμφίβολα ὁ καλλιτέχνης ὁ ὁποῖος θὰ κατορθώσει νὰ ἀνοίξει νέους δρόμους, ἀφοῦ θὰ ξεπεράσει τὸν χρωματικὸ

18. Ἀπὸ τὸν Πρόλογο τῆς φουτουριστικῆς ἐκθεσης τοῦ 1912 στὸ Παρίσι, ὅπως δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν WALTER HESS, *Dokumente zum Verständnis der modernen Malerei*, Ἀμβούργο 1956, σ. 72.

19. UMBERTO BOCCIONI, *Pittura-Scultura Futurista (Dinamismo Plastico)*, Μιλάνο 1914, σ. 241.

20. Guillaume Apollinaire (1880-1918).

21. Πρὸβλ. JOHN GOLDING, *Le cubisme*, Παρίσι 1965.

ἀσκητισμὸ τοῦ κυβισμού, θὰ δεχτεῖ τὸν ρόλο τῆς κίνησης τοῦ φουτουρισμοῦ καὶ θὰ προχωρήσει στὴν ἀποφασιστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ παραδοσιακό²². Ἡ ὁμάδα τῶν καλλιτεχνῶν πού βαφτίστηκαν ὄρφιστές καὶ ἡ κίνησή των ὀνομάστηκε ὄρφισμός, ἂν καὶ βρίσκεται στὶς προεκτάσεις τοῦ κυβισμού καὶ τοῦ φουτουρισμοῦ, πέτυχε νὰ δώσει σημασία στὸ χρῶμα μὲ τρόπο ὥστε νὰ παρουσιάζεται ὡς φόρμα καὶ θέμα, ὅπως θὰ τονίσει ὁ πρωτεργάτης τοῦ Ντελωναί. Γιὰ τοὺς καλλιτέχνες τῆς κίνησης αὐτῆς, τὰ καθοριστικὰ στοιχεῖα τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας εἶναι τὸ χρῶμα καὶ τὸ φῶς, ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ κίνηση, ἡ μουσικὴ διάθεση καὶ ἡ λυρική φωνή. Τὸ ὄνομα ὄρφισμός τὸ χρωστᾷ ἡ κίνηση στὸν ποιητὴ καὶ συγγραφέα Γκυγιὼμ Ἀπολλιναίρ, ὁ ὁποῖος τὸ πρωτοχρησιμοποίησε σὲ διάλεξή του στὴν αἴθουσα ἐκθέσεων Ντέρ Στούρμ τοῦ Βερολίνου, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τοῦ φίλου του Ντελωναί, μὲ τὴν διαπίστωση ὅτι διασποῦσε καὶ ξεπερνοῦσε τὰ πλαίσια τοῦ κυβισμού. Ὅπως παρατηρεῖ εὐστοχα ὁ ἱστορικός καὶ κριτικός τῆς τέχνης Ντοριβάλ, ὁ Ἀπολλιναίρ φαίνεται ὅτι ἐπηρεάστηκε καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο του *Le Bestiaire, ou Cortège d'Orphée*²³ γιὰ νὰ δώσει τὸ ὄνομα ὄρφισμός στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τοῦ φίλου του²⁴. Μιὰ κίνηση πού ἀναγνώριζε ὅτι περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο ἐπιδίωκε μὲ τὴν ἀνακαταξίωση τοῦ χρώματος νὰ φτάσει στὴν μουσικοποίηση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Γιὰ τὸν Ἀπολλιναίρ καὶ τοὺς φίλους του καλλιτέχνες, εἰδικὰ τοὺς ζωγράφους, ἡ ζωγραφικὴ μὲ τὸν νέο προσανατολισμὸ τῆς εἶχε ὡς στόχο νὰ ξαναβρεῖ τὸν δρόμο καὶ τὴν δύναμη νὰ φτάσει σὲ ὅ,τι εἶχε ἡ μυθικὴ μορφή τοῦ Ὀρφέα. Δηλαδή νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ μουσικοποίηση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας, καὶ πολὺ περισσότερο νὰ κατορθώσει νὰ ξεπεράσει τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολλιναίρ θὰ ὀρίσει τὸν ὄρφισμὸ ὡς μιὰ προσπάθεια τῆς τέχνης «νὰ ζωγραφίζονται νέες ὁλότητες μὲ στοιχεῖα πού δὲν θὰ εἶναι δανεισμένα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ δημιουργημένα ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ζωγράφο. Τὸν ζωγράφο πού θὰ δίνει σ' αὐτὰ μὲ τὸ μορφοπλαστικὸ του λεξιλόγιο μιὰ

22. ROBERT DELAUNAY, *De l'impressionisme à l'abstraction* (κατάλογος ἐκθέσεως), Παρίσι 1999.

23. *Τὸ Συναξάρι τῶν Ζώων ἢ Ὀρφέως Ἀκολουθία* (1911).

24. BERNARD DORIVAL, *Die französischen Maler des XX. Jahrhunderts*, Bd. 1: Nabis, Fauves, Kubisten, Μόναχο 1959, σ. 117.

πιό έντονη και πειστική, λιγότερο ή περισσότερο, πραγματικότητα. Τα έργα τῶν ὄρφιστῶν ζωγράφων πρέπει νὰ δίνουν μίᾳ ἀδιατάρακτη αἰσθητικῇ εὐχαρίστηση καὶ ταυτόχρονα μίᾳ φανερῇ ὀργάνωση καὶ μίᾳ ὀλοκληρώμενῃ σημασία, πού θὰ πεί νὰ ξαναδίνουν τὸ θέμα. Αὐτὸ εἶναι καθαρὴ τέχνη. Μὲ τὸν ὄρφισμό ἐπιχειρεῖται μίᾳ τέχνη πού θὰ μπορεῖ νὰ δαμάζει ἀκόμη καὶ τὰ ἄγρια θηρία, νὰ κινεῖ τοὺς βράχους καὶ τὰ δέντρα, καὶ στὸν ρυθμὸ τοῦ τραγουδιοῦ της νὰ μπορεῖ νὰ παρασύρει καὶ ὅλα τὰ ἀπειθαρχα ἀντικείμενα»²⁵.

Ἀναμφίβολα ἡ στροφὴ τοῦ ὄρφισμοῦ στὸ χρῶμα καὶ τίς χρωματικὲς γενικὰ ἀξίες φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σύνδεση πολλῶν ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς του μὲ τὸν ἐμπρεσιονισμό καὶ τὸν νεοεμπρεσιονισμό. Παράλληλα οἱ θεωρητικὲς ἀναλύσεις καλλιτεχνῶν τοῦ ἀποκαλύπτουν καὶ μίᾳ κάποια ἐπιστροφή των στὴν προβληματικὴ καὶ τίς πεποιθήσεις τῶν συμβολιστῶν τοῦ κύκλου τῶν Ναμπι²⁶. Ὅπως θὰ παρατηρήσει ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους μελετητὲς τῆς τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ Βέρνερ Χάφτμαν, «μὲ τὸν ὄρφισμό, αὐτὸ πού οὐσιαστικὰ ὀλοκληρώνεται εἶναι ἡ ριζοσπαστικὴ συνέπεια τῶν ἰδεῶν τοῦ Γκωγκέν γιὰ τὴν ἐνορχήστρωση τοῦ χρώματος. Εἶναι βασικὰ ἡ αἰσθητικὴ τῶν Ναμπι πού ἐδῶ, στὴν καρδιά τοῦ κυβισμοῦ, φτάνει στίς τελευταῖες συνέπειές της»²⁷. Χωρὶς οὐσιαστικὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν γεωμετρία τοῦ κυβισμοῦ καὶ μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τύπων τοῦ φουτουρισμοῦ, ὁ ὄρφισμός θὰ προχωρήσει στὴν ὑπέρβαση τοῦ χρωματικοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τῆς σύνδεσής του μὲ τὴν ὀπτικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ δώσει μεγαλύτερο ρόλο στὸ φῶς καὶ τὴν κίνηση, τὸ μουσικὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὅπως θὰ τονίσει ὁ ἴδιος ὁ Ντελωναί, «ὅσο ἡ τέχνη δὲν ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, μένει περιγραφὴ, φιλολογία καὶ ὑποχρεώνεται νὰ χρησιμοποιεῖ ἀνεπαρκῆ ἐκφραστικὰ μέσα, ἐνῶ αὐτοκαταδικάζεται στὴν δουλεία καὶ τὴν μίμησιν. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅταν τονίζει τὴν φωτεινὴ ἐμφάνισιν

25. G. APOLLINAIRE, Les peintres cubistes, στὴν γερμανικὴ ἔκδοσιν *Die Maler des Kubismus*, Ζυρίχη 1956, σ. 37.

26. Ναμπι εἶναι ἡ ὁμάδα καλλιτεχνῶν πού παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν γαλλικὴ εἰκαστικὴ σκηνὴ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Γιὰ σημαντικοὺς δημιουργοὺς τῶν Ναμπι πρὸς Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 506 κ.έ.

27. WERNER HAFTMANN, *Malerei im 20. Jahrhundert*, 2η ἔκδοσιν, Μόναχο 1957, σ. 171.

ένος αντικειμένου ἢ τις σχέσεις τοῦ φωτός μὲ περισσότερα αντικείμενα χωρίς νὰ ἀνεβάζει τὸ φῶς στὴν πλαστική του ἀνεξαρτησία». Μὲ τέτοιες παρατηρήσεις ὁ Ντελωναὶ τοποθετεῖται στὴν ἴδια βάση μὲ ἄλλους δημιουργοὺς τῆς περιόδου σὲ διάφορα καλλιτεχνικὰ κέντρα, ὅπως ὁ Καντίνσκι στὸ Μόναχο, ὁ Κούπκα στὸ Παρίσι, οἱ Μάλεβιτς, Λαριόνοφ, Γκοντσάροβα στὴν Μόσχα καὶ τὴν Πετρούπολη, καὶ ἄλλοι καλλιτέχνες σὲ διάφορες χῶρες, ποὺ στρέφουν τίς πλάτες τους στὸ συγκεκριμένο καὶ τὴν αντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὁ ἴδιος ὁ Ντελωναὶ θὰ μᾶς ἐξηγήσει τοὺς λόγους ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ προχωρήσει πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν κυβισμό καὶ τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν αντικειμενικὴ πραγματικότητα: «Στὸν κυβισμό δὲν μὲ ἐνοχλοῦσαν οἱ ἀναμνήσεις τῶν αντικειμένων, γιατί ὁ κυβισμὸς μένει στὰ γραμμικὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἡ κατανομὴ τοῦ χρώματος ποὺ εἶναι γραμμικὴ· τὸ χρῶμα ποὺ εἶναι δυναμικὸ δὲν ἔχει κανένα γραμμικὸ χαρακτήρα, ἔτσι δὲν μπορούσε νὰ μὴν παρουσιαστῆ ἡ ἀντίθεση. Γι' αὐτὸ μοῦ ἦλθε ἡ σκέψη νὰ καταργήσω αὐτὴ τὴν στατικὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν αντικειμένων ποὺ διασποῦσαν τὴν χρωματικὴ τάξη. Συγκεντρώθηκα στὸ πρόβλημα τοῦ μορφοπλαστικοῦ χώρου»²⁸. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν γρήγορα ὁ προικισμένος αὐτὸς δημιουργὸς θὰ φτάσει σὲ ἕνα καθαρὰ προσωπικὸ μορφοπλαστικὸ λεξιλόγιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπηρεαστοῦν λιγότερο ἢ περισσότερο καὶ ἄλλοι καλλιτέχνες τῆς κίνησης. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ διαπιστώνεται χωρίς δυσκολία ὅτι μὲ τὸν ὀρφισμό θὰ περάσει ἡ γαλλικὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο καὶ ἀπὸ τὴν εἰκονιστικὴ ζωγραφικὴ στὴν ἀνεικονικὴ. Ἔτσι ὁ Ντελωναὶ, χωρίς νὰ θυσιάσει ἐντελῶς τίς κατακτήσεις τοῦ κυβισμοῦ, πάντα σὲ σχέσιν καὶ μὲ τίς ἀντιλήψεις τῶν φωβιστῶν²⁹ καὶ τίς ἀναζητήσεις τῶν φουτουριστῶν γιὰ τὴν ἔμφαση στὴν κίνηση, τὸν ρόλο τοῦ φωτός καὶ τοῦ χρώματος, τοὺς πειραματισμοὺς τοῦ Σερά καὶ τοῦ Σινιάκ³⁰, θὰ προχωρήσει καὶ θὰ ἐπιτύχει μιὰ νέα σύνθεση μὲ γόνιμες γιὰ τὸ μέλλον προεκτάσεις.

28. Σημειώνεται ἀπὸ τὸν FRANÇOIS GILLES DE LA TOURETTE, *Robert Delaunay*, Παρίσι 1950, σ. 38.

29. Γιὰ τὸν φωβισμό, ἕνα ἀπὸ τὰ ρεύματα ποὺ ἀνοίγουν τὴν τέχνη τοῦ 20οῦ αἰῶνα, πρβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, τόμ. Α', Θεσσαλονικὴ 1994, σ. 30 κ.έ.

30. Ὁ Georges Seurat (1859-1891) καὶ ὁ Paul Signac (1863-1935) εἶναι οἱ δύο δάσκαλοι τοῦ νεοεμπρεσιονισμοῦ ἢ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐμπρεσιονισμοῦ. Γιὰ τὴν κίνηση καὶ τοὺς καλλιτέχνες πρβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 462 κ.έ.

Ἀκόμη, ὅπως καὶ παλαιότεροι ὁμότεχνοί του, θὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὶς διαφορὲς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες γιὰ τὰ ὀπτικά φαινόμενα καὶ τὸ χρῶμα, εἰδικὰ τὸ βιβλίο τοῦ Σεβρέλ³¹, ὅπως καὶ τὶς γόνιμες ἀναζητήσεις τῶν Πικάσσο καὶ Μπράκ, γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ διαφορὰς πλευρὰς καὶ γωνίες καὶ σὲ διαφορετικὰς σχέσεις. Μὲ τὴν προσπάθειαν αὐτὴ θὰ προχωρήσει καὶ στὴν ζωγραφικὴν τοῦ σιμουλτανεϊσμοῦ, δηλαδὴ τῆς ταυτόχρονης ἀπόδοσιν διαφόρων στοιχείων τῶν θεμάτων του, ποῦ ὄχι μόνον θὰ τὸν φέρει ἕνα βῆμα πέρα ἀπὸ τὸν κυβισμό, ἀλλὰ καὶ στὸ κλίμα καὶ τὶς διατυπώσεις τοῦ φουτουρισμοῦ.

Ὅπως, ὅμως, θὰ παρατηρήσει ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς τῆς τέχνης Χέρμπερτ Ρήντ, «ἡ πρωτοτυπία καὶ σημασία τοῦ ὀρφισμοῦ καὶ τοῦ Ντελωναὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης τέχνης, βρίσκεται στὸ ὅτι ἔφτασε στὴν ἀπόλυτη ἄρνησιν τοῦ θέματος καὶ προσανατόλισε τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν σὲ μιὰ γεωμετρικὴ ὀργάνωσιν τῶν χρωμάτων τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος». Οἱ πίνακες τοῦ Ντελωναὶ ἔγιναν ἕνα εἶδος ἀποσπασματικῶν οὐρανίων τόξων καὶ τὸ 1912 ζωγράφισε μιὰ ἐντελῶς «μὴ ἀντικειμενικὴ σύνθεσιν, τὸν Δίσκον, δηλαδὴ μιὰ σύνθεσιν ποῦ δὲν εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ ἕνα θέμα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ εἶναι ὀργανωμένη βάσει γεωμετρικῶν χρωματικῶν σχημάτων»³². Μὲ τὸν ὀρφισμόν στίς προεκτάσεις φυσικὰ τοῦ φουτουρισμοῦ ἐπιχειρεῖται καὶ κάτι ποῦ δὲν τὸ τόλμησε ὁ ἴδιος καὶ οἱ πρωτεργάτες του, δηλαδὴ τὸ πέρασμα στὴν ἀφαίρεσιν. Μὲ τὸν ὀρφισμόν, ἐπίσης, ὀλοκληρώνεται οὐσιαστικὰ τὸ πέρασμα τῆς γαλλικῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ χθὲς σ' αὐτὸν τοῦ αὔριου, ἢ μετάβασιν δηλαδὴ ἀπὸ τὶς διαφορὰς ἀναζητήσεις καὶ διατυπώσεις τοῦ κυβισμοῦ, πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἔμφασιν καὶ τὸ πάθος γιὰ τὸ χρῶμα τοῦ φωτισμοῦ, στὴν ἀφηρημένη ἢ ἀνεικονικὴ τέχνη. Ὁ Ρομπέρ Ντελωναὶ³³, πέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα, κατόρθωσε νὰ παρασύρει στίς ἀρχὰς του μὲ τὸ παράδειγμα του καὶ περισσότερο μὲ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἔργων του καὶ μερικὸς

31. Ὁ Michel-Eugène Chevreul μὲ τὴν ἐργασίαν του *De la loi du contraste simultané des couleurs*, πρώτη ἐκδόσιν 1839, καὶ μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῶν θεωριῶν του στὴν ἐργασίαν *Des couleurs et de leurs applications aux arts industriels à l'aide des cercles chromatiques*, τὸ 1864 ἔδωσε σὲ πολλοὺς ζωγράφους ἀφετηρίες γιὰ τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὶς ἀναζητήσεις των.

32. HERBERT READ, *Geschichte der modernen Malerei*, Μόναχο-Ζυρίχη 1959, σ. 94. Τὸ ἔργο ἔχει κυκλοφορήσει ἐπίσης σὲ γαλλικὴν, ἀγγλικὴν καὶ ἐλληνικὴν γλῶσσαν.

33. Robert Delaunay (1885-1941). Γιὰ τὸν καλλιτέχνην πρὸβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ.π., σ. 263-272.

άλλους δημιουργούς όπως και την γυναίκα του Σόνια Ντελωνάι³⁴. Χαρακτηριστικά έργα του Ντελωνάι μπορούν να θεωρηθούν *Οί Πύργοι τῆς Λαόν* τοῦ 1912 καί, περισσότερο, ἡ περίφημη σειρά τοῦ *Ὁ Πύργος τοῦ Ἄϊφελ*, ἀπὸ τὸ 1910, *Ἡ Πόλη τοῦ Παρισιοῦ* (1910-12) καὶ *Τιμὴ στὸν Μπλεριό* τοῦ 1914. Ἄλλοι καλλιτέχνες ποὺ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἦσαν ὁ Ζάκ Βιγιόν (1875-1963), ποὺ ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ Γκαστὸν Ντυσάν γιὰ νὰ μὴν τὸ συγγέουν μὲ αὐτὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Μαρσέλ Ντυσάν, μὲ χαρακτηριστικὸ ἔργο του τὸ *Στρατιῶτες σὲ πορεία* τοῦ 1913. Ἐπίσης ὁ Φρανσίς Πικαμπιά (1879-1953), μὲ χαρακτηριστικὸ ἔργο του τὸ *Παρέλαση στὴ Σεβίλη*, ὁ Τσέχος Φράντισεκ Κούπκα (1871-1957) μὲ χαρακτηριστικὴ καὶ σημαντικὴ προσπάθειά του τὸ *Κάθετα ἐπίπεδα σὲ γαλάζιο καὶ κόκκινο* τοῦ 1913, ἔργο ποὺ κυριολεκτικὰ κινεῖται στὰ πλαίσια τῆς ἀφηρημένης τέχνης καὶ μάλιστα πολὺ κοντὰ στὴν γεωμετρικὴ ἀφαίρεση. Στὴν ομάδα αὐτὴ ιδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ συγχρωμιστὲς³⁵ Μόργκαν Ράσσελ καὶ Στάντον Μακντόνλαντ Ράιτ. Πρόκειται γιὰ καλλιτέχνες δημιουργοὺς ποὺ οὐσιαστικὰ μεταφέρουν καὶ στὸν Νέο Κόσμο τόσο τίς ἀναζητήσεις ὅσο καὶ τίς διατυπώσεις ποὺ θὰ ὑποχρεώσουν καὶ ἄλλους ὁμοτέχνους των στὸν Νέο Κόσμο νὰ προσανατολιστοῦν στὶς νέες τάσεις. Γιατὶ εἶναι οὐσιαστικὰ αὐτοὶ ποὺ θὰ μεταφέρουν καὶ θὰ ἐξοικειώσουν καὶ ἄλλους ὁμοτέχνους των μὲ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ τελικὰ θὰ ὀδηγήσουν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ πραγματικότητα μὲ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὴν ἀφαίρεση, δηλαδὴ στὴν ἀνεικονικὴ τέχνη, τὴν εἰκόνα τὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Στὶς προεκτάσεις, ἐπίσης, τοῦ φουτουρισμοῦ καὶ λιγότερο τοῦ ὀρφισμοῦ κινοῦνται καὶ οἱ δημιουργοὶ τοῦ κυβοφουτουρισμοῦ, καὶ σαφέστερα τοῦ κονστρουκτιβισμοῦ³⁶, ιδιαίτερα τῆς ρωσικῆς ομάδας. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προσωπικοὶ καὶ ἀνεξάρτητοι δημιουργοὶ μπορεῖ νὰ κινοῦνται σὲ διάφορες κατευθύνσεις, ἀλλὰ μᾶς δίνουν ἐξαιρετικὲς ἐργασίες. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουν καμιὰ σημασία καὶ ἀξία τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, οὔτε

34. Τὸ οἰκογενειακὸ τῆς ὄνομα ἦταν Σόνια Τερκ καὶ ἦταν οὐκρανικῆς καταγωγῆς.

35. Οἱ συγχρωμιστὲς ἔχουν ὄνομα ποὺ εἶναι ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν πρόθεση *σύν* καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *χρῶμα*. Μάλιστα, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ πῶς κατέληξαν σ' αὐτὸ τὸ ὄνομα.

36. Γιὰ τὰ κονστρουκτιβιστικὰ ρεύματα πρβλ. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 382-425.

ἀκόμη ἢ ἐλεύθερη φαντασία, ἀλλὰ ἡ δημιουργία μιᾶς δισδιάστατης ἢ τρισδιάστατης ὀργάνωσης, βασισμένης ἀποκλειστικά στήν αὐτονομία τοῦ χρώματος καί τῆς μορφῆς. Ἄν καί οἱ πῶς σημαντικοί ἀπό τοὺς καλλιτέχνες τῶν διαφόρων τάσεων μᾶς δίνουν στά κείμενά τους, θεωρητικά καί κριτικά, συχνά ἐντελῶς ἀντιθετικές ἐρμηνείες τῶν κατευθύνσεών τους, τὰ ἴδια τὰ ἔργα των ἀναγνωρίζονται εὐκολά καί διακρίνονται γιά μιὰ σειρά κοινὰ χαρακτηριστικά πού συνδέονται τόσο μέ τίς μορφικές ἀναζητήσεις τοῦ κυβισμού ὅσο καί μέ τὸ πνεῦμα τοῦ φουτουρισμοῦ καί τίς χρωματικές ἀξίες τοῦ ὀρφισμοῦ. Στίς διάφορες σημαντικές φυσιογνωμίες τοῦ κονστρουκτιβισμοῦ καί τοῦ κυβοφουτουρισμοῦ ἔχουμε τήν ἄρνηση τῆς πραγματικότητος τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί τήν ἐπικράτηση τῶν γεωμετρικῶν τύπων, τήν ἔμφαση στή λογική ὀργάνωση καί τὰ καθαρὰ κατασκευαστικά στοιχεῖα, τήν μορφοποίηση νοητικῶν συλλήψεων καί τήν ἰδιαίτερη σύνδεση μέ τήν μαθηματική σκέψη. Ἡ βασική διαφορά τοῦ κυβισμού ἀπό τόν κονστρουκτιβισμό κατά τόν Πῶλ Φέρντιαναντ Σμίτ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι αὐτός «σέ καμιὰ περίπτωση δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ζωντανή φύση, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν κατασκευαστικὴ λογικὴ καί τίς μαθηματικές ἔννοιες. Γι' αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν παρὰ μόνο οἱ γενικὲς παραστάσεις τῆς ἔκτασης, τῆς διαφάνειας, τῆς πυκνότητος, τῆς ἔντασης, τῆς σαφήνειας καί τῆς νομοτέλειας, δυνάμεων πού ἔλκονται καί ἀπωθούνται. Ἦταν μιὰ τέχνη ὑπολογισμῶν, πού ἀπομακρύνεται ἐντελῶς ἀπὸ τίς συγκινήσεις καί ἀντλοῦμε τὰ ἀφηρημένα συνθετικά μέσα ἀπὸ τὴν νοητικὴ διεργασία, ἀντὶ νὰ τὰ πάρει ἀπὸ τὸ αἶσθημα καί τὴν φαντασία»³⁷. Ὅπως ἔχει συχνά τονιστεῖ εὐστοχα καί ὅπως ἀποδεικνύεται χωρὶς δυσκολία, ὁ κονστρουκτιβισμὸς οὐσιαστικά ξαναγυρίζει στίς πλατωνικὲς ἀντιλήψεις καί εἰδικά στίς θέσεις πού διατυπώνονται στὸν Φίληβο. Ἐκεῖ ὁ Σωκράτης παρατηρεῖ: «Ὅταν μιῶν γιὰ ὁμορφιά σχημάτων, δὲν ἐννοῶ καθόλου ὅ,τι ἡ κοινὴ ἀντίληψη θὰ λογάριζε γιὰ ὁμορφιά, εἴτε σὲ μιὰ ζωντανὴ ὑπαρξὴ εἴτε σ' ἕνα ζωγραφικὸ ἔργο, ἀλλὰ ἐννοῶ τὴν εὐθεία καί τὴν καμπύλη καί τὰ ἐπίπεδα ἢ στερεὰ σχήματα καί σώματα, πού ἔχουν αὐτὲς τίς γραμμὲς γιὰ πρῶτα στοιχεῖα καί πού γίνονται μέ τὸν τόρνο, τὸν χάρακα καί τὸ τρίγωνο. Πιστεύω νὰ μὲ καταλαβαίνεις. Γιατί αὐτὰ ἔχω τὴν γνώμη πὼς δὲν εἶναι ὁμορφα σχετικὰ μέ κάτι, ὅπως ἄλλα, παρὰ ἀπὸ τὴν φύση των ἔχουν παν-

37. PAUL FERDINAND SCHMIDT, *Geschichte der modernen Malerei*, Στουτγάρδη 1952, σ. 263.

τοτινή όμορφιά στην ουσία των και έχουν κάποιες ήδονές δικές τους όλωσ-
 διόλου άσχετες με τó γαργάλημα τó αίσθησιακό. Τó ίδιο θεωρώ όμορφα τά
 χρώματα πού έχουν τούτο τόν χαρακτήρα»³⁸. Πρέπει επίσης νά σημειωθεί
 ότι τά κονστρουκτιβιστικά ρεύματα παρουσιάζονται σχεδόν ταυτόχρονα και
 παράλληλα σέ διάφορες εύρωπαϊκές χώρες, Ρωσία, Όλλανδία, Γαλλία, Γερ-
 μανία, Άγγλία, Ούγγαρία, λίγο πρίν από τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και δί-
 νουν τις καθοριστικές των διατυπώσεις και ολοκληρώνονται στόν Μεσοπόλε-
 μο. Άκόμη, θά πρέπει νά τονιστεί ότι δύσκολα θά μπορούσε κανείς νά φτά-
 σει σέ ένα γενικά παραδεκτό όρισμό για τις κονστρουκτιβιστικές τάσεις στις
 διάφορες εύρωπαϊκές χώρες, γιατί κάτι τέτοιο έρχεται σέ αντίθεση, όχι τό-
 σο με τά ίδια τά έργα, πού σέ όλα τά ρεύματα έχουν κοινά χαρακτηριστικά,
 όσο με τις διακηρύξεις και τις προγραμματικές θέσεις και τις προθέσεις
 πολλών δημιουργών των. Μπορούμε, άλλωστε, νά σημειώσουμε κάποιες από
 τις θεωρητικές άφετηρίες μερικών δημιουργών των, όσο και τις ουσιαστικές
 διαφορές πού σημειώνονται μεταξύ προθέσεων και τελικών μορφοπλαστικών
 διατυπώσεων. Πάντως, αυτό πού σημειώνεται χωρίς δυσκολία στά περισσό-
 τερα κονστρουκτιβιστικά ρεύματα είναι και ότι δέν μπορούν ουσιαστικά νά
 κατανοηθούν χωρίς τόν Καντίνσκι και τόν Μοντριάν, τούς πρωτοπόρους τής
 έξπρεσιονιστικής και τής γεωμετρικής άφαίρεσης. Δηλαδή χωρίς τήν άπε-
 λευθέρωση από τόν Καντίνσκι τού χρώματος από τά ίδια τά αντικείμενα και
 χωρίς τήν άναγωγή τού θέματος στά όριακά του χαρακτηριστικά. Με αυτά
 είναι δυνατή μιá άρμονία βασισμένη στόν άριθμό και τó μέτρο, μιá σύνθεση
 τής εικονιστικής πραγματικότητας και τού συγκεκριμένου καί, τέλος, μιá
 ενότητα τού έσωτερικού με τó έξωτερικό.

Χαρακτηριστικό κίνημα είναι ό σουπρεματισμός τού Μάλεβιτς, ό όποιος
 μάλιστα όρίζει τά έργα του ως κυβοφουτουριστικά, για νά προχωρήσει στην
 θυσία τής φυσικής πραγματικότητας με τήν μόνιμη θέλησή του νά φτάσει
 στό άπόλυτο³⁹. Σέ μιá άνάλογη κατεύθυνση θά κινηθεί και ό ραγιονισμός τού
 Λαριόνοφ και τής γυναίκας του Ναταλίας Γκοντσάροβα, καλλιτέχνες πού θά

38. ΠΛΑΤΩΝΟΣ Φίλητος, κεφ. Β. Χρησιμοποιώ τήν μετάφραση τού Μ. Ανδρόνικου,
 έλ. ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Κείμενα για τήν Τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 125.

39. Ό Kasimir Malevich γεννήθηκε στό Κίεβο τó 1878 και πέθανε στό Λένινγκραντ από
 καρκίνο τó 1935. Πρβλ. και WERNER HAFTMANN, *Suprematismus. Die gegenstandslose
 Welt*, Κολοτία 1962.

δώσουν ένα από τα πιο σημαντικά ρεύματα της ρωσικής πρωτοπορίας κονστρουκτιβιστικῶν και κυβοφουτουριστικῶν τάσεων. Μάλιστα θά πρέπει να σημειωθεί ὅτι ὁ ραγιονισμός⁴⁰ ιδρύθηκε ἀπὸ τὸν Λαριόνοφ τὸ 1911-12, ἀλλὰ οἱ πρῶτες ἐκθέσεις του θά πραγματοποιηθοῦν τὰ χρόνια 1912-1913, καὶ ἡ πρώτη θεωρητικὴ διακήρυξη τοῦ ρεύματος αὐτοῦ θά κυκλοφορήσει τὸ 1913. Στὴν διακήρυξη αὐτὴν τοῦ ραγιονισμού⁴¹ ἀναγνωρίζονται εὐκόλα καὶ στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται, ἂν δὲν κατάγονται, ἀπὸ τὸν φουτουρισμό, μὲ οὐσιαστικὴ ἴσως διαφορὰ ὅτι ὁ Λαριόνοφ ἀρνεῖται οὐσιαστικὰ τὸν περιορισμὸ τῆς θεματογραφίας του μόνο στὰ θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ προσπάθεια, πάλι στὴν Ρωσία, πάντα στὸ πλαίσιο καὶ τὸ κλίμα τῆς πρωτοπορίας, ἔχουμε μὲ τὸν Ἐλιέζερ Λισίτσκι⁴², ζωγράφο ἀλλὰ καὶ συγγραφέα, ἀκούραστο προπαγανδιστὴ τῶν πρωτοποριακῶν τάσεων, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν Μάλεβιτς καὶ τὸν σουπρεματισμὸ του. Πέρα ἀπὸ αὐτό, ὁ Λισίτσκι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι συνεργάζεται καὶ μὲ τοὺς Τάτλιν καὶ Ροντσένκο⁴³, καὶ ἀκριβῶς ὁ Λισίτσκι εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους καλλιτέχνες ποὺ ἐγκατέλειψαν τὴν Ρωσία τὸ 1921, ὅταν ἄρχισαν οἱ πιέσεις ἀπὸ τὸ νέο καθεστῶς. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὴν πιὸ σημαντικὴ καὶ καθοριστικὴ μορφή γιὰ τὶς γόνιμες διατυπώσεις του τὴν ἔχουμε μὲ τὸν Μάλεβιτς, ἓναν δημιουργὸ ποὺ κοντὰ στὰ ἄλλα θεωρεῖται καὶ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς καὶ καθοριστικὲς φυσιογνωμίες ὅλης τῆς σύγχρονης καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Γιατὶ ἡ ὅλη πορεία του, ἀπὸ τὴν γνωριμία τῶν κατακτήσεων τοῦ φωβισμού μέχρι τὴν προσάρτηση τοῦ πνεύματος καὶ τῶν μορφῶν τοῦ κυβισμού καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν τύπων τοῦ φουτουρισμοῦ, δὲν περιορίστηκε στὴν χρησιμοποίησή ξένων στοιχείων, ἀλλὰ βασίστηκε λιγότερο ἢ περισσότερο σὲ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ αὐτὰ γιὰ νὰ ἀναζητήσει νέες ἀφετηρίες καὶ νὰ δημιουργήσει νέες καὶ καθαρὰ προσωπικὲς κατευθύνσεις μὲ γόνιμες προεκτάσεις. Γιατὶ κοντὰ στὰ ἄλλα, ὁ Μάλεβιτς ἔχει τόσο τὴν δύναμη ὅσο καὶ τὴν τόλμη νὰ προχωρήσει γρήγορα

40. Ἀπὸ τὸ *rayon* («ἀκτίνα») στὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ Larionov τοῦ 1912 ἀναφέρεται ὡς *luchism*, ποὺ στὴ ρωσικὴ σημαίνει «ἀκτινοβολία», «λαμπρότητα», «φωτεινότητα».

41. Δημοσιεύεται ὀλόκληρη σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση στὸ ἔργο τῆς CAMILLA GRAY, *The great experiment: Russian Art, 1863-1922*, Νέα Ὑόρκη 1962, σ. 124 κ.έ.

42. Eliezer Lissitzky (1890-1941).

43. Vladimir Tatlin καὶ Alexander Rodchenko, δύο δημιουργοὶ μὲ σημαντικὸ ρόλο περισσότερο στὴν γλυπτικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, μὲ ἐξαιρετικὲς ἐργασίες.

σέ μιὰ προσωπική ἀφηρημένη γλώσσα μέ διατυπώσεις οὐσιαστικές καί ἀξεπέραστες ὡς καί σήμερα. Ὅπως θά παρατηρήσει εὐστοχα ὁ Μαρσέλ Μπριόν, «αὐτὸς ὁ καλλιτέχνης μέ τὴν θέληση καί τὴν ἐπιμονή του γιὰ ὀλότητα, πού εἶναι τυπική γιὰ τὴν ρωσική ψυχή, ἔφερε τὴν ἀφαίρεση ὡς τὰ ἀκραιᾶ ὄριά της καί τὸ ἀπόλυτο»⁴⁴. Ὅσο καί ἂν δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὰ θεωρητικά κείμενά του καί τίς διάφορες προγραμματικές διακηρύξεις του, σέ πιὸ ὀλοκληρωμένα συμπεράσματα φτάνει κανεὶς μέ τὴν μελέτη τῶν ἰδίων τῶν ἔργων του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιβάλλεται νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν θά πρέπει νὰ παραγνωρίσει κανεὶς ὅτι λίγα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη βρίσκονται σέ μουσεῖα καί δημόσιες καί ἰδιωτικές συλλογές, ἔξω ἀπὸ τὴν Ρωσία, γεγονός πού δυσκολεύει τὸν μελετητὴ στὴν παρακολούθηση ὅλων τῶν σταδίων τῆς πορείας του. Ἄν καί δὲν γνωρίζουμε πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τίς καλλιτεχνικές ἀφετηρίες τοῦ Μάλεβιτς, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἔργα του ἀποδεικνύεται εὐκόλα ἢ γνωριμία του μέ μερικές ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικές καί χαρακτηριστικές πρωτοποριακές προσπάθειες τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς, ὅπως ὁ κυβισμός, ὁ φουτουρισμός καί ὁ ὀρφισμός. Ἡ γνωριμία του μέ τίς κατακτήσεις τοῦ Πικάσσο καί τοῦ Μπράκ, καί πολὺ περισσότερο ἢ προσάρτηση τύπων τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Λεζέ μαζί μέ τὴν χρησιμοποίηση τύπων καί χαρακτηριστικῶν τοῦ φουτουρισμοῦ διακρίνονται εὐκόλα σέ ἔργα σὰν τὸν *Ξυλοκόπο* τοῦ 1912, τὸν *Ἀκονιστὴ* τοῦ 1912-1913. Τὰ χρόνια 1912-1914 ὁ Μάλεβιτς παρουσιάζεται ὡς μαχητὴς τῆς φουτουριστικῆς πρωτοπορίας, καί μάλιστα χαρακτηρίζει μερικά ἀπὸ τὰ ἔργα του κυβοφουτουριστικά. Μέ τὸ μικρὸ φυλλάδιό του «Ἀπὸ τὸν Κυβισμό στὸν Σουπρεματισμό» πού κυκλοφόρησε τὸ 1915 τονίζει οὐσιαστικά τὴν ἴδια τὴν πορεία του. Σέ χαρακτηριστικά καί καθοριστικά ἔργα του σὰν τὸ *Μαῦρο τετράγωνο σέ λευκὸ βάθος*, πού παρουσιάστηκε μαζί, ἄλλες προσπάθειές του στὴν Πετρούπολη στὴν ἔκθεση μέ τὸν ἐνδεικτικὸ τίτλο *0,10: Τελευταία Φουτουριστικὴ Ἐκθεση* (τέλος 1915 - ἀρχές 1916), ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴν τόλμη τῶν διατυπώσεών του. Στὰ ἔργα του στὴν ἔκθεση αὐτή, ὅπως καί στὴν θεωρητικὴ του προσπάθεια, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε τίς τελικὲς διατυπώσεις τοῦ σουπρεματισμοῦ. Ἡ ζωγραφικὴ γίνεται παράθυρο στὸ ἄγνωστο καί παρουσιάζεται σὰν μυστικιστικὴ καί ταυτόχρονα ὀργανωτικὴ ἔρμηνεία τοῦ κόσμου πού συνδυάζει τὴν ἀπλότητα μέ τὸν φόβο τοῦ κενοῦ.

44. MARCEL BRION, *Geschichte der abstrakten Malerei*, Κολοῖα 1960, σ. 99.

Στόν κονστρουκτιβισμό, ἢ καλύτερα στὰ κονστρουκτιβιστικά ρεύματα, ἀνήκουν καὶ οἱ προσπάθειες μερικῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Μπαουχάου⁴⁵, ὅπως ὁ Σλέμερ καὶ ὁ Ἄλμπερ⁴⁶, χαρακτηριστικά ἔργα καὶ κατευθύνσεις τοῦ Μοχόλυ-Νάγκυ⁴⁷ καὶ προσπάθειες τοῦ Χάνς Ἄρπ⁴⁸ καὶ τῆς συζύγου του Τούμπερ Ἄρπ⁴⁹, ποὺ κινοῦνται ἀνάμεσα στόν κονστρουκτιβισμό καὶ τὸν σουρεαλισμό· ἐπίσης τὰ ἔργα τοῦ Μπέν Νίκολσον⁵⁰, ποὺ ἀνήκει στὴν ἀγγλικὴ κίνηση τῶν Βορτισιστῶν, καὶ πολὺ σαφέστερα αὐτὰ τῶν Ὁζανφάν καὶ Ζανερρέ, ἰδρυτῶν καὶ πρωτεργατῶν⁵¹ τοῦ γνωστοῦ κινήματος τοῦ Πουρισμοῦ⁵². Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς προσπάθειες καὶ περιπτώσεις, παρὰ τίς διαφορὲς ἰδιοσυγκρασίας καὶ προθέσεων τῶν δημιουργῶν τους, τὰ ἔργα λιγότερο ἢ περισσότερο διακρίνονται γιὰ τὰ κοινὰ πάντα χαρακτηριστικά των. Καὶ αὐτὰ οὐσιαστικά εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς μίμησης τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδὴ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ περιορισμοῦ στοὺς παραδοσιακοὺς κανόνες καὶ τοὺς καθιερωμένους ρεαλιστικοὺς τύπους, ὅπως ἐπίσης ἡ ὑπέρβαση τῆς αὐστηρῆς πειθαρχίας τοῦ κυβισμοῦ καὶ τὸ κοινὸ γεωμετρικὸ τους λεξιλόγιο, μαζί μὲ τὴν συγγένεια τῶν βασικῶν ἐπιδιώξεων των. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς δὲν ἔχουν καμιά σημασία τὰ καθιερωμένα θέματα καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μιὰ νέα καὶ προσωπικὴ δημιουργία ποὺ βασίζεται στὴν ἀποκλειστικὴ καὶ καθοριστικὴ αὐτονομία τοῦ χρώματος καὶ τῆς μορφῆς. Νὰ εἶναι δηλαδὴ περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο μιὰ τέχνη ὑπολογισμοῦ μαθηματικῶν κανόνων καὶ γεωμετρικῶν τύπων, κατασκευαστικῆς λογικῆς

45. Κίνημα στὴν Γερμανία ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἴδρυση τὸ 1919 σχολῆς στὴ Βαϊμάρη ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Βάλτερ Γκρόπιους ποὺ γρήγορα ἀπέκτησε παγκόσμια φήμη. Στούς δασκάλους συγκαταλέγονταν οἱ Φάινγκερ, Ἴττεν, Σλέμερ, Κλέε καὶ Καντίσκι στὴν ζωγραφικὴ, καὶ ὁ Γκέρχαρντ Μάρκς στὴν γλυπτικὴ. Ἡ Σχολὴ κατόρθωσε νὰ ἀναμορφώσει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν γλυπτικὴ καὶ τὴν ζωγραφικὴ τοῦ Μεσοπόλεμου. Πρὸς γενικὰ Bauhaus, ἐκδ. Jeannine Fiedler καὶ Peter Feierabend, Κολοῖνα 1999.

46. Oskar Schlemmer (1888-1943), Josef Albers (1888-1976).

47. László Moholy-Nagy (1895-1946).

48. Hans ἢ Jean Arp (1886-1966).

49. Sophie Täuber-Arp (1889-1943).

50. Ben Nicholson (1894-1982).

51. Amédée Ozenfant (1886-1966) καὶ Charles-Édouard Jeanneret, πρὶο γνωστὸς μὲ τὸ ψευδώνυμο Le Corbusier (1887-1965).

52. Ὁ Πουρισμὸς παρουσιάστηκε ὡς ἀνεξάρτητο κίνημα κάπως ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1918 ἀπὸ τὸν ζωγράφου Ὁζανφάν καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Λέ Κορμπυζιέ ὡς προέκταση τοῦ κυβισμοῦ μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο των *Μετὰ τὸν Κυβισμό (Après le Cubisme)*.

και απόλυτα μελετημένης οργάνωσης. Νὰ αποβλέπει, δηλαδή, στην λειτουργική οργάνωση και την λογική διάρθρωση, την μόνιμη αποφυγή κάθε είδους επιφανειακού διακοσμητισμοῦ και την φροντίδα γι' αὐτὸ πὺν χαρακτηριστήκε ὡς «αὐστηρή κατασκευαστική τιμιότητα». Μετὰ τις περισσότερο γενικὲς παρατηρήσεις, γιὰ τὸν φουτουρισμὸ και γιὰ τὰ ρεύματα πὺν τὸν ἀκολούθησαν ἢ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά, τις διατυπώσεις και τις ἀξίες του, καιρὸς εἶναι νὰ προχωρήσουμε και νὰ περάσουμε σὲ μερικὸς ἀπὸ τῶς πὺν σημαντικὸς δημιουργοῦς του, ὅπως και τοὺς πὺν χαρακτηριστικὸς καλλιτέχνης και τῶν ἄλλων ρευμάτων. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ φουτουρισμὸς συνδέεται μὲ τὸν κυβισμὸ και δέχεται στοιχεῖα και χαρακτηριστικά του, ἴσως ἐξηγεῖται σὲ κάποιον βαθμὸ και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι και πὺν σημαντικοὶ δημιουργοὶ ἀνήκουν οὐσιαστικά στην ἴδια γενιά, τὰ χρόνια 1880-1890 μὲ ἐξαιρέση τὸν Μπάλλα πὺν γεννήθηκε τὸ 1871. Ἔτσι ὁ Κάρλο Καρρά γεννήθηκε τὸ 1881, ὁ Οὐμπέρτο Μποτσιόνι τὸ 1882, ὁ Τζίνιο Σεβερίνι τὸ 1883, ὁ Ρούσσολο τὸ 1885 και ὁ Μποντζάνι τὸ 1887, ἐνῶ ὁ Πραμπολίνι, ἐκπρόσωπος τοῦ λεγόμενου «δεύτερου φουτουρισμοῦ», τὸ 1894.

Ἄναμφίβολα μὲ τὸν Οὐμπέρτο Μποτσιόνι, τὸν ὁποῖο εὔστοχα ὁ Μαρσέλ Ντυσαν εἶχε ἀποκαλέσει «θώρακα τοῦ φουτουρισμοῦ», ἔχουμε τὸν πὺν σημαντικό δημιουργὸ τοῦ φουτουρισμοῦ, τόσο στην ζωγραφική και την πλαστική ὅσο και στην θεωρία του. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μὲ αὐτὸν ἔχουμε και την πὺν προικισμένη ἀπὸ κάθε ἄποψη φυσιογνωμία του, καλλιτέχνης πὺν ἀρχικά ἤθελε νὰ γίνει συγγραφέας και γιὰ ἓνα διάστημα ἐργάστηκε ὡς δημοσιογράφος, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1901, πὺν πρωτοπῆγε στή Ρώμη, ἀπὸ τὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας, ἄρχισε νὰ σπουδάζει ζωγραφική. Ὁ Οὐμπέρτο Μποτσιόνι γεννήθηκε τὸ 1882 στὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας και πέθανε τὸ 1916, ἀπὸ ἓνα ἀτύχημα πὺν συνέβη σὲ κάποια στρατιωτική ἄσκηση, νέος σὲ ἡλικία, μόλις τριαντατεσσάρων ἐτῶν. Τὸ 1901, ὅταν πῆγε στή Ρώμη νὰ σπουδάσει ζωγραφική, γνώρισε τὸν σχεδὸν συνομήλικό του Τζίνιο Σεβερίνι, ὁ ὁποῖος τὸν ἔπεισε νὰ παρακολουθήσει μαθήματα στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μπάλλα. Τὸ 1906 ὁ Μποτσιόνι θὰ κάνει ἓνα ταξίδι, σύντομο ὅπως φαίνεται, στὸ Παρίσι, και ἀκόμη πηγαίνει και λίγους μῆνες στην Ρωσία, ἐνῶ στὸ τέλος τῆς ἴδιας χρονιάς ἐπισκέπτεται την Πάδουα, ὅπου ζοῦσε ἡ μητέρα του, και στην συνέχεια γράφεται στην Ἀκαδημία Καλῶν Τεχνῶν τῆς Βενετίας. Ἀπὸ τὸ 1907 τὸν βρίσκουμε ἐγκατεστημένο στὸ Μιλάνο, ὅπου και γίνεται δεκτὸς

στην ομάδα «Καλλιτεχνική Οικογένεια» («Famiglia Artistica»), και τότε εκεί γνωρίζεται με τους Ρόμολο Ρομάνι, Άρόλντο Μποντζάνι, Κάρλο Καρρά και Λουϊτζί Ρούσσολο, με τους οποίους εργάζεται για το Μανιφέστο των Φουτουριστών Ζωγράφων στις 11.2.1910, ενώ θα συντάξει το Τεχνικό Μανιφέστο της Φουτουριστικής Ζωγραφικής δύο μήνες αργότερα, στις 11.4.1910. Το φθινόπωρο του 1911 κάνει ένα ταξίδι στο Παρίσι μαζί με τον Καρρά και τον Ρούσσολο, περίοδο κατά την οποία γνωρίζεται με τον Γκυγιώμ Άπολλιναιρ και ακόμη με τους Πικάσσο και Μπράκ. Παίρνει μέρος σε όλες τις εκθέσεις ζωγραφικής και πλαστικής των φουτουριστών, το 1914 δημοσιεύονται σε βιβλίο μια σειρά μελέτες του σε διάφορα θέματα, με τον τίτλο *Pittura e Scultura Futuriste* (Ζωγραφική και Γλυπτική Φουτουριστική), και όταν η Ίταλία μπαίνει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πηγαίνει, όπως και άλλοι φουτουριστές, εθελοντής στον στρατό. Το 1916, όταν διαλύεται το σύνταγμα του, θα περάσει λίγο καιρό στο σπίτι κάποιου φίλου του στη λίμνη Maggiore και ζωγραφίζει έργα στα οποία επικρατούν καθαρά οι σεζαννικές μορφοπλαστικές διατυπώσεις. Άλλα σε λίγο ξανακαλείται στον στρατό, και σε κάποια από τις στρατιωτικές ασκήσεις πέφτει από το αλόγο του, τραυματίζεται σοβαρά στις 16 Αυγούστου του 1916 και πεθαίνει την επόμενη ημέρα⁵³.

Στην καλλιτεχνική δημιουργία του Μποτσioni διαπιστώνεται εύκολα τόσο η στενή του σχέση με τις διατυπώσεις του νεοεμπρεσιονισμού⁵⁴ και του Νέου Στύλ⁵⁵, καθώς και η γόνιμη προσάρτηση χαρακτηριστικών του κυβισμού όσο και η δυνατότητά του για μια ανεξάρτητη και προσωπική ζωγραφική γλώσσα. Σε μερικά από τα σχετικά πρώιμα έργα του, όπως *Η μητέρα* (1908, Ρώμη, Συλλογή Rogliani) και *Η σύγκρουση στην Στοά του Μιλάνου* (1909-10, Μιλάνο, Pinacoteca di Brera), διακρίνονται εύκολα στοιχεία του Νέου Στύλ στο πρώτο, και του νεοεμπρεσιονισμού στο δεύτερο. Στο δεύτερο, μάλιστα, έχουμε πέρα από την χρωματική ευαισθησία

53. Giulio Carlo Argan, *Umberto Boccioni*, Ρώμη 1953.

54. Νεοεμπρεσιονισμός ή επιστημονικός εμπρεσιονισμός είναι το ρεύμα στο οποίο συνεχίζονται και βελτιώνονται οι εμπρεσιονιστικές διατυπώσεις και έχει ως πρωτεργάτες τους Σερά, Σινιάκ, Γκρός. Πρβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992, το κεφάλαιο «Μετεμπρεσιονιστικά ρεύματα», σ. 462 κ.έ.

55. Για την Art Nouveau που δίνει τον τόνο την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα πρβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *ό.π.*, σ. 613 κ.έ.

καί τήν σαφήνεια τῆς νεοεμπρεσιονιστικῆς ζωγραφικῆς καί κάτι ἀπό τήν χρωματική ἔνταση τοῦ φωβισμού τῶν Μatis καί Ντεραίν. Ἀκόμη καί σέ ἓνα ἔργο σάν τὸ *Ἡ πόλη ξυπνᾷ*, τοῦ 1910 (Νέα Ὑόρκη, Museum of Modern Art), ἔργο ζωγραφισμένο μετὰ τήν ἐνεργητική συμμετοχή τοῦ Μποτσίονι στήν φουτουριστική κίνηση, φαίνεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους τύπους τῆς ζωγραφικῆς τοῦ φωβισμού. Τὸ βάθος μὲ τὸ ἀστικό περιβάλλον τοῦ Μιλάνου, τὰ ἐργοστάσια πού καπνίζουν, ἓνας τροχιόδρομος καί μιὰ οἰκοδομή, ὅπως ἐπίσης τὰ μόλις σχεδιασμένα ἄλογα πού ἀγωνίζονται νὰ συγκρατήσουν ἐργάτες, εἶναι οὐσιαστικά τὸ κύριο θέμα. Ὁ καλλιτέχνης ἐπιχειρεῖ μὲ κάθε τρόπο νὰ παρουσιάσει καί νὰ ἐκφράσει τὸν δυναμισμό καί τὸν χαρακτήρα τῆς βιομηχανικῆς δραστηριότητος μὲ καθαρά ἀναχρονιστικά μορφοπλαστικά στοιχεῖα. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ 1910 καί τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1911 ἀποδεικνύεται εὐκολὰ ὅτι ὁ φουτουρισμὸς κατὰ τήν περίοδο αὐτὴ βρίσκεται περισσότερο στὸ στάδιο τῶν λόγων καί λιγότερο σ' αὐτὸ τῶν ἔργων, στὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι περνᾷ μετὰ τήν γνωριμία τῶν κατακτήσεων τοῦ κυβισμού. Ἡ ἐπαφή τοῦ Μποτσίονι καί τῶν ἄλλων ὁμοτέχνων τοῦ φουτουριστῶν θὰ γίνῃ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1911 καί μετὰ τήν ἐπίσκεψή του στὸ Παρίσι, καί τότε σημειώνεται ἡ ἀπόπειρα μιᾶς ἀνεξάρτητης καί προσωπικῆς ἐρμηνείας τῶν διατυπώσεων του. Αὐτὰ φαίνονται σαφέστερα καί χωρὶς τήν παραμικρὴ δυσκολία στὸ πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας *Ψυχικὲς Καταστάσεις - Ἀποχαιρετισμοί* (1911, Νέα Ὑόρκη, Museum of Modern Art). Πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Ρόξενπλουμ ὅτι σ' αὐτὸ «παρουσιάζεται μιὰ νέα ἐρμηνεία, πού γίνεται στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, τοῦ ἔργου τοῦ Τάρνερ⁵⁶ *Βροχή, Ἄτμος καί Ταχύτητα*⁵⁷, καί τῆς σειρᾶς *Ὁ σταθμὸς Σαίν-Λαζάρ*⁵⁸ τοῦ Μονέ». Στὸν πίνακα τοῦ Μποτσίονι ἔχουμε μιὰ σκηνὴ ἀποχαιρετισμοῦ σὲ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ, σὲ μιὰ ἀπόδοση στήν ὁποία συνδυάζονται νεοεμπρεσιονιστικά στοι-

56. Ὁ Joseph Mallord William Turner (1775-1851) εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀγγλικούς ἄγγλους τοπιογράφους, πρόδρομος κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ ἐμπρεσιονισμοῦ. Πρβλ. γενικὰ ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 158 κ.έ.

57. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα πρωτοποριακὰ ἔργα τοῦ Τάρνερ ἀπὸ τὸ 1844 καί βρίσκεται στὸ Λονδίνο (The National Gallery).

58. Σειρὰ χαρακτηριστικῶν ἔργων τοῦ Μονέ, πρωτεργάτη τοῦ ἐμπρεσιονισμοῦ, τῆς περιόδου 1876-8. Γιὰ τὸν Claude Monet (1840-1926) πρβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 378-93.

χειά και τεχνική με νεοεμπρεσιονιστικούς υπαινιγμούς, χωρίς να λείπουν και στοιχεῖα και χαρακτηριστικά τοῦ κυβισμού. Στὸ μέσο τοῦ ἔργου κυρίαρχη και πρωταγωνιστική εἶναι, σὲ περισσότερο κυβιστική ἀπόδοση, μιὰ ἀτμομηχανή με τὸν ἀριθμὸ της, ἓνα κόκκινο φανάρι και ἄλλα τμήματά της. Δεξιά και ἀριστερά ἐμφανίζονται πάλι ἀποσπασματικά διάφορα πρόσωπα, δοσμένα ἀπὸ διαφορετικές ὀπτικές γωνίες, ἐνῶ στὸ βάθος ὁ καπνὸς ἀποτελεῖ μιὰ τόσο ρυθμική ὅσο και συμβολική βάση για τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ συνόλου. Τὰ καθαρὰ κυβιστικά στοιχεῖα εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικοποίηση, τὰ ἀλληλοσυγκρούμενα ἐπίπεδα, τὰ γωνιώδη σχήματα και τὰ κάπως σκληρὰ μεταλλικά χρώματα τοῦ κέντρου, πού τονίζονται και ἀπὸ τὴν παρεμβολή ρεαλιστικῶν στοιχείων, ὅπως εἶναι οἱ ἀριθμοί. Ἀντίστοιχες παρεμβολές καθαρὰ ρεαλιστικῶν τύπων ἔχουμε ἀπὸ τὸ 1911 και σὲ ἔργα τῶν Πικάσσο και Μπράκ· μάλιστα ὁ δεῦτερος ἔχει δηλώσει τὸ 1911 τὴν ἐπιθυμία του νὰ πλησιάσει ὅσο τὸ δυνατόν τὴν πραγματικότητα, και γι' αὐτὸ ἔβαλε και γράμματα στοὺς πίνακές του⁵⁹. Κοντὰ στὰ κυβιστικά στοιχεῖα, τὰ καμπυλόμορφα εὐκίνητα θέματα βρίσκονται καθαρὰ στις προεκτάσεις τῶν συμβολιστικῶν τύπων τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα και τοῦ νέου στυλ. Ἐπίσης, τὸ χρῶμα του κινεῖται μεταξὺ τοῦ ἐμπρεσιονισμοῦ και τῶν μετεμπρεσιονιστικῶν ἀναζητήσεων. Τὸ ἔργο, τόσο με τὰ θεματογραφικά του στοιχεῖα ὅσο και με τὴν ὄλη ἀτμόσφαιρα, μᾶς μεταφέρει στὸ κέντρο ἑνὸς κόσμου ὅπου ἐπικρατοῦν οὐσιαστικά οἱ ἀνθρώπινες συγκινήσεις πού συγκρούονται με τὴν μηχανή, αὐτὸ τὸ ψυχρὸ μηχανικὸ τέρας, τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα με τὴν ἀπρόσωπη μηχανική κίνηση. Ἡ συγκίνηση τοῦ χωρισμοῦ συγγενῶν και φίλων, ὁ θόρυβος τῆς μηχανῆς και ἡ κίνηση τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ ἀνθρώπου και μηχανοποιημένου κόσμου, ὄχι μόνο κερδίζουν μεγαλύτερη ἀμεσότητα, ἀλλὰ με τὴν παρεμβολή τοῦ ἀριθμοῦ παίρνουν και ἓνα καθαρὰ δραματικὸ περιεχόμενο.

Σαφέστερα ἀκόμη, τὴν ἐπικράτηση τῶν καθαρὰ φουτουριστικῶν τύπων τὴν ἔχουμε στὰ δύο ἄλλα ἔργα τῆς τριλογίας, *Ψυχικὲς Καταστάσεις—Οἱ ταξιδιώτες* (1911, Νέα Ὑόρκη, Museum of Modern Art) και *Ψυχικὲς Καταστάσεις—Αὐτοὶ πού μένουν* (1911, Νέα Ὑόρκη, Museum of Modern Art), ἔργα τὰ ὁποῖα ἐπικεντρώνονται περισσότερο στὴν μορφοποίηση τῆς κίνησης

59. ROBERT ROSENBLUM, *Cubism and twentieth-century art*, Νέα Ὑόρκη 1967, σ. 180.

καί τήν ἔκφραση τῶν ἐσωτερικῶν αἰσθημάτων. Εἰδικά στό *Ψυχικές Καταστάσεις II—Οἱ ταξιδιωτές* δέν μένει κανένα στοιχεῖο τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἀκίνητο στόν πίνακα, καί ὅλα τὰ θέματα ἔχουν ὀργανωθεῖ μέ τέτοιο τρόπο καί μέ ἔμφαση στήν διαγώνιο, ὥστε τὸ σύνολο μεταφέρει κυριολεκτικά καί τόν ἴδιο τόν θεατῆ ἔξω ἀπό τήν ζωγραφική ἐπιφάνεια. Στά ἔργα αὐτῆς τῆς σειρᾶς, ὁ Μποτσιόνι δέν προχωρᾷ μόνο πέρα ἀπό τήν ἐγκεφαλική σιωπή καί τήν κυριαρχία τῶν στατικῶν τύπων τοῦ κυβισμού, ἀλλά καί μεταβάλλει τήν ζωγραφική ἐπιφάνεια σέ σύνολο μέ ἀκουστικές, ὀπτικές καί κινητικές διατυπώσεις πού διακρίνονται γιά τήν δύναμή των. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀποκαλύπτεται ὅλη ἡ ἀτμόσφαιρα ἐνός σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, μέ τήν κίνηση, τόν θόρυβο, τόν καπνό, τὸ πλήθος αὐτῶν πού φεύγουν ἀλλά καί αὐτῶν πού μένουν, ὅσο καί τίς ἀντιδράσεις καί τίς ψυχικές συγκινήσεις τῶν ἀνθρώπων πού χωρίζονται. Μέ ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτά ἔχουμε τὸ ὀριστικό πέρασμα ἀπό τόν κυβισμό στόν φουτουρισμό, ἀπό τήν ἀκίνησια στήν κίνηση, ἀπό τήν παθητικότητα στόν δυναμισμό, δηλαδή τὰ καθοριστικά χαρακτηριστικά τοῦ φουτουρισμοῦ. Μέ δυὸ ἄλλα ἔργα, ζωγραφισμένα καί αὐτὰ τὸ 1911, *Οἱ δυνάμεις ἐνός δρόμου* (1911, Βασιλεία, ἰδιωτική συλλογή) καί *Ὁ δρόμος μπαίνει στό σπίτι* (1911, Ἀνόβερο, Sprengel Museum), ὁ Μποτσιόνι μᾶς δίνει ὄχι μόνο δυὸ ἀπό τίς πιὸ χαρακτηριστικές του προσπάθειες, ἀλλά θά ἴλεγε κανεῖς καί ἓνα εἶδος πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῶν προγραμματικῶν του διακηρύξεων, πού οὐσιαστικά ἦσαν καί οἱ ἀρχές ὅλου τοῦ φουτουρισμοῦ. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης στρέφεται, σαφέστερα ἀκόμη, ἀπό τὰ στατικά στοιχεῖα τοῦ κυβισμού στά δυναμικά καί κινητικά τοῦ φουτουρισμοῦ, πού μεταβάλλουν τήν ζωγραφική ἐπιφάνεια σέ μιὰ πολύπλοκη ὀπτική ἀλλά καί ἀκουστική ἐντύπωση. Στό *Ὁ δρόμος μπαίνει στό σπίτι* ἀναγνωρίζεται μιὰ γυναίκα πού σκύβει πάνω ἀπό τὸ κιγκλίδωμα ἐνός μπαλκονιοῦ καί κοιτάζει τόν χῶρο, στόν ὁποῖο κτίζεται μιὰ οἰκοδομή, ἐνῶ ἡ ἴδια γυναίκα εἰκονίζεται ταυτόχρονα καί σέ δυὸ ἄλλες θέσεις δεξιὰ καί ἀριστερὰ πάλι νὰ σκύβει. Ἐτσι οὐσιαστικά τὸ ἴδιο θέμα παρουσιάζεται ἀπό τρεῖς διαφορετικὲς προοπτικὲς, μιὰ ἀριστερὰ μέ χαμηλὴ ὀπτικὴ ἀφετηρία πού παρουσιάζει σέ μεγάλο βάθος τόν δρόμο, μιὰ στό μέσο ἀπό μεγάλο ὕψος πού περιορίζει τὸ μάτι μόνο στήν οἰκοδομὴ πού κτίζεται, καί μιὰ ἀπό δεξιὰ, πιὸ περιορισμένη. Μέ τόν τρόπο αὐτὸ ὁ χῶρος χάνει τὸ ρεαλιστικὸ του χαρακτήρα ἀλλά κερδίζει μιὰ νέα ἐκφραστικὴ ἔνταση, μέ τήν ἀλληλοεισόδουση τῶν ἐπιπέδων καί τήν κίνηση τῶν γραμμῶν. Μέ μιὰ σειρά ἀπό λεπτομερειακὰ θέματα —δρόμος, ξύλα τῆς οἰκοδομῆς, ἐργάτες

και ἄλλα— πού ἀναπτύσσονται σέ σπεῖρα ἢ ὁποῖα κινεῖται ἀπὸ τὰ ἔξω πρὸς τὰ μέσα και ἀπὸ τὰ χαμηλὰ στὰ ψηλά, δημιουργεῖται μιὰ δυναμικὴ κίνηση πού παρασύρει τὰ πάντα. Τὰ σπῖτια παρουσιάζονται νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κάθετο, οἱ μορφές ἀποσπασματικοποιῶνται, στὴν ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ἐπικρατοῦν τὰ διαγώνια θέματα, και τὸ σύνολο συνδυάζει ἀκουστικὲς ἐντυπώσεις και ὀπτικά φαινόμενα σέ μιὰ νέα ἐνότητα. Ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ εἰκονιστικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ δώσει ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος, μὲ τὴν ὀργάνωση, τὴν ἀλληλοδιείσδυση τῶν ἐπιπέδων, τὴν πολλαπλὴ προοπτικὴ, γιὰ νὰ μεταφέρει στὸ ἐσωτερικὸ τὸν θόρυβο τοῦ δρόμου.

Μὲ τὸ *Γυναικεῖο κεφάλι* (1911, Τορίνο, Συλλογὴ N. Levi) και τὸ *Σπουδὲς γιὰ κεφάλι* (1912, Μιλάνο, Συλλογὴ Berterelli και σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ, πάλι τοῦ Μιλάνου), ἔχει κανεὶς μερικὲς ἀπὸ τίς πιὸ χαρακτηριστικὲς και σημαντικὲς προσπάθειες τῆς φουτουριστικῆς προσωπογραφίας, πού δὲν ἀπομακρύνονται οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ κυβισμού. Μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἔργα τοῦ Μποτσίονι εἶναι ἡ *Ἐλαστικότητα* (1912, Μιλάνο, Συλλογὴ Riccardo Jucker), *Ὁ πότης* (Μιλάνο, ἰδιωτικὴ συλλογὴ), *Ἡ ὄλη* (1912, Μιλάνο, Συλλογὴ Mattioli) και ὁ *Δυναμισμὸς ἐνὸς μοτοσυκλετιστῆ* (1913, Συλλογὴ Mattioli). Στὴν *Ἐλαστικότητα*, ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἔργα τοῦ Μποτσίονι, ἔχουμε οὐσιαστικά τὴν μεταβολὴ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας σέ μιὰ σειρὰ ἀπὸ καθαρὰ κινητικὰ στοιχεῖα, ἢ καλύτερα σημεῖα πού ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο. Μὲ θεματικὴ ἀφετηρία τὸν καλπασμὸ ἐνὸς ἀλόγου, πού ἀναγνωρίζεται εὐκολὰ μὲ τὸν καθalάρη πού φορᾷ μαῦρες μπότες στὸ μέσον τοῦ πίνακα, ὁ καλλιτέχνης κάνει τὴν ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια μιὰ σειρὰ ἀπὸ διαδοχικὲς κινήσεις και κατορθώνει νὰ δώσει μιὰ δυναμικὴ ἀνάλυση τοῦ συνόλου. Σὲ ἓναν χῶρο πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονες ἀντιθέσεις, μὲ τίς καμινάδες τῶν ἐργοστασίων και μερικὰ ἄλλα σχηματοποιημένα θέματα, κινεῖται τὸ σχεδὸν μηχανοποιημένο ζῶο σέ μιὰ τονισμένη ἀποσπασματικοποίησι και σὲ ἀλληλοσυγκρουόμενα ἐπίπεδα. Ἡ ἀποσπασματικοποίησι ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δώσει μιὰ ἔντονη και δυναμικὴ κίνηση, μὲ τὰ ἀνεβοκατεβάσματα πού κάνει τὸ σῶμα τοῦ ἀλόγου και τοῦ καθalάρη και τὴν ὀρμητικὴν φορὰ ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔτσι, ἐνῶ ἓνα κυβιστικὸ ἔργο ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν θεατὴ νὰ κινηθεῖ γύρω ἀπὸ τὰ θέματα, ἐδῶ ὁ θεατὴς ὄχι μόνον παρακολουθεῖ τὴν κίνηση πού κυριαρχεῖ στὴν ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια, ἀλλὰ και παρασύρεται και ἐνσωματώνεται σ'

αυτή. Με τὰ χρώματα ἀκόμη, τὸ κόκκινο τοῦ ἀλόγου, τὸ γαλάζιο τοῦ οὐρανοῦ, τὸ κίτρινο τοῦ δρόμου, τὸ πράσινο τοῦ τοπίου καὶ τὰ παραπληρωματικά τους, ὄχι μόνο ἀπωθεῖται τὸ ἐξωτερικὸ ἀλλὰ καὶ μεταβάλλεται σὲ μιὰ βασικὴ ἐνότητα χώρου καὶ ἀντικειμένων καὶ ὀλοκληρώνεται ἡ ἴδια ἢ ἐντύπωση τῆς δυναμικῆς κίνησης. Με ἀνάλογο τρόπο καὶ με τὰ ἴδια στοιχεῖα εἶναι ὀργανωμένα καὶ ἔργα ὅπως τὸ *Δυναμισμός* ἐνός *μοτοσυκλετιστῆ*, μὲ βασικὸ θέμα καὶ πρόβλημα καὶ πάλι τὴν ἔκφραση τῆς κίνησης. Τὰ ἔργα τὰ ζωγραφισμένα τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Μποτσιόνι, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὸ 1916, διακρίνονται ἀπὸ μιὰ πλευρὰ γιὰ τὸν ἔκφραστικὸ πλοῦτο καὶ τὶς ἐπινοήσεις του, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὴ θέλησή του νὰ πειραματιστεῖ καὶ σὲ ἄλλες κατευθύνσεις. Ὡς πιὸ χαρακτηριστικὸ ἔργο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ *Κάτω ἀπὸ τὴν κληματαριά στὴ Νεάπολη* (1914, Μιλάνο, Δημοτικὴ Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης), ὅπου διαπιστώνεται μιὰ κάποια ἐπιστροφή σὲ τυπικὰ κυβιστικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως καὶ τύπους τοῦ ὀρφισμού, καὶ βέβαια κάνει ἐντύπωση ἢ χρησιμοποίησι τῶν *rapiers collés* καὶ ἄλλων κυβιστικῶν στοιχείων. Ἐπίσης ὁ Μποτσιόνι ἀσχολήθηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ φουτουρισμοῦ καὶ μετὴν πλαστικὴ, καὶ μᾶς ἔχει δώσει σχετικὰ λίγα ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ ἔργα τῆς φουτουριστικῆς γλυπτικῆς.

Πολὺ κοντὰ στὶς προσπάθειες τοῦ Μποτσιόνι κινεῖται καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία τοῦ φίλου καὶ ἐγκατεστημένου ἀπὸ τὸ 1906 στὸ Παρίσι Τζίνο Σεβερῖνι. Κοντὰ στὰ ἄλλα μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν δημιουργὸ πού εἶναι καὶ ἡ γέφυρα μεταξὺ τῶν κυβιστικῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν φουτουριστικῶν τάσεων, καλλιτέχνης πού ἐπηρεάζεται πρῶτα ἀπὸ τὸν Νεοεμπρεσιονισμό, συνδέεται στὸ Παρίσι μετὸν κύκλο τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Bateau-Lavoir καὶ ἰδιαίτερα μετὸν πνευματικὸν ἀνθρώπου σὰν τὸν Max Jacob καὶ τὸν Apollinaire, ὅπως καὶ μετὸν καλλιτέχνης σὰν τὸν Μοντιλιάνι, καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅλες τὶς σύγχρονες τάσεις. Ἀλλὰ ὁ Σεβερῖνι, ἂν καὶ ὑπογράφει τὸ φουτουριστικὸ μανιφέστο τοῦ 1910 καὶ φέρνει σὲ ἐπαφὴ τοὺς κυβιστὲς Πικάσσο, Μπράκ καὶ Γκρις μετὸς φουτουριστῆς, καὶ ἀκόμη ὀργανώνει τὴν μεγάλη φουτουριστικὴ ἐκθεσὴ τοῦ 1912 καὶ ζωγραφίζει μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἔργα τῆς ὅλης κίνησης, δὲν θυσιάζει ποτὲ τὴν μορφοπλαστικὴν του ἀνεξαρτησία. Αὐτὸ τοῦ ἐπιτρέπει μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον νὰ στραφεῖ καὶ σὲ χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ παρελθόντος, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ κλασικισμοῦ, καὶ παράλληλα νὰ ἀσχοληθεῖ μετὴν τοιχο-

γραφία και τὸ μωσαϊκό. Τὴν πορεία του ἀπὸ τὸν κυβισμό στὸν κλασικισμό ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσει στὸ βιβλίο του Ἐπὶ τὸν Κυβισμό στὸν Κλασικισμό⁶⁰, ἔργο πού, ἂν και ἔχει περισσότερο ἀπολογητικὸ χαρακτήρα, περιέχει καὶ πολλὲς χρήσιμες παρατηρήσεις. Ὁ Τζίνο Σεβερίνι γεννήθηκε τὸ 1883 στὴν Κάρτονα καὶ ἔζησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1906 ὡς τὸ 1966, χρονιά πού πέθανε. Τὸ 1899 ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του γιὰ νὰ πάει στὴ Ρώμη, ὅπου τὸ 1900 γνώρισε τὸν Μποτσίονι καὶ μαζί του σπούδασε στὸ ἐργαστήριο τοῦ Μπάλλα, τὸ ὁποῖο ἐγκατέλειψε γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι τὸ 1906. Ἐδῶ θὰ συνδεθεῖ με τοὺς δημιουργοὺς τοῦ κυβισμού, ἐνῶ τὸ 1910 βρέθηκε προετοιμασμένος νὰ δεχθεῖ καὶ νὰ ὑπογράψει τὸ Μανιφέστο τοῦ Φουτουρισμοῦ καὶ τὸ 1911-1912 νὰ φέρεי σὲ ἐπαφὴ τοὺς Ἰταλοὺς πρωταγωνιστὲς του με τοὺς Γάλλους φίλους του. Πῆρε μέρος στὶς φουτουριστικὲς ἐκθέσεις τοῦ 1911-1914, καὶ μάλιστα ἀγωνίστηκε νὰ ἐνώσει τίς τάσεις με τὸν Ardengo Soffici καὶ τὸν Τζιοβάννι Παπίνι με ἀποτέλεσμα τὴν συνεργασία τους στὸ περιοδικὸ *Lacerba* πού ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1913. Τὸ 1918 ὁ Σεβερίνι συνεργάζεται με τὸ περιοδικὸ τῶν νεοπλαστικιστῶν τοῦ Theo van Doesburg καὶ τοῦ Piet Mondrian *Τὸ Στύλ*, καὶ ἀπὸ τὸ 1920 ξαναγυρίζει στὴν παραστατικὴ ζωγραφικὴ με καθαρὰ κλασικιστικὰ χαρακτηριστικά. Τὸ 1922 ἐκτελεῖ μιὰ σειρά ἀπὸ σημαντικὲς τοιχογραφίες γιὰ τὸ καστέλο Montegufoni τῆς Τοσκάνης καὶ πολλὰ μωσαϊκά. Ἀπὸ τὸ 1924 προσανατολίζεται στὴν θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ καὶ τότε ἀναλαμβάνει καὶ τὴν διακόσμηση πολλῶν ἐκκλησιῶν στὴν Ἑλβετία. Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στρέφεται πρὸς τὴν ἀφαίρεση καὶ δίνει ἔργα στὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦν οἱ καθαρὰ γεωμετρικὲς ἀξίες, τὸ 1950 παίρνει τὸ Μεγάλο Βραβεῖο Ζωγραφικῆς τῆς Μπιεννάλε τῆς Βενετίας, ἐνῶ τὰ τελευταῖα χρόνια ἐξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται στὸ Παρίσι ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1966⁶¹. Μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ του ἔργα, εἰδικὰ τῆς φουτουριστικῆς περιόδου, εἶναι τὰ ἑξῆς: *Δυναμικὸ Ἱερογλυφικὸ τοῦ Μπάλ Ταμπαρέν* (1912, Νέα Ὑόρκη, Μουσεῖο Μοντέρνας Τέχνης), *Γαλάζια χορεύτρια* (1912, Μιλάνο, Συλλογὴ Gianni Mattioli), *Χορεύτρια τοῦ Μπάλ Ταμπαρέν* (1913,

60. G. SEVERINI, *Du cubisme au classicisme*, Παρίσι 1921.

61. LIONELLO VENTURI, *Gino Severini*, Ρώμη 1961. L. VENTURI, *Tutta la vita di un pittore*, Μιλάνο 1946.

Μιλάνο, Συλλογή Jucker) και Τρένο του Έρυθρου Σταυρού διασχίζει ένα χωριό (1915, Νέα Υόρκη, Μουσείο Guggenheim)⁶².

Με τον Τζιάκομο Μπάλλα, που γεννήθηκε στο Τορίνο το 1871 και πέθανε στην Ρώμη το 1958, δάσκαλο των Μποτσιόνι και Σεβερίνι, που παρασύρθηκε στον φουτουρισμό από τους μαθητές του, έχουμε έναν δημιουργό που συγκεντρώνεται ακόμη περισσότερο στην απόδοση της κίνησης. Έτσι ο Μπάλλα, που πριν το 1910 είναι ένας ζωγράφος που κινείται ανάμεσα στην ακαδημαϊκή παράδοση και τον νεοεμπρεσιονισμό, από το 1913 και ως το 1916 θα δώσει μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές φουτουριστικές προσπάθειες. Καλλιτέχνης ουσιαστικά αυτοδίδακτος, ο Μπάλλα, ο γηραιότερος από τους καλλιτέχνες της φουτουριστικής κίνησης, στο Τορίνο παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικής σε νυχτερινή σχολή και το 1895 εγκαταστάθηκε στην Ρώμη όπου και άρχισε να παρακολουθεί εκθέσεις. Το 1900 πήγε για λίγους μήνες στο Παρίσι και τότε φαίνεται ότι επηρεάστηκε από τον νεοεμπρεσιονισμό-διαιρετισμό και από τότε μερικά έργα του τείνουν ακόμη και στην αφαίρεση. Μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά έργα του Μπάλλα είναι τα εξής: *Αυτοκίνητο που τρέχει* (1912, Νέα Υόρκη, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης), *Άφηρημένη ταχύτητα + Θόρυβος* (1913-14, Βενετία, Συλλογή Peggy Guggenheim), *Δυναμισμός ενός σκύλου με λουρί* (1912, Buffalo ΗΠΑ, Albright-Knox Art Gallery) και *Ο Έρμη περνά μπροστά από τον Ήλιο* (1914, Συλλογή Gianni Mattioli). Σ' ένα έργο σαν το *Αυτοκίνητο που τρέχει*, ο Μπάλλα μεταμορφώνει την ζωγραφική επιφάνεια σε ένα σύστημα από αλληλοτεμνόμενα επίπεδα, που μεταβάλλουν το σύνολο σε έντυπωση της κίνησης. Άκόμη πιο χαρακτηριστικά στο *Άφηρημένη ταχύτητα + Θόρυβος*, ο καλλιτέχνης προχωρεί πιο μακριά στην διάσπαση και την αποσπασματικοποίηση, την μεταβολή του θέματος και της ζωγραφικής επιφάνειας σε καθαρά κινητικά φαινόμενα, που αναμφίβολα πλησιάζει τύπους της αφαίρεσης. Στο *Δυναμισμός ενός σκύλου με λουρί* ο Μπάλλα ενδιαφέρεται και αποβλέπει στην απόδοση της ταυτόχρονης κίνησης, ενώ στο *Ο Έρμη περνά μπροστά από τον Ήλιο* ενδιαφέρεται για την μορφοποίηση της κίνησης του Σύμπαντος. Το έργο επιχειρεί λιγότερο ή περισσότερο να μας δώσει το Σύμπαν ως άεναη κίνηση, που μορφοποιείται από μία σειρά

62. PIERRE COURTHION, *Gino Severini*, αναθεωρημένη έκδοση με βιβλιογραφία, Μιλάνο 1946.

ἀπό κυκλικά σχήματα και ἔλλειψοειδείς μορφές με τεμνόμενες ἀκτίνες, με τις ὁποῖες ἐπιδιώκει νὰ εἰκονίσει τὸν δυναμισμό τῆς φυσικῆς δημιουργίας. Σὲ ὅλα οὐσιαστικά τὰ ἔργα του φαίνεται ὅτι πρωταρχικό και καθοριστικό θέμα εἶναι ἡ κίνηση και ἡ μεταβολὴ ὡς στοιχεῖα τοῦ κόσμου⁶³.

Μὲ τὸν Λουῖτζι Ρούσσολο, πού γεννήθηκε τὸ 1885 και πέθανε τὸ 1947, ἕναν μουσικό πού ἀσχολήθηκε και με τὴν ζωγραφική και πῆρε μέρος για ἕνα σύντομο διάστημα ἀπὸ τὸ 1910 ὡς τὸ 1913 στὶς φουτουριστικὲς ἐκθέσεις, για νὰ ξαναγυρίσει στὴν μουσική τὸ 1913, ἔχουμε περισσότερο ἕναν θεωρητικό τοῦ φουτουρισμοῦ. Στὴν μουσική εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ φουτουριστικοῦ μανιφέστου με τίτλο Ἡ Τέχνη τῶν Θορύβων⁶⁴, ἐνῶ εἶναι και ὁ εἰσηγητής τοῦ λεγομένου *bruitisme*⁶⁵, τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε σὲ μία σειρά συναυλιῶν πού ἔδωσε στὴν Ἰταλία και ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες τὰ χρόνια 1913-1914. Μετὰ τὸ 1930, ὁ Ρούσσολο ξαναγύρισε στὴν ζωγραφική χωρὶς νὰ δώσει τίποτα ιδιαίτερο. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ και σημαντικά του ἔργα ζωγραφικῆς εἶναι Ἡ Ἐξέγερση (1911, Χάγη, Gemeentemuseum), στὸ ὁποῖο ἡ τυφλὴ δύναμη τῶν μαζῶν μεταβάλλεται σὲ ἕνα σύστημα ἀφηρημένων γωνιωδῶν θεμάτων, πού δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι παρασύρουν τὰ πάντα. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης κάνει με πραγματικά ἐκπληκτικό τρόπο ζωγραφικὴ ἀλήθεια τὸ θέμα του, τόσο με τὰ ἔλλειπτικά και ὑπαινικτικά στοιχεῖα ὅσο και με τὸν ρόλο τοῦ χρώματος και τὴν ὄλη ὀργάνωση.

Ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν δημιουργῶν τοῦ φουτουρισμοῦ διακρίνεται ἀκόμη περισσότερο ὁ Κάρλο Καρρά, καλλιτέχνης εὐαίσθητος, ὁ ὁποῖος θὰ μᾶς δώσει μερικὲς χαρακτηριστικὲς προσπάθειές του στὸ πλαίσιο τῆς μεταφυσικῆς ζωγραφικῆς, και θὰ στραφεῖ στὰ τελευταῖα του χρόνια σὲ περισσότερο ἀνεξάρτητες ἀναζητήσεις. Στὸν Καρρά, μάλιστα, μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς καλύτερα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν κυβισμό στὸν φουτουρισμό και ἀπὸ ὁδὸ στὴν μεταφυσικὴ ζωγραφικὴ τοῦ Τζιόρτζιο ντε Κίρικο, τὴν ὁποῖα πλουτίζει με νέα στοιχεῖα, και τέλος τὴν ἐπιστροφή του σὲ μιὰ προσωπικὴ

63. Για τὸν καλλιτέχνη πρβλ. GIORGIO DE MARCHIS, *Giacomo Balla: L'aura futurista*, Τορίνο 1977.

64. Τὸ μανιφέστο *L'Arte dei Rumori* κυκλοφόρησε στὶς 11.3.1913. Ὅλα τὰ μανιφέστα-διακηρύξεις τῶν φουτουριστῶν και οἱ σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις των ἔχουν τὴν ἴδια ἡμερομηνία, τὴν ἐνδεκάτη τοῦ μηνός, γιατί ὁ Μαρινέττι, πού ἦταν και προληπτικός, πίστευε ὅτι ἡ 11η ἦταν ἡ τυχερὴ του μέρα.

65. Ἀπὸ τὸ *bruit* «θόρυβος», και ἐπομένως «ἡ τέχνη τοῦ θορύβου».

σύνθεση σχηματοποίησης και σύγχρονων κάθε κατηγορίας τύπων. Ὁ Κάρλο Καρρά γεννήθηκε στὸ Quargnento τὸ 1881 καὶ πέθανε τὸ 1966 στὸ Μιλάνο, ὅπου καὶ πέρασε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἄρχισε τὶς καλλιτεχνικὲς του σπουδὲς τὸ 1893 σὲ ἡλικία μόλις δώδεκα ἐτῶν, κοντὰ σὲ κάποιον διακοσμητὴ, καὶ τὸ 1900 πῆγε στὸ Παρίσι ὅπου καὶ δούλεψε ὡς διακοσμητὴς στὴν Παγκόσμια Ἐκθεση, ἔκανε ἓνα σύντομο διάστημα στὸ Λονδίνο καὶ ξαναγύρισε στὴν Ἰταλία τὸ 1906 καὶ τότε γράφτηκε στὴν Καλλιτεχνικὴ Ἀκαδημία Μπρέρα τοῦ Μιλάνου. Τότε φαίνεται ὅτι γνώρισε τὸν Μποττιόνι, τὸν Ρομάνι, τὸν Ρούσσολο καὶ τὸν Μποντζάνι καὶ δέχτηκε νὰ ὑπογράψει τὸ Μανιφέστο τῶν Φουτουριστῶν Ζωγράφων καὶ τὸ Τεχνικὸ Μανιφέστο τῆς Φουτουριστικῆς Ζωγραφικῆς· ἀκόμη ἔγραψε τὸ Μανιφέστο τῆς Ζωγραφικῆς τῶν Ἦχων, τῶν Θορύβων καὶ τῶν Ὁσμῶν τὸν Αὐγουστο τοῦ 1913. Τὸ 1911 θα γνωρίσει τὸν Πικάσσο καὶ τὸν Μπράκ, τὸν Ἀπολλιναιρ τὸ 1914 καὶ ἀκόμη συνεργάζεται μετὰ τὸ περιοδικὸ *Lacerba*. Τὸ 1915 ἐκδίδει ὅλα τὰ φουτουριστικὰ του κείμενα σὲ βιβλίον μετὰ τίτλο *Πόλεμος Ζωγραφικῆ*⁶⁶, τὸ 1917 γνωρίζεται μετὰ τὸν Τζιόρτζιο ντὲ Κίρικο, ἐγκαταλείπει τὸν φουτουρισμὸ καὶ στρέφεται στὴν μεταφυσικὴ ζωγραφικὴ, τὸ 1918 συνεργάζεται μετὰ τὸ περιοδικὸ *Πλαστικές Ἀξίες*⁶⁷, μετὰ τὸ 1920 συνδέεται μετὰ τὴν ομάδα «Ἐνεακόσια»⁶⁸ καὶ ἀσχολεῖται γιὰ χρόνια μετὰ τὴν ζωγραφικὴ τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης καὶ εἰδικὰ μετὰ δημιουργοὺς ὡς τὸν Τζιόττο⁶⁹ καὶ τὸν Μαζάτσιο⁷⁰, μάλιστα δημοσιεύει καὶ μίαν μελέτη γιὰ τὸν Τζιόττο τὸ 1916. Τώρα ἐνδιαφέρεται ὅλο καὶ περισσότερο γιὰ τὴν φυσιοκρατικὴ ζωγραφικὴ, τὴν ὁποία πλουτίζει μετὰ νέα στοιχεῖα, ἐνῶ μετὰ τὸ 1930 ζωγραφίζει κατὰ προτίμηση ναυτικὰ θέματα. Ἀπὸ τὸ 1941 ὡς τὸ 1952 εἶναι καθηγητὴς στὴν Καλλιτεχνικὴ Ἀκαδημία Μπρέρα τοῦ Μιλάνου.

66. Guerrapittura, Μιλάνο 1915.

67. Valori Plastici.

68. Novecento italiano.

69. Ὁ Τζιόττο ντὲ Μποντόνε γεννήθηκε στὸ Κολλέ ντὲ Βεσπινιάνο κοντὰ στὴν Φλωρεντία τὸ 1266, καὶ πέθανε τὸ 1337 στὴν Φλωρεντία. Πρὸβλ. γενικὰ ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἰταλικὴ Ζωγραφικὴ τοῦ XIV καὶ XV αἰῶνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 32 κ.ἑ.

70. Ὁ Μαζάτσιο, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἦταν Τομάζο ντὲ Σέρ Τζιοβάννι ντὲ Σιμόνε Γκουίντι, γεννήθηκε τὸ 1401 στὸ Σάν Τζιοβάννι, μικρὸ χωριὸ τῆς Τοσκάνης, καὶ πέθανε τὸ 1428 σὲ ἡλικία 27 ἐτῶν. Πρὸβλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 102-118.

νου, τὸ 1943 δημοσιεύει τὴν αὐτοβιογραφία του με τίτλο *Ἡ ζωὴ μου*⁷¹, καὶ τὸ 1962 τὸ βιβλίο του *Τὸ ἐπαγγελματικό μου μυστικό*⁷².

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς διατυπώσεις τοῦ φουτουρισμοῦ ἀναμφίβολα ἀνιχνεύονται σὲ χαρακτηριστικὰ ἔργα τῆς φουτουριστικῆς περιόδου τοῦ Κάρλο Καρρά, ὅπως: *Ρυθμοὶ τῶν ἀντικειμένων* (1911, Μιλάνο, Pinacoteca di Brera), *Τίναγμα τοῦ ἀμαξιοῦ* (1911, Νέα Ὑόρκη, Μουσεῖο Μοντέρνας Τέχνης), *Τί μοῦ εἶπε τὸ τραῦμ* (1910-11, Ροβερέτο, Museo di Arte Moderna e Contemporanea di Trento e Rovereto), *Ἡ Στοὰ τοῦ Μιλάνου* (1912, Μιλάνο, Συλλογὴ Gianni Mattioli), *Ταφὴ τοῦ ἀναρχικοῦ Galli* (1910-11, Νέα Ὑόρκη, Μουσεῖο Μοντέρνας Τέχνης), *Προκήρυξη γιὰ εἴσοδο στὸν πόλεμο* (1914, Μιλάνο, Συλλογὴ Gianni Mattioli), καὶ *Κόκκινος καβαλάρης* (1914, Μιλάνο, Civico Museo d'Arte Contemporanea). Στὰ ἔργα αὐτὰ μπορεῖ νὰ μελετήσῃ κανεὶς τόσο τὴν προσωπικὴ χρησιμοποίησιν τῶν κυβιστικῶν τύπων ὅσο καὶ τὸ πέρασμα σὲ μιὰ φουτουριστικὴ ζωγραφικὴ γλῶσσα με πλούσιες ἐκφραστικὲς προεκτάσεις. Σὲ ἔργα ὅπως τὰ *Ρυθμοὶ τῶν ἀντικειμένων* καὶ *Στοὰ τοῦ Μιλάνου* ἔχει κανεὶς νὰ σημειώσῃ τύπους καθαρὰ κυβιστικοὺς πού κινοῦνται μάλιστα ἀνάμεσα στὶς προσπάθειες τοῦ Μπράκ καὶ τοῦ Λεζέ, με ἀνάλογη ἀποσπασματικοποίησιν, τὴν ἴδια χρησιμοποίησιν τοῦ χρώματος καὶ τὴν ἴδια ἀλληλοδιδασχὴ ἐπιπέδων. Στὴν Στοὰ τοῦ Μιλάνου, με τὴν μεγάλη στοὰ Vittorio Emanuele II πού ἀναγνωρίζεται εὐκόλα, τὰ πρόσωπα πού συνωθοῦνται στὸ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ ἀκόμη ἢ ἐπιγραφὴ BIFFI πού ἀναφέρεται στὸ γνωστὸ καφενεῖο τῆς στοᾶς, τὸ σύνολο μᾶς δίνει μιὰ πιστὴ χρησιμοποίησιν κυβιστικῶν στοιχείων. Ὁ καλλιτέχνης, με τὴν ἐπιγραφὴ ἰδιαίτερα, φροντίζει ὄχι μόνον νὰ συγκεκριμενοποιήσῃ τὸν χῶρο τῆς σκηνῆς ἀλλὰ καὶ νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ ἀφετηρία γιὰ ὅλη του τὴν ὀργάνωσιν, στὴν ὁποία παίζει καθοριστικὸ ρόλο ὁ συνδυασμὸς καμπυλόμορφων καὶ εὐθύγραμμων θεμάτων. Πιὸ χαρακτηριστικὰ, μιὰ καθαρὰ φουτουριστικὴ ἐκφραστικὴ γλῶσσα χρησιμοποιεῖ ὁ Καρρά σὲ προσπάθειες σὰν τὸ *Τίναγμα τοῦ ἀμαξιοῦ*, τὸ *Τί μοῦ εἶπε τὸ τραῦμ* καὶ τὴν *Προκήρυξη γιὰ εἴσοδο στὸν πόλεμο*. Στὸ *Τίναγμα τοῦ ἀμαξιοῦ*, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περισσότερον πλούσια χρωματικότητα, πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν χρωμα-

71. *La mia vita*, Ρώμη 1943.

72. *Segreto Professionale*, Φλωρεντία 1962. Γενικὰ γιὰ τὸν Καρρά πρὸβλ. GUGLIELMO PACCHIONI, *Carlo Carrà*, 2η ἐκδοσὴ με καλὴ βιβλιογραφία, Μιλάνο 1959· ἐπίσης *L'opera completa di Carrà*, ἐκδ. Rizzoli, Μιλάνο 1999.

τική ασκητικότητα του κυβισμού, ο συνδυασμός αποσπασματικοποίησης και νέας οργάνωσης κάνουν το σύνολο μια από τις πιο χαρακτηριστικές φουτουριστικές προσπάθειες. Έδω ο καλλιτέχνης, κοντά σε μια σειρά από επαναλήψεις θεμάτων και με την χρησιμοποίηση της πολλαπλής προοπτικής, φτάνει σε ένα σύνολο με εξαιρετικό εκφραστικό περιεχόμενο. Στην Προκήρυξη για είσοδο στον πόλεμο μεταβάλλει τα *papiers collés* («κολλημένα χαρτιά») της κυβιστικής μορφοπλαστικής γλώσσας σε ένα νέο μέσο προπαγάνδας, που διακρίνεται για την επιφανειακότητα και το καθαρά θεατρικό πάθος της. Με τα αποκόμματα εφημερίδων και τα προγράμματα διαφόρων εκδηλώσεων, με φράσεις όπως *EVVIVAAA L'ESERCITO* (Ζήτωω ο στρατός) στο μέσον, με λέξεις στα πλάγια, δημιουργείται ένα σύνολο στο οποίο σχεδόν κάνει και ακουστική εντύπωση το θέμα. Η συκρατημένη και πάντα σχεδόν έρμηνευτική χρησιμοποίηση των λέξεων από τον κυβισμό, μεταβάλλεται εδώ σε μια καθαρά φουτουριστική διατύπωση, σε μια θορυβώδη ατμόσφαιρα με πυρετικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα το έργο να γίνεται περισσότερο προπαγάνδα και πολύ λιγότερο τέχνη. Με το άλλο του έργο από την ίδια περίοδο, τον *Κόκκινο καβαλάρη*, ο Καρρά κινείται πολύ κοντά στο έργο *Ελαστικότητα* του Μποτσιόνι, του οποίου επαναλαμβάνει όχι μόνο γενικά στοιχεία αλλά ακόμη και λεπτομερειακά θέματα. Από τα άλλα του έργα η *Πρωινή τουαλέττα* (1939) αποδεικνύει τον Καρρά έναν πολύ καλό μαθητή δημιουργών της πρώιμης Αναγέννησης με την μνημειακότητα και την περιορισμένη σχηματοποίηση, τον συνδυασμό της ανθρώπινης μορφής με τον χώρο, τον πλούτο των κινήσεων και το λεπτό χρώμα. Σε άλλα του έργα όπως στους *Κολυμβητές* (1932) νομίζει κανείς ότι παρουσιάζει έναν συνδυασμό τύπων της συμβολιστικής ζωγραφικής του Μωρίς Ντενί και του Πώλ Σερυζιέ με την τεχνική και την σύνθεση των δασκάλων του νεοεμπρεσιονισμού. Τα μεταπολεμικά χρόνια, ο Καρρά εξακολουθεί να εργάζεται σε όλες τις κατευθύνσεις των παλαιότερων του προσπαθειών χωρίς όμως ικανοποιητικά αποτελέσματα. Έτσι, όπως θα παρατηρήσει ο Ρήντ, τα έργα του Καρρά που έχουν δημιουργηθεί μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ελάχιστα πράγματα έχουν από την επιθετικότητα και την μαγεία της ζωγραφικής της περιόδου 1910-1930, που τον έκαναν να διακριθεί και να αποκτήσει παγκόσμια φήμη⁷³.

73. HERBERT READ, *Kindlers Malerei Lexikon*, τόμ. 1, 1964, σ. 652.

Ἡ μεγάλη περίοδος τοῦ φουτουρισμοῦ καὶ ἡ κλασική του φάση ἀναμφίβολα τελειώνει μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τὰ χρόνια 1914-15, ἂν καὶ στὴν συνέχεια μερικοὶ ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς του δὲν ἐγκατέλειψαν ἐντελῶς τὴν ἐκμετάλλευση πολλῶν ἀπὸ τὶς κατακτήσεις του. Στὶς προεκτάσεις τῶν διατυπώσεών του, μιὰ σειρά ἀπὸ δημιουργοὺς ὅπως ὁ Ἑνρίκο Πραμπολίνι⁷⁴, ὁ Τζεράντο Ντοττόρι⁷⁵ καὶ ὁ Βιρτζίλιο Μάρκι⁷⁶ ἐργάζονται μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὸ πνεῦμα του χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιτυχία. Τὸ 1921 ὁ Μαρινέττι θὰ δημοσιεύσει ἀκόμη ἓνα μανιφέστο, αὐτὸ τῆς Ἀφῆς⁷⁷, ἐνῶ τὸ 1923 μερικοὶ καλλιτέχνες μὲ ἐμπνευστὴ τὸν Πραμπολίνι θὰ δημοσιεύσουν ἓνα Μανιφέστο τῆς Μηχανικῆς Τέχνης⁷⁸ καὶ τὸ 1925 θὰ ἰδρυθεῖ ὁ νέος φουτουρισμὸς ἢ δεῦτερος φουτουρισμὸς⁷⁹. Τώρα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παλαιότερων καὶ τῶν νεωτέρων φουτουριστῶν θὰ δημιουργηθεῖ καὶ ἡ κίνηση τῆς ἀεροζωγραφικῆς⁸⁰, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη ἔκθεση θὰ γίνῃ τὸ 1931 στὴ Ρώμη, ἐνῶ ἄλλες θὰ ἀκολουθήσουν τὸ 1932 στὸ Παρίσι καὶ τὸ 1934 στὸ Βερολίνο. Ἔργα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀεροζωγραφικῆς εἶναι *Οἱ κάτοικοι τῆς Στρατόσφαιρας* (1932) τοῦ Πραμπολίνι καὶ τὸ *Ἐναέρια μάχη πάνω ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Νεάπολης* (1934) τοῦ Ντοττόρι.

Ἄν καὶ ὁ φουτουρισμὸς οὐσιαστικὰ περιορίστηκε σὲ καλλιτέχνες τοῦ ἰταλικοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ του θὰ ἐπηρέασουν καὶ θὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο σὲ διάφορες σημαντικὲς τάσεις ὅλης τῆς παγκόσμιας τέχνης. Ἀναμφίβολα γονιμοποίησε μερικὲς κατακτήσεις τοῦ κυβισμού, ἔγινε ἀφετηρία τοῦ ὀφισμού στὴν Γαλλία, ἐπηρέασε τοὺς δημιουργοὺς τοῦ Γαλάζιου Καβαλάρη στὴν Γερμανία, ἐνῶ ἔπαιξε ρόλο καὶ σὲ ἄλλα ρεύματα, ὅπως στὸν πουρισμὸ, τὸν κονστρουκτιβισμό, τὸν κυβοφουτουρισμὸ καὶ

74. Enrico Prampolini (1894-1956).

75. Gerardo Dottori (1884-1977).

76. Virgilio Marchi (1895-1960).

77. Le tactilisme, Manifeste futuriste, Παρίσι 11.1.1921.

78. E. PRAMPOLINI, I. PANAGGI, V. PALADINI, *L'art mécanique, Manifeste futuriste*, Ἰανουάριος 1923.

79. Πιὺ σημαντικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς νεοφουτουριστικῆς κίνησης εἶναι οἱ ζωγράφοι Fillia (Luigi Colombo), Pippo Oriani, Enrico Alimandi, Franco Costa καὶ Nikolay Diulgheroff καὶ ὁ γλύπτης Mino Rossi.

80. *Aeropittura futurista*, μανιφέστο τοῦ 1929. Γιὰ τὸν δεῦτερο φουτουρισμὸ καὶ τὴν *aeropittura* βασικὴ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ ENRICO CRISPOTI, *Il secondo futurismo: 1923-1938*, Τορίνο 1962.

ἄλλα ρεύματα στὴν Ρωσία, τὸν βορτισισμό στὴν Ἀγγλία, ἀκόμη καὶ τὸν ντανταϊσμό καὶ τὴν ζωγραφικὴ τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς. Γιὰ τὴν ἰταλικὴ τέχνη ὁ φουτουρισμός, πού τόσο οἱ ἰδεολογικὲς του βάσεις ὅσο καὶ οἱ πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ ἦσαν καθαρὰ ἀρνητικοί⁸¹, ἔδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα, πολὺ περισσότερο ἔγινε ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ νέων δυνατοτήτων. Γιατί, πέρα ἀπὸ τὴν εὐκολὴ κριτικὴ καὶ τοὺς συχνὰ ἄγονους ὕμνους, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μὲ τὸν φουτουρισμὸ ἡ ἰταλικὴ τέχνη παρουσιάζεται πλάι στὴν σύγχρονη καλλιτεχνικὴ σκηνή γιὰ νὰ δώσει ἓνα κάπως θεατρικὸ καὶ φλύαρο παρόν⁸².

81. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ ὀρισμὸς-ἐξίσωση τοῦ Μαρινέττι «φασιστικὴ τέχνη ἴσον φουτουρισμός». Πρὸβλ. CH. BAUMGARTH, *Geschichte des futurismus*, Ἀμβούργο 1966, σ. 119.

82. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γιὰ τὸν φουτουρισμὸ μιὰ πλήρη βιβλιογραφία ἔχουμε στὸ *Archivi del futurismo*, ἐπιμ. MARIA DRUDI GAMBILLO καὶ TERESA FIORI, 2 τόμ., Ρώμη 1958 (τόμ. I) καὶ 1962 (τόμ. II). Ἐπίσης μιὰ σύντομη ἐπιλογή βιβλιογραφίας δίνει ἡ CHRISTA BAUMGARTH, *Geschichte des futurismus*, Ἀμβούργο 1966, σ. 303-306. Ἀκόμη GUIDO BALLO, *Modern Italian painting: From futurism to the present day*, Νέα Ὑόρκη 1958. Γενικὰ γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ φουτουρισμοῦ πρὸβλ. ROSA TRILLO CLOUGH, *Futurism: The story of a modern art movement. A new appraisal*, Νέα Ὑόρκη 1961· *Futurism* (κατάλογος ἐκθεσῆς), ἐπιμ. JOSHUA C. TAYLOR, The Museum of Modern Art, Νέα Ὑόρκη 1961· MARJORIE PERLOFF, *The Futurist Movement. Avant-Garde, Avant Guerre and the Language of Rupture*, Σικάγο 1986· ROSA TRILLO CLOUGH, *Futurism. A Re-Evaluation (1961-1985)*, Νέα Ὑόρκη 1986. Στὰ ἔργα αὐτά, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἐπιχειρεῖται καὶ μιὰ ἐπανεκτίμηση τοῦ ρόλου καὶ τῆς σημασίας τοῦ κινήματος.

ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ
(1941–2008)

15 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Τὴν Τρίτη 15 Δεκεμβρίου 2009 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐτίμησε τὴν μνήμη τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαΐου μὲ ἐκδήλωση στὴν ἀνατολικὴ Αἴθουσα τοῦ μεγάρου της. Κατὰ τὴν ἐκδήλωση αὐτὴ μίλησαν:

- ὁ ἀκαδημαϊκὸς Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου,
- ὁ ἀκαδημαϊκὸς Gilbert Dagron γιὰ τὴν συμβολὴ της στὴν μελέτη τῶν θεσμῶν καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου,
- ὁ ἀκαδημαϊκὸς Johannes Koder γιὰ τίς μελέτες της ποὺ ἀφοροῦν στὴν πολιτικὴ ἱστορία,
- ἡ καθηγήτρια Alice-Mary Talbot γιὰ τίς σπουδὲς καὶ τὴν σταδιοδρομίαν της στὴν Ἀμερικὴ,
- ὁ καθηγητὴς Δημήτριος Κυρίτσης γιὰ τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου ὡς δάσκαλο, καὶ
- ἡ καθηγήτρια Νανὼ Χατζηδάκη γιὰ τὴν προσωπικότητα τῆς ἐκλιπούσης.

Διαβάσθηκε ἐπίσης μῆνυμα τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.

Άγγελική Λαΐου
(1941–2008)

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Τακτικό Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Συμπληρώθηκε στις 11 Δεκεμβρίου ἕνας χρόνος ἀπὸ τὴν ἐκδημία τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου, ἐξεχούσης βυζαντινολόγου, Καθηγητριάς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ καὶ τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας ἀνέθεσε στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Μιχαὴλ Σακελλαρίου, Παναγιώτη Βοκοτόπουλο καὶ Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο τὴν διοργάνωση ἐκδηλώσεως στὴν ὁποία διάφοροι ὁμιληταὶ πού τὴν γνώριζαν καλὰ θὰ ἀναλύσουν τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο της. Οἱ Καθηγηταὶ Gilbert Dagron καὶ Johannes Koder θὰ ἐξετάσουν τὴν συμβολὴ τῆς ἐκλιπούσης στὴν ἔρευνα τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ὁ πρῶτος καὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ὁ δεύτερος, ἡ τέως Διευθύντρια Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks Κυρία Alice-Mary Talbot θὰ μιλήσει γιὰ τὶς σπουδὲς καὶ τὴν σταδιοδρομία τῆς Ἀγγελικῆς στὴν Ἀμερική, ὁ Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Δημήτρης Κυρίτσης γιὰ τὴν Ἀγγελικὴ ὡς διδάσκαλο, καὶ ἡ στενὴ φίλη της Καθηγήτρια Κυρία Νανὼ Χατζηδάκη γιὰ τὴν προσωπικότητα τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου. Προηγουμένως ὅμως ὁ ὁμιλῶν θὰ ἀναφερθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἀλησμόνητης συναδέλφου.

Ἡ Ἀγγελικὴ γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα στις 6 Ἀπριλίου 1941, ἡμέρα τῆς γερμανικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Καταγόταν ἀπὸ τὴν Βοιωτία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα της καὶ ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας της. Ἀπεφοίτησε τὸ 1958 ἀπὸ τὸ Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο Θηλέων καὶ ἐνεγράφη στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου ἐφοίτησε ἐπὶ ἕνα ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖο εἶχε τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσει τὶς παραδόσεις καὶ τὰ φροντιστήρια τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ τοῦ Βυζαντίου Διονυσίου Ζακυθηνοῦ. Συνέχισε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία τὶς σπουδὲς της στις Ἡνωμένες Πολιτεῖες, πρῶτα στὸ Πανεπιστήμιο Brandeis καὶ μετὰ στὸ μεταπτυχιακὸ πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ Πα-

νεπιστήμιου του Harvard, από όπου έλαβε τα διπλώματα Master of Arts το 1962 και Doctor of Philosophy το 1966. Θέμα της διατριβής της στο Harvard, που έξεπονήθη υπό την έποπτεία του Καθηγητού Robert Lee Wolff, ειδικού στην ιστορία των σταυροφοριών, ήταν ή έξωτερική πολιτική του Άνδρονίκου Β'.

Η ακαδημαϊκή της εξέλιξη υπήρξε ραγδαία. Το 1966 διορίστηκε έντεταλμένη διδασκαλίας (Instructor) και μετά τριετίαν εξέλέγη επίκουρος καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Το 1972 εξέλέγη μόνιμη αναπληρώτρια καθηγήτρια (tenured associate professor) στο Brandeis, το 1975 τακτική καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Rutgers, όπου διεδέχθη τον διαπρεπή βυζαντινολόγο και άντεπιστέλλον μέλος της Άκαδημίας Άθηνών Peter Charanis (Παναγιώτη Χαρανή) και το 1981 τακτική καθηγήτρια βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Έν τω μεταξύ είχε διατελέσει το 1978-79 Καθηγήτρια της έδρας Kress Έλληνικών Σπουδών (Kress Professor of Hellenic Studies) στην Άμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Άθηνών και συγχρόνως διευθύντρια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Άπό το 1989 μέχρι το 1998 διετέλεσε Διευθύντρια του έρευνητικού κέντρου του Dumbarton Oaks, από τα σημαντικότερα κέντρα βυζαντινών σπουδών στον κόσμο, που βρίσκεται στην Ουάσιγκτων αλλά είναι παράρτημα του Harvard, όπου διετήρησε και την καθηγητική της έδρα. Το Dumbarton Oaks περιλαμβάνει επίσης τμήματα προκολομβιανών σπουδών και αρχιτεκτονικής κήπων και δύο μουσεία: βυζαντινής και προκολομβιανής τέχνης. Υπήρξε ή πρώτη γυναίκα διευθύντρια του ιδρύματος αυτού, όπως άλλωστε και ή πρώτη γυναίκα πρόεδρος τμήματος, του τμήματος ιστορίας, στο Πανεπιστήμιο του Harvard (1985-1988). Διεκρίθη σε όλες τις θέσεις που κατέλαβε όχι μόνο ως δάσκαλος και έρευνητής αλλά και λόγω των διοικητικών της ικανοτήτων.

Η Άγγελική είχε μιá έντονη διεθνή παρουσία, τεκμήριο της όποίας αποτελούν οι διακρίσεις που της είχαν απονείμει κορυφαία ξένα ιδρύματα. Περιρίζομαι να αναφέρω ότι ήταν Άντεπιστέλλον Μέλος της παρισινής Άκαδημίας των Έπιγραφών και Γραμμάτων, της Αύστριακής Άκαδημίας Έπιστημών και της Σερβικής Άκαδημίας Έπιστημών και Τεχνών, έταίρος της Μεσαιωνικής Άκαδημίας της Άμερικης, της Άμερικανικής Άκαδημίας Τεχνών και Έπιστημών και της Academia Europea. Είχε προσκληθεί να δι-

δάξει ως επισκέπτρια καθηγήτρια σέ επιφανή ξένα ιδρύματα, όπως τὸ Collège de France, καὶ τὰ Πανεπιστήμια τῆς Σορβόνης καὶ τοῦ Princeton ἀλλὰ καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Nankai στήν Κίνα, καὶ διετέλεσε επισκέπτρια ἐπιστημῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Max-Planck τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαίου στήν Φραγκφούρτη.

Ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἔχει δεσμούς μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1978-79, ὅταν ἦταν Καθηγήτρια τῆς ἔδρας Kress στήν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν Ἀθηνῶν, διετέλεσε διευθύντρια τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν κατάληψη ἔδρας τοῦ Βίου καὶ Πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἡ ἐκλογή ὅμως ἀπέβη ἄγονη. Ἔλαβε μέρος τὰ ἐπόμενα χρόνια σὲ διάφορα συνέδρια τῆς εἰδικότητός της ὅχι μόνο στήν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπαρχιακὰς πόλεις. Ὁ δεσμός της μὲ τὴν πατρίδα της ἔγινε μονιμώτερος τὸ 1998, ὅταν ἐξελέγη τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στήν ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ὅπου διεδέχθη τὸν Διονύσιο Ζακυθινό. Ἦταν ἡ δεύτερη γυναίκα ἀκαδημαϊκὸς στήν ἱστορία τοῦ ιδρύματος, καὶ θὰ γινόταν ἐνδεχομένως ἡ πρώτη γυναίκα πρόεδρος του, τὸ 2010, ἂν δὲν ἀπεφάσιζε ἄλλιῶς ἡ Ἄτροπος.

Στὴν Ἀκαδημία προσέφερε μὲ μεγάλη εὐσυνειδησία τις ὑπηρεσίες της ὡς ἐπόπτης τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ὡς μέλος τῶν Ἐφορευτικῶν Ἐπιτροπῶν τῶν Κέντρων Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, καὶ ὡς εἰσηγήτρια σὲ διάφορα θέματα τῆς εἰδικότητός της στήν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ στήν ὀλομέλεια. Τὸ 2004 ὀργάνωσε στήν Ἀκαδημία Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία καὶ τις ἐπιπτώσεις της, πού ἐσημείωσε μεγάλη ἐπιτυχία.

Λίγο μετὰ τὴν ἐκλογή της στήν Ἀκαδημία, τὸ 2000, ἐξελέγη βουλευτὴς ἐπικρατείας μὲ τὸ ψηφοδέλτιο τοῦ Πανελληνίου Σοσιαλιστικοῦ Κινήματος ἀλλὰ παρητήθη μετὰ διετίαν. Τὸ ἴδιο ἔτος διετέλεσε ἐπὶ ἓνα ἐξάμηνο ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν, μὲ ἀρμοδιότητα κυρίως σὲ θέματα τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ. Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἄγνωστη ἐν πολλοῖς δράση της στήν θέση αὐτή, μοῦ ἔδωσε ὁ παλαιὸς φοιτητὴς μου καὶ σήμερα ἐπίκουρος καθηγητὴς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν κ. Πλάτων Πετρίδης, πού διετέλεσε εἰδικὸς σύμβουλός της στὸ Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Τὸν εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτή.

Ἡ Ἀγγελικὴ τοποθετήθηκε στὴν θέση τοῦ Ὑφυπουργοῦ Ἐξωτερικῶν στὶς 9 Ἀπριλίου 2000 ἀλλὰ ὀρκίσθηκε μετὰ ἓναν ἀκριβῶς μῆνα. Παρητήθη στὶς 15 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Ἔθεσε ὡς κύριο στόχο τῆς τὴν προβολῆ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν στενὴ συνεργασία μὲ ἄλλα κράτη σὲ θέματα πολιτισμοῦ. Κατεγράφησαν οἱ ἔδρες ἑλληνικῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐξευρεθοῦν λύσεις στὰ προβλήματά τους, ἰδίως σὲ εὐαίσθητες περιοχές, ὅπως τοῦ Καυκάσου. Ἐδόθη ἔμφασις σὲ ἐκδηλώσεις ἐνισχυτικῆς τῆς διατηρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ πολιτισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀποδήμους, π.χ. μετὰ τὴν διοργάνωση πολιτιστικοῦ μῆνα στὴν Γερμανία. Διοργανώθηκαν συναντήσεις στὶς βαλκανικὲς χῶρες, γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ ὑπάρχουσες προοπτικὲς στὸν τομέα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς ἐρεῖνης. Σχεδιάσθηκε ἡ καταγραφή τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῶν Βαλκανίων γιὰ νὰ χαραχθεῖ πολιτικὴ προστασίας, συντηρήσεως καὶ ἀναδείξεως τῶν μνημείων αὐτῶν, ποὺ ἀνήκουν στὴν κοινὴ βυζαντινὴ κληρονομιά μας, καὶ ἔγιναν συνεννοήσεις μετὰ τὸ Ἰδρυμα Τεχνολογίας καὶ Ἐρευνας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, γιὰ τὴν δημιουργία βάσεως δεδομένων, καὶ μετὰ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κέντρο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ θὰ ἀνελάμβανε τὴν ὑλοποίηση τῶν σχεδίων αὐτῶν. Ἐνισχύθηκαν πολιτιστικοὶ φορεῖς στὴν εὐαίσθητη περιοχὴ τῆς Θράκης. Ἡ ὑφυπουργὸς συνόδευσε τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας Κύριο Στεφανόπουλο σὲ ἐπίσημα ταξίδια στὸν Καναδᾶ, τὴν Ρωσία καὶ τὶς Βαλτικὲς χῶρες, καὶ ἠγήθη μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, λόγω καὶ τῆς ἐξαιρετικῆς γλωσσομαθείας τῆς, ἀποστολῶν στὶς βαλκανικὲς χῶρες καὶ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Στὸν χῶρο τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων πρόθεσις τῆς Ἀγγελικῆς ἦταν νὰ καταγραφοῦν καὶ νὰ ὀργανωθοῦν οἱ μὴ ἐγγεγραμμένοι σὲ συλλόγους ὁμογενεῖς. Στὸν τομέα τῆς ὀργανωμένης ὁμογένειας φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἡ ἐπιθυμητὴ συνεργασία.

Τὰ ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Ἀγγελικῆς ἦσαν ἀρχικὰ προσανατολισμένα στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἱστορία μὲ ἔμφαση στὶς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Δύση. Στὰ θέματα αὐτὰ ἀναφέρεται ἡ διδακτορικὴ τῆς διατριβή, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε τὸ πρῶτο βιβλίον τῆς *Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ οἱ Λατίνοι: Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄, 1282-1328* (1972). Στὸ δεῦτερο βιβλίον τῆς, ποὺ ἐξεδόθη τὸ 1977, ἐξετάζει τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα. Ἐκτοτε ἔδωσε μεγάλο βάρος στὴν μελέτη τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας. Ἀσχολήθηκε

συστηματικά με τὸ ἐμπόριο καὶ τοὺς πιστωτικούς μηχανισμούς, καὶ εἶχε τὴν πρωτοβουλία συγγραφῆς ἀπὸ πλειάδα εἰδικῶν ἐπιστημόνων τριτόμου Οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, πού ἐξεδόθη στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ ἑλληνικά. Ἡ Ἀγγελικὴ εἶχε τὸν συντονισμό τοῦ δύσκολου αὐτοῦ ἐγχειρήματος καὶ συνέγραψε τὴν εἰσαγωγή καὶ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καθὼς καὶ κεφάλαια γιὰ τὸ ἔμφυχο δυναμικό, τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ 13ου-15ου αἰῶνος, τὶς ἀνταλλαγές καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα. Ἐνα χρόνο πρὶν πεθάνει ἐξέδωσε μαζί με τὴν Cécile Morrisson ἕνα ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Οἰκονομία. Στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος με τὴν ἀνάλυση τῶν οἰκογενειακῶν θεσμῶν καὶ με τὴν θέση τῆς γυναίκας —τὶς ἐξαιρετικὰ δημοφιλεῖς στὴν Ἀμερικὴ gender studies. Ἡ Ἀγγελικὴ συνέγραψε πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ἄρθρα, ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση δέκα συλλογικῶν τόμων καὶ πρακτικῶν συνεδρίων καὶ συνεργάσθηκε στὴν συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Oxford Dictionary of Byzantium καὶ τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Μεσαίωνος (Dictionary of the Middle Ages). Τὶς μελέτες της χαρακτηρίζει ἡ ἀρίστη γνώσις καὶ ἀνάλυσις τῶν γραπτῶν πηγῶν, ἑλληνικῶν καὶ μὴ, καὶ τῆς βιβλιογραφίας, ἡ ὀξυδέρκεια, ἡ κριτικὴ σκέψις, ἡ ρέουσα γραφή.

Ἡ Ἀγγελικὴ θεωροῦσε ὅτι τὸ Βυζάντιο ἦταν μέχρι καὶ τὸν 12ο αἰ. τὸ πιὸ ἀνεπτυγμένο τμῆμα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, καὶ τὸ ἐξήτασε ἀπὸ πολλὰς πλευρές, ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν δυτικὴ Εὐρώπη. Στὶς μελέτες της ἀναλύει τὶς συγκλίσεις, ἀποκλίσεις καὶ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κόσμων, χρησιμοποιώντας τόσο βυζαντινὲς ὅσο καὶ δυτικὲς πηγές, πολλὰς ἀνέκδοτες. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ μελέτησε ἰδιαίτερα τὶς σταυροφορίες.

Γλωσσομαθῆς, κομψή, με ὕφος ἀπόμακρο, ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου εἶχε τὸ χάρισμα νὰ ἐντυπωσιάζει καὶ νὰ κατακτᾷ τοὺς συνομιλητὲς καὶ τοὺς ἀκροατὲς της. Αὐστηρὴ ἀλλὰ ἀκριβοδίκαιη με τοὺς φοιτητὲς της νοιαζόταν γι' αὐτοὺς μέχρι τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς της. Στὴν Ἀκαδημία οἱ παρεμβάσεις της στὶς συζητήσεις τῆς Ὀλομελείας καὶ τῆς Τάξεως τῶν Γραμματῶν καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν ἦταν πάντα οὐσιαστικὲς. Σὲ ἐκλογές καὶ σὲ κρίσεις τοῦ προσωπικοῦ τοποθετοῦσε τὸν πῆχυ ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι πολλοὶ συνάδελφοί της.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 2008 ἡ Ἀγγελικὴ ἔκανε τὶς διακοπὲς της ὅπως κάθε χρόνο στὴν Σίφνο. Ὄταν ἐπέστρεψε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες αἰσθάνθηκε

έντονες ἐνοχλήσεις στὸν λαϊκὸ καὶ ὑπεβλήθη σὲ ἰατρικὲς ἐξετάσεις. Διεγνώσθη ὅτι εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ ἰδιαιτέρως ἐπιθετικὴ μορφή καρκίνου τοῦ θυρεοειδοῦς, μὲ πιθανότητα ἐπιβίωσης δύο ἢ τριῶν μηνῶν. Ἐπέδειξε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀσθενείας τῆς ὑποδειγματικὴ καρτερία, ἀξιοπρέπεια καὶ διαύγεια πνεύματος, καθοδηγώντας τοὺς φοιτητὲς τῆς καὶ τακτοποιώντας μέχρι τὴν τελευταία στιγμή διάφορες ἐκκρεμότητες. Τὸ τέλος ἦλθε σὲ νοσοκομεῖο τῆς Βοστώνης στὶς 11 Δεκεμβρίου. Ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου ἐκηδεύθη στὶς 19 Δεκεμβρίου στὴν Ἀθήνα, στὸν κατὰ μυστὸ Ἅγιον Χαράλαμπο Ἰλισίων, καὶ ἐτάφη στὸ Νεκροταφεῖο τῆς Καισαριανῆς, στὸν οἰκογενειακὸ τάφο ὅπου ἀναπαύονται οἱ γονεῖς καὶ ὁ μονάκριβος ἀδελφός τῆς Κώστας, θῦμα καὶ αὐτὸς τοῦ καρκίνου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ

LA CONTRIBUTION D' ANGELIKI LAIOU À L' HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE DE BYZANCE

GILBERT DAGRON

Ὁμότιμος Καθηγητής τοῦ Collège de France
Μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres

La tradition de l'Académie est sage. Commémorer au terme d'une année laisse à l'émotion ce qu'elle a de plus profond et donne à l'évocation d'une œuvre le léger recul qui permet de la mesurer dans son entier. Le souvenir ému que nous garderons toujours d'Angeliki Laiou s'attache à des lieux qu'elle a contribué à rapprocher par la magie de sa présence: Athènes d'abord, sa patrie et son point d'ancrage, où son rôle académique et politique a été souligné, Harvard et Washington, où ses étudiants et collègues peuvent témoigner de son rayonnement, puis de son suprême courage, j'ajouterai Paris, où elle se présenta en 1971 à Paul Lemerle pour travailler dans notre Centre, donna des cours au Collège de France en 1989 et fit plusieurs communications à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dont elle devint membre correspondant en 2004. Son œuvre force l'admiration à la fois par son ampleur et par sa cohérence. Elle fait ressortir les qualités d'une historienne rigoureuse et rivée aux sources, mais aussi imaginative et soucieuse d'importer dans le domaine de sa spécialité des problématiques venues d'ailleurs (du droit, de la sociologie, de l'ethnologie) et de se livrer à un comparatisme discret —le plus souvent implicite— avec ce monde parallèle qu'est le Moyen Âge occidental, qui permet de donner aux spécificités byzantines le sens non d'une exception, mais d'une complémentarité.

Sa bibliographie, à la fois abondante et d'une remarquable continuité, montre comment Angeliki Laiou ouvrit progressivement trois grands chantiers voisins qu'elle exploita simultanément jusqu'à ce qu'ils se rejoignent: celui de l'Orient latin, sujet de ses premières publications, prolongées jusqu'en 2006 par des livres ou articles de très haute qualité sur les croisades, le grand commerce méditerranéen, les voyageurs et les marchands. C'est une première et constante dimension de son œuvre. La seconde, sur laquelle j'insisterai davantage, touche aux problèmes de société, formule vague à laquelle elle sut donner un contenu précis en choisissant remarquablement ses cibles et ses instruments d'analyse: les

liens de parenté, le mariage, le patrimoine. Enfin, à travers des articles sur le prêt à intérêt, on sent poindre le grand projet d'une histoire globale de l'économie byzantine, qu'elle eut l'immense mérite de mener à bien.

Dans le domaine social, vint d'abord *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton 1977, livre qu'elle dédia à son mari, Stavros Tomadakis, et à son fils Vassili, tout enfant. Il s'alimente à l'un des principaux fonds d'archives du Moyen Âge oriental, les archives des monastères de l'Athos, qui étaient à cette date presque entièrement photographiées et transcrites, mais partiellement éditées. Elle en tire des conclusions et des statistiques justes, dont elle souligne le caractère provisoire; mais cette tentative pour tirer de la documentation athonite une analyse historique resta unique jusqu'aux chapitres de synthèse sur la paysannerie qu'Angeliki Laiou elle-même confia à Jacques Lefort, en 2002, dans son Histoire économique de Byzance.

Un peu plus tard, en 1984, mais dans la même voie, Angeliki Laiou publia dans les collections du Max-Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte de Frankfurt-am-Main, où elle avait été l'année précédente "Professeur invité", sa "Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIe siècle". Même problématique mais autre terrain: après la Macédoine vue de l'Athos, l'Épire de Dèmètrios Chômâtianos, archevêque de Bulgarie et juge, dont Günter Prinzing commençait à préparer l'édition. Après les *praktika* fiscaux décrivant des villages, il s'agissait cette fois de quelque 150 décisions de justice, expliquées et présentées comme exemplaires, dont 110 touchaient au droit familial. Dans ce précieux article, on lit d'abord un souci de distinction: à Byzance, il ne faut mélanger ni les dossiers régionaux ni les genres. Un document fiscal ne se traite pas comme une étude de cas faite par un juriste ou un juge. On y lit aussi l'influence qu'a exercée sur Angeliki Laiou et tous les byzantinistes l'École allemande d'histoire du droit sous la direction de Dieter Simon et de Marie Theres Fögen, dont les publications ont modifié notre compréhension de l'ensemble des textes normatifs. Sur le fond, le dossier réservait quelques surprises. Non pas sur les structures assez stables de la famille nucléaire, l'âge précoce du mariage ou le nombre d'enfant par couple, mais sur l'instabilité des unions matrimoniales, sur un concubinage quasi légal, sur la légitimation des enfants nés d'une union "sans bénédiction" et sur les procédures de dissolution du mariage. Les jugements eux-mêmes, permettaient enfin de mesurer la liberté d'interprétation du juge par rapport aux lois écrites et aux canons, l'une des idées centrales de la problématique de Frankfurt.

On comprend comment ce trésor documentaire alors mal connu et cette sérieuse initiation au droit conduisirent la brillante historienne à des sujets sur le mariage et la parenté, qui constituèrent dès lors sa principale direction de recherche. En mars 1989, l'année même où elle inaugura sa longue et brillante direction du Dumbarton Oaks Center, Angeliki Laiou donna une série de conférences au Collège de France publiées en 1992 sous le titre: *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*; la même année paraissait à Londres *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*; l'année suivante sortait à Washington un volume collectif dont elle était l'organisatrice: *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*. Ces titres firent croire à une conversion à la mode nouvelle des *Gender Studies*. Angeliki Laiou apportait en tout cas la preuve que le *gender* pouvait être sérieux et réellement novateur s'il abordait les problèmes du couple à travers le redoutable échec des degrés de consanguinité et d'affinités, à travers les empêchements de mariage très progressivement formulés dans la législation impériale et qui trouvent leur clé de voûte dans le *tomos* du patriarche Sisinnios en 997. Il fallait être un peu juriste, un peu ethnologue aussi. Notre historienne sut l'être lorsqu'elle montra comment ces interdits apparemment très stricts contrariaient les stratégies matrimoniales et les alliances croisées habituelles entre grandes familles aristocratiques, mais aussi comment elles pouvaient être l'objet d'"économies", de dispenses canoniques, de stratégies diverses et d'accommodements de la part des tribunaux civils ou des juges ecclésiastiques, comme on le voit déjà à travers la *Peira* d'Eustathios o Rômaios. Dans les développements consacrés à l'amour physique, Angeliki Laiou porte un diagnostic très juste sur un sujet d'histoire byzantine qui n'a pas encore trouvé son historien: la confession à travers les pénitentiels du XIe siècle mis sous le nom de Jean le Jeûneur (Iôannês Nêsteûtês) et la part qui y est faite aux péchés de chair et aux déviances sexuelles.

Ces travaux ont une cohérence dans leur thématique, et ils eurent un double aboutissement, très symbolique: à Dumbarton Oaks, où Angeliki Laiou organisa avec Dieter Simon, en 1992, un symposium sur *Law and Society*, qui présenta pour la première fois aux États-Unis des résultats du groupe de Frankfurt appliqués à l'histoire devant des chercheurs américains qui n'en avaient peut-être pas encore mesuré l'importance, et plus modestement au Collège de France, où Joëlle Beaucamp et moi-même réunîmes, en novembre 1995, un colloque sur *La transmission du patrimoine à Byzance et dans l'aire méditerranéenne* où Angeliki Laiou joua un rôle central. La première rencontre avait pour but de mesurer l'écart entre les concepts juridiques et les réalités sociales, ce que fit Angeliki Laiou, dans une communication intitulée "Law, Justice and the Byzantine

Historians”, en faisant apparaître le contraste entre l'image de l'empereur dont la parole est loi, et l'image, plus habituelle dans les Chroniques, du *basileus* rendant la justice et défendant la veuve et l'orphelin par souci d'équité, sans trop se soucier des Codes et des Nouvelles. La rencontre parisienne voulait prolonger le débat sur la famille et le mariage en abordant le problème juridique et social de la transmission du patrimoine étendu, au-delà de Byzance, à l'aire méditerranéenne, incluant le monde arabe et surtout l'Occident non féodal. Sur Byzance, qui servait de référence à cette branche de la tradition médiévale, Angeliki Laiou fit un très bel exposé sur “*Marriage prohibitions*”. Au plus prêt des textes juridiques sur les interdits de mariage, mais en s'aidant de recherches ethnologiques comme celles de Stanley Tambiah, elle développait l'idée que Byzance, comme la plupart des civilisations anciennes, combinait par nécessité un modèle endogamique visant à une concentration du patrimoine et un modèle exogamique qui peut atteindre le même but par d'autres voies. Le pivot de cette double stratégie était la dot (ou la *donatio propter nuptias*) distinguée de la dévolution testamentaire non pas seulement parce qu'il s'agit d'actes juridiques de natures différentes (contrat d'un côté, libre volonté du testateur de l'autre), mais parce que la dot crée dans le droit byzantin une entité juridique particulière, le couple en tant que tel et les “biens du couple” (un *Ehegüterrecht*), et que, grâce à cette nouvelle cellule familiale constituée par le mariage avant l'héritage, le patrimoine est en “restructuration constante”. Cette dynamique atténue l'effet de dispersion du patrimoine, de même que la pratique fréquente de l'exploitation indivise des terres sur deux ou trois générations atténue les effets de la fragmentation du patrimoine foncier.

J'en viens à l'économie proprement dite et à cette formidable entreprise qu'Angeliki Laiou dirigea avec tout son talent, son don d'organisatrice et son intuition scientifique: *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, grand ouvrage qui fera date dans nos études, publié en trois volumes, à Dumbarton Oaks en 2002 et à Athènes en 2006, avec le soutien de la Banque de Grèce, de l'Union des banques grecques et de la Fondation culturelle de la Banque Nationale de Grèce. On en devine les prémices douze ans auparavant, quand Angeliki Laiou étendit ses recherches aux problèmes du crédit et du profit ainsi qu'aux modèles d'analyse économique applicables à l'histoire byzantine. Dans “*God and Mammon*” et d'autres articles apparentés, on retrouve sa méthode et son style: sur le problème de l'usure, elle cherche dans les commentaires des canonistes du XIIe siècle, plutôt que dans des lois ou des canons de normativité incertaine, le

fonctionnement de la pensée économique byzantine, ses subtilités et ses hésitations, à une époque où le prêt à intérêts sous toutes ses formes s'inscrit dans la vie quotidienne. Les textes d'abord, mais avec un accompagnement théorique qui va d'Aristote à l'époque contemporaine.

On imagine le temps et l'énergie qui furent nécessaires pour réunir, coordonner et intégrer des contributions demandées à une trentaine de collègues, puis pour les répartir dans un ouvrage qui, avec raison, donne autant d'importance aux études ponctuelles de microhistoire (sur un métier, sur une ville, sur une fouille) qu'aux synthèses plus générales. Ainsi procède aujourd'hui l'historien, pour organiser son savoir, mais aussi pour en suggérer les lacunes et le morcellement. L'ampleur de l'*Economic History of Byzantium* imposait des règles, mais sa réussite tient à une nouvelle approche dont les principes peuvent se résumer ainsi :

— Un comparatisme discret pour mieux atteindre, par analyse des similitudes et des différences, les synchronismes et les décalages dans les structures mêmes de l'économie médiévale. Angeliki Laiou donne la parole aux occidentalistes, à Pierre Toubert pour l'évolution du monde rural, à John Day, après Cécile Morrisson, pour les "mécanismes monétaires". Ce n'est pas une concession mais une nécessité. Dans cette "vision nocturne" à laquelle les historiens sont condamnés, on distingue mieux ce qu'on cherche à voir si l'on regarde à côté.

— Autre principe, plusieurs fois affirmé: chercher aux changements économiques une explication dans l'économie elle-même au lieu de plaquer sur elle des périodisations naïves ou perverses, qu'il faut considérer comme des commodités pédagogiques ou des sous-produits idéologiques. L'économie a une logique et un rythme qui lui sont propres et qui correspondent rarement aux fluctuations de l'histoire militaire ou politique.

— Dernier principe: les historiens doivent utiliser des concepts économiques affinés, mais adaptés à l'époque pré-moderne. Angeliki Laiou rappelle à ce sujet la distinction faite par Karl Polanyi et son école entre *Trade* et *Market*, et fait référence à Marcel Mauss en ouvrant le registre du *Non-Economic Exchange*, c'est-à-dire en donnant leur place dans l'économie aux dons et contre-dons, aux cadeaux diplomatiques et à l'immense domaine des *psychika*, dons pour le salut de l'âme.

La place personnelle qu'Angeliki Laiou s'est réservée dans cet ouvrage est considérable (huit chapitres) et surtout significative de son souci de "problématiser" tout le savoir emmagasiné. Jusqu'au dernier moment, elle a retouché, corrigé, demandé des compléments ou des mises au point sur des sujets controversés mais fondamentaux comme le rôle économique de l'État. Elle intervient aux points stratégiques. En se chargeant d'un chapitre sur "Economic Thought and Ideology", elle

aborde un problème à haut risque sur lequel avait précisément buté l'historiographie byzantine des années 50 et 60. Elle contribue à nous en libérer en distinguant nettement une pensée économique qui serait une réflexion constamment ouverte sur l'économie réelle, une sorte de théorie de la pratique, et une idéologie ou une rigidité morale vite déconnectées de la réalité et conduites à se contredire. Elle montre avec beaucoup de finesse comment l'idéal chrétien de mépris du monde s'est traduit par un parti pris antiéconomique exprimé paradoxalement dans le langage même de l'économie, mais que l'institution chrétienne ne s'est pas laissé prendre à ce jeu d'opposition et de métaphores, et qu'elle s'est forgé sur le problème du crédit et du profit, de même que les canonistes, une doctrine plus ouverte. Elle montre aussi ce qu'a d'artificiel et de conservateur l'idéal d'autarcie et d'autosuffisance économique exprimé au XIe siècle par un riche propriétaire terrien comme Kékauménos, qui déconseillait tout prêt ou emprunt, idéal que théorise beaucoup plus tard Gémistos Pléthôn en proposant de revenir aux échanges non monétaires et de limiter au minimum les importations et exportations de l'État péloponnésien.

La notion récurrente de "juste" valeur, "juste" prix, "juste" profit est, certes, plus morale qu'économique, mais elle sous-entend le rôle régulateur qui, à Byzance, est celui de l'État, et le perpétuel accommodement entre le libre jeu du marché et la justice sociale.

Ce qui apparaît parfois comme une contradiction et une politique étatique mal assumée serait en fin de compte une flexibilité qui permit à l'économie byzantine de se relever de la crise du VIIe siècle et de se stabiliser sur une longue période qui va du IXe au XIIe siècle, grâce à un système monétaire, à une fiscalité qui favorisa les échanges monétarisés et à une législation sur les terres qui produisit ses effets avant de tomber en désuétude au XIe siècle, lorsqu'elle fut devenue inutile. Angeliki Laiou donne des évaluations chiffrées pour le XIIe siècle sur le poids relatif de l'économie monétaire et non monétaire, la monétisation des échanges et la pression fiscale, qui achèvent de détruire quelques mythes, comme l'archaïsme économique de Byzance ou son retard sur l'Occident.

Notre collègue, notre amie fut résolument moderne dans son approche d'historienne, et compte parmi les byzantinistes qui ont le plus contribué à désenclaver Byzance, consciente que, lorsqu'on travaille sur une spécialité, il faut à la fois rester dans ses limites et en sortir, saisir le document dans son authenticité et le traiter par des problématiques constamment renouvelées. Ce difficile exercice suppose les qualités qu'Angeliki Laiou avait à un très haut degré: rigueur scientifique, intelligence, culture.

Η ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, ΔΑΣΚΑΛΑ, ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΑ
ΚΑΙ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ ΕΡΕΥΝΑΣ*

JOHANNES KODER

Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης
Μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών

Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας,
Κυρίες και Κύριοι συνάδελφοι,
Κυρίες και Κύριοι,

Ευχαριστώ θερμά για την πρόσκληση να συμμετάσχω στην εκδήλωση για την Άγγελικη Λαΐου. Με μεγάλη συγκίνηση βρίσκομαι σήμερα στη θέση αυτή, για να αποδώσω φόρο τιμής και μνήμης σε μια εξαιρετική συνάδελφο, η οποία έφυγε τόσο απρόοπτα από κοντά μας.

Η Άγγελικη Λαΐου είχε το σπάνιο προσόν να είναι πολύ επιτυχημένη τόσο ως ερευνήτρια όσο και ως προϊστάμενη έρευνας. Ήξαιρώ αυτά τα χαρακτηριστικά της από την αρχή της ομιλίας μου, διότι θα προσπαθήσω στη συνέχεια να σκιαγραφήσω σχεδόν αποκλειστικά όρισμένα σημεία της εξέλιξής της ως ερευνήτριας, ως ιστορικού και συγγραφέα επιστημονικών έργων, ενώ δεν θα ήθελα να παραβλέψω ότι ενθάρρυνε – σχεδόν από την αρχή της σταδιοδρομίας της – συναδέλφους και μαθητές της στο Harvard και υπότροφους στο Dumbarton Oaks να εργασθούν μαζί της στις έρευνές της, γεγονός που επισημαίνεται και στην πλούσια βιβλιογραφία της.

Γνωριστήκαμε, αν θυμάμαι καλά, στο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο της Βιέννης, το 1981, όταν αυτή είχε μόλις εκλεγεί full professor στο Harvard, μια θέση που για μένα, τότε καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Mainz της Γερμανίας, ήταν περίπου τόσο σημαντική και απομακρυσμένη όσο ο ήλιος από έναν οποιονδήποτε πλανήτη. Στη συνέχεια, συναντιόμασταν τακτικά σε συνέδρια και συμπόσια φυσικά ανταλλάσσαμε ανάπτυπα. Η ευκαιρία για συχνές συζητήσεις προέκυψε κατά την τελευταία δεκαετία,

---

* Ευχαριστώ τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Α. Μαρκόπουλο για τη βοήθειά του στα Έλληνικά.

όταν ήμουν senior fellow στο Dumbarton Oaks. Δέν έπωφελήθηκα μόνον από τόν πλοῦτο τῶν γνώσεών της ὡς εἰδικῆς στήν οἰκονομική ἱστορία ἀλλά τιμήθηκα καί ἀπό τήν πρότασή της νά συμπεριληφθῶ στά ἀντεπιστέλλοντα μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἡ Ἀγγελική ἦταν ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Προσθέτω στή συλλυπητήρια ἐπιστολή τῆς προεδρίας τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας¹ ὅτι τὸ *Agreement on co-operation* ἐνεργοποιήθηκε ἤδη μέ τή συνεργασία τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καί Νέου Ἑλληνισμοῦ μέ τὸ Institut für Byzanzforschung τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας καί τὸ Institut für Byzantinistik und Neogräzistik τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Τὸ συγκεκριμένο πρόγραμμα ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στή «Νεοελληνική Ἐπιστολογραφία (1500-1821)».

Στήν ἐπιστημονική ἔρευνα τῆς Ἀγγελικῆς Λαῖου παρατηροῦμε ἀπό τήν ἀρχή δύο ἄξονες ἐνδιαφερόντων: 1) Κοινωνική καί οἰκονομική ἐξέλιξη τοῦ Βυζαντίου² καί 2) “The Latins in the Levant” (ἔτσι σύμφωνα μέ τόν κλασικό τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ William Miller³, πού μελέτησε πρῶτος τὸ ἱστορικό αὐτὸ φαινόμενο) — μέ τόν ὅρο Λατίνοι ἐνωῶ ὄχι μόνον τοὺς σταυροφόρους μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου ἀλλὰ γενικότερα τοὺς λαοὺς καί τὰ κράτη τῆς λεγόμενης Δύσης, δηλαδή τῶν χωρῶν τῆς δυτικῆς καί κεντρικῆς Εὐρώπης, πού ἐξελίσσονται ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶμο Μεσαίωνα μέ αὐξοῦσα πολιτική καί οἰκονομική ἀνεξαρτησία καί πνευματική ἀπόσταση ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ ρωμαϊκὸ κέντρο τῆς μελλοντικῆς Εὐρώπης, τῆ μεσογειακῆ οἰκουμένη. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τήν προοπτική καί ἐστιάζοντας ἀρχικά τήν προσοχή της στήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἡ Ἀγγελική ἐπεξέτεινε τὸν ὄριζοντα τῶν ἐνδιαφερόντων της σὲ καινούργιους ἐρευνητικούς ὀρίζοντες, πού εἶχαν βέβαια πάντοτε ἰσχυροὺς δεσμοὺς μέ τὰ ἀρχικά ἐπιστημονικά της ἐνδιαφέροντα. Παρατηροῦμε ἔτσι ἓνα προσωπικὸ «δίκτυο» ἐρευνητικῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Λαῖου, πού μπορεῖ νά περιγραφεῖ, κατὰ χρονολογικὴ σειρά, μέ τίς ἀκόλουθες λέξεις-κλειδιά: Λατίνοι — κοινωνική ἱστορία — οἰκονομική ἱστορία — κοινωνικό

1. Βλ. κατωτέρω, σ. 293.

2. A. E. LAIOU, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977.

3. W. MILLER, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece, 1204-1566*, Νέα Ὦρκη 1908 (1979).

φύλο – πολιτική ιστορία – ταυτότητες. Σὲ κάθε μία ἀπὸ τίς λέξεις-κλειδιά ἡ ἔρευνά της ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, καὶ ἐπεκτάθηκε σχεδὸν ἀμέσως στὴν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ εὐρύτερα μεσογειακῶν πολιτισμῶν.

Ὁ κ. Gilbert Dagron μᾶς διαφώτισε γιὰ τὴν πλούσια ἔρευνα τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου στὸν τομέα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας⁴. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ περιορίζομαι νὰ σχολιάσω τὴ συμβολή της στὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου.

Πυρήνας τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Λαΐου ἦταν, ὅπως εἶπα, οἱ σχέσεις τῶν Βυζαντινῶν μὲ τοὺς Λατίνους. Τὸ πρῶτο της μεγάλο δημοσίευμα ἦταν τὸ *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II*, μιὰ λεπτομερῆς μελέτη τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς κατὰ τὴν πρῶτη Παλαιολόγεια ἐποχῆ⁵. Ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα ἡ διεύρυνση τοῦ θέματος πρὸς τὴν ἰδεολογική⁶, τὴν πολιτισμική⁷ καὶ – φυσικὰ – τὴν οἰκονομική ἱστορία⁸. Εἰδικὰ ἡ ἐρώτηση πῶς εἶδαν καὶ ἀξιολόγησαν οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ τὸν ἐπεκτατισμὸ τῶν Λατίνων εἶχε γιὰ τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου μιὰ μόνιμη προτεραιότητα⁹.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι δύο διαδοχικὲς ἐπέτειοι – 900 χρόνια ἀπὸ τὴν Α΄ Σταυροφορία καὶ 800 ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς

4. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 251-256.

5. A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, MA 1972, ἐπίσης, τῆς ἰδίας, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks; The Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334*, *Speculum*, 46, 1970, σ. 374-392.

6. A. E. LAIOU, Οἱ δύο ἐξουσίες: ἡ διαμάχη μεταξὺ Παπῶν καὶ Αὐτοκρατόρων καὶ οἱ θεωρίες τῶν Βυζαντινῶν, *Θησαυρίσματα*, 15, 1978, σ. 106-119.

7. A. E. LAIOU, In the Byzantine Empire of the Palaiologoi: Economic and Cultural Phenomena. *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Ἀθήνα 1991, σ. 283-296.

8. Γιὰ παράδειγμα: The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th-15th Centuries, *Dumbarton Oaks Papers*, 34-35, 1980-1981, σ. 177-222, Observations on the Results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in Port and Market, *Medievalia et Humanistica*, 12, 1984, σ. 47-60. The Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century, SPEROS VRYONIS, JR. (ed.), *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos (Byzantina kai Metabyzantina, vol. IV)*, Malibu 1985, σ. 137-162, Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century, *Θησαυρίσματα*, 22, 1992, σ. 29-43.

9. A. E. LAIOU, L'interprétation byzantine de l'expansion occidentale (XIe-XIIe siècles), M. BALARD καὶ A. DUCELLIER (eds.), *Le partage du monde*, Παρίσι 1998, σ. 163-179.

Λατίνους, τὸ 1204 – λειτούργησαν γενικά ὡς ἀφορμὴ μιᾶς (ὅσον ἀφορᾶ τὴν ποσότητα) τεράστιας ἱστορικῆς παραγωγῆς. Μεγάλο μέρος τῶν μελετῶν ἀσχολήθηκε ὅμως ἀποκλειστικά, ἢ πρὸ πάντων, μὲ τὶς ἐσωτερικὲς διεργασίες στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ προσέφερε συχνὰ παραδοσιακὲς μόνον καὶ γνωστὲς ὕψεις, ἐνῶ ἡ Λαϊῶν, βασισμένη στὴν τέλεια γνώση τῆς τῶν δυτικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, προσέφερε νέες ἐρμηνεῖες, ἐνῶ τηροῦσε πάντοτε συνολικὴ ἀποψη γιὰ τὰ γεγονότα. Τέλος, δὲν ἀπέφευγε νὰ ὑποστηρίξει αὐτόνομες καὶ ἰσορροπημένες νέες θέσεις γιὰ τὰ φαινόμενα τῆς ἀποικιοκρατίας καὶ τοῦ ἡπεριαλισμοῦ στὶς προ-βιομηχανικὲς περιόδους.

Δύο χρονολογίες θεωροῦσε ἡ Ἀγγελικὴ βασικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου: τὸ 1099, πτώση τῶν Ἱεροσολύμων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων, καὶ τὸ μοιραῖο 1204. Καὶ αὐτὸ διότι τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς χρονολογίες δὲν ἄλλαξαν μόνον μακροπρόθεσμα τοὺς πολιτικὸς καὶ οἰκονομικοὺς συσχετισμοὺς τῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς «θέσεις» καὶ συνθήκες τῶν λαῶν στὴν Εὐρώπη, τὴν ἐγγὺς Ἀνατολὴ καὶ τὴ βόρειο Ἀφρικὴ γύρω ἀπὸ τὴ μεσογειακὴ λεκάνη.

Καρπὸς τῶν μεγάλων σχετικῶν ἐρευνῶν τῆς, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε τὴν πρωτοβουλία ὅσο καὶ τὴν ὀργάνωση, ἦταν ὁ τόμος *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε μαζὶ μὲ τὸν Roy Parviz Mottahedeh¹⁰. πρόκειται γιὰ συλλογὴ μελετῶν γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ «ἰεροῦ πολέμου», ὄχι μόνον γιὰ τὸ τζιχάντ καὶ τὶς σταυροφορίες, ἀλλὰ γενικότερα γιὰ τοὺς πολέμους μὲ θρησκευτικὸ κίνητρο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο, τὴν προϊστορία τους, τὴν ἰδεολογία καὶ τὶς πραγματικότητες ὅσο καὶ τὴν ἀποτίμηση τῶν συνεπειῶν τους. Ἡ Ἀγγελικὴ ἔδειξε, βασισμένη στὶς συμβολὲς ποὺ περιέχονται στὸν τόμο¹¹, ὅτι «ἡ κατάσταση ποὺ δημιουργήσαν οἱ Σταυροφορίες καὶ ἡ ἐγκατάσταση δυτικοευρωπαϊῶν ἀποίκων καὶ ἐμπόρων στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη ἢ στὰ κράτη τῶν σταυροφόρων ἐπέδρασαν σὲ οἰκονομικοὺς θεσμοὺς τῶν ἰσλαμικῶν κρατῶν, ἐνῶ ἐπέφεραν σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐνοποίηση τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, χριστιανικῆς καὶ

10. ANGELIKI E. LAIOU καὶ ROY PARVIZ MOTTAAHEDEH (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C. 2001.

11. Ἔρθρα τῶν ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ, D. JACOBY καὶ O. R. CONSTABLE.

ισλαμικῆς»¹². Παραπλήσια ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα καὶ στὸν τομέα τῆς τέχνης, ὅπου οἱ ἐρευνητὲς ἔδειξαν τὶς δυνατότητες καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα σὲ σταυροφόρους, μουσουλμάνους καὶ βυζαντινοὺς¹³.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε τὸ προκλητικὸ ἐρώτημά της «Why was the fourth crusade late in coming?»¹⁴. Ἡ μελέτη δείχνει, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση, ὅτι ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἐμφανίσθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν Α' Σταυροφορία ὡς ρεαλιστικὴ καὶ ἄμεση ἐπιλογή —πρὸ πάντων λόγῳ τῆς, σὲ μεγάλο βαθμὸ προβληματικῆς, πολιτικῆς τοῦ Βοημούνδου καὶ τὶς ἀμέτρητες συνέπειές της στὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινῆς γνώμης στὴ Δύση κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα¹⁵. Ἡ ἴδια ἔδειξε ὅτι χάρις στὴν πολιτικὴ ἐπιδεξιότητα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης μετατέθηκε γιὰ ἓνα αἰῶνα. Γιὰ τὸν Ἀλέξιο Α' τὸν Κομνηνὸ ἡ Λαΐου ὑποστήριξε ὅτι ὀργάνωσε ἄριστα τὴν «diplomacy and military action and the activities of an excellent public relations team»¹⁶. ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰωάννης Β', ἀκόμη καὶ ὁ Μανουὴλ Α' ἐφάρμοσαν μιὰν εὐέλικτη καὶ ἐπιτυχημένη διπλωματία. — Ἡ ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς μετὰ τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ εἶναι γνωστὴ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐνασχόληση μὲ τοὺς «Λατίνους» καθοδήγησε τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου ἤδη ἀπὸ ἐνωρίς στὸ ἐπίσης περίπλοκο πρόβλημα τοῦ πῶς ἔβλεπαν οἱ Βυζαντινοὶ τὸν ἑαυτὸ τους¹⁷, μὲ τὶς συνεπαγόμενες καὶ

12. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Ὁ Πάπας κάνει πόλεμο, *to vima online*, 29.4.2001.

13. Ἔρθρα τῶν Oleg Grabar, Χαραλάμπου Μπούρα καὶ Sharon Gerstel.

14. A. E. LAIOU, Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century: Why Was the Fourth Crusade Late in Coming?, A. E. LAIOU (ed.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences; la IVe Croisade et ses conséquences*, Παρίσι 2005, σ. 17-40. Βλ. ἐπίσης τὴ γενικὴ εἰσαγωγή τῆς ἰδίας στὶς σ. 11-14 τοῦ βιβλίου (ἀν καὶ δὲν μπορῶ νὰ ἀποδεχθῶ τὴν ὑπόθεσή της ὅτι *the ideology of holy war* ἦταν *surely a conditio sine qua non of the crusade*, σ. 13).

15. Χαρακτηριστικὴ ὅμως καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Βοημούνδου σὲ ἓνα βυζαντινὸ κείμενο ὡς «κύων παμμεγέθης, μέλας, αίματώδεις ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς», E. SARGOLOGOS (ed.), *La vie de St. Cyrille Philéote moine byzantin († 1110)*, Βρυξέλλες 1964, κεφ. 36, σ. 154, πρὸβλ. Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century, σ. 21.

16. A.E. LAIOU, Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century, σ. 27.

17. A.E. LAIOU, From 'Roman' to 'Hellene', *The Byzantine Fellowship Lectures at Hellenic College*, 1, 1974, σ. 13-28.

αναγκαστικές διαφοροποιήσεις τῆς εικόνας τοῦ ἄλλου¹⁸, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐθνικοῦ πλουραλισμοῦ (“Byzantium as a Multi-ethnic Society”)¹⁹. Λογικὴ καὶ ἐγγύτατη συνάφεια εἶχε τὸ –ἐπίκαιρο σήμερα– πρόβλημα τῆς ἔνταξης ξένων, ποῦ συζήτησε σὲ μελέτη της γιὰ τοὺς θεσμικοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἐνσωμάτωσης καὶ ἀφομοίωσης διαφόρων λαῶν (“Institutional Mechanisms of Integration”), ὅπου ἐστίασε τὴν ἐπιχειρηματολογία της στὸν ρόλο τοῦ νόμου, τῆς δικαιοσύνης (δηλαδὴ τῆς λειτουργικότητος τοῦ συστήματος) καὶ τῆς φορολογίας²⁰. Ἡ Ἀγγελικὴ ἔδειξε ὅτι στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο –ἀπὸ ἐνωρὶς ἀλλὰ ἰδίως μετὰ τὶς σταυροφορίες– ὑπῆρχε ἀρκετὴ εὐελιξία, συγκεκριμένα δὲ μιὰ τάση πρὸς θεωρητικὰ ἰσοτίμη μεταχείριση τῶν ἀτόμων σὲ συνδυασμὸ μὲ πραγματικὴ, λιγότερο ἢ περισσότερο, διαφοροποίηση ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Ἄλλους, ποῦ ἐπέτρεπε διάφορες λύσεις· σημαντικὴ ἢ ἀλλαγὴ μετὰ τὴν Α΄ Σταυροφορία, ὅποτε διακρίνονται δύο διαφορετικὲς περιπτώσεις χειρισμοῦ ἐνσωμάτωσης πληθυσμῶν, γιὰ ἐσωτερικὲς ἐθνικὲς ομάδες καὶ γιὰ τοὺς δυτικούς ἐμπόρους.

Μεθοδολογικά, ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου ἐκτιμοῦσε τὴ σημασία τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἐπισημαίνω τὸ ἄρθρο γιὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη σχετικὰ μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα, διότι ἐκεῖ δὲν ἀποτιμᾷ μόνον θετικὰ τὶς γεωγραφικὲς γνώσεις τοῦ ἱστορικοῦ ἀλλὰ προσφέρει σὲ ἓνα γενικότερο ἐπίπεδο μιὰ ἀντικειμενικὴ ἐκτίμηση τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, ὅταν γράφουν γιὰ γεωγραφία καὶ τοπογραφία²¹. Σὲ ἄλλη μελέτη της γιὰ τὶς γνώσεις τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῶ

18. A.E. LAIOU, *The Foreigner and the Stranger in 12th -Century Byzantium: Means of Propitiation and Acculturation*, M.-Th. FÖGEN (ed.), *Fremde der Gesellschaft*, Φραγκφούρτη 1991, σ. 71-98, *L'étranger de passage et l'étranger privilégié à Byzance, XIème-XIIème siècles*, L. MAYALI (ed.), *Identité et droit de l'Autre*, Berkeley 1994, σ. 69-88.

19. A.E. LAIOU, *Byzantium as a Multi-ethnic Society*, N. METALLINOS (ed.), *Byzantium: The Guardian of Hellenism*, Montreal 2003, σ. 87-100.

20. A.E. LAIOU, *Institutional Mechanisms of Integration*, A.E. LAIOU καὶ HÉLÈNE AHRWEILER (eds.), *Studies in the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1998, σ. 161-181.

21. A.E. LAIOU, *On Political Geography: The Black Sea of Pachymeres*, R. BEATON καὶ CH. ROUECHÉ (eds.), *The Making of Byzantine History*, Λονδίνο 1993, σ. 94-121.

καὶ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ σχετικά μὲ τὴν πολιτικὴ γεωγραφία τῶν Ἱταλῶν, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι μεικτά· ὁ Παχυμέρης ἀποδεικνύεται ὡς “exceptional, for he understood the causes and effects of Genoese supremacy” —καὶ αὐτὸ ἤδη πενήντα χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ἱστορικούς— ἐνῶ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ γνώσεις τῶν δύο ἄλλων περιορίζονται στὰ ἐπίκαιρα —θλιβερὰ— γεγονότα γύρω ἀπὸ τὸ καταρρέον βυζαντινὸ κράτος²².

Σὲ ἓνα γενικότερο ἐπίπεδο, ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου ἀντελήφθη, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Βυζάντιο ὡς πολιτισμικὸ φαινόμενο ὄχι μόνον ἀπὸ ἱστορικούς τῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολόγους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ εὐρὺ κοινό. Ἡ μεγάλη προσέλευση στὶς ἐπιβλητικὲς ἐκθέσεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν στὴν Ἑλλάδα, τὴν Εὐρώπη καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, θὰ ἐκφράσει —ἔτσι ἤλπιζε— ἓνα ἐνδιαφέρον πού νὰ ἀντανακλᾷ ὄχι μόνον μιὰ ἐπιπόλαια τουριστικὴ περιέργεια ἀλλὰ μιὰ βαθύτερη κατανόηση τοῦ Βυζαντίου ὡς θεμελίου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀποψη αὕτη ἐμφανίζεται στὸν μικρὸ συλλογικὸ τόμο γιὰ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ, τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε μαζὶ μὲ τὸν Henry Maguire, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ μιὰ ἐπέτειο τοῦ Dumbarton Oaks μὲ τὸν σκοπὸ νὰ δείξουν “the centrality of Byzantium’s role in world history”²³. Ἡ συμβολὴ τῆς ἔχει τὸν γενικὸ τίτλο “Byzantium and the West”, καὶ δείχνει —μὲ τὰ μάτια δύο *imaginary Westerners* στὴν Κωνσταντινούπολη— πόσο συγγενεῖς ἦσαν οἱ δύο πολιτισμοὶ τῶν Γάλλων-Λατίνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀκόμη κατὰ τὸν 12ο αἰώνα· συνιστῶ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἐπιτυχημένου αὐτοῦ δοκίμιου ὄχι μόνον ἀπὸ βυζαντινολόγους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλους ἐκείνους πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ σημερινοῦ «κοινοῦ μας» πολιτισμοῦ.

Παρ’ ὅλη τὴν προσπάθειά της νὰ μιήσει ἓνα εὐρὺ κοινὸ στὸ Βυζάντιο, ἡ Ἀγγελικὴ πάντοτε ἐπέμενε στὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικότητα τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν· μάλιστα ἐπέμενε στὴν καλὴ γνώση τῶν γλωσσῶν τῶν

22. A.E. LAIOU, Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century), *Dumbarton Oaks Papers*, 49, 1995, σ. 73-98, τὸ παράθεμα στή σ. 97.

23. A.E. LAIOU καὶ H. MAGUIRE (eds.), *Byzantium, A World Civilization*, Washington, D.C. 1992, τὸ παράθεμα στή σ. 1.

πηγών, ιδίως έλληνικών, για τους ιστορικούς του Βυζαντίου²⁴. Το ασφυκτικό πλαίσιο τής διαδικασίας τής Bologna που προβλέπει μόνον τρία χρόνια για το *bachelor* και ύποστηρίζει τήν έπιπολαιότητα, δυστυχώς δυσκολεύει τήν έμβάθυνση στη γνώση ξένων γλωσσών ακόμη και στις φιλολογικές σπουδές, πολύ δέ περισσότερο στις ιστορικές.

Πέρα από το δίκτυο τών κυρίων έρευνητικών της ενδιαφερόντων, το όποιο ανέφερα πιο πάνω, τήν απασχολεί κατά καιρούς ή μοίρα τής γερμανοκρατούμενης Ελλάδας και ιδιαίτερα του βορειοανατολικού συνόρου της, του Έβρου, όπως ύποδεικνύουν όρισμένα άρθρα της που δημοσιεύτηκαν στη δεκαετία του '80²⁵. Δέν γνωρίζω τήν αίτία τής ένασχόλησης τής Άγγελικής Λαΐου με τή σύγχρονη ιστορία τής πατρίδας της ούτε αν σχεδίασε να έμβαθύνει στις έρευνες αυτές. Όπως και να έχουν τα πράγματα, αυτά τα *membra disiecta* τεκμηριώνουν και πάλι τήν ευρύτητα τών ενδιαφερόντων και τήν ολοκληρωμένη ιστορική ματιά της.

Θεωρώντας γενικά το έργο τής Άγγελικής Λαΐου, παρατηρούμε συχνά ότι έπεδίωξε σε μεγάλο βαθμό τή συνεργασία όχι μόνον με πολλούς βυζαντινολόγους αλλά και με ιστορικούς τής Δύσης και του ισλαμικού κόσμου, όπως επίσης και με νομικούς και οικονομολόγους²⁶. Δέν έπρόκειτο για τυπικές έπαφές αλλά για πραγματική συνεργασία, τα αποτελέσματα τής οποίας έμφανίστηκαν από κοινού. Η ίδια είχε λάβει πολλές φορές τήν πρωτοβουλία και διαδραμάτισε συνεπώς κύριο ρόλο δέχτηκε όμως πρόθυμα τα επιχειρήματα τών άλλων, όταν ήταν βάσιμα.

24. Δέν διάσασε κάποτε να προειδοποιήσει, σε συνομιλία με τή Χαρά Κιοσσέ στο Βήμα, τους ιστορικούς: «Για να κάνεις ιστορία και πόσο μάλλον φιλολογία του Βυζαντίου πρέπει να ξέρεις καλά ελληνικά».

25. A.E. LAIOU, The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-1945, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7, 1980, σ. 27-42, The Resistance in Evros, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 11, 1984, σ. 33-39, τής ίδιας, Population Movements in the Greek Countryside During the Civil War, L. BAERENTZEN, J. IATRIDES και OLE SMITH (eds.), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Copenhagen 1987, σ. 55-103, τής ίδιας, Ανάρτες και συμμαχικές αποστολές στον γερμανοκρατούμενο Έβρο ή μαρτυρία του Άλέκου Γεωργιάδη, H. FLEISCHER και N. ΣΒΟΡΙΝΟΣ (έπιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Άθήνα 1989, σ. 302 κ.έξ.

26. A.E. LAIOU και D. SIMON (eds.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Washington, D.C. 1994, όπου και ή μελέτη της "Law, Justice and the Byzantine Historians: Ninth-Twelfth Centuries", σ. 151-185.

Τὸ 2007 ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου καὶ ἡ Cécile Morrisson δημοσίευσαν τὸ paperback *The Byzantine Economy*, ἓνα Cambridge Medieval Textbook, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὁποῦ οἱ δύο συγγραφεῖς ὑπογράμμισαν ὅτι “The present book was not conceived as either a summary or an abridged version of ‘The Economic History of Byzantium’ ... this book has been written anew”²⁷. Τὸ βιβλίον συνοψίζει τέλεια, σὲ 250 μόνον σελίδες, τὶς τελευταῖες ἀπόψεις τῆς Λαΐου γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καὶ γιὰ τὸ φαινόμενο Βυζάντιο ὡς σύνολο. Φυσικά, τὸ βιβλίον ἐστιάζει τὴν προσοχὴν τοῦ ἐν οἰκονομίᾳ²⁸. Ἀλλὰ ἡ Λαΐου δὲν χάνει ποτὲ τὰ μεγαλύτερα πολιτικὰ καὶ πολιτισμικὰ συμφραζόμενα ἀπὸ τὰ μάτια τῆς· χαρακτηριστικὰ συνοψίζει: “The ultimate divergence is not explicable in economic terms alone. The pattern of Western expansion ... was foreign to Byzantium, ... An array of political, military and cultural factors has to be taken into account for a proper understanding of this difference”²⁹. Στὸ *textbook* πρόκειται γιὰ σύνθεση, τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνομαι τώρα ὡς διαθέκη τῆς καὶ ταυτόχρονα ὡς βάση μελλοντικῶν ἐρευνῶν γιὰ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου στὴν προ-βιομηχανικὴ ἐποχὴ, τὴν ὁποῖαν ἡ ἴδια δὲν πρόλαβε νὰ γράψει. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ *The Byzantine Economy* ἤδη σχεδιάζεται ἀλλὰ νομίζω πὼς εἶναι ὅπωςδήποτε ἀπαραίτητη.

Δὲν ἐκτιμῶσα τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου μόνον, τὴν θαύμαζα· θαύμαζα τὴν αὐθεντία τῆς καὶ τὴν αὐθεντικότητά τῆς. Ἰσχύει *mutatis mutandis* ὅ,τι εἶπε ἡ ἴδια γιὰ τὸν Μανούσο Μανούσακα πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια³⁰. ἡ γυναῖκα τῆς ὁποίας τὴ μνήμη τιμοῦμε σήμερον, ἡ δασκάλα, ἡ πανεπιστημιακὴ, ἡ ἐπιστήμων, ἡ ἀκαδημαϊκὴ, ἄφησε πίσω τῆς ἔργον τεράστιον, ποῦ θὰ ἀντέξει στὸν χρόνον. Ἄς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη τῆς!

27. A.E. LAIOU καὶ CÉCILE MORRISSON, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007, σ. 5.

28. ... μετὰ τὴν σύγχρονη ἔννοια, ὅχι τὴν χριστιανικὴν ἢ βυζαντινὴν.

29. A.E. LAIOU καὶ CÉCILE MORRISSON, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007, σ. 246.

30. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Μνήμη Μανούσου Ι. Μανούσακα*, Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2007, σ. 15.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ANGELIKI LAIOU'S CAREER IN THE UNITED STATES: STUDENT, TEACHER, ADMINISTRATOR

ALICE-MARY TALBOT
Director of Byzantine Studies
Emerita Dumbarton Oaks

Angeliki Laiou spent almost her entire adult life in America, and her professional career was firmly based in American institutions, especially Harvard University where she was both teacher and administrator, and Dumbarton Oaks where she served both as director and long-term member of the committee of Senior Fellows.¹ At the same time her heart always seemed to remain in Greece, to which she returned on every possible occasion, during winter breaks and summer holidays, and occasionally for longer periods of time, especially after her election to the Academy of Athens and during her brief period of government service.

STUDENT YEARS IN AMERICA

Angeliki first came to the United States to spend a year as a high school exchange student through the American Field Service program. She then returned to Greece to finish her studies at Pierce College in Athens. In 1959, after her first year at the University of Athens, where she was introduced to Byzantine history by Dionysios Zakythinos, she decided to transfer to an American university, and chose Brandeis, a new university in a suburb of Boston, which had been founded only ten years previously in 1948. She was one of the first holders of the Wien International Scholarships, and earned her Bachelor of Arts degree *summa cum laude* in history in 1961. By finishing her undergraduate studies in only three years, instead of the customary four-year program pursued by American undergraduates, she demonstrated the precocity and rapid progress that was to be typical of her studies, early teaching

---

1. I should like to express my appreciation to her teachers, students, colleagues and family members, who have assisted me in gathering information on her life and career in the United States.

career and publications. At Brandeis she specialized in medieval history, and one of her teachers, Eugene Black, ranked her "as the single ablest student I ever had in fifty years of university teaching."²

Upon graduation from Brandeis she was immediately accepted into the Ph.D. program in history at Harvard University, where she finished her doctorate in 1966, in only five years, again a remarkably short time for an American Ph.D. She studied with Robert Lee Wolff, who kindled her interest in the Crusades and the Latin Empire of Constantinople. She chose, however, to write her dissertation on the period immediately following the Byzantine recovery of Constantinople from the Latins in 1261, and focused on the lengthy reign of the emperor Andronikos II (1282-1328) and his relations with the Latin West. After the receipt of her Ph.D., at the age of 25, Angeliki remained at Harvard for another six years, as an instructor between 1966 and 1969 and as assistant professor between 1969 and 1972. During this period Harvard University Press published her doctoral dissertation on the foreign policy of Andronikos, and she began her next major research project, on the peasant population of late Byzantine Macedonia.

TEACHING AT BRANDEIS

In 1972, at the age of 31, she returned to her alma mater, Brandeis, as a tenured associate professor of history, teaching medieval history, and serving as the first chairman of the steering committee of the Medieval Studies Program. She remained at Brandeis for three years, commuting for much of this time on a weekly basis from her home in New Haven. Her former husband, Stavros Thomadakis, remembers his anxiety about her driving to Boston on heavily trafficked turnpikes during the snowy New England winters, especially when she was pregnant with their son Vassilis, who was born in 1974. Commuting academic marriages are now, alas, all too common, but in the 1970s Angeliki was a pioneer in this aspect of her life, as in so many others. She is remembered fondly by former colleagues in the history department at Brandeis. Rudolph Binion, for example, called her "an immensely engaging colleague, interested in every kind of learning and open to all manner of exploratory interpretation."³ She was willing to move beyond her specialization in the medieval world to engage in comparative history, for example, co-teaching a rewarding and exciting seminar with Prof. Binion

---

2. Personal communication, November 5, 2009.

3. Personal communication, November 1, 2009.

on revolts and revolutions in Europe since the Middle Ages. Her department chair Eugene Black remarked that “she was extremely successful and popular as a teacher and a productive scholar”, and commented upon her “charm, wit, and enthusiasm, not to mention her extraordinary cultivation and professional skills which made her memorable to all fortunate enough to know her.”⁴

TEACHING AT RUTGERS

In 1975 Angeliki left Brandeis for Rutgers, in New Brunswick, New Jersey, having been appointed full professor at age 34. In 1979 she was honored with the title of Distinguished Professor. She made the move to Rutgers in part for personal family reasons, after the birth of her son Vassilis, in part for the promotion to full professor, and in part to continue the strong program in Byzantine studies established by Peter Charanis during his long career. She taught a full load of five courses per year, including the first half of the European history survey, the semester-long survey of late Roman and Byzantine history, courses on the Crusades and medieval economic history, various undergraduate seminars, and occasionally a graduate readings course on Byzantine texts. She also taught a short course in the history of modern Greece, on “Greece Under the Junta”.

During the six years of her appointment she actually spent only four years at Rutgers, since she returned to Greece for two years between 1978 and 1980, when she was appointed Samuel Kress Professor of Hellenic Studies and acting director at the Gennadios Library in Athens for 1978-79 and held a Guggenheim fellowship in 1979-80. Perhaps as a result of her short tenure at Rutgers she attracted only two doctoral students, a Libyan named Khalifa ben Nasser, who wrote a dissertation on female ascetics in male monastic habit, and an American, Mark Bartusis, who wrote on the Byzantine army. The diversity in these two dissertation topics reflects Angeliki’s wide-ranging interests in both teaching and research, as do the subjects of her graduate reading seminars, on agrarian relations, hagiography, Byzantine women, and the histories of Anna Komnene and John Kantakouzenos. One of the seminar projects, the annotated translation of the vita of the Palaeologan saint Romylos, bore fruit in the publication of the English text in the North American periodical *Byzantine Studies/Etudes Byzantines*, co-authored

---

4. Personal communication, November 5, 2009.

by Angeliki and her two doctoral students. Angeliki's book on *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* was published by Princeton University Press in 1977 during her time at Rutgers.

DUMBARTON OAKS PROFESSOR OF BYZANTINE HISTORY
AT HARVARD (1981-2008)

In 1981, shortly after her return to New Brunswick, Angeliki was appointed Dumbarton Oaks Professor of Byzantine History at Harvard University, a position she was to hold until her death. The position, partially funded by Dumbarton Oaks, marked the beginning of her close association with this research institute that was to continue for the rest of her career. At the age of 40 she became the only tenured woman in the History Department, four years later the first woman chair of the History Department, in fact the first woman chair of any department at Harvard. In the 1980s Harvard lagged behind its Ivy League rivals in the appointment of women as tenured faculty members and administrators, and Angeliki played a pioneering role in providing a model for a subsequent generation of women teachers and administrators.

At Harvard she taught primarily Byzantine history and a very large lecture course for undergraduates on the Crusades, for which she prepared dazzling lectures and subtly introduced information on Byzantium to tempt students into exploring this field in greater depth. Even while serving as Director of Dumbarton Oaks in the 1990s Angeliki continued to teach at Harvard and mentor her graduate students throughout the nine years of her directorate. One of her students from this period, Dimiter Angelov, has provided reminiscences of her relations with her students during this period when she commuted between Washington and Cambridge on a weekly or biweekly basis.⁵ Because of her limited time at Harvard, she taught mostly graduate seminars, but occasionally managed to teach her course on the Crusades, which was part of Harvard's Core Curriculum and had always been popular with students. In Dimiter's words, "The undergraduates loved her because of her impressive stage presence, sense of irony, and her Byzantine perspective on the Crusades, subtle in the beginning, but obvious at the end." Dimiter served as her head teaching fellow for this course, and assisted her with research, and organization of the other teaching fellows who handled the discussion when the class divided into smaller groups.

---

5. Personal communication, October 28, 2009.

He recalls that he spent much time researching and making summaries of books and articles about women who were involved in the Crusades; all this research was condensed by Angeliki into just one lecture for the course, an indication of the massive amount of preparation she put into teaching this subject. She closely supervised and monitored her teaching fellows, and also showed them many kindnesses, including invitations to her home for meals or to fine restaurants beyond the means of most graduate students.

Reflecting her research interests in the 1990s Angeliki's graduate seminars focused on topics in late Byzantine economic and social history, and stressed the analysis of documents from the Lemvotissa archive, the archives of Athos, the dossier of Chomatenos and a variety of legal sources. Her seminars were noted for teaching both specific knowledge and the proper procedures for reading such documents in a very comprehensive and systematic manner. She placed great emphasis on proper research methodology, closely guiding her students as they studied these documents. She also gave great importance to good expository writing, and set very high standards for her students' written work. She was always extremely well organized, and rarely digressed or allowed students to do so.

Angeliki also gave independent reading courses for students in other fields of history who wished to prepare a field in Byzantium for the comprehensive exams. She gave them detailed bibliographies, and asked penetrating questions about their reading. She was known as a demanding, even perfectionist teacher, but never asked more of her students than she asked of herself.⁶

DUMBARTON OAKS

Let me now turn to Angeliki's long association with Dumbarton Oaks, of which I have personal knowledge and am most qualified to speak. It was at the spring symposium of 1972 that Angeliki, then an assistant professor at Harvard, made her initial appearance at Dumbarton Oaks (Fig. 1). The 1972 Dumbarton Oaks symposium represented a unique departure from the traditional format of a single theme and invited papers by senior scholars. That year it was decided to showcase the research of a group of very junior scholars who had recently finished their doctorates. Among the invitees was Angeliki. Her first book, on

---

6. See the remarks *infra* of Demetrios Kyritses, Angeliki's student at Harvard, for further details on her style of teaching.

Byzantine foreign relations with the West in the late thirteenth and early fourteenth centuries, was just about to appear. Her pioneering lecture that day in Washington, however, was on a very different subject: the structure of the peasant population in late Byzantium. In the 1970s studies of Byzantine economic and social history were in their infancy, so the choice and treatment of her topic made a strong impact on the assembled audience, and heralded the future direction of her work. Just nine years later Angeliki became inextricably linked with Dumbarton Oaks when she was appointed Dumbarton Oaks Professor of Byzantine History at Harvard. In 1983, she was asked to join the advisory board of senior fellows for Byzantine Studies at Dumbarton Oaks, and in 1989 became the first female director of the institution.

Drawing on her experience as chair of the Harvard history department, Angeliki managed the administration of Dumbarton Oaks with an iron hand, attention to detail, and fiscally conservative policies. Realizing that the institution desperately needed more space, especially

Fig. 1: 1972 Dumbarton Oaks symposium.

Left to right: Margaret E. Frazer, Penelope Mayo, Thomas Mathews, Alice-Mary Talbot, George Majeska, Arnaldo Momigliano, Eugene Kleinbauer, Dorothy Glass, Angeliki Laiou, Herbert Kessler.

for its rapidly growing library, she began to make plans for a capital expansion project, setting aside the financial reserves that would make possible major construction and renovation projects under her successor Ned Keenan at the beginning of this century. Among the highlights of her tenure as director were the purchase of an apartment building, the launching of Dumbarton Oaks' first website, and the computerization of the catalogue of the library holdings. She also organized a major conference on the fiftieth anniversary of the Dumbarton Oaks Conversations of 1944, which were instrumental in the foundation of the United Nations. She delivered the opening remarks at this conference and co-edited the proceedings.

According to the current superintendent of gardens, of the six directors of Dumbarton Oaks over the past seventy years, it was Angeliki who took the greatest interest in the gardens, and had the closest relationship with the garden staff. She walked the garden paths early every morning, often in the company of her beloved dog Ariadne. She initiated several major restoration projects, including the reflecting pool and the rose garden that was especially dear to her heart.⁷ In season, she would affix a freshly cut rose to her blouse every day, and a beautiful orchid always adorned her desk.

As director she was attentive to detail and maintained the Dumbarton Oaks tradition of elegance by tasting dinner menus ahead of time and selecting wines and flower arrangements. She was solicitous of employees, hosting a festive luncheon to thank them for their patient endurance of a two-year period of dislocation during the construction of the courtyard gallery and basement office space. She also paid visits to a dying staff member, despite her avowed discomfort with illness and hospitals.

Angeliki strengthened and expanded in several ways the program in Byzantine studies, whose fiftieth anniversary was commemorated in 1990 with a festive symposium. In 1991, she reinstated the long-abolished position of Director of Byzantine Studies, after serving herself in this additional capacity for the two years subsequent to her arrival at Dumbarton Oaks. She instituted annual colloquia, and initiated two new projects: the hagiography database and a series of translations of saints' lives. Its first volume (1996), devoted to lives of holy women, included her translation of the *Life of St. Mary the Younger*, an account of one of the few married laywomen who achieved sanctity. She also supported

---

7. Personal communication from Gail Griffin, Superintendent of Gardens, November 3, 2009.

long-term institutional projects such as the cataloguing and publication of the coins and seals collections. The first three volumes of the *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* (1991, 1994, 1996) were published during her directorate, and the final two volumes (each in two parts) of the *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* appeared in 1999, the year after her departure from Washington. She manifested her personal interest in coins as a historical source, as well as her gratitude and attachment to Philip Grierson's work, by participating in the 1999 colloquium in his honor, entitled "Byzantium in the Medieval World: Monetary Transactions and Exchange" with a paper on "Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros," comparing legal and archaeological documentation.

The preparation of the *Oxford Dictionary of Byzantium* was also completed during Angeliki's tenure as director, and published by Oxford University Press in 1991. From the earliest stages she had supported Alexander Kazhdan's plans to produce this encyclopedia of Byzantine studies, both as a member of the Advisory Board and as the lead writer for the cluster of eighteen entries on Byzantine commerce. She also reinvigorated Dumbarton Oaks' relations with French Byzantinists by inviting some of their luminaries as visiting scholars, and setting up an exchange program for younger scholars between Dumbarton Oaks and the Centre de civilisation byzantine in Paris. She encouraged young Greek Byzantinists as well to come to Dumbarton Oaks on summer fellowships by arranging for special funding of their visits.

Particularly impressive was the way Angeliki managed to continue active engagement in her own research and publication, despite the demands of her administrative duties. Just before she took up her position as director in 1989, she organized a symposium on the Byzantine family and household (Fig. 2). During her tenure she co-directed three symposia, the first in 1992 on law and society in Byzantium between the 9th and 12th centuries, the second in 1993 on Byzantium and the Italians in the thirteenth to fifteenth centuries, the third in 1997 on the Crusades from the perspective of Byzantium and Islam. She also co-edited the proceedings of the conference held in November 1990 to commemorate the fiftieth anniversary of the founding of Dumbarton Oaks by Mildred and Robert Woods Bliss. In addition to a colloquium on sexual coercion and consent, in 1993 she co-organized with H el ene Ahrweiler another colloquium focused on the "internal diaspora" of different ethnic groups in the Byzantine Empire. All these conferences resulted in important publications by Dumbarton Oaks.

Fig. 2: 1989 Dumbarton Oaks symposium on The Byzantine Family and Household.

Back Row: Gary Vikan, David Herlihy, John Meyendorff, Ioli Kalavrezou, Eugene Hammel, Nicholas Oikonomides, Judith Herrin, Giles Constable, Robert Nelson, Gennadii Litavrin.

Front Row: Klaus Rheidt, James Russell, Ruth Macrides, Elizabeth Jeffreys, Angeliki Laiou (symposiarch), Henry Maguire, Alice-Mary Talbot, Susan Ashbrook Harvey, Alexander Kazhdan.

Angeliki Laiou left her mark on every aspect of Dumbarton Oaks. Even after her return to Harvard in 1998, she visited faithfully three times a year for the Senior Fellows meetings, always elegantly coiffed and wearing the latest fashions. Her incisive questioning of candidates for fellowships, her relentless pressure to speed up publication schedules, and her judicious assessment of new initiatives made her an invaluable member of the board of Senior Fellows. She continued to participate in symposia, in 2002 co-directing with Anthony Cutler a conference on "Realities in the Arts of the Medieval Mediterranean (800-1500)" (Fig. 3). Her final appearance at Dumbarton Oaks was at the spring 2008 symposium on the Byzantine Economy, at which she presented a paper on "Regional networks in the Balkans in the Middle and Late Byzantine periods". Little did we know that we would not see her again.

Since Angeliki's death one year ago three events have been organized in the United States in her memory. They neatly reflect her three spheres of influence in America: at Harvard, at Dumbarton Oaks, and in the wider world of North American Byzantine studies.

The first service was held in late January of this year at the beautiful Memorial Church in the middle of a snowy Harvard Yard, on a very cold but sunny day. Colleagues from the Harvard faculty, a student, and a representative from Dumbarton Oaks spoke briefly about the many facets of her activity at Harvard and at Dumbarton Oaks.

A few months later, on April 6, which would have been Angeliki's 68th birthday, another memorial service was held in the Music Room at Dumbarton Oaks, where she had chaired symposia and delivered so many memorable lectures. The principal speaker was Cecile Morrisson, advisor for Byzantine numismatics at Dumbarton Oaks, and Angeliki's collaborator in the preparation of the *Economic History of Byzantium* and the more recent 2007 Cambridge Textbooks volume on *The Byzantine Economy*. Reminiscences alternated with French 20th-c. music and were followed by an elegant reception of Greek mezedes in a tent in the gardens. Angeliki would have approved.

Just last month the annual North American Byzantine Studies Conference devoted a plenary session to Angeliki's memory. Chaired by Sharon Gerstel, the session featured two presentations on topics which Angeliki herself had done so much to promote: a lecture on women's studies since 1981 by Margaret Mullett and a lecture by Michael McCormick on the economy of exchange in the Mediterranean world.

Last spring, following the memorial service in Washington, participants gathered in a somewhat unfrequented part of the Dumbarton Oaks gardens, called "the wilderness", because it has not been formally planted. Angeliki was always drawn to this part of the gardens, and enjoyed walking there. On April 6 a pink marble bench and birdbath were dedicated to her memory. An inscription carved in the shallow pool of the birdbath is from Alexis de Tocqueville and reads as follows:

*"Le passé n'éclairant plus l'avenir,
L'esprit marche dans les ténèbres".*
*"If the past no longer illuminates the future,
The spirit walks in darkness."*

When the trees are bare, from the site of the memorial one has a clear view of the front facade of Dumbarton Oaks and the windows of the Director's Office. The staff of Dumbarton Oaks likes to imagine that the spirit of Angeliki sits on that bench and gazes toward the administrative offices, continuing to offer guidance and inspiration to the present and future directors.

Fig. 3: 2002 Dumbarton Oaks symposium on Realities in the Arts of the Medieval Mediterranean, 800-1500.

Back Row: Chris Wickham, Robert Nelson, Jaroslav Folda.

Row 3: Marianne Barrucand, Yuri Pyatnitsky, Peter Schreiner, Jannic Durand.

Row 2: Holger Klein, Véronique François, Leslie Brubaker, Maria Vassilaki, David Jacoby.

Front Row: Maria Georgopoulou, Anthony Cutler and Angeliki Laiou (co-symposiarchs), Deborah Howard.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ ΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΙΤΣΗΣ

Ἐπίκουρος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης

Ἐρίτιμα μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρίες καὶ κύριοι,

Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμὴ πού μοῦ κάνατε καλώντας με νὰ μιλήσω στὴ διακεκριμένη αὐτὴ ὁμήγυρη, ὁμολογῶ ὅμως ταυτόχρονα τὴν ἀμηχανία πού μοῦ γέννησε ἡ πρόσκληση νὰ μιλήσω γιὰ τὴ δασκάλα μου, Ἀγγελικὴ Λαΐου. Γιὰ τοὺς δασκάλους του εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι κανεὶς ἀντικειμενικός: εἴτε τοὺς μισεῖ, εἴτε τοὺς θαυμάζει ὑπερβολικά. Δεδομένου ὅτι δὲν ἔχω παρὰ καλὰ πράγματα νὰ πῶ γιὰ τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου, δὲν θὰ ἤθελα αὐτὰ νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἓνα συμβατικά ὑπερβολικὸ ἐγκώμιο πρὸς ἓνα ἀγαπητὸ ἐκλιπὸν πρόσωπο. Θὰ προσπαθῆσω λοιπὸν νὰ ἀποστασιοποιηθῶ, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, καὶ νὰ ἀποτιμῆσω ἀντικειμενικά τὴν προσωπικότητα τῆς Ἀγγ. Λαΐου ὡς ἀκαδημαϊκῆς δασκάλου, ἀντλώντας ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἐμπειρία ἀπὸ τὶς σπουδές μου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή της, ἀπὸ τὸ 1990 ὡς τὸ 1997, καὶ ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω ἀπὸ μαρτυρίες ἄλλων φοιτητῶν ἢ συναδέλφων της. Ἕνας ἄλλος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο θεωρῶ μία τέτοια ἀποτίμηση σημαντικὴ, εἶναι διότι πιστεύω πὼς αὐτὴ ἡ πλευρὰ τοῦ ἔργου τῆς Ἀγγ. Λαΐου εἶναι ἀπολύτως συμπληρωματικὴ τῆς ἄλλης, ἐκείνης τῆς Ἱστορικῆς. Ἡ Ἀγγ. Λαΐου ἀντιμετώπιζε τὴ διδασκαλία, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὴν καθοδήγηση τῶν ἐκπαιδευόμενων νέων ἱστορικῶν, μὲ τὴν ἴδια ὑπευθυνότητα, ἀπόλυτη ἀφοσίωση καὶ αὐστηρὴ πειθαρχία πού ἀντιμετώπιζε τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Κατὰ τὴν περίοδο πού ἀνέφερα, ἡ Ἀγγ. Λαΐου ἀσκοῦσε παράλληλα τὰ καθήκοντα τῆς διευθύντριας στὸ *Dumbarton Oaks*, καὶ τὰ διδακτικά της καθήκοντα ἦταν μειωμένα. Δίδασκε δηλαδὴ μόνο μεταπτυχιακὰ σεμινάρια, καί, ἀνὰ τετραετία, τὸ περίφημο μάθημα κορμοῦ γιὰ τὶς Σταυροφορίες. Τὰ μαθήματα κορμοῦ εἶναι ἐπιλεγμένα μαθήματα ἀπὸ διαφορετικούς ἐπιστημονικούς χώρους, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονται σὲ ὅλους τοὺς φοιτητὲς ἀνεξαρτήτως εἰδικότη-
τας, καὶ προσελκύουν ἐνίοτε τεράστια ἀκροατήρια, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ μάθημα τῆς Λαΐου. Καθὼς ἤμουν ἓνας ἀπὸ τὴν ὁμάδα ὑποψηφίων διδακτῶ-

ρων πού —δίκην βοηθῶν— εἶχαν ἀναλάβει τὴ φροντιστηριακὴ ὑποστήριξη τῶν παραδόσεων, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσω ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀκτινοβολία, τὴ ζωντάνια καὶ τὸ χιοῦμορ μὲ τὰ ὅποια ἡ Λαῖου κατόρθωνε νὰ αἰχμαλωτίσει τὴν προσοχὴ τῶν φοιτητῶν, στοὺς ὁποίους τόσο τὸ ἀντικείμενο, ὅσο καὶ ἡ ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας γενικότερα, ἦταν συνήθως ἐντελῶς ἀνοίκεια. Ταυτόχρονα, μπορῶ νὰ μαρτυρήσω τὸν αὐστηρὰ ἐπαγγελματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ προετοιμασία τοῦ μαθήματος. Τοὺς βοηθοὺς τῆς τοὺς ἀντιμετώπιζε μὲ μεγάλο σεβασμὸ, σὰν νεότερους συναδέλφους, ἀλλὰ παράλληλα εἶχε αὐστηρότατες ἀπαιτήσεις ἀπὸ αὐτούς, οἱ ὁποῖες περιλάμβαναν τὴν πολὺ καλὴ γνώση τῆς εἰδικευμένης βιβλιογραφίας καὶ τῶν πηγῶν, καὶ τὴν ἀπόλυτη συνέπεια ἀπέναντι στοὺς προπτυχιακοὺς φοιτητὲς τους. Οἱ συναντήσεις προετοιμασίας, γίνονταν σὲ εὐχάριστο κλίμα καὶ συχνὰ ἔπαιρναν τὸ χαρακτηρισμὸν σεμιναρίων, ὅπου ἡ συζήτηση γινόταν καθαρὰ ἐπιστημονικῆ. Ὅμως ἡ οὐσία τῶν ἀπαιτήσεων τῆς Λαῖου συνοψιζόταν στὴ βασικὴ τῆς ὁδηγία, τὴν ὁποία ἀνακαλῶ στὴ μνήμη μου περίπου ὡς ἐξῆς: «Τὰ παιδιὰ αὐτά, ὅπως θὰ διαπιστώσετε, δὲν ἔχουν καθόλου ἱστορικὲς γνώσεις. Ὅμως εἶναι εὐφυῆ παιδιὰ, τὰ ὁποῖα ἐργάστηκαν σκληρὰ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὰ μαθήματα αὐτοῦ τοῦ πανεπιστημίου. Ἄξιζον λοιπὸν τὸ καλύτερο, τὸν καλύτερό σας ἑαυτό».

Ἡ εἰκόνα τῆς Λαῖου στὴν αἴθουσα διδασκαλίας δὲν ἀπέχει ἴσως ἀπὸ τὴν ἀπαστράπτουσα εἰκόνα πού πολλοὶ ἐκ τῶν παρισταμένων θυμοῦνται ἀπὸ συνέδρια καὶ ὁμιλίες. Ἡ προσωπικότητά ὅμως πού γνώριζαν οἱ μεταπτυχιακοὶ τῆς φοιτητῆς ἦταν σημαντικὰ διαφορετικῆ, τουλάχιστον σὲ ἐπίπεδο πρώτων ἐντυπώσεων. Ἐνα στοιχεῖο πού ξένιζε πολλοὺς ἦταν ἡ τυπικότητά τῆς. Ἄν καὶ τὸ τμήμα ἱστορίας εἶχε τὴ φήμη ἑνὸς παραδοσιακοῦ —γιὰ ἀμερικανικὰ δεδομένα— τμήματος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ συμπεριφορὰ τῶν διδασκόντων, ἡ Λαῖου ξεχώριζε ἀπὸ ὅλους τοὺς συναδέλφους τῆς γιὰ τὴν τυπικὴ ἀπόστασι πού τηροῦσε στίς σχέσεις μὲ τοὺς μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς τῆς. Αὐτὴ ἡ τυπικότητά, ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ καὶ ψυχρότητα, εἶχε μίαν σαφῆ ἐκπαιδευτικὴ λογικὴ. Ἄφενὸς δημιουργοῦσε μίαν ψυχολογικὴ ἐπιβολὴ στὸν φοιτητὴ, ἀπαραίτητη γιὰ νὰ δεχθεῖ μίαν σκληρὴν καθοδήγησιν στὴ συνέχεια, ἀφετέρου μετέδιδε σαφέστατα τὴν αἴσθησιν τῆς σοβαρότητος τοῦ σκοποῦ. Ἡ Λαῖου ἐπέμενε πῶς οἱ ὑποψήφιοι ἐπιστήμονες πρέπει νὰ καταλάβουν ὅτι ἡ ἐπιστῆμη δὲν εἶναι ἓνα πνευματικὸ παιχνίδι, οὔτε μίαν εὐχάριστον ἐνασχόλησιν, ἀλλὰ μίαν πολὺ σοβαρὴν ὑπόθεσιν. Ἀπὸ πολὺ νωρὴν καθιστοῦσε σαφεῖς τίς

βασικές της απαιτήσεις: πρώτα-πρώτα, ακρίβεια και συνέπεια. Ένα άλλο στοιχείο τῆς φήμης τῆς Λαΐου ἦταν ὅτι ποτέ δὲν ἔδινε χρονικές παρατάσεις γιὰ τὴν παράδοση ἐργασιῶν, οὔτε κἀν στοὺς προπτυχιακοὺς φοιτητές· μάλιστα δυσφοροῦσε ἀκόμα καὶ ὅταν δικοὶ τῆς φοιτητὲς ζητοῦσαν ἀπὸ ἄλλους καθηγητὲς παράταση γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση κάποιας σεμιναριακῆς ἐργασίας. Τόνιζε πὼς πρέπει νὰ μάθουμε νὰ ἀποδίδουμε ἐντὸς προθεσμίας. Παράλληλα, ἐπέμενε πὼς πρέπει νὰ δουλεύουμε πολὺ καὶ νὰ σεβόμαστε τὸ χρόνο. Εἶναι προφανὲς γιὰ ὅσους γνώρισαν τὴν Ἀγγ. Λαΐου πὼς οἱ ἀπαιτήσεις αὐτὲς δὲν ἦταν παρὰ προβολὴ τοῦ τρόπου ἐργασίας ποὺ ἡ ἴδια εἶχε ἐπιβάλει στὸν ἑαυτό της. Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἦταν πὼς ποτέ δὲν ἔχανε χρόνο. Ἔτσι ἄλλωστε κατόρθωσε στὰ μετρημένα χρόνια τῆς νὰ χωρέσει ἔργο ἀντίστοιχο πολλῶν βιωτῶν. Γνωστὲς εἶναι ἐπίσης ἡ συνέπεια καὶ ὑπευθυνότητά της, οἱ ὁποῖες χαρακτήριζαν καὶ τὴ σχέση μὲ τοὺς φοιτητὲς τῆς. Ὁ ὀμίλων εἶναι πλέον σήμερα σὲ θέση νὰ γνωρίζει τί χρονοβόρο καὶ ἄχαρο ἔργο εἶναι νὰ διορθώνει κανεὶς κεφάλαια ἐργασιῶν καὶ διατριβῶν. Ἡ Λαΐου τὸ ἔκανε πάντοτε σὲ χρόνο ρεκόρ, χωρὶς νὰ θυσιάζει τίποτα ὡς πρὸς τὴν προσοχὴ καὶ τὴν ἀκρίβεια τῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν σχολίων τῆς.

Νομίζω πὼς οἱ φοιτητὲς τῆς πρέπει νὰ αισθανόμαστε τιμὴ, ποὺ πρόβαλε σὲ μᾶς μέρος τῶν ἀπαιτήσεων ποὺ εἶχε καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, ἂν καὶ ἡ ἐκπλήρωσή τους μᾶλλον ξεπερνᾷ τίς δυνατότητες τῶν περισσοτέρων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ πλευρὰ τῆς συνεργασίας, οἱ συζητήσεις, ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, τὰ σχόλια τῆς Λαΐου ὄχι μόνο ἐπὶ τῆς διατριβῆς ποὺ ἐπέβλεψε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄλλη δουλειά μου, ἔχει μείνει στὸ νοῦ μου ὡς μία ἀνόθευτη πνευματικὴ ἀπόλαυση. Ἡ Λαΐου ἦταν ἀδαμάντινη ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐπιστημονικότητα μίας θέσης, τὴν ἀκρίβεια ἐνὸς ἰσχυρισμοῦ ἢ τὴ λογικὴ ἐνὸς ἐπιχειρήματος. Ἀλλὰ ἐνθάρρυνε εὐλικρινῶς τὴν πρωτοβουλία. Νωρίτερα ἀνέφερα πὼς μποροῦσε νὰ κοινοποιήσει πολὺ εὐγλωττα καὶ μὲ μεγάλο ψυχολογικὸ ἀποτέλεσμα τὴ δυσaréσκειά της. Μποροῦσε ὅμως νὰ κάνει καὶ κάτι πολὺ δυσκολότερο, νὰ μεταφέρει, χωρὶς λόγια καὶ ἐπαίνους, τὴν εὐλικρινῆ τῆς ἱκανοποίηση, ὅταν ἔπαιρνε ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τῆς δείγματα ἀξιόλογης δουλειᾶς. Πραγματικά, ὅταν κάτι τὴν ἱκανοποιούσε, ἔλαμπε. Καὶ ἀκόμη, χαρακτηριστικὸ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας μικρότητος, χαιρόταν ὅταν οἱ φοιτητὲς τῆς προσπαθοῦσαν ἢ κατόρθωναν νὰ ἀντικρούσουν παλαιότερες δικές της θέσεις.

Σε επίπεδο γενικότερης υποστήριξης, οί παλιοί φοιτητές της θυμούνται με εύγνωμοσύνη τή διαρκή φροντίδα που ἔδειχνε γι' αὐτούς. Προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ἐξασφαλίσαι θέσεις βοηθῶν, ὥστε νὰ στηρίζονται οικονομικά, ἀκόμη καὶ θέσεις αὐτόνομης διδασκαλίας ὅταν εἶχαν ὠρμάσει ἀρκετά. Φρόντιζε γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους σὲ συνέδρια καὶ ἡμερίδες, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ παρουσιάσουν τὴ δουλειά τους καὶ νὰ γνωριστοῦν μὲ διακεκριμένους ἱστορικούς. Πάνω ἀπὸ μία φορά μοῦ εἶχε προσφέρει τὴ φιλοξενία τῆς οἰκίας τοῦ διευθυντῆ τοῦ Dumbarton Oaks, ὥστε νὰ μπορέσω νὰ παρακολουθήσω τὰ ἐτήσια συνέδρια χωρὶς μεγάλη οικονομικὴ ἐπιβάρυνση. Τὴν τελικὴ ἀσθένειά της τὴν πληροφορήθηκα ὅταν ἦταν πιά πολὺ ἀργά γιὰ νὰ ἔχω κάποια οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ μαζί της. Ὅπως καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους, ἡ στάση της κατὰ τὴν ὕστατη δοκιμασία προκάλεσε τὴν ἐκπλήξη καὶ τὸ θαυμασμό μου. Δὲν μὲ παραξενεύει ὅμως καθόλου ἡ πληροφορία, τὴν ὁποία μετέφεραν σὲ μία νεκρολογία συνάδελφοί της ἀπὸ τὸ τμήμα ἱστορίας τοῦ Harvard, ὅτι τρεῖς μέρες πρὶν τὸ θάνατό της ἔδινε ὁδηγίες γιὰ τὸ μέλλον τῶν φοιτητῶν που εἶχε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή της. Ὅλοι οἱ παλιοί της φοιτητές μὲ τοὺς ὁποίους μίλησα μετὰ τὸ θάνατό της αἰσθάνθηκαν, ὅπως κι ἐγώ, πέρα ἀπὸ τὴν ὀδύνη, ἕνα βαθὺ αἶσθημα πνευματικοῦ ἀπορραϊσμοῦ. Γιατὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση, θὰ ἦταν παραπλανητικὸ ἂν ἔμενε κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ Λαΐου ἦταν μόνο μία πολὺ καλὴ ἐπιστήμων καὶ ἕνας πολὺ ὑπεύθυνος, προστατευτικὸς καὶ ἀπαιτητικὸς μέντωρ. Ὑπῆρχε καὶ κάτι πολὺ πιο δύσκολο νὰ περιγραφεῖ, που ἐκδηλωνόταν μὲ μικρὲς ἐνθαρρυντικὲς φράσεις· μὲ ἕνα ζεστὸ χαμόγελο ὅταν ἔπρεπε· μὲ συνωμοτικὲς πονηρὲς ματιὰς στὰ συνέδρια, ὅταν κάποιος ὁμιλητὴς ἀνέφερε κάτι μὲ τὸ ὁποῖο ὑπέθετε πὼς διαφωνοῦσα· μὲ μικρὲς φροντίδες, ὅπως νὰ ὑποδείξει ἀπὸ ἀπόσταση μία ἐλεύθερη θέση σὲ μία ἀπὸ τίς συναυλίες στοῦ Dumbarton Oaks· μὲ μεγαλύτερες φροντίδες, ὅπως ἡ ἐπιμονή, πρὶν ξεκινήσουμε γιὰ τὴν πρωινὴ συνέδρια ἑνὸς συμποσίου, νὰ μοῦ ἐτοιμάσει πρωινὸ στοῦ σπιτί της στοῦ Dumbarton Oaks, ὅπου μὲ φιλοξενούσε, διότι «ὄλοι οἱ ἄλλοι θὰ εἶχαν φάει στὰ ξενοδοχεῖα τους», ἐγὼ δὲν μπορούσα νὰ εἶμαι νηστικὸς ὡς τὸ μεσημέρι. Ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν διακριτικά, ἀλλὰ ἀλάνθαστα, πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ αὐτὴ προσωπικότητα ὑπῆρχε ἕνα ὑπόβαθρο βαθιᾶς ἀνθρωπιᾶς. Ἡ Λαΐου ἐν τέλει κατόρθωσε νὰ ἐμπνεύσει στοὺς φοιτητές της κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ θαυμασμό, τὸ σεβασμὸ ἢ τὴν εύγνωμοσύνη: τὴν ἀγάπη.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Ε. ΛΑΪΟΥ: Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ

ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων

Ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στὴν Ἀθήνα (1941). Ἡ οἰκογένειά της τῆς ἔδωσε στέρεες ἀρχές καὶ ὅλα τὰ μέσα γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὴς ἐξαιρετικὲς ἱκανότητές της, πού φάνηκαν πολὺ νωρὶς —εἶχε μάλιστα ἰδιαιτέρη ἐπίδοση στὰ μαθηματικά. Τελείωσε τὸ Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἑλληνικοῦ, φοίτησε γιὰ ἓνα ἔτος (1958-1959) στὸ τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ συνέχισε τὴς σπουδές της στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Brandeis στὴν Ἀμερική, ὅπου πῆρε τὸ πτυχίό της (τὸ 1961) ὅταν ἦταν 20 χρονῶν. Ὁλοκλήρωσε τὴς σπουδές της στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ, ὅπου τὸν ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο (τὸ 1962), ὅταν ἦταν 21 ἐτῶν, ἔλαβε τὸ master της καὶ ξεκίνησε τὴ διδακτορικὴ της διατριβὴ πού ὑποστήριξε τὸ 1966 —ἦταν τότε 25 ἐτῶν. Ἡ ἐπαγγελματικὴ της ἐξέλιξη ὑπῆρξε συνεχῆ καὶ ραγδαία ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη τῆς διατριβῆς της: ἀπὸ τὸ 1962 εἶχε γίνει διαδοχικὰ teaching Fellow (1962-1964), Instructor (1966-1969) καὶ Assistant professor (1969-1972) στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard, καὶ 32 ἐτῶν, τὸ 1974 ἔγινε καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Rutgers.

Ὁ δεσμὸς μὲ τὴν οἰκογένειά της, πού ζοῦσε πάντα στὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξε πολὺ στενός: Ἡ μητέρα της, ἡ κυρία Βιργινία, ἦταν πάντα κοντὰ της, μὲ μεγάλα διαστήματα διαμονῆς μαζί της στὴν Ἀμερική¹. Τιμοῦσε ἰδιαιτέρη τὴν κρίση τοῦ πατέρα της, καὶ χαίροταν νὰ φροντίζει τὸν γιὸ της, πού ὑπεραγαποῦσε.

Τὴν Ἀγγελικὴ Λαΐου ἀπασχολοῦσαν πάντοτε τὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἑπταετοῦς δικτατορίας εἶναι γνωστὸ ὅτι συμμετεῖχε στὴς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν τῆς Ἀμερικῆς γιὰ τὴν

---

1. Ἡ οἰκογένεια σηματοῦτηκε ἀπὸ τὸν πρόωρο θάνατο ἀπὸ καρκίνου τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ἀγγελικῆς, ὅταν σπούδαζαν καὶ οἱ δύο στὴν Ἀμερική.

ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας². Τὸ 1978 καὶ ἐνῶ εἶχε ἤδη μὰ λαμπρὴ σταδιοδρομία στὴν Ἀμερική, ἐπεδίωξε νὰ ἔλθει στὴν Ἑλλάδα ὅπου ἔλαβε τὴ θέση Samuel Kress professor of Hellenic Studies, ὡς διευθύντρια τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης³ (εἰκ. 4), ὅπου ἐγκαταστάθηκε (1978-1979) μὲ τὸν ἄνδρα τῆς Σταυρο Θωμαδάκη καὶ τὸν μικρὸ Βασίλη. Μὲ ἀφορμὴ τὰ παιδιά μας, ποὺ στέλναμε τότε στὸ ἴδιο νηπιαγωγεῖο, ἀποκτήσαμε στενὲς φιλικές, προσωπικὲς καὶ οἰκογενειακὲς σχέσεις, ποὺ ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὰ κοινὰ μας ἐνδιαφέροντα, ἐντὸς –καὶ ἐκτὸς– τῶν πλαισίων τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν. Ἡ

Εἰκ. 4. Διευθύντρια τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1978.

βαθύτερη ἐπιθυμία τῆς τότε ἦταν νὰ βρεθεῖ τρόπος ὥστε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα ὀριστικά. Μὲ εἰδικὴ ἐρευνητικὴ ἄδεια ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιό τῆς, παρέτεινε τὴ διαμονή τῆς στὴν Ἀθήνα γιὰ ἕναν ἀκόμη χρόνο (ἕως τὸ 1980) καὶ τότε, ἔχοντας ἤδη δύο σημαντικὰ βιβλία στὸ ἐνεργητικό τῆς, τῶν ἐκδόσεων Καίμπριτζ Μασαχουσέτης (1972) τὸ πρῶτο⁴, καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Princeton (1977) τὸ δεύτερο⁵, ὑπέβαλε ὑποψηφιότητα γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ καθηγήτρια τῆς Ἱστορίας τοῦ Βίου καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν, στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Μὲ ἄδοξη ἔκβαση.

2. Βλ. ἀναφορὰ τῆς ΕΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ στὸ περιοδικὸ Ἱστορικά: "In Memoriam", Ἀγγελικὴ Λαῖου (1941-2008), Ἱστορικά, (ἐκδ. Μέλισσα - Μουσεῖο Μπενάκη), τόμ. 25, τεύχ. 49, Δεκέμβριος 2008, σ. 470-471.

3. "The Samuel E. Kress professors of Hellenic Studies were to assist the Acting Librarian in the direction of the Library and make suggestions to the Committee on the Gennadius Library for the future plans of the Library" (Ἀπὸ τὴν ἰσοσελίδα τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης).

4. ANGELIKI E. LAIOU, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, MA 1972.

5. ANGELIKI LAIOU- THOMADAKIS, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977.

“Εξι μῆνες ἀργότερα τὸ 1981, εἶχε ἐκλεγεί στή θέση τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στοῦ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ (Dumbarton Oaks Professor of Byzantine History), ἐνῶ τὸ 1989 ἐξελέγη διευθύντρια στοῦ Κέντρο Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τοῦ Dumbarton Oaks (εἰκ. 5) ὅπου παρέμεινε ἕως τὸ 1998, ὅταν ἔληγε πλέον τὸ προβλεπόμενο ὄριο τῆς ἐννεατοῦς θητείας της. Στὰ δύο σπουδαῖα αὐτὰ Ἰδρύματα, βρῆκε τὸν ἰδανικὸ χῶρο γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ της ἔργο καὶ γιὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὶς πολὺπλευρες ἰκανότητές της. Ἡ ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητάς της καὶ ἡ συναρπαστικὴ διδασκαλία της στοῦ Χάρβαρντ—γιατὶ εἶχε τὴ σπάνια ἰκανότητα τοῦ Δασκάλου καὶ τοῦ Μέντορα—ἄφησαν ἐποχὴ καὶ ἔκαναν τοὺς φοιτητές της, νὰ τῆς δίνουν τὴν ἐπωνυμία τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς. Συνάδελφοί της στοῦ Χάρβαρντ, τὴν παρομοίαζαν μὲ τὴν Μαρία Κάλλας⁶ (εἰκ. 6), ἐνῶ οἱ φίλες της στὴ διεθνή κοινότητα τῶν βυζαντινολόγων τὴν ἀποκαλοῦσαν μεταξύ τους στὰ ἑλληνικὰ «ἡ βασίλισσα».

Ἡ Ἀγγελικὴ σὲ ὄλο αὐτὸ τὸ διάστημα—καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή της στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν—δὲν ἔπαψε νὰ ἔρχεται συχνὰ στὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνον γιὰ νὰ ἰδεῖ τοὺς δικούς της καὶ γιὰ τὶς διακοπές. Συμμετεῖχε δραστήρια σὲ ἐπιτροπές καὶ σὲ βυζαντινολογικὰ συνέδρια, ὅπως στοῦ συνέδριου γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στοῦ Βυζάντιο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, στοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (ΕΙΕ) τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1988 (εἰκ. 7). Τὸ

6. Michael Mac Cormick: “Angeliki was our, Harvard’s, Maria Callas», Rowan Dorin: “Harvard undergraduates often speak in hushed and reverent terms of the intellectual Olympians among the faculty; surely here [Angeliki Laiou] was Pallas Athena herself», καθὼς καὶ τῆς Diana Eck, «I remember most recently our 2007 deliberations on the General Education curriculum. She had a wide and cultured view, always de-provincializing Harvard» σὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ ὁμιλίες τους ὅπου καὶ ἄλλες σχετικὲς ἀναφορές στὴν προσωπικότητα τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου, σὲ ἐπιμνημόσυνη τελετὴ μὲ τίτλο «in Thanksgiving for [her] life» στοῦ Memorial Church τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρβαρντ (29 Ἰανουαρίου 2009). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ φίλη Cécile Morrisson ποὺ μοῦ ἔδωσε τὸ σχετικὸ ὕλικό. Τὸ CD τῆς τελετῆς ἔχει καταθεθεῖ στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Dumbarton Oaks. Βλ. ἀκόμη *History Department News* (<http://history.fas.harvard.edu/news/?p=258>), *The Boston Globe* (21 December 2008) καὶ *The Harvard Crimson* (Esther.I.Yi, 15.12.2008 καὶ 30.1.2009). Βλ. καὶ CÉCILE MORRISSON, ALICE-MARY TALBOT, Νεκρολογία στοῦ DOP, 63 2009. Βλ. καὶ στὸν παρόντα τόμο τὰ κείμενα τῆς διευθύντριας τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks, Alice-Mary Talbot καὶ τοῦ παλιοῦ μαθητῆ της Δημητρίου Κυρίτση.

Είχ. 5. Στο γραφείο της, ως Διευθύντρια στο Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Dumbarton Oaks, 1989.

Είχ. 6. Σε συνέδριο στο Dumbarton Oaks, 1 Μαΐου 2008.

Είχ. 7. Συνέδριο «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών (ΕΙΕ), 15-17 Σεπτεμβρίου 1988.

βιβλίο της για την «*ἀγροτική κοινωνία στην ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*»⁷ ἐκδόθηκε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τὸ 1987, καὶ σὲ δευτέρη ἐκδοσὴ τὸ 2002⁸. Τὸ 1993, ὡς διευθύντρια τοῦ Dumbarton Oaks, ξεκίνησε τὴν μεγάλη της προσπάθεια γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ μοναδικὰ πρωτότυπου συλλογικοῦ ἔργου γιὰ τὴν Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου⁹, ἓνα ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες ὥστε νὰ ἐκδοθεῖ μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ ἑλληνικῶν Ἰδρυμάτων, προσελκύοντας τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἐνωσης Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν τόσο γιὰ τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκδόσὴ του στὰ ἑλληνικὰ πού πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τὸ 2006¹⁰, ὅταν ἡ ἴδια εἶχε ἤδη γίνει μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1998).

Ἡ ἐκλογή της στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, (εἰκ. 8) σήμανε πλέον τὴν ὀργανικὴ ἐνσωμάτωσὴ της στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα καὶ τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἔχει –στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ– μεγαλύτερη παρουσία στὶς βυζαντινὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. Μεταξὺ ἄλλων, μὲ ἐξαιρετικὸ ζῆλο ὀργάνωσε τὸ 2004 τὸ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν τέταρτη Σταυροφορία, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα πεδία τῶν ἐρευνῶν της. Ἡ ἀναγνώριση τῶν πολλαπλῶν ἰκανοτήτων της δὲν ἄργησε νὰ ὀδηγήσει στὴ συμμετοχὴ της στὴ δημόσια ζωὴ γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα, ὡς βουλευτὴς ἐπικρατείας καὶ ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν (Ἰούνιος-Νοέμβριος 2000) (εἰκ. 9) στὴν Κυβέρνηση τοῦ Κωνσταντίνου Σημίτη, τὸν ὁποῖον ἐκτιμοῦσε βαθύτατα.

Ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου εἶχε ἐνδιαφέροντα πού ἀπλώνονταν σὲ ὅλες τὶς σφαῖρες τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, καὶ τῆς τέχνης ἰδιαίτερα. Ἦξερε νὰ διακρίνει τὸ σημαῖνον, καὶ νὰ ἀντλεῖ τὶς χρήσιμες ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὸ

7. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

8. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς (μετάφραση: Ἀγλαΐα Κάσδαγλη), Ἀθήνα 1987 (6' ἐκδοσὴ 2002).

9. Ἡ προετοιμασία αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ ἔργου διήρκεσε 9 χρόνια ἕως τὴ δημοσίευσή του σὲ τρεῖς τόμους ἀπὸ τὸ Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies (ANGELIKI E. LAIOU, ed. in chief, *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Centuries*, 3 τόμοι, Washington, D. C. 2002).

10. *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, γενικὴ ἐπιτοτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, τόμ. Α' -Γ', Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 2006.

Είχ. 8. Στην Ακαδημία Αθηνών, 2007.

αρχαιολογικό υλικό. Γνώριζε καλά ακόμα και τις πιο πρόσφατες μελέτες για τη βυζαντινή τέχνη, και οι κρίσεις της ήσαν πάντα καιρίες και χρήσιμες. Είχε συγκροτήσει ένα πολύ σημαντικό αρχείο διαφανειών με έργα και παραστάσεις που χρησιμοποιούσε με ευχαρίστηση για να εικονογραφή τις ομιλίες και τα μαθήματά της.

Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα επεκτείνονταν έως τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, και στις δημοσιεύσεις της συγκαταλέγονται μερικές πρωτότυπες μελέτες για την περίοδο της κατοχής και της αντίστασης, που στηρίζονται σε ανέκδοτα αρχεϊκά τεκμήρια¹¹. Τέτοιο περιεχόμενο είχε άλλωστε η τελευταία της ομιλία για την επέτειο της

11. ANGELIKI LAIOU, The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-1945, *Journal of the Hellenic Diaspora*, no 7, (1980), σ. 27-42. ANGELIKI LAIOU, The Resistance in Evros, *Journal of Hellenic Diaspora*, vol. XI, no 3, Fall 1984, σ. 33-39. ANGELIKI LAIOU, Population Movements in the Greek Countryside During the Civil War, LARS BAERENTZEN, JOHN IATRIDES and OLE SMITH (eds.), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Copenhagen 1987, σ. 55-103. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Αντάρτες και συμμαχικές αποστολές στον γερμανοκρατούμενο Έβρο: ή μαρτυρία του Αλέκου Γεωργιάδη, HAGEN FLEISCHER and NIKOS SVORONOS (eds.), *Ελλάδα, 1936-1944: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 302-326. ANGELIKI E. LAIOU, Dumbarton Oaks Conference 1944-1994: Remarks from the Opening Session, ANGELIKI E. LAIOU and ERNEST MAY, (eds.), *The Dumbarton Oaks Conversations and the United Nations, 1944-1994*, [selected papers from the Dumbarton Oaks Conference, 1944-1994, a gathering held 5-7 May 1994], Washington, D.C. 1998, σ. 9-15.

Εἰκ. 9. Ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν (Ιούλιος-Νοέμβριος 2000).

28ης Ὀκτωβρίου 1940¹², πὺ ὀλοκλήρωσε μὲ γενναϊότητα στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου τοῦ 2008, καὶ παρουσίασε «*in absentia*» στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὁ Γενικὸς Γραμματέας, κύριος Νικόλαος Ματσανιώτης, ἐφόσον ἡ ἴδια ἦταν ἤδη σοβαρὰ ἀρρωστη καὶ δὲν μποροῦσε πιά νὰ ταξιδέψει.

Ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου ἦταν προσωπικότητα ἰσχυρή, μὲ ὑψηλὴ αἴσθησι τοῦ καθήκοντος, μὲ σπάνια πνευματικὴ πειθαρχία καὶ σιδερένια θέλησι. Συνδύαζε ταυτόχρονα τὴν ἀφοσίωσι στοὺς στόχους, μὲ τὸ βαθύ αἴσθημα τοῦ δικαίου καὶ μὲ τὴν υπεράσπισι τῶν καθαρῶν ἀξιών. Μὲ ὀξύνοια σπάνια καὶ εὐθυκρισία, ἐμμένοντας στὴ στήριξι τοῦ ὀρθοῦ, μακριὰ ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ ἰδεοληψίες, εἶχε τὸ θάρρος τῆς γνώμης της, καὶ ἐξέφραζε ἀφοβα τὶς παρατηρήσεις της σὲ κάθε περίπτωσι, ἐπιλέγοντας ὅμως πάντα τὴν πρέπουσα διατύπωσι¹³. Ἦταν αὐστηρὴ καὶ ἀπαιτητικὴ πρὸς τοὺς συνεργάτες της, μὰ πρῶτα πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, τόσο στὴ δημόσια ὅσο καὶ στὴν ἰδιωτικὴ της ζωή.

Μαζὶ μὲ ὅλα τὰ παραπάνω ἡ Ἀγγελικὴ, εἶχε ἔμφυτη εὐγένεια καὶ ὀξύ χιοῦμορ, χάρι γυναικεία καὶ κομψότητα ἐντυπωσιακὴ. Ἦξερε νὰ ἀντλεῖ τὴν χαρὰ τῶν μικρῶν ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς: τὴν παρέα μὲ λίγους καλοὺς φί-

12. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Ὁ πόλεμος τοῦ 1940-1941 καὶ ἡ ἱστορία, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 83/Β, 2008, σ. 37-56.

13. Βλ. καὶ μαρτυρία τοῦ καθηγητῆ Michael McCormick: «She was fearless: whether looking death in the eye or something incomparably more trivial. Unlike many who never fear to speak, she *always* chose her words judiciously», βλ. παραπάνω σημ. 6.

Είχ. 10. Μαζί με την Cécile Morrissou, σέ δεξιώση στο Dum-barton Oaks, 2001.

λους, πού συχνά ἦσαν καὶ συνάδελφοί της ἀπ' ὄλο τὸν κόσμο, ὅπως ἡ γνω-
στή ἀπὸ τὴν ἐπιστημονική τους συνεργασία Cécile Morrissou, (εἰχ. 10) με-
τὴν ὁποία συνδεόταν καὶ με στενή προσωπική φιλία. Περνοῦσε, τέλος, εὐχά-
ριστα τίς καλοκαιρινές της διακοπές στὴ Σίφνο, μαζί με καλοὺς φίλους ὅπως
ἡ κυρία Ὑλγα Καρατζᾶ καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς κύριος Παναγιώτης Τέτσης
(εἰχ. 11).

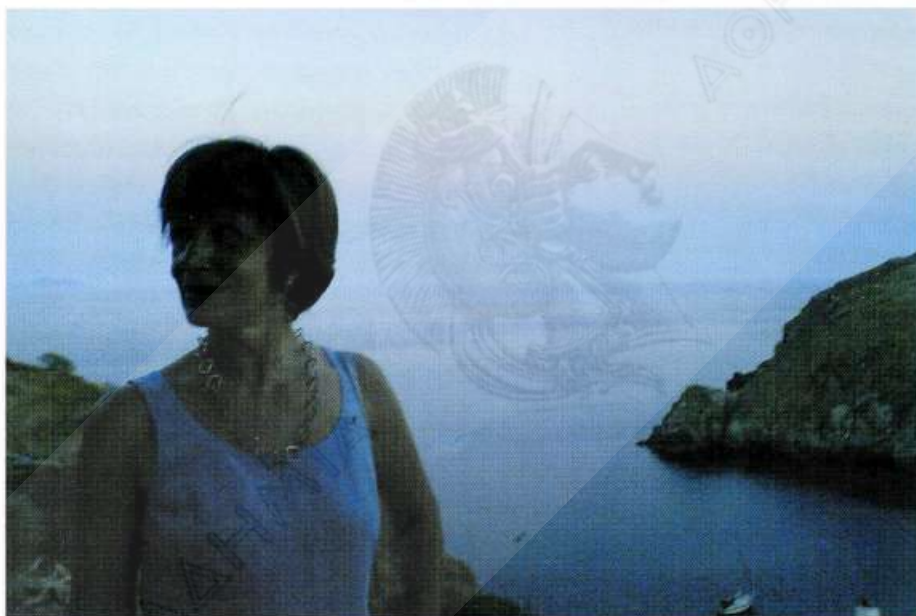

Εἰχ. 11. Στὴ Σίφνο, μαζί με τὴν κ. Ὑλγα Καρατζᾶ
καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Τέτση, 26 Ἰουλίου 2008.

Ἡ Ἀγγελική, ὥστόσο, παρέμεινε προσωπικότητα κλειστή (εἰκ. 12)* καὶ ἐνῶ δὲν ἀνοιγόταν εὐκολα γιὰ τὰ ἰδιωτικά της, προσέφερε ἀπλόχερα τὴ φροντίδα της, ὅπου αὐτὸ χρειάζοταν, καὶ τὴ στοργή της στοὺς λιγοστοὺς της φίλους. Ἦταν ὑπερήφανε πού ἦταν Ἑλληνίδα, καμάρωνε πού ἦταν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χαίροταν τὴ ζωὴ της στὴν Ἑλλάδα, καὶ τιμοῦσε σὲ κάθε περίπτωση τίς ἀξίες καὶ τὰ ἀξιώματά της.

Ἦταν ἓνας σπάνιος ἄνθρωπος. Χάθηκε ξαφνικά καὶ πρόωρα. Στὴ λύπη μας γιὰ τὴν ἀπώλεια ὅσων ἀκόμη μποροῦσε νὰ προσφέρει, προστίθεται ἡ λύπη μας γιὰτὶ «χάσαμε τὸ πιὸ τίμιο, τὴν μορφὴ της»¹⁴.

Εἰκ. 12. Στὸ Κάστρο τῆς Σίφνου, 26 Ἰουλίου 2008.

14. Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ, *Ποιήματα*, (τέταρτη ἐκδοσι), ἐκδ. Ἰκάρος, Ἀθήνα 1958, σ. 56, «Εὐρίωνος Τάφος» (1914).

* Εὐχαριστῶ τὴν κ. Μαρία Γεωργοπούλου, διευθύντρια τῆς Γενναεῖου Βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν παραχώρησι τῆς φωτογραφίας ἀρ. 4 καὶ τὴν κυρία Cécile Morisson γιὰ τίς φωτογραφίες ἀρ. 6 καὶ 10. Οἱ φωτογραφίες ἀρ. 7, 11 καὶ 12 ἀνήκουν στὴ συγγραφέα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Με βαθιά θλίψη πληροφορήθηκε η Αυστριακή Ακαδημία Ἐπιστημῶν τὸ Δεκέμβριο 2008 τὸν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου, μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, πού ἔθεσε ἀπρόσμενο τέλος στὴν πλούσια ἐρευνητικὴ τῆς δραστηριότητα. Ἡ ἐπίσημη τελετὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴ μνήμη τῆς ἐκλιπούσης, στίς 15 Δεκεμβρίου 2009, μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφράσουμε ἐκ νέου τὰ θερμὰ συλλυπητήρια τῆς Ἀκαδημίας μας στοὺς συγγενεῖς τῆς καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν θεωρεῖ μεγάλη τῆς τιμὴ τὸ γεγονός ὅτι μιὰ τόσο σπουδαία καὶ καινοτόμος ἐρευνητριά τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ὑπῆρξε μέλος τῆς. Τὰ πολυάριθμα καὶ σημαντικὰ πορίσματα πού ἀπέφερε ἡ ἔρευνα τῆς καθηγήτριας Ἀγγελικῆς Λαΐου σὲ διάστημα μεγαλύτερο τῶν σαράντα ἐτῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης κατὰ τὸ Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἔρευνές τῆς στὴν ἱστορία τῆς οἰκονομίας, τῆς γεωργίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ὅπως καὶ τὰ συγγράμματά τῆς στὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας, ἰσχύουν ἤδη ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ μιὰ μεθοδολογικὴ ἀνανέωση στὸ χῶρο τῆς βυζαντινολογικῆς ἔρευνας.

Ἐπίσης, ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς γιὰ τὸ ὅτι χάρη στὴν πρωτοβουλία τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 2006 ὑπεγράφη ἓνα σύμφωνο συνεργασίας (Agreement on Cooperation) μεταξὺ τῶν Ἀκαδημιῶν μας, τὸ ὁποῖο ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ἀποβεῖ ἰδιαίτερα καρποφόρο στὸ μέλλον.

Ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ἰδίως ἡ Φιλοσοφικὴ καὶ Ἱστορικὴ Τάξη, θὰ τιμᾷ πάντοτε τὴ μνήμη τῆς ἐκλιπούσης.

Ἡ Ἀντιπρόεδρος
Prof. Dr. Sigrid Jalkotzy-Deger

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
Prof. Dr. Arnold Suppan

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΑΝΕ

Κατά τὸ ἔτος 2009 στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων-ΙΑΝΕ ἔγιναν τὰ ἑξῆς:

Συνεχίζεται ἡ σύνταξη τῆς σειρᾶς τῶν λημμάτων πού περιλαμβάνει ὁ ὑπὸ προετοιμασίαν τόμος τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Ἀποδελτιώθηκε σὲ ψηφιοποιημένη μορφή σημαντικὸς ἀριθμὸς χειρογράφων, λημματογραφήθηκε καὶ ἀρχειοθετήθηκε μεγάλος ἀριθμὸς νέων καὶ παλαιῶν προβληματικῶν δελτίων γλωσσικοῦ ὕλικου, ἐνῶ ἐνημερώθηκε μὲ τὰ νέα στοιχεῖα τὸ ἠλεκτρονικὸ ἀρχειο τοῦ Κέντρου.

Πραγματοποιήθηκαν ἐπιστημονικὲς ἀποστολὲς γιὰ συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου.

Ἐμπλουτίστηκε τὸ ἀρχειο τοῦ Κέντρου μὲ τὴν εἰσαγωγὴ συλλογῶν διαλεκτικοῦ ὕλικου πού προέρχονται ἀπὸ τὶς τελευταῖες γλωσσικὲς ἀποστολὲς τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ διαγωνισμό πού προκηρύσσει κατ' ἔτος ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἐμπλουτίστηκαν οἱ βάσεις δεδομένων τῶν χειρογράφων γλωσσικῶν συλλογῶν καὶ τῶν τόπων προελεύσεως τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλικου, ἐνῶ συμπληρώθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων τοῦ ἀρχείου τῶν ἐλληνικῶν τοπωνυμίων μὲ 5.200 νέες καταγραφὲς ὀνομάτων πού προέρχονται ἀπὸ γλωσσικὲς συλλογὲς τοῦ Ἀρχείου τοῦ ΙΑΝΕ.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίστηκε μὲ τὴν προμήθεια πολλῶν νέων βιβλίων καὶ συγχροτήθηκαν βάσεις βιβλιογραφικῶν δεδομένων.

Ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ τὸ καθ' ὕλην ἀρμόδιο Παιδαγωγικὸ Ἰνστιτοῦτο ἡ χρῆση στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση τῆς πολυμεσοκτῆς διδακτικῆς ἐφαρμογῆς «Οἱ νεοελληνικὲς διαλεκτικὲς ποικιλίες καὶ ἡ

μελέτη τους στο Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων – ΙΑΝΕ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», ἡ ὁποία εἶναι σὲ μορφή CD-ROM καὶ ἔντυπης συνοδευτικῆς ἔκδοσης. Ἡ δημιουργία τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἦταν ἀπὸ τοὺς στόχους τοῦ ἔργου «Μνημεῖα Νεοελληνικοῦ Λόγου» ποὺ ὑλοποίησε τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» καὶ ἔχει σκοπὸ νὰ ἐξοικειώσῃ τὸν χρήστη μὲ βασικὰς ἔννοιες τῆς διαλεκτολογίας, μὲ τὶς νεοελληνικὰς διαλέκτους καὶ ἰδιώματα καὶ μὲ τὸ ἀρχαϊκὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ τοῦ Κέντρου.

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου ἔλαβαν μέρος μὲ ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια ἑλληνικὰ καὶ διεθνῆ.

[Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κατά τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2009 ἡ Διευθύντρια καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου Λαογραφίας πραγματοποίησαν:

1. τίς ἐντεταλμένες λαογραφικὲς ἀποστολὲς γιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα,
2. συμμετεῖχαν μὲ ἀνακοινώσεις σὲ 15 διεθνῆ καὶ τοπικὰ συνέδρια καὶ
3. προώθησαν τὴν ψηφιακὴ ταξινόμηση ὑλικοῦ τοῦ Ἀρχείου.

Τὸ Κέντρο Λαογραφίας:

Ὁλοκλήρωσε μὲ ἐπιτυχία καὶ παρουσίασε σὲ εἰδικὴ ἐκδήλωση τὸν Μάρτιο στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ ἔργο «Ἀνάπτυξη Ἐθνικοῦ Κέντρου Τεκμηρίωσης τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ» (Υπεύθυνος ὁ Γενικός Γραμματέας Ν. Μαντανιώτης καὶ Ἐπιστημονικὴ Ὑπεύθυνη ἢ Διευθύντρια Αἰκ. Πολυμέρου-Καμηλάκη) μὲ τὸ ὁποῖο ὑλοποιήθηκαν τὰ ὑπόεργα: «Ψηφιοποίηση τοῦ πρωτογενοῦς λαογραφικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἀνάπτυξη ὑπολογιστικῆς ὑποδομῆς», «Ἡλεκτρονικὴ τεκμηρίωση ψηφιακοῦ λαογραφικοῦ περιεχομένου», «Ψηφιοποίηση χειρογράφων καὶ δημοσιευμένου ὑλικοῦ», «Μετατροπὴ σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή τῶν χειρόγραφων δελτιοκαταλόγων», «Ψηφιοποίηση τῶν ἐπιστημονικῶν Ἐπετηρίδων τοῦ ΚΕΕΛ», «Ἀνάπτυξη ἐφαρμογῆς πολυμέσων λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ θέμα Ἄτλας τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» καὶ «Ἀνάπτυξη ἐκπαιδευτικῆς ἐφαρμογῆς πολυμέσων λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ θέμα Ταξιδεύοντας στὴν Ἑλλάδα γιὰ λαογραφικὴ ἔρευνα». Τέλος, «Δημιουργία Κόμβου Λαογραφίας (Web Site)» μὲ τὴν ὑλοποίηση τῆς δικτυακῆς πύλης www.kentrolaografias.gr.

Πραγματοποίησε μὲ ἐπιτυχία τὸ 15ο Διεθνὲς Συνέδριο μὲ θέμα «Narratives across Space and Time», τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009, μὲ τὴ συμμετοχὴ 300 συνέδρων ἀπὸ 52 χῶρες τοῦ Κόσμου. Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου μὲ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐκτάσεως 4.000 σελίδων, θὰ κυκλοφορηθοῦν ἀπὸ τὸ Κέντρο Λαογραφίας.

Συμμετέσχε στὸ φεστιβάλ μὲ θέμα «Παιχνίδια τοῦ Δρόμου», ποῦ ἔγινε στὴ Βερόνα τῆς Ἰταλίας τὸν Σεπτέμβριο, μὲ ἀνακοινώσεις καὶ ἔκθεση μὲ θέμα «Δρώμενα στὸν κύκλο τοῦ χρόνου» σὲ συνεργασία μὲ τὸν Δῆμο Νιγρίτας Σερρῶν. Ἡ ἴδια ἔκθεση μεταφέρθηκε τὸν Δεκέμβριο στὴ Νιγρίτα Σερρῶν.

Ἀνέλαβε καὶ πραγματοποιοῖσε μὲ ἐπιτυχία ἐπιστημονικὴ ἡμερίδα καὶ μουσικὴ καλλιτεχνικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς 16 Δεκεμβρίου. Ἔχει ἀναλάβει καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῶν Πρακτικῶν γιὰ τὴ δημοσίευσή τους.

Ἐξέδωσε στὴ σειρά «Πηγές τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ» (ἀρ. 3) τὸ βιβλίο *Λαογραφικὲς καταγραφές στὸ Βαλτεσινικό Γορτυνίας. Μῦθοι ζώων, παραμῦθια καὶ τραγούδια*.

Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν τεσσάρων προηγουμένων συνεδρίων («Ὁ Ν. Γ. Πολίτης καὶ τὸ Κέντρο Λαογραφίας», «Παραδοσιακὴ Μουσικὴ καὶ Σύγχρονη δημιουργία», «Τὸ Κέντρο Λαογραφίας καὶ ἡ Ἐπιτόπια Ἔρευνα», «Ἡμερίδα γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ψάχο») καθὼς καὶ ὀκτώ νέων ἐκδόσεων στὴ σειρά «Πηγές τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ» μὲ χρηματοδότηση τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως (Συλλογὴ τραγουδιῶν Σωτ. Τσιάνη ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι Ἀρκαδίας, τὴ Βυτίνα καὶ τὸ Δάρα Ἀρκαδίας, Ἀποστολὲς στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη τῆς Μαρίας Λιουδάκη, Ἀποστολὴ τοῦ Δημ. Λουκάτου στὰ Διαπόντια νησιά, Χειρόγραφο Χρήστου Κορύλλου κ.ἄ.).

Ὁλοκλήρωσε ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἐλιά, τὸ ὁποῖο θὰ ἐκδοθεῖ τὸ 2010 μὲ χρηματοδότηση ἀπὸ τὸν Δῆμο Καμείρου Ρόδου.

Συνεργάστηκε μὲ τὸ Μουσεῖο Γουλανδρῆ Φυσικῆς Ἱστορίας μὲ θέμα «Δάσος, Ζωή, Πολιτισμὸς» καὶ προετοιμάζει ἔκθεση μὲ θέμα «Ἐρυσίχθων. Σύγχρονη ἀνάγνωση τοῦ μῦθου».

Προετοίμασε τὴ μεταφορὰ τῆς ἔκθεσης «Ἐλαίας Ἐγκώμιον» γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση στὸν Δῆμο Κερατέας Ἀττικῆς.

Συνεργάστηκε μὲ τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου γιὰ κοινὴ ἔκθεση μὲ θέμα «Διακοσμημένα ἀβγά» τῆς Συλλογῆς Ν. Παπαγεωργίου.

Συνεργάζεται μὲ τὸν Δῆμο Λεχαινῶν γιὰ τὴ δημιουργία Μουσείου Δρωμένων (Γενιτσαρέων) στὰ Λεχαινὰ Ἡλείας.

Συμμετέχει δημιουργικὰ ἀπὸ τὸ 2009 στὸ Δίκτυο Μουσείων καὶ Πολιτιστικῶν Φορέων Ἱστορικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν (www.athensmuseums.net).

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας ἔκανε ἀποδεκτὲς δωρεές πρὸς τὸ Κέντρο Λαογραφίας:

- 6.450 ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν προσωπικὴ Συλλογὴ τοῦ Νίκου Παπαγεωργίου, ἐθνολόγου (700 τελετουργικὲς μάσκες, 2.000 διακοσμημένα ἀβγά, 1.300 ἀναθηματικὰ τάματα, 1.200 παραδοσιακὰ μουσικὰ ὄργανα, 900 δίσκους βινυλίου, 350 ταινίες μεγάλου μεγέθους μὲ παραδοσιακὴ μουσικὴ ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμo),

- ενός χειρογράφου για την ύφαντική τῆς Σκύρου ἀπὸ 103 σελίδες, 10 κεντημάτων ἀπὸ τὴ Σκύρο, 10 κασετῶν ἤχου, μίας βιντεοκασέτας καὶ φωτογραφικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν ὑφαντικὴ τῆς Ἀλίκης Λάμπρου,
- ἐπιφυλλίδες ἐφημερίδων τῶν δεκαετιῶν 1970-1990, λαογραφικοῦ περιεχομένου, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ ἀειμνήστου Χρήστου Χειμώνα. Τὶς παραχώρησε στὸ Κέντρο ἢ σύζυγός του Στέλλα Χειμώνα.

[Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

A. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκαν τὰ ἐξῆς ἐρευνητικά προγράμματα τοῦ ΚΕΜΝΕ:

1. Ἔκδοση τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου (Κωνσταντῖνος Λάμπας, Ρόδη Σταμούλη).
2. Ἔκδοση ἐπιστολῶν τοῦ πρεβεζάνου Ἀποστόλη Δαμιανῆ (1801-1814) μὲ ἐμπορικὸ κυρίως περιεχόμενον (Ρόδη Σταμούλη).
3. Μελέτη τοῦ ρωσικοῦ περιηγητισμοῦ στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ κριτικὴ ἔκδοση τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωσίας» τοῦ Διονυσίου Ἰθῆριτη (1668) (Ἦλγα Ἀλεξανδροπούλου).
4. Ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου (Χαρίτων Καρανάσιος). Βλ. Ἐκδόσεις, ἀρ. 3.
5. «Ἡ κοινωνία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ὕστερη Βενετοκρατία» (Κωνσταντῖνος Λαμπρινός). Βλ. Ἐκδόσεις, ἀρ. 1.
6. «Διπλωματία καὶ ἐμπόριο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, 17ος-19ος αἰ.» (Δέσποινα Βλάμη).
7. «Οἱ πόλεις στὸ Βυζάντιο (13ος-15ος αἰῶνες): Οἰκονομία – Διοίκηση – Κοινωνία» (Αναστασία Κοντογιαννοπούλου).
8. «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, 1500-1821». Τὸ πρόγραμμα ἐκπονεῖται στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ συνεργάζονται σ' αὐτὸ τὸ ΚΕΜΝΕ, τὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ τὸ Βυζαντινὸ καὶ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ, καθηγητῆ Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλου καὶ τοῦ καθηγητῆ Johannes Koder, μέλους τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Στὸ πρόγραμμα ἐργάστηκε μὲ σύμβαση ἔργου ὁ ἐξωτερικὸς συνεργάτης Ἰκαρος Μαντούβαλος.

B. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὸ 2009 ὀλοκληρώθηκαν καὶ παραδόθηκαν στὸ τυπογραφεῖο τὰ ἐξῆς βιβλία ἐρευνῶν καὶ συνεργατῶν τοῦ ΚΕΜΝΕ:

1. *Michiel Gradenigo, νοτάριος στή Δουκική Γραμματεία τοῦ Χάνδακα, Libro 1593-1617. Εἰσαγωγή - ἔκδοση: Κώστας Ε. Λαμπρινός. Τὸ βιβλίο εἶναι καρπὸς τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Ἡ κοινωνία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ὕστερη Βενετοκρατία».*
2. *Δημήτριος Σοφιανός, Ἡ ἀνέκδοτη φαναριώτικη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ κώδικα 666 Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, ΙΗ' αἰώνας, στιχοιργήματα ἀρ. 1-175.*
3. *Ἀναστάσιος Γόρδιος (1654/5-1729), Ἀλληλογραφία. Κριτικὴ ἔκδοση: Χαρίτων Καρανάσιος - Ἰωάννα Κόλια, Εἰσαγωγή - σχόλια: Χαρίτων Καρανάσιος. Καρπὸς τοῦ ὁμώνυμου ἐρευνητικοῦ προγράμματος.*
4. *Σοφία Λαῖου, Τὰ ὀθωμανικὰ ἐγγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων, 16ος-19ος αἰ.*

Γ. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ

1. Ἡ Ὑλγα Ἀλεξανδροπούλου πραγματοποίησε δεκαπενθήμερη ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Μόσχα (21 Σεπτεμβρίου - 5 Ὀκτωβρίου 2009), ὅπου ἐργάστηκε στὴν Κεντρικὴ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρωσίας καὶ τὴν Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν πηγῶν τοῦ ρωσικοῦ περιηγητισμοῦ στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Ἐπίσης χρησιμοποίησε μέρος τῆς κανονικῆς ἀδειᾶς της γιὰ νὰ μεταβεῖ μὲ δικὰ της ἐξόδα στὴν Ὀδησσό (26 - 30 Ὀκτωβρίου 2009), ὅπου διεξήγαγε μιὰ προκαταρκτικὴ ἐρευνα στὸ Ἀρχεῖο καὶ τὴν Ἐπιστημονικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀδησοῦ γιὰ τὸν Κ. Μ. Bazili (Κωνσταντῖνο Βασιλείου, 1809-1884), ἐλληνικῆς καταγωγῆς Ρῶσο διπλωμάτη καὶ συγγραφέα.

2. Ὁ Κωνσταντῖνος Λαμπρινός πραγματοποίησε δεκαήμερη ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ (24 Ἰουνίου - 3 Ἰουλίου 2009) στὸ Ἡράκλειο Κρήτης. Ἐργάστηκε στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, στὴ μικροταινιοθήκη τῆς ὁποίας ἐντόπισε ἀξιόλογες συμπληρωματικὲς μαρτυρίες, προερχόμενες ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, γιὰ τὸν νοτάριο τοῦ Χάνδακα Michiel Gradenigo (τέλη 16ου - ἀρχὲς 17ου αἰ.). Τὸ ὕλικό αὐτὸ χρησιμοποίησε ἤδη στὴ μονογραφία του (βλ. Ἐκδόσεις, ἀρ. 1). Ἐπίσης ἐντόπισε στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης χαλκογραφία τῆς πόλης τοῦ Χάνδακα (17ος αἰ.), ἣ ὁποία δημοσιεύεται στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου.

Δ. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ἡ Ρόδη Σταμούλη ἀπέστειλε ἀνακοίνωση, πού ἐκφωνήθηκε στό Β΄ Διεθνές Συμπόσιο γιά τήν Ἱστορία καί τόν Πολιτισμό τῆς Πρέβεζας (Συνδιοργανωτές: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Δήμος Πρέβεζας, Ἰδρυμα «Ἀκτία Νικόπολις», Πρέβεζα, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009), μέ τόν τίτλο «Εἰδήσεις γιά τήν παιδεία στήν Πρέβεζα, δεύτερο μισό 18ου-ἀρχές 19ου αἰ.».

Ε. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΤΟΥ ΚΕΜΝΕ

1. Ὁ Διευθυντής Κωνσταντῖνος Λάμπας παρέδωσε γιά δημοσίευση σέ τόμο ἀφιερωμένο στή μνήμη τῆς Πηνελόπης Στάθη ἐργασία μέ θέμα «Ἡ Σχολή τῶν Κυδωνιῶν στά 1808 μέσα ἀπό τή μαρτυρία ἐνός μαθητῆ».

Ἐπεξεργάστηκε καί ὀλοκλήρωσε τήν ἀνακοίνωσή του μέ θέμα «Ξαναγράφοντας τήν Ἱστορία. Οἱ τρεῖς ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας Σουλίου καί Πάργας τοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ», μέ τήν ὁποία εἶχε συμμετάσχει τόν Δεκέμβριο τοῦ 2008 σέ Ἐπιστημονικό Συμπόσιο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας.

Ἀφιέρωσε παράλληλα πολὺ χρόνο στήν προετοιμασία καί τήν προώθηση πρὸς τὸ τυπογραφεῖο τῶν τεσσάρων ἐκδόσεων τοῦ ΚΕΜΝΕ πού παραδόθηκαν ἐντὸς τοῦ 2009.

2. Ὁ ἐρευνητής Χαρίτων Καρανάσιος περάτωσε τὸ ἐκδοτικό πρόγραμμα «Ἀλληλογραφία τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου» καί παρέδωσε στό τυπογραφεῖο τὸ δίτομο ἔργο πού προέκυψε ἀπὸ αὐτὸ (βλ. Ἐκδόσεις, ἀρ. 3). Δημοσίευσε ἐπίσης τίς ἐργασίες:

α) «Τὰ ἑλληνικά φιλοσοφικά καί ἐπιστημονικά χειρόγραφα τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα», *Πρακτικά 8ου Διεθνoῦς Συμποσίου Παλαιογραφίας, Δράμα 21-27.10.2003*, Ἀθήνα 2009, σ. 327-334.

β) «Εὐγενίου Βούλγαρη 'Κύκλος ποιητικῶν ἀθυρματιῶν'. Πρώτη παρουσίαση βάσει τοῦ αὐτόγραφου κώδικα ΕΒΕ 1160», στὸν τόμο *Εὐγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἴονιο Πανεπιστήμιο / Τμῆμα Ἱστορίας, Κέρκυρα 1-3.12.2006*, Ἀθήνα 2009, σ. 399-418.

3. Ὁ ἐρευνητής Κωνσταντῖνος Λαμπρινὸς παρέδωσε στό τυπογραφεῖο τὴ μονογραφία του περὶ τοῦ νοταρίου Michiel Gradenigo (βλ. Ἐκδόσεις, ἀρ. 1).

Ἐκπόνησε ἐπίσης τὴ μελέτη «In the service of the *Serenissima*. A notary-secretary and his fellows at the ducal chancellery in Venetian Crete (late 16th-early 17th century)», τὴν ὁποία παρέδωσε γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ στὸν προσεχῆ τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Modern Greek Studies Yearbook* (ΗΠΙΑ, Πανεπιστήμιο τῆς Minnesota).

4. Ἡ ἐρευνήτρια Δέσποινα Βλάμη δημοσίευσε τὴ μελέτη της μὲ τίτλο «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the 'Father of the Levant Company' in Thessaloniki (eighteenth-nineteenth centuries)», *The Historical Review/La Revue Historique*, Institute for Neohellenic Research, vol. VI (2009), σ. 129-164.

Παρέδωσε ἐπίσης τὴν ἐργασία της «Τὸ ὕλικὸ περιβάλλον καὶ ὁ οἰκιακὸς χώρος ἑνὸς Ἑγγλοῦ ἐμπόρου στὴ Θεσσαλονίκη στὰ τέλη τοῦ 18ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 61-105.

Οἱ δημοσιεύσεις της αὐτὲς εἶναι καρποὶ τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Διπλωματία καὶ ἐμπόριο στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, 17ος-19ος αἰ.» (βλ. Ἑρευνητικὰ Προγράμματα, ἀρ. 6). Στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου προγράμματος ἡ Δέσποινα Βλάμη μελέτησε καὶ ἐπεξεργάστηκε τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν προξένων τῆς Levant Company στὴ Λάρνακα καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Levant Company στὸ Λονδίνο γιὰ τὴν περίοδο 1710 - 1825.

5. Ἡ ἐρευνήτρια Ἀναστασία Κοντογιαννοπούλου δημοσίευσε μελέτη γιὰ τὴ βυζαντινὴ φορολογία στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων μὲ τὸν τίτλο: «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues. Les impôts directs et indirects», *Revue des Études Byzantines* 67 (2009), σ. 5-57.

Ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη τῆς φορολογίας στὴν περιοχή τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα καὶ προχώρησε στὴ σύνθεση πρωτότυπης ἐπιστημονικῆς μελέτης μὲ τίτλο «Φορολογικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ Θεσσαλία ἀπὸ προνομιακὰ ἔγγραφα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα».

Ἄρχισε παράλληλα τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀστικῶν θεσμῶν στὶς ὑστεροβυζαντινὲς πόλεις στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Οἱ πόλεις στὸ Βυζάντιο (13ος-15ος αἰῶνες)» (βλ. Ἑρευνητικὰ Προγράμματα, ἀρ. 7).

ΣΤ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ, ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

Ο Διευθυντής του Κέντρου Κωνσταντίνος Λάππας πραγματοποίησε ομιλία με θέμα «Η τυπογραφία στο Ήρακλειο Κρήτης (19ος-20ός αι.)» σε εκδήλωση στη μνήμη του Χρήστου Μανουσαρίδη (Αθήνα, Ἀμφιθέατρο Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, 16 Μαΐου 2009).

Συμμετέσχε επίσης ως εκπρόσωπος του περιοδικού *Μηνῶν* στη συζήτηση που ὀργάνωσαν τὸ περιοδικὸ *Historiein* καὶ οἱ ἐκδόσεις Νεφέλη στὸ πλαίσιο τῆς Διεθνoῦς Ἐκθεσης Βιβλίου Θεσσαλονίκης με θέμα «Τὰ ἱστορικά περιοδικὰ ὡς ἐργαστήρι παραγωγῆς ἱστορίας» (Θεσσαλονίκη, 30 Μαΐου 2009).

Ζ. ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στὸ πλαίσιο τῆς ἠλεκτρονικῆς καταγραφῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν ἀρχείων τοῦ Κέντρου πραγματοποιήθηκαν οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

1. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ καταγραφή τοῦ τμήματος τῆς Βιβλιοθήκης Ἄγνης καὶ Μιχαήλ Σακελλαρίου, τὸ ὁποῖο δωρήθηκε στὸ ΚΕΜΝΕ ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου.
2. Ἀρχισε ἡ ἠλεκτρονικὴ καταγραφή τοῦ Ἀρχείου Κωνσταντίνου Ἀμάντου.
3. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ καταγραφή τῶν μικροταινιῶν τοῦ Κέντρου.

Τις ἐργασίες αὐτὲς πραγματοποίησε ἡ ἐξωτερικὴ συνεργάτης κυρία Ἀθηνᾶ Ζηζοπούλου.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2009 ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ὁ Διευθυντής τοῦ ΚΕΜΝΕ Κωνσταντίνος Λάππας. Ἡ Σύγκλητος ἀνέθεσε τὴν προσωρινὴ Διεύθυνση τοῦ Κέντρου στὴν ἀρχαιότερη ἐρευνητριά Ρόδη Ἀγγελικὴ Σταμούλη.

[Ρόδη Ἀγγελικὴ Σταμούλη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

---

1. Κατά τὸ ἔτος 2009 συνεχίστηκαν τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα τοῦ Κέντρου:

- Τὸ Γραφεῖο Στρατηγικῶν Ὑπηρεσιῶν (OSS) στὴν κατεχόμενη Ἑλλάδα, 1942-1944.
- Ἡ διαμόρφωση τοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ βρετανικὴ διπλωματία, 1833-1843.
- Διονυσίου Μαρκόπουλου: ἐμπόρου ἀπομνημονεύματα (1829-1905).
- Ἑπτανησιακὴ Προσωπογραφία, 19ος-20ὸς αἰῶνας.
- Ὁφεις τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ χώρου στὰ Ἐπτάνησα, μέσα 19ου - ἀρχὲς 20οῦ αἰῶνα. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπόνησης τοῦ προγράμματος αὐτοῦ πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐρευνήτριας κας Αἰκατερίνης Μπρέγιαννη στὴν Κέρκυρα.
- Περιγραφικὸς κατάλογος τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου (1827-1875).
- Περιγραφικὸς κατάλογος γερμανικῶν στρατιωτικῶν ἀρχείων τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου 'Records of German Divisions' 1940-1945.
- Χρονολόγιο γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, 1940-1944. Καταγραφή ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς βρετανικῆς Διεύθυνσης Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων (SOE).

2. Ὁλοκληρώθηκε ἡ προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τοῦ Β' τόμου τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου *Νεοελληνικά Ἱστορικά*.

3. Ὁλοκληρώθηκε ὁ ἀνασχεδιασμὸς τοῦ δικτυακοῦ τόπου τοῦ Κέντρου.

4. Ὁργανώθηκε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τριήμερη συνάντηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προγράμματος Preparing DARIAH (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities).

5. Συγκροτήθηκε δίκτυο ἐρευνητικῶν φορέων μὲ τὴν ἐπωνυμία ΔΥΑΣ (Δίκτυο Ὑποδομῶν γιὰ τὴν Ἐρευνα στὶς Ἀνθρωπιστικὲς Ἐπιστῆμες).

6. Ὁλοκληρώθηκε ἡ καταλογογράφηση τῶν βιβλίων καὶ ἀνατύπων τῆς δωρεᾶς Μιχαήλ Σακελλαρίου.

[Ἑλένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη]

**ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ**

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

A1. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσε κριτικὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων:

- ΠΛΩΤΙΝΟΥ, *ENNEAS TETARTH*. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλου Καλλιγᾶ, Ἀθήναι 2009, σ. 677
ISBN 978-960-404-032-2.
- E. PAPPAS, Georgios Pachymeres, Scholien und Glossen zu *De partibus animalium* des Aristoteles (cod. Vaticanus gr. 261). Editio princeps. Einleitung, Text, Indices, Corpus Philosophorum Medii Aevi - Commentaria in Aristotelem Byzantina, Ἀθήναι 2009, ἀρ. 4/2, σ. 63*+ 104
ISBN 978-960-404-116-9.
- D. BERNARDAKIS/H. G. INGENKAMP, Plutarchi Chaeronensis *Moralia*. Recognovit Gregorius N. Bernardakis. Editionem maiorem curaverunt Panagiotes D. Bernardakis/Henricus Gerardus Ingenkamp, vol. II, Athenis 2009, σ. 12*+ 4**+ 557
SET 978-960-404-127-5 ISBN 978-960-404-142-8.

A2. ΑΡΘΡΑ

Ἐξι (6) ἄρθρα ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσιεύθησαν σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῆς ἡμεδαπῆς καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, ἧτοι: Ἑλληνικά, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, *Byzantinische Zeitschrift*, *Oxyrhynchus Papyri*, *Wiener Studien*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, καὶ σὲ συλλογικὸ τόμο ὑπὸ τὸν τίτλο *Mythe et Justice dans la pensée grecque*, ἐνῶ δύο ἐρευνητρίες συμμετέσχον μὲ ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις στὸ 13ο Συνέδριο τῆς *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC)* στὸ Βερολίνο, καὶ στὴν διημερίδα ποὺ διοργάνωσε στὸ Ρέθυμνο τὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, ἧτοι:

Ἀθανάσιος Στεφανῆς

Περὶ τοῦ ὄρου κυριώτερος στὶς *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδη, *Ἑλληνικά* 59, 2009, σ. 150-156.

Ἀλεξάνδρα Ροζοκόκη

Some New Thoughts on Stesichorus' *Geryoneis*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 168, 2009, σ. 3-18.

Ροζαλία Χατζηγλάμπρου

Census Declaration [ἀρ. εὐρετ. 20 3B.36/H(1-5)B], *The Oxyrhynchus Papyri* LXXIV, London 2009, σ. 108-10 (= P. Oxy. 4991).

Ἰωάννης Τελέλης

Συνέταξε 62 σχολιασμένα βιβλιογραφικά λήμματα ποὺ ἀφοροῦν σὲ Βυζαντινολογικά δημοσιεύματα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὸ 2008 γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ μέρος (Bibliographische Abteilung) τοῦ περιοδικοῦ *Byzantinische Zeitschrift* 102/1 (2009).

A3. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ἀθανάσιος Στεφανῆς

Δημοσίευσε ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο: *Éléments de droit pénal dans la tragédie grecque ancienne. Formes d'application de peines dans les Bacchantes d'Euripide*, στὸ S. Tzitzis, M. Protopapas-Marneli, B. Melkevik, *Mythe et justice dans la pensée grecque*, Les Presses de l'Université Laval, 2009, σ. 193-221.

Ἀθηνᾶ Μπάζου

Δημοσίευσε ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο: *Le sens de la justice ("corps juste" et "médecin juste") dans la médecine grecque ancienne*, στὸ S. Tzitzis, M. Protopapas-Marneli, B. Melkevik, *Mythe et justice dans la pensée grecque*, Les Presses de l'Université Laval, 2009, σ. 225-241.

B. ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἀθηνᾶ Μπάζου

«Image de l'âme, image du corps. La causalité dans la physiognomonie grecque» στὸ 13ο Συνέδριο τῆς Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC) στὸ Βερολίνο (24-29 Αὐγούστου 2009).

Ροζαλία Χατζηλάμπρου

1. «The Persuasive Power of the eikos-Argument: the Case of Isaeus III» στο 13ο Συνέδριο τῆς Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC) στο Βερολίνο (24-29 Αὐγούστου 2009).
2. «Ἡ διαβολή στο ἔργο τοῦ Ἰσαίου» σέ διημερίδα πού διοργάνωσε τὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο (17-18 Ὀκτωβρίου 2009).

Γ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίσθηκε μὲ 255 τίτλους βιβλίων, ἀνανεώθηκε ἡ συνδρομὴ σὲ 49 τίτλους περιοδικῶν, καὶ βιβλιοδετήθηκαν 380 τόμοι βιβλίων καὶ περιοδικῶν.

Ἐπίσης, τὸ ΚΕΕΛΓ συμμετέσχε στὴν δωρεὰ διπλῶν τόμων περιοδικῶν σὲ βιβλιοθήκες Πανεπιστημίων καὶ ἄλλων Ἰδρυμάτων.

[Κωνσταντῖνος Οἰκονομάκος]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Α. Τὸ Κέντρο ἔχει ολοκληρώσει τὸν διπλὸ τόμο, 500 σελίδων, τοῦ Δελτίου Ἐπιστημονικῆς Ὁρολογίας καὶ Νεολογισμῶν (9ο-10ο τεῦχος), ὁ ὁποῖος βρίσκεται ὑπὸ ἐκτύπωση καὶ ἀναμένεται ἐντὸς τοῦ Δεκεμβρίου.

Ὁ τόμος ἀποτελεῖται στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀπὸ πρωτογενῆ ἔρευνα.

Στὸ Πρῶτο Μέρος τοῦ τόμου δημοσιεύονται ἑλληνογενεῖς ἀθησαύριστοι νεολογισμοὶ καθὼς καὶ ξενόγλωσσοι νεολογισμοὶ πρὸς ἀντικατάσταση. Μετὰ ἀπὸ συστηματικὴ ἀποδελτίωση συγκεντρώθηκαν οἱ νεολογισμοὶ ποὺ ἐμφανίζονται κυρίως στὸν ἑλληνικὸ ἡμερήσιο καὶ ἐβδομαδιαῖο τύπο (συνεργάτιδα Παρασκευῆ Κρητικοῦ). Περαιτέρω, αὐτοὶ ταξινομήθηκαν μὲ σκοπὸ: α) τὴν καταγραφή τῶν τάσεων σχηματισμοῦ λέξεων πρὸς ἐξαγωγή γλωσσολογικῶν συμπερασμάτων καὶ παρουσίαση προτάσεων ἀποδοχῆς, καὶ β) τὴν ἐφαρμογὴ τῶν συμπερασμάτων στὴν ἀπόδοση ξενόγλωσσων νεολογισμῶν καὶ ξενόγλωσσης ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας.

Στὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ τόμου δημοσιεύεται τὸ πρῶτο τμήμα Ἐνεργειακῆς Ὁρολογίας (συνεργάτιδα γιὰ τὸ 2009 Παρασκευῆ Δεληκάρη). Τὸ corpus Ὁρολογίας Ἐνεργειακῆς Τεχνολογίας προέρχεται ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἀνανεώσιμων Πηγῶν Ἐνέργειας τοῦ Ὑπουργείου Ἀνάπτυξης.

Στὸ Τρίτο Μέρος τοῦ τόμου παρατίθενται γλωσσικὲς ἐπισημάνσεις.

Στὸ Τέταρτο Μέρος δημοσιεύονται συναφεῖς μελέτες ἀπὸ προσκεκλημένους γνωστούς γλωσσολόγους, τὴ διευθύντρια καὶ συνεργάτες τοῦ Κέντρου.

Β. Ὁλοκληρώθηκε ἡ πρώτη φάση τοῦ Ἐρευνητικοῦ Προγράμματος τοῦ Κέντρου (2008-2009) συλλογῆς καὶ ταξινόμησης νεολογισμῶν μὲ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κύριο Κονομῆ καὶ συνεργάτιδα τὴ φιλόλογο Παρασκευῆ Κρητικοῦ. Ἀποδελτιώθηκαν πάνω ἀπὸ 1000 νεολογισμοὶ ἐκ τῶν ὁποίων ταξινομήθηκε μεγάλο μέρος. Αὐτοὶ παρουσιάζονται στὸ 9ο-10ο τεῦχος τοῦ Δελτίου Ἐπιστημονικῆς Ὁρολογίας καὶ Νεολογισμῶν. Προωθείται ἡ ἀνάεωσις τοῦ Προγράμματος γιὰ τὸ 2009-2010.

Γ. Τὸ Κέντρο μας, στὸ πλαίσιο εὐρωπαϊκοῦ προγράμματος ποὺ ἀφορᾷ

τὴν ψηφιοποίηση ἐπιλεγμένων συλλογῶν τῶν Ἐρευνητικῶν Κέντρων, πρότεινε καὶ ἔγινε δεκτὸ γιὰ ψηφιοποίηση καὶ προβολὴ τὸ ἔργο μας Ἑλληνικὴ Ὁρολογία Ὀλυμπιακῶν Ἀθλημάτων (Ἀθήνα 2004).

Δ. Ἐπιπλέον τὸ Κέντρο ἔχει προωθήσει τὴν ἐγκατάσταση ἔκτενοῦς ἠλεκτρονικοῦ προγράμματος αὐτόματης ἀναγνώρισης νεολογισμῶν ἀπὸ σώματα ἡμερησίων μὲ ἐξειδικευμένες μηχανές ἀναζήτησης γιὰ τὴν κατάρτιση ἀντίστροφου λεξικοῦ.

Ε. Τὸ Κέντρο ἀνανέωσε τὴ Διμερῆ Συμφωνία γιὰ ἐπιστημονικὴ συνεργασία μὲ τὸ ἀντίστοιχο Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας τῆς Αὐστρίας στὸ πλαίσιο ἀναζήτησης τῆς δυναμικῆς τῶν μορφολογικῶν μηχανισμῶν (νεολογισμοὶ / γλωσσικὴ κατάρτιση) τῆς Γερμανικῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς.

ΣΤ. Στὸ πλαίσιο τῆς πρὶ ἄνω συμφωνίας τὸ Κέντρο διοργάνωσε τιμητικὴ ἐκδήλωση μὲ προσκεκλημένο ὁμιλητὴ τὸν Ὀμότιμο Καθηγητὴ Θεωρητικῆς Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης καὶ μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, κ. Wolfgang U. Dressler. Ἡ ὁμιλία πραγματοποιήθηκε στὸ Κεντρικὸ Κτήριο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὴν Τετάρτη 7 Ὀκτωβρίου 2009, μὲ θέμα: «The relevance of child language for theoretical questions of linguistics with special emphasis on morphology» (Ἡ ἀνάλυση τῆς γλωσσικῆς ἀνάπτυξης καὶ οἱ θεωρητικὲς προεκτάσεις τῆς γιὰ τὴ γλωσσολογία), ἡ δὲ προσέλευση ὑπῆρξε πολὺ ικανοποιητικὴ.

Ζ. Ὁλοκληρώθηκε ἡ μετεγκατάσταση τοῦ Κέντρου σὲ διαμέρισμα τῆς ὁδοῦ Σμολένσκου 17 μετὰ ἀπὸ πολύμηνη ἀνακαίνισή του.

Η. Ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου Ἀναστασία Χριστοφίδου δημοσίευσε ἀπὸ κοινῶ μὲ τὴν Καθηγήτρια U. Stephany δύο ἐκτενεῖς μελέτες:

The emergence of nominal inflection in Greek. In Ursula Stephany & Maria D. Voeikova (eds.), *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross-Linguistic Perspective*, σ. 217-264. (Studies on Language Acquisition 30). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

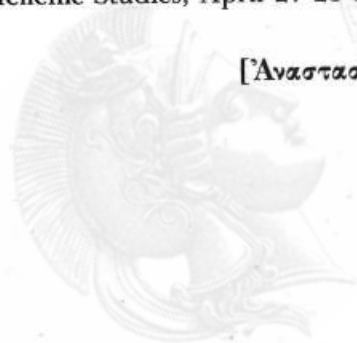
(ὑπὸ δημοσίευση) On the role of morphological richness in the early development of noun and verb inflection. Ἐγινε δεκτὸ πρὸς δημοσίευση τὸ 2009 ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *First Language*, <A. Xanthos et al.>.

Ἡ ἀποσπασμένη φιλόλογος Π. Δεληκάρη δημοσίευσε τὴ μελέτη:
«Διαδικασίες συγκρότησης τῆς ἔννοιας τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου καὶ τῆς
ἐρευνητικῆς ταυτότητας». Στὸ Ἄ. Τριλιανός & Ἴ. Καράμηνας (ἐπιμ.),
*Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου Ἑλληνική Παιδαγωγική καὶ Ἐκπαιδευτική Ἔρευ-
να*, Ἀθήνα: Ἄτραπός.

Ἐπίσης ἀνακοίνωσε τὴ μελέτη (ὑπὸ ἔκδοση):

«Teaching Modern Greek Language at the University of Washington,
Seattle, USA: ambivalences and contradictions». Στὸ International
Quadrennial Conference, *Hellenic Dimension: Studies in Language,
Literature and Culture*, Πανεπιστήμιο Latvia, Department of Classical
Philology and Centre for Hellenic Studies, April 27-28 2009, Riga.

[Ἀναστασία Χριστοφίδου]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

I. Στο πλαίσιο του «Νεολιθικού Προγράμματος» του Κέντρου, η έρευνήτρια κα Λαία Όρφανίδη-Γεωργιάδη συνέχισε την μελέτη των πήλινων και λίθινων ειδωλίων της συλλογής "Α. Μπάστη και άλλων συλλογών στην Θεσσαλία. Για την μελέτη αυτή πραγματοποίησε 20ήμερη επιστημονική αποστολή. Συμμετέσχε στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Σπ. Ίακωβίδη (βλ. παρακάτω) με το άρθρο «Προϊστορικά ειδώλια. Η έρμηνευτική θεωρία της επανάληψης», σ. 513-525.

II. Στο «Κρητομυκηναϊκό Πρόγραμμα» η έρευνήτρια κα Δέσποινα Δα-νιηλίδου συνέχισε την ενημέρωση του γενικού «Βιβλιογραφικού Αρχείου της Προϊστορικής Ελλάδος» που καταρτίζεται στο Κέντρο καθώς και των επί μέρους θεματικών και τοπογραφικών καταλόγων του (προστέθηκαν 450 περίπου νέα δελτία). Στο πλαίσιο του έρευνητικού προγράμματος της τελικής δημοσίευσης των παλαιών ανασκαφών των Μυκηνών υπό την εποπτεία του Ακαδημαϊκού κ. Σπ. Ίακωβίδη, κυκλοφόρησε η μελέτη της Άννασκαφές Μυκηνών. II: Το «Έργαστήριο» των Μυκηνών στην σειρά «Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας», αρ. 258 (2008). Η κα Δανιηλίδου είχε επίσης την εκδοτική επίμελεια του τόμου ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ίακωβίδη, ο οποίος κυκλοφόρησε στο τέλος του έτους στην σειρά των Μονογραφιών του Κέντρου Έρευνας της Αρχαιότητας. Στον τόμο αυτό συμμετέσχε με το άρθρο «Τα ειδώλια από την βορειοανατολική επέκταση της Ακρόπολης των Μυκηνών», σ. 231-241.

Ο έρευνητής κ. Χρήστος Μπουλώτης ασχολήθηκε με την αρχαιοθέρ-ση του φωτογραφικού και σχεδιαστικού υλικού των ανασκαφών του στον προϊστορικό οικισμό Κουκονήσι Λήμνου. Από την ένασχόλησή του με αυτή την θέση προέκυψε η μελέτη του «Koukonisi on Lemnos: Reflections on the Minoan and Minoanising Evidence» στον τόμο C.F. Macdonald - E. Hallager - W.-D. Niemeier (eds.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean - New Evidence* (2009), σ. 175-218. Συμμετέσχε στον τόμο για τον καθηγητή Σπ. Ίακωβίδη (βλ. παραπάνω) με την μελέτη «Από ένα κάτοπτρο του θολωτού τάφου της Κλυταμνήστρας στον κνωσιακό μή-

να τῶν ρόδων (wo-de-wi-jo me-no)», σ. 457-494. Δημοσιεύθηκε ἡ ἐργασία του «Καὶ ἐπὶ κρήνην ἀφίκοντο. Μιά πανοραμική θέαση στὸν χρόνο καὶ τὴν εἰκόνα τῶν κρηνῶν» στὸν τόμο Ἡ. Εὐθυμιόπουλος - Μ. Μοδινός (ἐπιμ.), *Ἡ οἰκονομία τοῦ νεροῦ* (2009), σ. 106-112. Συμμετέσχε στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο *Γλώσσα ἑλληνική, Γραφή καὶ Τέχνη* στὸ Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο (Παλαιὰ Βουλή) (20-22 Μαρτίου 2009) μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Εἰκόνα καὶ γραφή στὸν μινωικὸ καὶ μυκηναϊκὸ κόσμο τῆς 2ης χιλ. π.Χ.». Ἐδωσε διαλέξεις στὸ Θερινὸ Οἰκολογικὸ Πανεπιστήμιο (Ἵδρα, 7-8 Ἰουλίου 2009) καὶ στὸ «Διδασκαλεῖον» τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λιμναίου οἰκισμοῦ Δισπηλιὸ Καστοριάς (Καστοριά, 26-28 Ἰουλίου 2009), καὶ παρέδωσε μαθήματα ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης στὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν τῆς Ἀθήνας.

III. Στὸ «Κλασσικὸ Πρόγραμμα» ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου κα Μαρία Πιπιλιῆ εἶχε τὴν γενικὴ ἐποπτεία τῆς ἐκδόσης τευχῶν τῶν σειρῶν *Corpus Vasorum Antiquorum* καὶ *Sylloge Nummorum Graecorum*. Ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή της μὲ τὴν συγγραφὴ τόμου τῆς σειρᾶς *Corpus Vasorum* μὲ ἀργεῖα ἀπὸ ἰδιωτικὲς ἀθηναϊκὲς συλλογὲς προήλθε ἡ μελέτη της «White-ground Lekythoi in Athenian Private Collections: Some Iconographic Observations» στὸν τόμο J.H.Oakley - O. Palagia (eds.), *Athenian Potters and Painters II* (2009), σ. 241-249. Δημοσιεύθηκε ἐπίσης ἄρθρο της μὲ τίτλο «Some Observations on the Laconian Droop Cup: Origin and Influences» στὸν τόμο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (eds.), *Sparta and Laconia. From Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Sparta 17-20 March 2005* (2009), σ. 137-141. Συμμετέσχε στὸ Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Κέντρου Σπαρτιατικῶν καὶ Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν *Τιμώντας τοὺς νεκροὺς στὴν Πελοπόννησο* (Σπάρτη, 23-25 Ἀπριλίου 2009) μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Honouring the Dead on some Laconian Black-Figure Cups? Reassessing the Evidence», ἔδωσε διάλεξη μὲ θέμα τὴν λακωνικὴ κεραμεικὴ στὴν Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (Μάιος 2009), μετέσχε στὴν σύνοδο τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματος *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Βασιλεία, Μάιος 2009) καὶ σὲ ἡμερίδα γιὰ τὸ διεθνὲς πρόγραμμα τοῦ *Corpus Vasorum Antiquorum* (Ὁξφόρδη, Νοέμβριος 2009).

Ἡ ἐρευνήτρια κα Βασιλική Μαχαίρα, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπόνησης τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνιστικῶν γλυπτῶν τῆς Ρόδου, πραγματοποίησε 20ήμερη ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ Ρόδο. Δημοσιεύθηκαν τὰ ἄρθρα τῆς «Τὸ ἔνδυμα ὡς κριτήριον ταύτισης καὶ χρονολόγησης τῶν γυναικείων ντυμένων μορφῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα», *Ἐνδυματολογικά* 3 (2009), σ. 50-52, «Les autels funéraires du Musée de Thèbes: un exemple particulier d'atelier local» στὸν τόμο V. Gaggadis-Robin - A. Hermary - C. Sintes (eds.), *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007* (2009), σ. 287-295. Συμμετέσχε μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Aphrodite on the Sacred Way and in the City of Athens. Her Companions and her Attributes» στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *The Feminine and the Sacred in Ancient Athens* (Νέα Ὑόρκη, Ὠνάσειο Πολιτιστικὸ Κέντρο, 2 Μαΐου 2009), μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Ρόδος. Ἡ ἀκτινοβολία ἐνὸς ἐλληνιστικοῦ κέντρου κατὰ τὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια» στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *Κλασικὴ παράδοση καὶ νεωτερικὰ στοιχεῖα στὴν πλαστικὴ τῆς ρωμαϊκῆς Ἑλλάδας* (Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009) καὶ μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Ἡ συμβολὴ τῆς κοροπλαστικῆς στὴν εἰκονογραφία καὶ στὴν τυπολογία τῆς πλαστικῆς κατὰ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια. Ἡ συνεισφορὰ τῆς Ἡοῦς Ζερβουδάκη» στὸ Διεθνὲς Συνέδριο στὴν μνήμη τῆς Ἡοῦς Ζερβουδάκη μὲ θέμα *Κοροπλαστικὴ καὶ μικροτεχνία στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδο* (Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009). Συμμετέσχε ἐπίσης μὲ ἀνακοίνωση στὸ ΙΣΤ΄ Πολιτιστικὸ Συμπόσιο Δωδεκανήσου (Νοέμβριος 2009) καὶ παρέδωσε μάθημα γιὰ τὸ ἱερό τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἐρωτα στὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (Ὀκτώβριος 2009).

Ἡ ἐρευνήτρια κα Βικτωρία Σαμπετάι συνέχισε τὴν ἐκπόνηση τοῦ ἐρευνητικοῦ τῆς προγράμματος πού ἀφορᾷ τὴν δημοσίευση ταφικῶν συνόλων ἀπὸ τὸ Ἀκραίφνιο Βοιωτίας, καὶ πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ γιὰ μελέτη στὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας. Δημοσιεύθηκε τὸ ἄρθρο τῆς «The Poetics of Maidenhood: Visual Constructs of Womanhood in Vase-Painting» στὸν τόμο S. Schmidt - J.H. Oakley (eds.), *Hermeneutik der Bilder - Beiträge zu Ikonographie und Interpretation griechischer Vasenmalerei* (2009), σ. 103-114 καὶ ἡ συμβολὴ τῆς μὲ τίτλο «Women's Ritual Roles in the Cycle of Life» στὸν τόμο N. Kaltsas - A. Shapiro (eds.), *Worshipping Women* (2009), σ.

289-297. Έλαβε μέρος στο Συνέδριο *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism* (Βερολίνο, 25-28 Μαΐου 2009) με την ανακοίνωση «Eros Reigns Supreme: Dionysos' Wedding on a New Krater by the Dinos Painter» και στην διημερίδα *Red-Figure Iconography in its Ancient Setting* (Κοπεγχάγη, 5-6 Νοεμβρίου 2009) με την ανακοίνωση «Boeotian Red-Figured Vases: Special Pieces for Special Occasions? Some Preliminary Observations».

IV. Ός προς τὰ διεθνή προγράμματα τῆς Ἀκαδημίας πού τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ΚΕΑ, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκτύπωση τοῦ τόμου *Corpus Vasorum Antiquorum Greece 11: Athens, Museum of Cycladic Art no. 1* (ὑπὸ Κ. Καθάρου).

[Μαρία Πιπιλή]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στὸ Κέντρο, κατὰ τὸ 2009, ἐργάσθησαν οἱ ἐρευνητὲς κ.κ. Ἰωάννα Μπίθα (διευθύνουσα), Σταματία Καλαντζοπούλου, Ἰωάννης Βιταλιώτης, Ἰωάννα Χριστοφοράκη (ἀπὸ 10 Σεπτεμβρίου 2009 κ.έ., ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη ἐτήσιας ἄδειας ἄνευ ἀποδοχῶν λόγῳ ἀνατροφῆς παιδιοῦ βάσει τοῦ Ν. 3528/2007, ἄρθρο 51§2 καὶ 53§1) καὶ Ὑλγα Καραγιώργου (ἕως 7 Ὀκτωβρίου 2009, ὅποτε ἔλαβε ἄδεια ἄνευ ἀποδοχῶν λόγῳ ἀνατροφῆς παιδιοῦ βάσει τοῦ Ν. 3528/2007, ἄρθρο 51§2 καὶ 53§1, διάρκειας ἐπτὰ μηνῶν). Στὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα καὶ λοιπὲς δραστηριότητες ἐπίσης συνεργάσθησαν ἡ βιβλιοθηκονόμος κα Εὐγενία Κουρέτα (Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν), ἡ σχεδιάστρια κα Ἀλεξάνδρα Καραγιώργου (Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν), οἱ ἀρχαιολόγοι κ.κ. Ἐλένη Παπαβασιλείου, Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, ἡ ἀρχιτέκτων κα Παναγιώτα Ζαχοπούλου (Κληροδότημα Γ. Θ. Φωτεινοῦ) καὶ ὁ φωτογράφος κ. Νίκος Κασέρης (Κληροδότημα Γ. Θ. Φωτεινοῦ).

Κατὰ τὸ 2009 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης ἀνέπτυξε τὰ κύρια ἐρευνητικὰ του προγράμματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν γιὰ τὰ νησιά Σύμη, Τῆλο, Χάλκη καὶ Ρόδο τῆς Δωδεκανήσου, τὰ Ἰόνια Νησιά, τὴν Κρήτη, τὴν Εὐβοία καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Συνέχισε τὴν ἀποδελτίωση μὲ στόχο τὴ σύνταξη σὲ συνοπτικὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν παραπάνω προγραμμάτων πραγματοποίησε ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στὴ Ρόδο, στὴ Χάλκη, στὴ Σύμη, στὴν Κεφαλονία, στὴν Κρήτη, στὴν Εὐβοία, στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα, ἐντοπισμὸ, καταγραφή καί, κατὰ περίπτωσιν, ἐπαγγελματικὴ φωτογράφησιν καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωσιν τῶν τοιχογραφημένων ναῶν.

Στὸ πλαίσιο τοῦ «Corpus de la peinture monumentale byzantine», διεθνοῦς τμήματος τοῦ προγράμματος καταγραφῆς τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁποίου ἡγεῖται ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀκαδημαϊκὸς κ. Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος, παρουσίασε

στή Γενική Συνέλευση τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν (Μπουένος Ἀιρες, 28-23 Μαΐου 2009), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ὁποίας ἔχει τεθεῖ τὸ παραπάνω διεθνὲς πρόγραμμα, τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Corpus, τῶν ἀντίστοιχων τῆς Κύπρου, τῆς Ἰταλίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Νουβίας (σημερινὸ Σουδάν).

Τὸ Κέντρο προσκλήθηκε γιὰ πέμπτη συνεχῆ χρονιά καὶ συμμετεῖχε στὶς ἀνασκαφές πού διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχή τῶν Ἀγίων Σαράντα μὲ πεδίο ἐργασίας τὴ μελέτη τῶν εὐρισκομένων τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ τὴ μελέτη αὐτόνομων συνόλων πού ἄπτονται τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἀλβανία.

Συνέχισε τὴν καταγραφή καὶ ἐπεξεργασία τοῦ Φωτογραφικοῦ καὶ Σχεδιαστικοῦ Ἀρχείου Ἀγίου Ὁρους τοῦ Παύλου Μυλωνᾶ, τὸ ὁποῖο δώρισε ἡ οἰκογένεια στὸ Κέντρο κατόπιν ἐπιθυμίας τοῦ Παύλου Μ. Μυλωνᾶ. Κατὰ τὸ 2009 ὀλοκληρώθηκε τὸ τμήμα πού ἀφορᾶ στὰ σχέδια τοιχογραφιῶν μὲ μελάνι ἀπὸ τὶς μοναστηριακὲς τράπεζες καὶ τὰ καθολικὰ τοῦ Ἀγίου Ὁρους.

Ὁργάνωσε τὴν ἐτήσια διάλεξη τὴν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἱδρυτῆ του, ἀκαδημαϊκοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, κατὰ τὴν ὁποία μίλησε ἡ τμηματάρχης τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Δωδεκανήσου) καὶ διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κα Ἀγγελικὴ Κατσιώτη μὲ θέμα «Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης στὸν ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου» (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 3 Μαρτίου 2009).

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίσθηκε μὲ 167 νέους τίτλους. Ἐπίσης τὸ Φωτογραφικὸ καὶ Σχεδιαστικὸ Ἀρχεῖο ἐμπλουτίσθηκε μὲ περίπου 2.230 νέες εἰσαγωγές.

Στὴν ἐκτέλεση τῶν παραπάνω ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τὸ Κέντρο ἐνισχύθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὸ κληροδότημα Γ. Θ. Φωτεινοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τέλος, οἱ ἐρευνητές τοῦ Κέντρου μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μετεῖχαν μὲ ἀνακοίνωση σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια.

[Ἰωάννα Μπίθα]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ. – Ἐκδήλωσις εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαΐου (1941-2008), Μήνυμα τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν	293
ΒΑΛΣΑΜΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀλέξανδρου-Φαίδωνα Λαγόπουλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία . .	74
ΒΑΛΣΑΜΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀναστάσιου Μ. Κωτσιόπουλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	156
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Θεόδωρου Παπαδοπούλλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	12
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. – Παρουσίαση τῶν βιβλίων:	
α) Ἰερά Μητρόπολις Κυρηνείας, Ὀδοιπορικὸ στὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας Κυρηνείας. Ἄτλαντας μνημείων, Λευκωσία 2006	
β) Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Τὰ θρησκευτικὰ μνημεῖα στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο. Ὁφείκει καὶ πράξει μιάς συνεχιζόμενης καταστροφῆς, Λευκωσία 2008	29
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. – Ἐκδήλωσις εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαΐου (1941-2008), Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου	245
ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2009	307
DAGRON GILBERT. – Ἐκδήλωσις εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαΐου (1941-2008), La contribution d' Angeliki Laiou à l' histoire sociale et économique de Byzance	251
ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Α. – Δημητρίου Βυζαντίου: Ἡ Βαβυλωνία (1836). Μιὰ κωμωδία μὲ ἀφορμὴ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου	53

- KODER JOHANNES. – Ἐκδήλωσης εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαῖου (1941-2008), Ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου, δασκάλα, ἐρευνήτρια καὶ προΐσταμένη ἔρευνας 257
- KONOMHS NIKOLAOS. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου: Ἰ. Μ. Κωνσταντάκου, Ἀκίχαρος: Ἡ Διήγησις τοῦ Ἀκίχαρ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, Ἀθήνα 2008 . 187
- KONOMHS NIKOLAOS. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου: Κ. Πρωτοπαπᾶ, Ἔθιμα τοῦ παραδοσιακοῦ γάμου στὴν Κύπρον, Ἐκδόσις τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, Λευκωσία 2005 199
- KYRITSEHS DHMHTRHS. – Ἐκδήλωσης εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαῖου (1941-2008), Ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου ὡς διδάσκαλος 279
- KWTSIOPΟΥΛΟΣ ANASTASIOS M. – Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σὲ περίοδον κρίσεως. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία 160
- ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΦΑΙΔΩΝ. – Τὸ πεδίο τῆς πολεοδομίας: Ἱστορία, Θεωρία καὶ Ἐφαρμογή. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία 79
- ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ. – Προσφώνησις τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Θεόδωρου Παπαδοπούλλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία 9
- ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ. – Προσφώνησις τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀλέξανδρου-Φαίδωνα Λαγόπουλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία . . 73
- ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ. – Προσφώνησις τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀναστάσιου Μ. Κωτσιόπουλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία 155
- ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ. – Σύντομη ἐνημέρωσις γιὰ τὸ ἔργον τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 183
- ΜΕΪΜΑΡΗΣ ΜΙΧΑΗΛΗΣ. – Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Λάββα. Διαδικτυακὸν ἀφιέρωμα στὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον του 46
- ΜΠΑΣΣΕΑ-ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ. – Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων – ΙΑΝΕ κατὰ τὸ ἔτος 2009 297
- ΜΠΙΘΑ ΙΩΑΝΝΑ. – Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης κατὰ τὸ ἔτος 2009 318

- ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας κατὰ τὸ ἔτος 2009 308
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ. – Κυπριολογία: Φάσις τοῦ Κυπριακοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία 16
- ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Λάββα. Παρουσίαση τοῦ ἔργου του Ὁ Πανίερος ναὸς τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱερσόλυμα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 2009 35
- ΠΙΠΙΑΗ ΜΑΡΙΑ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος κατὰ τὸ ἔτος 2009 314
- ΠΟΥΛΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας κατὰ τὸ ἔτος 2009 299
- ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόβαση στὴ Σμύρνη 141
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ ΡΟΔΗ-ΑΓΓΕΛΙΚΗ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2009 302
- TALBOT ALICE-MARY. – Ἐκδήλωσις εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαῖου (1941-2008), Angeliki Laiou's career in the United States: Student, Teacher, Administrator 267
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ ΝΑΝΩ. – Ἐκδήλωσις εἰς μνήμην τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀγγελικῆς Λαῖου (1941-2008), Ἀγγελικὴ Ε. Λαῖου: Ἡ προσωπικότητά της 283
- ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. – Ὁ Φουτουρισμὸς ὡς Κίνημα Ἀνανέωσης. Ἐκατὸ Χρόνια ἀπὸ τὴ Γέννησή του 205
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ. – Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρῶν καὶ Νεολογισμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2009 311

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Έκτύπ.: Στέλιος Α. Τσαπέτας, Μυκάλης 34, 10435 Άθήνα, Τηλ. 210 34.63.161

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106